

anti- revolutio- naire staatkunde

MAANDELIJKS ORGAAN VAN DE DR. ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE DER ANTI-REVOLUTIONAIRE BEGINSELEN

INHOUD VAN DIT NUMMER:

<i>Mr. P. J. Boukema</i>	DE KIESGERECHTIGDE LEEFTIJD	1
<i>Dr. R. Reinsma</i>	JULIEN WOLBERS (1819—1889)	7
<i>Prof. Mr. I. A. Diepenhorst</i>	BOEKBESPREKING	29

Redactie

★

Dr. W. P. BERGHUIS
Mr. W. AANTJES
Mr. K. GROEN
Mevr. Prof. Dr. G. H. J. VAN DER MOLEN
Ds. B. VAN SMEDEN
Prof. Dr. M. C. SMIT
Dr. E. P. VERKERK
Mr. C. J. VERPLANKE
Mr. J. H. PRINS, *secretaris*

★

**Voorwaarden
van
uitgave**

★

„Antirevolutionaire Staatskunde” verschijnt in maandelijks afleveringen, op royaal formaat. De abonnementsprijs bedraagt f 5.75 per jaar, franco thuis. Studentenabonnemenen f 3.75 per jaar. Het abonnement verplicht voor een jaar. Alle stukken *voor de redactie bestemd*, adresseren aan *Mr. J. H. Prins*, Dr. Kuyperstraat 5 te 's-Gravenhage.

Alles wat *de uitgave* en *de expeditie* betreft, moet worden gericht aan het adres van de uitgever te Kampen.

De intekening is opengesteld bij alle solide boekhandelaren, zomede bij de uitgever.

J. H. KOK N.V., KAMPEN, Postgiro-nr. 847048

Opneming van artikelen, adviezen en boekbesprekingen in „Antirevolutionaire Staatskunde” houdt niet in, dat de Redactie van dit tijdschrift haar instemming betuigt met de inhoud van deze bijdrage, de verantwoordelijkheid voor die inhoud blijft voor rekening van de schrijver der bijdrage

DE KIESGERECHTIGDE LEEFTIJD

DOOR

MR. P. J. BOUKEMA

Het roestig slot op de Grondwet dat, naar Anema in 1913 oordeelde¹⁾, zo moeilijk losging, zal in 1963 weer worden ontsloten. Het blijkt wel minder roestig geworden te zijn: in 1913 hadden er immers sinds 1848 slechts twee herzieningen van de Grondwet hun beslag gekregen (1884, 1887), terwijl nu in een kortere periode niet minder dan zeven maal de Grondwet gewijzigd werd.

Een van de voorgestelde grondwetswijzigingen betreft een verlaging van de minimum kiesgerechtigde leeftijd; voorgesteld wordt in artikel 90, 137 en 152 Grondwet in plaats van 23 jaar te lezen 21 jaar²⁾. Alvorens in te gaan op het ontwerp zelf, wordt een historisch overzicht gegeven³⁾.

Het valt op, dat de leeftijd die vereist werd om ingeschreven te mogen worden in het stemregister, in onze eerste Staatsregeling (1789, art. 11) op 20 jaar werd gesteld, welke leeftijd in 1801 (art. 24) en 1805 (art. 12) werd gehandhaafd. Daarbij dient te worden opgemerkt dat het „Vertegenwoordigend Lichaam” (het „Wetgevend Lichaam” in 1801 en 1805) niet langs de weg van rechtstreekse verkiezingen tot stand kwam.

Rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer werden voor het eerst vastgelegd in de Grondwet van 1848. Daarin werd ten aanzien van de leeftijd de eis van meerderjarigheid gesteld (art. 67). Naar het burgerlijk recht was meerderjarig hij die de leeftijd van 23 jaar bereikt had, hij die meerderjarig verklaard was en hij die, beneden de 23 jaar, in het huwelijk trad. De kieswet van 1850 vatte echter alleen de 23-jarige als meerderjarige op.

Buyts⁴⁾ gaf er de voorkeur aan in de Grondwet de leeftijd van 23 jaar vast te leggen en zo de vraag te vermijden of de *venia aetatis* kiesrecht verschafte. De Grondwet van 1887 (art. 80) werd met Buyts' opvatting in overeenstemming gebracht en eiste een door de wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden de 23 jaar mocht liggen. Het voorlopig kiesreglement behield de 23-jarige leeftijd, zodat materieel alles bij het oude bleef; het losmaken van de vereiste leeftijd van de burgerlijke meerderjarigheid is echter niet zonder gevolgen gebleven.

De Kieswet van 1896 (art. 1) verhoogde de kiesgerechtigde leeftijd tot 25 jaar, waartoe de Grondwet de mogelijkheid bood.

1) Mr. A. Anema, *Een keerpunt in ons kiesrecht*, 1913, blz. 9.

2) Gedr. St. II, K., 6946.

3) Zie o.a. Gohres—Van Ommen Kloeke, *De Kieswet*, blz. B 10—12.

4) Buyts, *De Grondwet*, deel I, blz. 430.

In 1903 werd door Drucker c.s.⁵⁾ een voorstel van wet ingediend tot wijziging van art. 80 der Grondwet in die zin dat de leeftijd die voor de kiesbevoegdheid werd gevorderd niet beneden de 21 jaar mocht zijn, terwijl Troelstra c.s.⁶⁾ een wetsvoorstel indiende om in art. 80 de eis van meerderjarigheid te stellen. Inhoudelijk kwamen deze voorstellen op hetzelfde neer, aangezien sinds 1901 in art. 385 Burgerlijk Wetboek de leeftijd van meerderjarigheid op 21 jaar gesteld was. Geen van beide voorstellen kwam aan behandeling toe.

De regeringsontwerpen van 1907⁷⁾ en 1913⁸⁾ tot herziening van de Grondwet, resp. inhoudende een blanco artikel waarbij aan de wet werd overgelaten de kiezers aan te wijzen, en het voorstel in art. 80 te bepalen dat voor het verkrijgen van het kiesrecht de leeftijd vau 25 jaar vereist zou zijn, werden door de volgende kabinetten ingetrokken.

Bij de grondwetsherziening van 1917 bleef de 23-jarige leeftijd gehandhaafd. Weer deed Troelstra een poging te komen tot verlaging van de minimum leeftijd tot 21 jaar. Maar zijn amendement werd verworpen met 54 tegen 21 stemmen⁹⁾.

Het initiatief-voorstel Marchant (tot invoering van het vrouwenkiesrecht) gaf Troelstra in 1919 weer de gelegenheid om in de Tweede Kamer te pleiten voor verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd. Zijn amendement om in art. 1, tweede lid van de toenmalige Kieswet 23 in plaats van 25 te lezen, werd echter, na door de voorzitter der Kamer ontoelaatbaar te zijn verklaard, door hem ingetrokken.

Ook bij de behandeling van de grondwetsherziening van 1921 zijn pogingen gedaan de kiesgerechtigde leeftijd te verlagen, echter zonder resultaat. Een amendement-Troelstra om de burgerlijke meerderjarigheid en de kiesgerechtigde leeftijd te laten samenvallen en het amendement-Van Ravensteyn c.s. om de leeftijd in art. 80 op 18 jaar te stellen, werden resp. met 55 tegen 29 en 83 tegen 3 stemmen verworpen¹¹⁾. Tot 1946 bleef de leeftijd waarop men kiesbevoegd wordt door de Kieswet op 25 jaar gesteld. In 1946 werd de Kieswet gewijzigd, waarbij de leeftijd op 23 jaar werd gebracht, welke leeftijd ook in de Kieswet van 1951 staat vermeld (art. B 1).

De Staatscommissie tot herziening van de Grondwet (commissie-Van Schaik) deed in haar eindrapport van 1954 geen voorstel in deze materie. Wel werd in een minderheidsnota¹²⁾ de wenselijkheid te kennen gegeven de kiesgerechtigde leeftijd in de Grondwet op tenminste 21 jaar te stellen. De grondwetsherziening van 1956 liet echter art. 90 in dezen ongewijzigd.

Overziet men de argumenten die worden aangevoerd ter verdediging van eigen standpunt ten aanzien van de leeftijd waarop men het stemrecht dient te verkrijgen, dan valt allereerst de eentonigheid en vervolgens

5) Mr. dr. H. J. Romein, *Handelingen over de herziening der Grondwet*, 1907, Deel I, blz. 1.

6) Romein, I, blz. 13.

7) Romein, II, blz. 1.

8) Mr. J. B. Kan, *Handelingen over de herziening der Grondwet*, 1917, deel I, blz. 242.

9) Kan, II, blz. 799.

10) Mr. P. J. Oud, *Het jongste verleden*, I, blz. 113.

11) Mr. F. J. A. Huart, *De Grondwetsherziening van 1917 en 1922*, 1925, blz. 136.

12) *Eindrapport van de Commissie tot herziening der Grondwet*, 1954, bijlage 7.

het in wezen ontbreken van enige argumentatie op. De eigenlijke discussie over de leeftijd begint eigenlijk pas omstreeks 1900. Van 1848 tot 1896 was immers hij die meerderjarig was bevoegd zijn stem uit te brengen. Na de ontkoppeling van meerderjarigheid en kiesgerechtigdheid is er echter reden te vragen naar de zin van het verschil tussen „burgerlijke” en „publieke” meerderjarigheid, temeer als in 1901 het verschil vier jaar gaat bedragen.

Het argument dat van 1900 af tot nu toe wordt aangevoerd om de kiesgerechtigde leeftijd hoger te stellen dan de meerderjarigheid is dat men op 21-jarige leeftijd de ontwikkeling en rijpheid mist om een goed(!) gebruik te kunnen maken van het stemrecht. Voor de uitoefening van het stemrecht acht men een zekere mate van onbevangenheid en ontwikkeling vereist¹³⁾, ja zelfs van bezadigdheid, kennis van de wereld en ervaring¹⁴⁾, en stelt dan zonder meer vast, dat een jong mens van beneden de 25 c.q. 23 jaar aan deze eisen niet voldoet, óf acht de aanwezigheid van deze hoedanigheden op zijn minst zeer twijfelachtig. Soms poogt men nog deze stelling aannemelijk te maken. Zo verdedigt, naar Kan meedeelt, de douarière P. v. N. de vrouwen het kiesrecht pas op rijkere leeftijd te geven, omdat de jonge vrouwen „genoeglijker zaken hebben die hoofd en hart vervullen”¹⁵⁾, en wijst ridder Van Rappard op een weinig blijk geven van een streng verantwoordelijkheidsgevoel, waarbij hij de toenemende baldadigheid en criminaliteit tot bewijs roept¹⁶⁾. Meestal beperkt men zich echter tot een vaststelling zonder meer, als gold het een feit van algemene bekendheid in de zin van art. 338 Wetboek van Strafvordering.

Zo stelt Van der Zanden¹⁷⁾, dat al is men meerderjarig, men nog niet oud en wijs genoeg is om mede te kunnen beslissen volgens welke beginselen het land bestuurd moet worden, en de minderheid van de Kiesraad merkt in diens advies ten aanzien van het thans aanhangige wetsvoorstel op, dat in het algemeen genomen personen beneden de 23 jaar niet voldoende rijp kunnen worden geacht om mee te werken aan de samenstelling van de vertegenwoordigende lichamen¹⁸⁾.

Soms blijkt achter de bovengenoemde argumenten zich het al of niet uitgesproken motief te verschuilen, het aantal kiezers zo laag mogelijk te willen houden. In het voorlopig verslag over het regeringsontwerp voor de grondwetsherziening 1917¹⁹⁾ komt dit motief duidelijk naar voren, als sommige leden in de toenmalige leeftijdsgrens van 25 jaar „een goed correctief” zien tegen al te grote uitbreiding van het aantal kiezers (dit aantal was in 1900: 569.768²⁰⁾. In dezelfde geest Beumer, zowel in 1917²¹⁾ als in 1945—46²²⁾). Het moet Beumer wel ondragelijk geweest zijn, dat inmiddels het aantal kiezers opgelopen was tot 5.275.888²⁰⁾ en hij zei dan ook geen bezwaar te hebben tegen het toekennen van het kiesrecht aan diegenen die in even of oneven jaren waren geboren. Het

13) Kan, II, blzz. 242, 346.

14) Kan, II, blz. 497.

15) Kan, II, blz. 392.

16) Handelingen Eerste Kamer, 45/46, 31.

17) *Nederlands Juristenblad*, blz. 489.

18) Gedr. St. II K. 6946, no. 4.

19) Kan, I, blz. 497.

20) *Parlement en kiezer*, 1961/62, blz. 306.

21) Kan, II, blz. 779

22) Handelingen I K. 45/46, blz. 34.

goed Hollands motief is voor Beumer bezuiniging, een zelfs in de eerste na-oorlogse jaren niet acceptabel argument. Nog minder aanvaardbaar is het, het aantal kiezers laag te houden met het oogmerk te voorkomen dat bepaalde partijen met de verhoudingsgewijs grootste stemmenwinst gaan strijken. Deze bedoeling werd Van Houten in de schoenen geschoven, die in een in 1896 uitgegeven brochure genoemd wordt de „wormhoving van het egoïstisch kapitalisme” die „meer dan een half miljoen meerderjarige burgers het kiesrecht onthoudt, om de geldzak van Van Tol en zijn mede-kapitalisten des te beter te kunnen blijven beschermen”²³⁾.

De andere kant van de medaille vertoont logischerwijze een streven naar uitbreiding van het kiesrecht, wanneer daar uitbreiding en versterking van de eigen partij het te verwachten gevolg van is. Niet voor niets is het juist Troelstra die de verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd nastreeft; en ook bv. Anema geeft toe, dat dit een reden kan zijn om kiesrechtuitbreiding na te streven, al zijn daar ook andere redenen voor aan te voeren²⁴⁾.

Hèt argument echter dat voornamelijk wordt aangevoerd om tot verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd te komen is, dat er geen voldoende aanleiding bestaat om onderscheid te maken tussen meerderjarigheid en kiesgerechtigdheid. Het gaat niet aan hen die burgerrechtelijk meerderjarig zijn, die wellicht reeds vader en echtgenoot zijn en hun aandeel dragen in de produktie en landsverdediging, uit te sluiten van het actief kiesrecht, aldus sommige leden in het voorlopig verslag op de ontwerpen tot grondwetsherziening 1917²⁵⁾.

Wil men toch een scheiding dan dient m. i. aangetoond te worden dat politieke mondigheid niet met burgerrechtelijke meerderjarigheid samen gaat. De bewijslast in dezen rust op hem die een bevoegdheid onthouden wil, krachtens de rechtsregel: „unusquisque bonus habetur, donec probetur malus”²⁶⁾. Vervalt immers de eis van de rechtsgrond dan kan men tot een systeem komen als in 1912 ontwikkeld werd door G. W. v. d. Feltz, waarin het caricaturale van de scheiding duidelijk uitkomt²⁷⁾ en de willekeur zeventert.

Naar mijn mening is er geen enkele doorslaggevende reden de burgerlijk meerderjarige het actief kiesrecht te onthouden. Het gaat er immers niet om dat de kiezer bekwaam is te oordelen over tal van vragen van staatsbeleid, maar alleen hierom, dat hij een zodanige belangstelling in de publieke zaak heeft, dat hij zich „rekenschap geeft met de beginselen van welke partij hij zich het best kan verenigen”²⁸⁾ en dit geldt in versterkte mate, wanneer er politieke partijen zijn die onderling duidelijk

²³⁾ Gesprek tussen Jan Protest, Piet Regt en Klaas Kreeft naar aanleiding van het kieswetontwerp Van Houten, door een oud-werkman, 1896.

²⁴⁾ Anema, t.a.p., blz. 4, 5.

²⁵⁾ Kan, I, blz. 497.

²⁶⁾ Zo reeds J. A. Levy, *Kiesrecht krachtens Rechtsbekwaamheid*, 1885, blz. 13. (Vrij vertaald: een ieder wordt geacht rechtschapen te zijn, totdat het tegendeel blijkt).

²⁷⁾ Kan, I, blz. 110. Passief kiesrecht voor de man: 30 j. (2e Kamer)
 „ „ „ „ vrouw: 35 j. (2e Kamer)
 „ „ „ „ vrouw: 28 j. (Prov. Staten)
 „ „ „ „ vrouw: 26 j. (Gem. Raad)
 Actief kiesrecht voor de man: 23 j. (minimum)
 „ „ „ „ vrouw: 30 j. (2e Kamer)
 „ „ „ „ vrouw: 26 j. (Prov. Staten
 en Gem. Raad)

²⁸⁾ Aldus reeds de memorie van toelichting 1917, Kan, I, blz. 342.

verschillen ten aanzien van de beginselen waarop zij rusten. De tijd dat de kiezer zelf wetgever was, behoort, mocht zij al bestaan hebben, tot het verleden; nu wordt eerder een partij gekozen, terwijl actuele problemen minder doorslaggevend zijn voor de stembepaling.

Ook Kuyper is van mening dat de staat wanneer hij iemand oud en wijs genoeg acht om te huwen, een huishouden te regeren en kinderen op te voeden, niet het recht heeft „om nu dienzelfden man weer te jong en te onwijs te keuren voor het meespreken over de geestesrichting, waarin hij wenscht dat men sturen zal”²⁹⁾, en Anema³⁰⁾ meent in 1913, dat het op den duur niet aangaat een te grote kloof tussen de burgerrechtelijke en publiekrechtelijke meerderjarigheid te laten bestaan. Daarom pleitte hij voor het vastleggen van de 21-jarige leeftijd in de Grondwet.

Terecht heeft Goedhart³¹⁾ er op gewezen dat, als men opmerkt dat er onder 21-jarigen lieden zijn die onvoldoende begrip hebben van de res publica, dit ook geldt voor andere leeftijdsgroepen. Wil men deze onbekwamen uitsluiten, dan moet men terug naar het kentekenkiesrecht van vóór 1917 of naar een capaciteitenkiesrecht zoals Thorbecke dit voorstond, waarvoor echter een aanvaardbare vorm niet is te vinden. Het is een logisch uitvloeisel van het loslaten van het materiële criterium in 1917 om aan meerderjarigen de kiesbevoegdheid toe te kennen.

Nadat in de Kieswet 1946 de 23-jarige leeftijd is vastgelegd (het argument voor de verlaging was hier o.a. dat in de oorlog gebleken was dat de bedoelde groep de eisen van het staatsburgerschap bleek te verstaan), wordt nu voorgesteld in de Grondwet de minimum kiesgerechtigde leeftijd van 21 jaar vast te leggen.

De argumenten zijn o.a. dat er onder het Nederlandse volk geen algemene vaste overtuiging aanwezig is die zich er tegen verzet de kiesgerechtigdheid te koppelen aan de meerderjarigheid, dat de gemiddelde leeftijd waarop men voor het eerst zijn stem uitbrengt (26, 25, 24 en 23 jaar) te hoog is en dat dit niet zal hebben nagelaten een ongunstige invloed uit te oefenen op de politieke belangstelling van de staatsburger, en voorts dat de ontwikkelingskansen dank zij het onderwijs nu gestegen zijn. Deels zijn dit dezelfde argumenten als reeds aangevoerd in de minderheidsnota 1954³²⁾ en ook elders al naar voren gebracht. Een nieuwe overweging is, dat o.a. in verband met de eventuele mogelijkheid van Europese verkiezingen beoogd wordt een aansluiting te bewerkstelligen bij de leeftijdsgrens in andere Westeuropese landen. Uit bijgevoegd overzicht blijkt dat Nederland nu nog behoort tot de landen met de hoogste kiesgerechtigde leeftijd, terwijl in de ontwerp-conventie voor Europese verkiezingen de minimum leeftijd voor de uitoefening van het Europees kiesrecht op 21 jaar is gesteld. Het advies van de Kiesraad is gunstig; een minderheid is tegen verlaging van de leeftijdsgrens³³⁾.

Tenslotte nog enkele opmerkingen over de leeftijd voor het passieve kiesrecht. Voor de Tweede Kamer is deze altijd 30 jaar geweest. Voor de Eerste Kamer tot 1848 40 jaar, daarna eveneens 30 jaar.

²⁹⁾ Dr. A. Kuyper, *Ons Program* 1907, blz. 200.

³⁰⁾ Anema, t.a.p., blz. 19.

³¹⁾ Handelingen Tweede Kamer 1945/46, blz. 495.

³²⁾ Idem, blz. 498.

³³⁾ Gedr. St. 6946, no. 4.

Buyts ziet in tegenstelling tot Olivier geen aanleiding van deze termijn af te wijken en de argumenten lijken als twee druppels water op de overwegingen die ook tegen verlaging van de leeftijd voor het actieve kiesrecht werden aangevoerd, nl. dat om de wezenlijke belangen van de gemeenschap te kunnen beoordelen een grotere mate van rijpheid en vrij wat meer ervaring nodig zijn dan iemand voor de regering van zijn persoonlijke belangen behoeft³⁴⁾. Dit is ook het bezwaar dat jkvr. Wittwaal van Stoetwegen³⁵⁾ uitte bij de behandeling van het voorstel over te gaan tot verlaging van de passieve kiesgerechtigde leeftijd tot 23 jaar in 1953, hetwelk toen in de Eerste Kamer verworpen werd. Ook de Kiesraad adviseert nu afwijzend op dezelfde gronden³⁶⁾.

Vóór verlaging pleitte in 1953 Oud, die meende, dat het feit dat de kandidaat op grond van zijn persoonlijke eigenschappen op de lijst wordt geplaatst voldoende waarborg is, waarbij minister Beel zich toen aansloot.

Men kan zich afvragen of het niet een ongerechtvaardigd teken van wantrouwen ten opzichte van de politieke partijen inhoudt, de partijen niet zelf te laten bepalen wie ze op de kandidatenlijst willen plaatsen. Tenslotte is een van de belangrijkste functies van de politieke partij de selectie van de meest bekwaame figuren en zij delft haar eigen graf indien ze niet-capabele personen op een verkiesbare plaats op de kandidatenlijst stelt. Voor verlaging lijkt dus alle reden, temeer gezien de praktijk in de ons omringende landen. Een „haalbare” kaart schijnt dit overigens niet, reden om voorlopig dit vraagstuk te laten voor wat het is.

OVERZICHT KIESGERECHTIGDE LEEFTIJD*)

land	actief kiesrecht	passief kiesrecht
België	21 jaar	25 jaar
Luxemburg	21 jaar	25 jaar
Frankrijk	21 jaar	23 jaar
Duitsland	21 jaar	25 jaar
Engeland	21 jaar	21 jaar
Ierland	21 jaar	21 jaar
Denemarken	21 jaar	21 jaar
Zweden	21 jaar	21 jaar
Noorwegen	21 jaar	21 jaar
IJsland	21 jaar	21 jaar
Oostenrijk	21 jaar	26 jaar
Zwitserland	20 jaar	20 jaar
Italië	21 jaar	25 jaar
Griekenland	21 jaar	25 jaar
Turkije	21 jaar	30 jaar
Finland	21 jaar	21 jaar
Spanje	21 jaar **)	21 jaar
<hr/>		
Ned. Antillen	23 jaar	23 jaar
Suriname	23 jaar	23 jaar

³⁴⁾ Buyts, I, blz. 441.

***) Verkiezingen voor de gemeenteraad.

*) Slechts wordt vermeld de kiesgerechtigde leeftijd voor de Tweede of daarmee op één lijn te stellen Kamer.

Gegevens zijn geput uit A. J. Peaslee, *Constitutions of Nations*², 1956; uit handboeken voor staatsrecht van de verschillende landen en uit informaties bij de ambassades. De Portugese ambassade heeft op generlei wijze gereageerd op een verzoek om inlichtingen, terwijl ook elders over dit land geen betrouwbare gegevens te verkrijgen waren.

JULIEN WOLBERS (1819-1889)

De man in de schaduw

DOOR

DR. R. REINSMA

Toen donderdag 28 november 1889 het *Gouvernements Advertentieblad* te Paramaribo uitkwam, memoreerde het in een kort artikel het heengaan van de heer Julien Wolbers, „de beste geschiedschrijver van de kolonie”. Het is bekend, dat dit oordeel, ongeveer 75 jaar later, nog algemeen onderschreven wordt. Daarom is het zo bevreemdend, dat wij van deze zo bekwame historicus zo weinig afweten. Zeker, ons is als pikant detail bekend, dat hij auto-didact was, een schilderspatroon met enig fortuin. Maar wat bewoog hem, de verfkwaast neer te leggen; wie hebben invloed op hem uitgeoefend; wat was de geestelijke achtergrond van deze man met zijn singuliere gaven? Het leek mij gewenst in het eeuwjaar der slavenbevrijding wat meer licht te laten vallen op Suriname's grootste historicus.

Het bleek een hachelijke taak.

De uitvoerigste gegevens over Wolbers verschaft het Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek (deel IX, blz. 1287). Uiterst karig echter zijn de bronnen die het artikel ter nadere oriëntatie vermeldt: het reeds geciteerde *Advertentieblad*; het repertorium van Hooykaas; het gedenkboek *Een halve eeuw* (1898); en dan de ietwat mysterieuze „Aanteekeningen van J. G. F. Bartelds”, die in geen enkele bibliotheek aanwezig bleken te zijn. Dr. Kossmann, de oud-bibliothecaris van Rotterdam, op wiens naam het artikel over Wolbers staat, was zo vriendelijk enige opheldering hieromtrent te geven. Bartelds was een omstreeks 1930 uit Nederlands-Indië gerepatrieerde, die als hobby allerlei wetenswaardigheden had bijeengebracht. Kossmann had hiervan gebruik gemaakt. Zijn aantekeningen — die alleen in manuscript geraadpleegd konden worden — zijn reeds lang niet meer aanwezig.

Familiegegevens staan niet ter beschikking. Wolbers stierf kinderloos. Aan zijn graf stonden in 1889 in Utrecht een zuster, Johanna Magdalena, geb. 1807; een broer, Dirk, geb. 1812; dominee Wittebol, uit Aardenburg, zoon van Wolbers' oudste zuster Cornelia Maria (geb. 1803); en twee neven: Hermanus Gerardus Wolbers, bekend architect en beeldhouwer (1856—1926) en Johannes Wolbers (geb. 1858). Over geen dezer familieleden konden nadere inlichtingen verkregen worden. Mijn gegevens zijn dan ook allerminst bevredigend. Ik vond o.a. nieuwe in de briefwisseling van Wolbers met Koenen, Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper; verder in diverse periodieken, zoals *De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, *De Werkmansvriend*, *De Standaard*, *Het Utrechtsche Dagblad*; en, last but not least: in de publikaties van Wolbers zelf (twee forse boeken en ten minste 14 brochures!).

Julien Wolbers werd 26 juli 1819 te Heemstede „aan de Zandvaart”, zoals zijn geboorte-akte mededeelt, geboren. Zijn ouders waren Hermanus

Gerhardus Wolbers en Maria Magdalena Peschar. Vader was schilder van beroep; onder zijn nakomelingen vinden wij verschillende kunstenaars van naam. Zijn zoons Dirk en Julien namen later het — goed renderende — schildersbedrijf over.

Heemstede vormde in 1819 een kleine, maar sterk gevarieerde gemeenschap. Van de \pm 2300 inwoners was ruim $\frac{2}{3}$ deel rooms-katholiek. De 650 hervormden hebben als minderheidsgroep steeds vrij tolerant tegenover andersdenkenden gestaan. Wolbers was hierin geen uitzondering. Slechts éénmaal werd het dorp door vrees voor papisten aangegrepen. Omstreeks 1850, toen het hoofd der enige (en openbare) school, Harrebomée (de vader van de zo bekende Neerlandicus die o.a. een studie over Nederlandse spreekwoorden en gezegden uitgaf) vertrok, werd tot grote ontsteltenis der hervormden als opvolger een rooms-katholiek onderwijzer benoemd (de heer Binnenwiertz). Dat namen zij niet! En dus verrees de „Bijzondere Protestantse school te Heemstede”, een stumperig vertrekje overigens. Zo kwam Julien Wolbers toch, in het verder zo verdraagzame Heemstede, al met de schoolstrijd in aanraking. Het gold hier immers een protestbeweging tegen de door velen in den lande zo hooggeroemde neutraliteit der openbare school.

Bij de tegenstelling op religieus gebied voegde zich in het kleine Heemstede een sociale. Het dorp telde vele royale buitenverblijven van rijken; ook dat van Marten Adriaan Beels (1790—1859), heer van Heemstede, Rietwijk en Rietwijkeroord, die in de Hervormde kerk n.b. nog steeds het recht had de predikant aan te wijzen. Daartegenover stond een zeer grote groep van „kleyne luyden”, die werkte in blekerijen, op boerderijen of op de buitenplaatsen. Een „midden”stand was bijna niet aanwezig; dominee en dokter behoorden er toe; op verre afstand ook de meester en een schilderspatroon als Wolbers' vader. Deze situatie heeft Julien's maatschappelijke denkbeelden beïnvloed.

Voor een jongen, die gevoelig was voor het verleden, was Heemstede stimulerend. Men wees er het Manpad; en met name de Nederlands Hervormde kerk telde tal van herinneringen. Iedere zondag zag Julien hier het trotse praalgraf der familie Pauw. En op de dwarsbalken las hij in korte bewoordingen de geschiedenis van de kerk zijner geestelijke voorouders af:

„In de jaare 1573 in de maand juny is de oude kercke gedistruueerd.”

„In de jaare 1622 den 12 juni is de eerste predicatie van de Gereformeerde religie tusschen de oude muren van de vervallene kercke gedaan.”

„In het jaar 1623 op den 23 October is de eerste steen van de tegenwoordige kercke geleid door Jonkheer Nicolaas Pauw, Heer van Heemstede.”

„In den jaare Zestien Honderd vier en twintig is in den zomer en vervolgens in de tegenwoordige kerck het H. Evangelium gepredikt.”

Op de lagere school heeft Julien van meester Harrebomée zeer goed onderwijs gehad, waarop hij later — te Haarlem — op de „franse school” voort heeft kunnen bouwen. Catechetisch onderwijs ontving hij van dominee Hupkens, een onderwets, oerdegelijk man met streng-gereformeerde opvattingen. Een Afscheiding kende Heemstede dan ook niet. Het jaar ervoor (1833) hield deze predikant een „Gedachtenisrede bij de vervulling der vijf en twintigjarige Evangeliedienst in de gemeente Heem-

stede over Ephes. 3 vs. 20 en 21." Zij is een onverwacht orthodox getuigenis. Toen de predikant zes jaar later geheel onverwacht stierf, gaf zijn zoon vol piëteit deze gedachtenisrede uit en voegde er zijn „laatste leerrede over Matth. 11 vs. 30, uitgesproken den 8sten september 1839" aan toe. „Ik weet," zo schrijft de zoon in het Voorberigt, „de preken zullen u welkom zijn, want gij hebt mijnen Vader gekend, hooggeacht, en weet, dat hij met zijn gansche hart gehecht was aan de leer der Verzoening, zooals die in ons Hervormd Kerkgenootschap, vóórgelicht door de Apostelen, ja door den Heere zelve, gepredikt wordt door elk Evangeliedienaar, die op het fundament, door Jezus Christus gelegd, wil voortbouwen."

Julien was in dat jaar twintig geworden. In de komende 15 jaren zouden opnieuw een predikant en een onderwijzer voor zijn vorming en ontplooiing van grote betekenis zijn.

De predikant die na ruim een jaar Hupkens opvolgde, was de ons zo goed bekende *Nicolaas Beets*. Wel had deze (het is Jacob van Lennep, die het vertelt) eerst vooroordelen in het dorp te overwinnen. De inwoners kenden hem hoogstens als de man, die in de *Camera* een loopje had genomen met in hun ogen alleszins achtenswaardige figuren. Dat juist deze predikant hun door de Heer van Heemstede was opgedrongen, had kwaad bloed gezet. Maar Beets bleek geestverwant van ds. Hupkens te zijn, alleen veel frisser, jonger en actiever. Dat bemerkten de Heemstedenaren spoedig. En „Klaas van den Hoek" (zoals Beets zich schertsend noemde naar de op een hoek staande pastorie) heeft in 't bijzonder voor Wolbers veel betekend. Want *hij* was het die diens belangstelling voor het eerst richtte op zendings- en koloniale problemen.

Op zondag na Pinksteren, de „zendingszondag" dus, heeft Beets van af de kansel zijn gemeente voorgesteld, een hulpgenootschap van de Rotterdamse Zendingsvereniging op te richten. De leden zouden elke week *een enkele cent* wegleggen; om de twee maanden zou — telkens op de laatste woensdag — een bidstond gehouden worden. Het hulpgenootschap zou zelfstandig en onafhankelijk het bijeengebrachte geld mogen bestemmen voor die tak van het zendingswerk, waartoe het zich het meest voelde aangetrokken.

In de organisatie van dit zendingscomité werd Julien weldra een centrale figuur (ook zijn broer Dirk). Hij administreerde de gelden. We weten, hoe zo'n bidstond verliep: Beets ging voor in gebed; gaf een psalmvers op; deed mededelingen over het zendingswerk (er circuleerden bijv. geregeld brieven van zendelingen); daarna kwamen de eigenlijke bidstond; na hernieuwd gezang scheidde men. Wolbers kon na het eerste jaar al f 522,— overmaken. Hele gezinnen, verder dienstboden, boerenknechten, hadden zich als lid opgegeven.

Door Beets kwam Wolbers ook buiten en boven zijn eigen milieu uit. In Heemstede kerkten immers — vooral in de zomer — tal van Réveilvrienden: Koenen, Marez Oyens, Gregory Pierson; ook wel Willem de Clercq en Da Costa. Het kleine Heemstede was naar Hasebroeks woord, een klein rad, maar dat grote raderen dreef. In zekere zin was het een middelpunt van het Réveil. De eenvoudige burgerman Wolbers kwam op deze wijze met de hervormde élite van Nederland in aanraking. Want al spoedig heeft Beets hem geïntroduceerd op de halfjaarlijkse

vergaderingen der „Christelijke Vrienden”. Aan de besprekingen nam Wolbers zelden deel. Ik vond hem vermeld bij de vergadering van 25 oktober 1854. Na de heftige aanval van ds. De Liefde op „eene Kerk, die onder een leugenachtige, tegen Gods Woord vijandige Synode rustig verblijven kan” had ds. Chantepie de la Saussaye verklaard de vergadering te moeten verlaten, tenzij ze een votum van afkeuring tegen ds. De Liefde uitsprak. Toen dit door een bijna algemeen applaus geschiedde, verliet ds. De Liefde de vergadering. Het is tekenend voor Wolbers, dat hij zijn schroom overwint. Hij verzoekt opneming in de notulen, dat hij niet heeft ingestemd met het votum van afkeuring. Hij had om een stout gesproken woord er niet toe willen mee werken, dat een hooggeachte broeder in de onmogelijkheid was gebracht, verder de vergadering bij te wonen. Hier spreekt een man die objectief tracht te zijn en zich niet laat beïnvloeden door een heersende opinie of stemming.

Maar al was de jonge schildersbaas (op de eerste bijgewoonde vergadering was hij 31 jaar oud) meestal een zwijgzame gast, zijn horizon werd enorm verwijd. Want wat waren de problemen, in en na 1848 in Nederland aan de orde gekomen, interessant! Hoe moest men staan tegenover de rooms-katholieke pogingen tot herstel der hiërarchie; welke politiek moest in de koloniën worden aanbevolen ten aanzien van de slavenemancipatie in de West en het cultuurstelsel in de Oost; wat te denken van de door Thorbecke zo sterk gewijzigde verhouding tussen Kroon en Parlement; tenslotte was daar de sociale kwestie. Wolbers genoot het voorrecht op de vergaderingen te kunnen luisteren naar sprekers, die over een bepaalde zaak met grote geestdrift en meestal ook met gezag konden handelen. Gefken had zich in de slavenkwestie vastgebeten; professor De Geer en dr. Kemink, beiden uit Utrecht, hadden zeer omlinjnde denkbeelden over de roomse plannen tot kerkherstel; Groen's interesse ging vooral uit naar de staatkundige problemen; Heldring was de vurige pleiter voor sociale actie.

Terwijl Wolbers zo geconfronteerd werd met de brandende problematiek van zijn tijd, versterkte een Heemsteedse tijdgenoot zijn liefde tot het verleden. Het was het eerste hoofd van de „Bijzondere Protestantische school te Heemstede”, P. Vergers (1821-1905). Deze had een sterke voorliefde voor geschiedenis. Indrukwekkend is de reeks van werken die in de loop van zijn lange leven op zijn naam kwamen te staan. *De geschiedenis onzes lands, aan de kinderen verhaald*, *De bloedstrijd onzer Vaders tegen Spanje*, *De Hugenoten*, *De revolutie van 1789 in Frankrijk en Nederland* zijn maar enkele van zijn publikaties. Hij heeft Wolbers sterk beïnvloed. In beider geschiedsbeschouwing is veel overeenkomstigs. Vooral de gang van het christendom in de historie (eigenlijk de gang van het protestantisme, want beide schrijvers hebben de neiging protestantisme en christendom te vereenzelvigen) houdt hen bezig. Er is voorts bij hen een onvoorwaardelijk toepassen van bijbelse uitspraken voor de ontwikkelingsgang der volken op concrete situaties. Zij worden niet moede te herhalen, dat gerechtigheid een volk verhoogt, maar zonde een schandvlek is der natiën. Zij schromen niet, de tastbare leiding Gods aan te wijzen in het gebeuren. Waar „men” doorgaans van een samenloop van omstandigheden spreekt, daar wensen zij als christenen in

het verloop Gods Vinger te erkennen. Groen's opvatting, dat historie „het vlammend schrift des Heren” is, is ook de hunne.

In deze jaren valt het huwelijk van Wolbers met Albertina Stoffels (1820—1887). Hij had haar in Leeuwarden leren kennen, toen hij daar bij zijn oudste zuster logeerde. Hun huwelijk bleef kinderloos. Enkele jaren lang hebben zij een negerknaap in huis genomen, Henry Adams. Wolbers schrijft er over in een brief aan Groen (4-1-1861). „Ik deed het met blijmoedigheid, daar ik hem beschouwde als mij van den Heere toegezonden.” In Wolbers' correspondentie blijft zijn vrouw geheel op de achtergrond. We krijgen de indruk van een echtgenote, die haar man geheel vrij liet in zijn ambities. Wolbers was veel van huis; een toenemend aantal verenigingen deed een beroep op hem. Het is een typische trek van veel calvinistische vrouwen geweest, dat zij zonder veel zuchten de uithuizigheid van hun mannen aanvaardden. Dat was hun bijdrage aan de uitbreiding van het Koninkrijk Gods . . .

We zagen, dat Wolbers op de vergaderingen der Christelijke Vrienden contacten legde met mannen die vaak voor een bepaald onderwerp bijzonder warm konden lopen. Het merkwaardige aan Wolbers is nu zijn universaliteit; niet een bepaald aspect of facet pakt hem, maar alle problemen wekken ten hoogste zijn belangstelling. Enkele jaren nog houdt hij zijn schilderszaak gaande, met moeite in vrije uren vergaderend en studerend. Zo zeer werd hij echter door de lust tot onderzoek gegrepen, dat hij in 1856 besloot zich uit zijn zaken terug te trekken om zich geheel aan studie en wetenschap te wijden en tegelijkertijd de gemeenschap te dienen met zijn verworven inzichten.

Hem heeft daarbij een groots programma voor ogen gestaan. Voortkomend uit het gewone volk en sprekend als dit volk, heeft Wolbers zich van Gods wege geroepen gevoeld om door eenvoudige, begrijpelijke taal Nederland voor te lichten op alle terreinen van het leven. Hij dacht hierbij niet slechts aan het protestantse volksdeel. Ook de rooms-katholieken nam hij in zijn programma op. Ons komt deze doelstelling van Wolbers als in hoge mate irrecel voor. Wat een overdreven verwachting van zichzelf en van de invloed der pers, zijn we geneigd te zeggen. En hoe is dit geweldige optimisme te rijmen met de pessimistische opvatting van de menselijke wil, die Wolbers als rechtzinnig calvinist eigen was. Met Paulus beleed hij dat de mens onbekwaam is tot enig goed en geneigd tot alle kwaad. En met de Catechismus (Zondag 9) zag hij in het leven aan deze zijde van het graf een „jammerdal”. Was hij dan toch onder de invloed gekomen van de kracht van heldere denkbeelden? Leefde in hem iets van Opzoomers's opvatting: Bouw scholen en ge kunt de gevangnissen afbreken? Waren voorlichting en verlichting ook bij hem vrijwel synoniem? Heeft Wolbers niet bij het schrijven van zijn brochures een groot, te groot vertrouwen gehad in de pers? Vertel — zo schijnt zijn gedachtengang geweest te zijn — vertel de lezers van slavenmishandeling, en zij zullen emancipatie nastreven. Schrijf een boek over Suriname of Java en elke Nederlander zal zich voortaan voor deze koloniën interesseren. Behandel in een brochure het cultuurstelsel voor de man in de straat, en hij zal willen, dat de inheemse bevolking rechtvaardig en billijk behandeld wordt. Toon de werkmans in Marx' stelsel het goddeloze en misleidende en hij zal er zich van afwenden. Vertel rooms-kathol-

lieke lezers de ervaringen van een bekeerd pastoor, en ze komen tot inkeer.

Maar dit alles is schijn. Wie het oeuvre van Wolbers leest, zal merken dat het voortgekomen is uit een ontzaglijk sterk geloof. Geen boek eindigt zonder een bede tot God om Zijn zegen. Geen brochure, of ze gaat uit van het vertrouwen: nooit kan het geloof te veel verwachten. Juist deze religieuze achtergrond deed Wolbers zijn traditionele broodwinning opgeven. Ook in hem zat iets van de radicale drift, die de kunstenaars uit zijn familie deed breken met verouderde vormen. Hoewel man met beperkte middelen (zie zijn brief aan Groen van 4 januari 1861), ruilt hij de schilderswerkplaats voor de studeerkamer; vervangt hij de kwast door de pen. Zelfs verlaat hij Heemstede (april 1856) om zich te Utrecht te vestigen. Waarom juist daar? Heeft Beets hem overgehaald? Deze had twee jaar tevoren Heemstede met Utrecht verwisseld. Of was het het orthodoxe karakter van de Utrechtse universiteit, dat hem aantrok? De bronnen zwijgen.

Meer dan een der aristocratische Réveilmannen heeft Wolbers, de eenvoudige burgerman, op *alle* terreinen van het leven met inzet zijner (lichamelijk niet al te sterke) krachten gewerkt. Wie Wolbers alleen als „de beste geschiedschrijver van Suriname” kent, heeft maar één aspect van deze werkelijk universele man gezien. Hij is veelzijdiger dan allen. Vooral zijn belangstelling voor de werkman gaat veel dieper dan bij de meesten. Het zij mij vergund te belichten, wat Wolbers voor ogen stond met betrekking tot:

- a. zijn rooms-katholieke landgenoten,
- b. het beleid in de koloniën,
- c. de samenwerking tussen Kroon en Parlement,
- d. de sociale kwestie.

Men ziet het: Het is mogelijk (wat niet ons voornemen is!) rond Wolbers de gehele geschiedenis van Nederland, politiek, religieus, economisch en sociaal, te groeperen.

a. *Wolbers en de rooms-katholieken*

Gememoreerd werd reeds hoe omstreeks 1850 in Heemstede een campagne is gevoerd voor een protestantse school. Vrees voor beïnvloeding der jeugd door een r.k. schoolhoofd vormde de achtergrond van dit conflict.

Men begrijpt, met welk een belangstelling Wolbers nu in 1850 op de 12de bijeenkomst der Christelijke Vrienden (9-10-1850) geluisterd heeft naar ds. H. van Maasdijk, eertijds r.k. priester, toen evangelisch predikant te Brussel, die er van zijn werk en gemeente vertelde. Zeer waarschijnlijk is het Beets gelukt, deze merkwaardige figuur, die graag met een zekere gemoedelijkheid en humor van zijn overgang tot het protestantisme vertelde, naar Heemstede te halen. „Zondag 13 Junij 1852 werd ik,” zo vertelt Wolbers althans, „uitgenoodigd om dien avond in gezelschap van eenige vrienden door te brengen, waaronder zich tevens de eerwaarde Heer van Maasdijk zoude bevinden.” Het werd een kostelijke avond. Wolbers schreef het meedeelde zo nauwkeurig mogelijk op, „om ook andere vrienden, die aldaar niet tegenwoordig waren, eenigermate den liefelijken indruk weder te geven, welke ik onder de mededeeling ge-

noot, en die mijn hart stemde om den Heer ook in dezen te danken voor de genadige leidingen van dezen man...". Nadat verscheidene vrienden zijn aantekening gelezen hadden, drongen zij op publikatie aan.

In deze tijd werden juist de pauselijke plannen tot herstel der hiërarchie in Nederland bekend. In maart 1853 ging de hervormde kerkeraad van Utrecht voor in een protestactie. Een adres, ontworpen door prof. De Geer, werd aan koning Willem III gericht. En weldra werd Nederland overstromd met vlugschriften, vliegende blaadjes, krantenartikelen, liedjes en spotprenten. Ook Wolbers wierp zich in de strijd. Van zijn hand verschenen in 1853 twee brochures. Zich richten tot de leden van zijn eigen kerkgenootschap achtte Wolbers onnodig. Hij sloot zich volkomen aan bij de *Herderlijke Brief van de synodale commissie der Nederlandsch Hervormde Kerk, gericht aan de Christelijk Hervormde Gemeente in Nederland*. Het was een 16 bladzijden tellend vlugschrift, dat 22 april werd rondgezonden. Het slot bevatte o.a. de woorden: „In deze dagen bovenal laat geen bitterheid bij u zelve toe; noch onchristelijke haat tegen Uwe roomschgezinde medeburgers, die, minder bevoorregt dan gij, ten aanzien van hun kerkelijk en godsdienstig leven, eerder uw mededogen dan uwe onwil verdienen en die wel bijna zonder uitzondering voor de smaadreuen van Rome even weinig verantwoordelijk zijn, als gij met ons zoudt kunnen zijn. Wilt gij hunne dwalingen bestrijden of hen gewinnen voor uw geloof, het geschiede langs den weg eener redelijke overtuiging en door het voorbeeld van uwe godsdienst en liefde.”

Met name deze laatste passage was Wolbers uit het hart gegrepen. Zij kwam overeen met de zienswijze van „de expert” op het terrein van de ontmoeting tussen protestant en rooms, de evangelische predikant Van Maasdijk. Na diens lezing in Heemstede (juni 1852) had Wolbers een vraag gesteld. „Een enkel woord, waarde heer en broeder, zij mij vergund nog tot u te richten. Indien wij de berigten uit Frankrijk, Italië en België lezen, overal lezen wij van een opwekking, onder de R.C. Des Heeren hand is niet verkort; en echter in dit land waar zooveel R.C. leven, hooren wij daarvan niets; wat mag hiervan wel de rede zijn? Aan de zijde des Heeren kan het niet zijn. Zijn arm is niet verkort en Zijne ontfermende liefde breidt zich steeds uit en roept en lokt allen tot Hem. Mij is wel eens voorgekomen dat de reden hiervan veel in de schuld der Christenen (Wolbers bedoelt protestanten!) zelven ligt; dat hier niet genoeg liefde voor de Roomsche landgenooten gevonden wordt, te weinig ijver is in het gebed voor hen, te weinig ijver om hen, waar dit kan, het Evangelie te verkondigen. Vele vooroordelen, ja helaas veel liefdeloosheid, is ook van de zijde der Christenen nog tegen hen; wat is in dezen te doen, waarde heer, gij kunt uit ondervinding spreken.” Van Maasdijk had geantwoord, dat hij moeilijk kon beoordelen hoe deze zaak in Nederland lag. Hij had zich slechts tot één goede raad bepaald: „Komt gij met R.C. in aanraking, bestrijdt dan niet dadelijk hunne afdwaling, want dan worden zij afkerig van u, maar spreek hen van Christus, lees hun iets van Hem uit de Evangelien voor; en kom vooral niet met koude orthodoxie tot hen; deze wordt gemeenlijk niet door hen verstaan.”

De lezing van Van Maasdijk en het rondschrijven van de synodale commissie hebben Wolbers geïnspireerd tot twee brochures, geschreven speciaal voor rooms-katholiek Nederland. Het voorgaande doet ons begrijpen, dat

de toon rustig, bezonnen, hartelijk zelfs, was. Natuurlijk erkende Wolbers het recht der rooms-katholieke landgenoten op een eigen kerkelijke organisatie. Maar gebruik makende van zijn aantekeningen tijdens van Maasdijk's voordracht, hoopte hij de ogen van „onze ongelukkige, door bijgeloof verblinde landgenooten” te kunnen openen voor „het heldere licht des Evangeliums.” Geen der Nederlandse universiteitsbibliotheken bezit nog deze twee vlugschriften. Hun titels luiden: *Ernstig maar liefderijk woord van eenen Protestant aan zijne R.K. landgenooten* 1853) en *Devoot gesprek tussen Maria, de moeder des Heeren, en een devoot R.K.* (1853). Wel is — hoewel schaars — een brochure aanwezig, die in dezelfde lijn ligt: *Een avond met H. van Maasdijk, vroeger R.C. priester en pastoor, thans Evangelisch Leeraar te Brussel, medegedeeld door J. Wolbers te Heemstede* (1854). Het boekje, 10 bij 15 cm, telt 64 bladzijden en was tegen de somma van 25 cents in de handel gebracht. Wolbers hoopte dat het door hem meegedeelde „vele onzer R.C. landgenooten zou opwekken en aansporen tot een biddend onderzoek van het dierbare Evangelie.”

We zijn geneigd de pogingen van Wolbers tot reformatie onder de roomsen met een medelijdend glimlachje af te doen. Wat een utopie! Maar het was Wolbers heilige ernst. Hij had in de zomer van 1853 een dagboek van een „christelijk” (merkwaardig toch die hardnekkigheid om met dit woord de protestantse gezindheid aan te duiden) man ter inzage gehad, die in Groningen en Friesland in enkele maanden tijds ongeveer 300 exemplaren van Bijbelgedeelten onder r.k. had verspreid en veel geopende deuren had gevonden. Wolbers schreef erover in het blad van de Christelijke Vrienden van 1854 onder het hoofd *Bijbelcolportage onder de R.K. in Nederland*. Hij had het gevoel, dat nu voor *Nederland* de velden wit waren om te oogsten.

Wij weten het, het appèl van Wolbers bleef zonder merkbare gevolgen. Na 1854 heeft hij dan ook afgezien van een speciale bemoeienis met het r.k. deel der Nederlandse bevolking. Zijn tolerante houding bleef. In latere werken vinden we haar telkens terug. Eenmaal bv., in 1860, heeft Wolbers zich gewaagd aan een ontwerp voor de meest efficiënte wijze om Suriname na de slavenbevrijding in cultuur te brengen. Hij bepleitte het kiezen van een centraal punt in elk district, als de grondslag voor het toekomstige dorp. Hier moest het gemeentehuis komen, de woning van de arts, enz. En natuurlijk ook de kerk. En in een noot voegt Wolbers voor alle zekerheid de opmerking toe: „Waar bepaald veele Roomschen wonen, worde ook ten hunnen behoefte gelegenheid tot het houden van openbare godsdienstoefening verleend. Geen dwang of uitsluiting ter zake van geloofsovertuiging vinde plaats.” En in zijn boek over Java verklaart Wolbers, sprekend over het verbod tot uitoefening van de roomse godsdienst tijdens de V.O.C.: „Wij zijn van ganscher harte voorstanders der vrijheid van godsdienst en wij verwachten geen heil van inneming van de staat in de godsdienst en beschouwen het bestaan eener heerschende kerk, die tijdelijke voordeelen aan hare belijders toekent, als nadeelig voor den waarachtigen bloei des Christendoms.” Altemaal zeer vertrouwde en gewone geluiden voor ons. Ze waren het echter niet voor menig eenvoudig hervormde uit de jaren na 1853, de jaren waarin de religieuze hartstochten nog eens zo fel waren opgelaaid. Als zodanig heeft Wolbers — die

juist bij deze groep enig gezag wist te verwerven — bevrijdend gewerkt.

b. *Wolbers en het koloniaal beheer*

1. Suriname

Op de vergaderingen der Christelijke Vrienden heeft Wolbers Gefken e.a. over de slavernij in Suriname horen handelen. De zaak is hem gaan interesseren. Hij heeft tal van informaties ingewonnen. Van Surinaamse families kreeg hij brieven, van de Hernhutters circulaire in handen. Vooral een brief van Otto Tank, de hoofdvoorzitter van de zending der Evangelische Broedergemeente in Suriname, gericht aan eigenaren en administrateurs van plantages in Nederland, maakte diepe indruk op hem (\pm 1850). „Terwijl ik,” zo schreef Tank, „Suriname reeds kende, heb ik nu ook de meeste slavenlanden in West-Indië en Noord-Amerika bezocht en naauwkeurig gadeslagen, met deze uitkomst, dat ik de slaven nergens aan die slechte behandeling heb onderworpen gezien als in Suriname. Waar ziet men elders de negers naakt en gewond langs de straten gaan? Zelfs niet bij den arbeid zijn de Neger-slaven op de Deensche eilanden ongekled. Waar, dan bij ons, moet de Neger slaaf straf ondergaan, alleen omdat hij een klagt heeft ingeleverd; waar wordt hij zoo onmenschelijk gestraft als bij ons? . . .” Bij deze onofficiële bron voegde zich een gouvernemente. 6 november 1851 verscheen het K.B., dat bekrachtiging schonk aan de Reglementen op de behandeling der slaven en op het onderhoud, den arbeid, de huisvesting en de tucht der slaven in Suriname. Wolbers wreef zijn ogen uit bij het lezen hiervan. Hier zag hij opnieuw een klemmende opdracht voor zich: Nederland moest het weten: Waar slavernij heerst, kan de zegen Gods niet rusten. Het stelsel der slavernij is een zondig stelsel en zonde is een schandvlek der natiën. En de bijbel-vaste Wolbers dacht aan het waarschuwend woord van Paulus: „Dat niemand zijnen broeder vertrede”; die eis der christelijke liefde werd in Suriname niet betracht. Daar klonk het geroep der werklieden, die de landen maaiden en wier loon verkort werd. Daar kwam het geschrei dergenen die oogstten tot de ooren van den Heer der heerscharen.

Toen in 1853 de eerste Nederlandse vertaling van *De Negerhut* verscheen, heeft zij Wolbers ietwat geïrriteerd. Nederland moest weten: *De slavernij in Suriname of dezelfde gruwelen der Slavernij, die in de Negerhut geschetst zijn, bestaan ook in onze West-Indische koloniën* (titel van Wolbers' brochure uit 1853). Wolbers citeerde hierin o.a. de circulaire van Otto Tank. Hij begreep echter wel, dat *De Negerhut* ook door de verhalende vorm zoveel opgang had gemaakt. Zijn boekje boeide door zijn zakelijk karakter de eenvoudige lezer niet. Dus goot hij zijn verkregen mededelingen ook in romanvorm en zo verscheen: *De surinaamsche neger slaaf, verhaal van een bezoek op eenige plantages in Suriname* (1854, 117 blz.). Het bedoelde bezoek werd door twee Hollandse heren gebracht, een 25-jarige impulsieve heer Vincent en een bezadigde heer Ernst, ruim 40 jaar oud. Zij ontmoetten sterk afwijkende mensentypen, bv. de heer Kelmann, Duitser van afkomst, met harde beheersopvattingen, ruwe omgangsvormen en onbehouwen taal. „De zweep mot je op een goede plantage hooren klappen; de suiker en koffie motten door het bloed en zuur zweet gehaald worden, dat geeft er geur en kleur aan; men mot die zwarte honden, dat negervee, met stokken en spaansche bokken ranselen,

dat zij weten dat zij deur blanken geregeerd worden," enz. Zijn pendant is er ook: de edele, zachtmoedige, beschaafde directeur Trogler.

Natuurlijk had Wolbers de hand in de stichting van een Heemstedese afdeling van Gefken's maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij. In het maandblad wordt er herhaaldelijk gewag van gemaakt. Heemstede, zo schrijft het, heeft 39 leden (Haarlem 40, Delft 48!). Heemstede, zo luidt het later, houdt van tijd tot tijd voordrachten betreffende de afschaffing der slavernij. Er is ook een leesinrichting, bestemd om kennis te verkrijgen van de uitkomende geschriften over de emancipatie. In Heemstede, zo vermeldt het laatste bericht, is de voorzitter, de heer J. Wolbers, naar Utrecht vertrokken; in zijn plaats kwam de heer P. Vergers (het hoofd der bijzondere school).

Die voordrachten kwamen zonder enige twijfel van Wolbers. Ook in Utrecht las hij al dadelijk in kleine kring een achttal artikelen over Suriname voor, met het doel, „belangstelling in die kolonie en haare blanke, gekleurde en zwarte bevolking op te wekken." Elke poging tot verzachting van het lot der slaven kon rekenen op zijn steun. Het Nederlandsch Jongelingsgenootschap „*Servitus generis humani flagitium*"¹⁾ wil gelden bijeenbrengen om een op een veiling aangekondigde plantage te kopen. Wolbers helpt hen met een brochure *Schets van een plan tot aankoop van plantaadjes in Suriname met het doel om de slaven in vrijheid te stellen en als vrije werklieden in hun onderhoud te doen voorzien* (1857). Maar vooral van de regering verwacht hij snelle maatregelen, „ter eere van God, tot heil der slaven, tot roem van Nederland (brochure *Neerlands schuld en Neerlands roeping jegens de slaven in Suriname en verdere W. I. bezittingen*, 1857). Hij acht zich nu deskundig genoeg om een ontwerpwet voor de afschaffing te publiceren. De kern ervan ligt in artikel 3: „Eenzelfde som, als door de regering aan de eigenaars tot schadevergoeding verleend wordt, zal door haar ten behoeve en in het belang der vrijgemaakte slaven worden gedeponceerd." Wolbers wil deze gelden, die Nederlands schuld erkennen en delgen moeten, gebruiken voor hospitalen, scholen, huizen, enz.

Al lezend, studerend en publicerend (ook in 1860 verscheen nog een vlugschrift) rijpte bij Wolbers het denkbeeld, zelf een geschiedenis van Suriname te beproeven. Op de hem eigen bescheiden wijze vertelt hij er van. „Maar de moeyelijkheden hieraan verbonden, gevoegd bij het gevoel van eigene geringheid hielden mij een geruime tijd hiervan terug. Ik begon echter meer dan vroeger datgene hetwelk in onderscheidene werken, zoo oude als nieuwe, over Suriname geschreven was, te onderzoeken, en het een met het ander te vergelijken; de lust tot onderzoek werd meer en meer bij mij opgewekt; en hoewel ik volkomen overtuigd ben, dat ik niet eene geschiedenis leveren kan, zoo als ik als wenschelijk achtte, zoo vond ik mij toch hoe langer zoo meer gedrongen om te beproeven, wat ik vermogt, en onder opzien naar boven en afsmecken van hooger hulp, waardoor ook het geringste vaak iets ten goede kan uitwerken, zette ik mij neder, en schreef ik de geschiedenis, gelijk u dezelve thans aangeboden wordt." De voor outsiders onbegrijpelijke en toch zo inspirerende bekoering die

1) De slavernij is een schandvlek voor het menselijk geslacht.

stoffige folianten, oude mappen, vergeelde papieren uitoefenen, heeft zich daarbij ten volle van Wolbers meester gemaakt. Hier beschrijft hij de stemming waarin hij gebracht werd, toen hij zich boog over de notulen van Gouverneurs en Raden, dagboeken en andere stukken op het Rijksarchief:

„Wel was het eene vermoeiende arbeid, dat groot aantal lijvige folianten door te lezen, — honderde bladzijden soms, zonder iets der vermelding waardig te vinden; — doch die moeite werd ruimschoots beloond, wanneer bijzonderheden werden aangetroffen, waardoor een helder licht over tot dusverre duistere punten werden verspreid. Daardoor werd men toch zoo geheel in die tijden en toestanden verplaatst; en was het alsof men de verschillende personen in hunne eigene taal hoorde spreken; de gebeurtenissen onder zijne eigene oogen zag voorvallen; den strijd, onder andere tusschen Gouverneurs en Raden van Politie in persoon bijwoonde: kortom, de studie dier oude bestoven notulen, dagboeken en andere papieren had haar eigenaardige genoegens.”

Ik kan me levendig voorstellen, dat liberale lezers uit de vorige eeuw zich aan diverse passages gruwelijk geërgerd hebben. Wat een ongepaste en aanvechtbare uitweidingen! „De bewoners van het Zuidelijk Europa, in de 16e en 17e eeuw, trokken toen niet naar vreemde landen om het rijk huns Heeren uit te breiden, om het heil, dat in Christus Jezus den menschen geworden is, aan blinde Heidenen te verkonden, men verliet ook toen huis en hof, vaderland en magen, maar slechts uit zucht tot gewin.

Wij keuren het volstrekt niet af, dat men zich in een ander land gaat vestigen, om aldaar, doende wat de hand vindt om te doen, het brood de bescheiden deels te verdienen, maar dat men zich dan toch steeds voor oogen houde de vermaning van den Apostel (1 Petr. 2 : 12): „Houdt uwen wandel eerlijk onder de Heidenen, opdat zij uit de goede werken, die zij in u zien, God verheerlijken mogen”; en dit deden de Christelijke natiën van Europa niet; aan die Apostolische vermaning dachten zij niet bij het verkeer met en bij hun verblijf onder vreemde Heidensche volken, gelijk de geschiedenis ons gedurig leert.”

En verder bladerend in dit wetenschappelijk werk met zijn tale Kanaäns, stuiten zij op een zin als: „Wij zullen ook in het volgende tijdvak (1685—1804) moeten erkennen dat Gods Woord getrouw is, hetwelk ons leert: dat gerechtigheid een volk verhoogt en zonde de schandvlek der natiën is, en, dat de godzaligheid tot alle dingen nut is, hebbende de belofte zoowel des tegenwoordigen als des toekomstigen levens.” Bijzonder pijnlijk was voor een liberaal lezer wel Wolber's weigering een lofspraak te houden op de verdraagzaamheid op godsdienstig gebied, die de Verlichting had gebracht. „De verdraagzaamheid, die hier geroemd en geprezen wordt, vloeit niet uit de ware bron, maar is een kenmerk van ligtzinnigheid en ongelooft en zij verdraagt slechts wat daarmede overeenstemt en is vaak zeer vijandig en onverdraagzaam jegens dengene, die God in alle ernst wil dienen en daardoor getuigenis aflegt tegen alle zonde en goddeloosheid.”

Geen wonder, dat de term „partijdigheid” viel. In het *Nieuw Biografisch Woordenboek* luidt de beoordeling: het is een der beste werken, die over dit onderwerp (te weten Suriname) zijn verschenen, al is het hier en

daar niet onpartijdig genoeg. Zijn al te geprononceerde wereldbeschouwing stond hem daarbij te veel in de weg.

Toch zou ik een poging willen doen ter voorkoming van misverstand. Ergens spreekt hij zelf (blz. IV) over objectiviteit. „Steeds heb ik *waarheid* willen vermelden. En daarom, hoewel overtuigd van het gebrekkige, hetwelk mijn werk aankleeft, en van de vele aanmerkingen, die op stijl, enz. kunnen worden gemaakt, ben ik omtrent eene zaak gerust: men zal mij nimmer met grond kunnen beschuldigen *onwaarheid* te hebben geschreven of de feiten verdraaid of in een valsch licht te hebben gesteld. Zoo hier of daar iets twijfelachtigs zich opdeed, heb ik mij telkens een naauwgezet onderzoek getroost, ten einde zekerheid te erlangen, en, waar dit onmogelijk was, heb ik zulks vermeld. Mocht ik evenwel nog soms hebben gedwaald, dan is dit ter goeder trouw geweest.” Mij is geen enkel geval van „partijdigheid” ten aanzien van personen onder het oog gekomen. Is het principieel uitgangspunt van Wolbers: de daden der mensen te toetsen naar bijbelse normen, juist beoordeeld met de term: partijdigheid? Ik zou hier liever het zo diepzinnige woord van Groen in gedachten willen houden: Onpartijdig is alleen hij, die partij kiest.

Vooral in dit boek van Wolbers, waaraan hij enkele jaren heeft gewerkt, treft ons iets van de toon uit de 16e-eeuwse werken, of de 17e-eeuwse journalen: het nauwe contact met de Bijbel en met God. Wolbers eindigt zijn studie met bijna dezelfde woorden als waarmee Keppler zijn *Harmonie der wereld* besloot: „Ik zal er den Heer voor danken, die mijne zwakke krachten gesterkt heeft. Worde zijn kracht ook in mijne zwakheid volbracht, zij dit werk ter zijner eere.”

Een jaar na het verschijnen van de *Geschiedenis van Suriname* kwam de vrijmaking tot stand. „Gelukkige dag,” schreef Wolbers aan het Hoofdbestuur der Maatschappij tot afschaffing der slavernij, „die 8sten Augustus 1862, toen de Koning de Emancipatie-wetten onderteekend heeft; eene volgende eeuw zal die eene der schoonste dagen noemen voor 't Nederland der 19e eeuw.” Aan zijn verzoek om de te ontbinden maatschappij te doen overgaan in een nieuwe, die de materiële en geestelijke belangen der vrijgemaakte slaven zou behartigen, werd niet voldaan.

Een van Wolbers' geliefde Bijbelcitataten was: de zegenende ziel zal vetgemaakt worden en die bevochtigt, zal ook zelf een vroege regen worden (Spreuken 11 vers 25). In bescheiden mate heeft hij het onderzonden bij zijn ijveren voor de slavenbevrijding en kennisverbreding van Suriname. Dit had hem tijd en geld (zie de brief aan Groen van 4-1-1861) gekost. Het moet hem voldoening geschonken hebben, dat koning Willem III zijn *Geschiedenis van Suriname* welwillend aanvaardde. 19-4-1862 kwam de benoeming af van „Sieur J. Wolbers, Homme de lettres, à Utrecht comme Chevalier de l'ordre de la Couronne de Chêne”²⁾. De huisschilder was gepromoveerd tot letterkundige en ridder!

2. Java

Wolbers' interesse voor Java is een logisch uitvloeisel van zijn ervaringen met de gang van zaken in Suriname. Er was in de Nederlandse kringen onzekerheid ten aanzien van de koers, die op Java gevolgd moest worden.

²⁾ Ridder in de (Luxemburgse) orde van de Eikenkroon.

Liberalen, conservatieven, reactionairen kwamen met zeer uiteenlopende programma's. De a.r. Kamerleden waren verdeeld. Opnieuw zag Wolbers een Goddelijke opdracht: zich te verdiepen in de geschiedenis van Java en daarna door publikaties belangstelling te wekken voor dit eiland bij het Nederlandse volk.

Zijn gedachtengang ontvouwde hij in de brochure *Java moet rechtvaardig bestuurd worden* (1867). „Java,” zo heet het, „heeft recht op belangstelling en onder den zegen Gods verwacht ik wat goeds van die belangstelling. Het is o.a. gezien bij de slavernij-quaestie; toen het volk hiermede bekend werd en zuivere beginselen daaromtrent werden uitgesproken en het gebed overvloediger werd, toen was de tijd weldra daar om tot haare opheffing over te gaan. Zoo werkt de Heer door middelen en wegen. Wordt nu de toestand van Java meer bekend en de wensch levendiger dat de inlander rechtvaardig en billijk behandeld wordt, dan vindt regering en volksvertegenwoordiging, steun bij de natie, waar zij goede rechtvaardige beginselen in toepassing wenschen te brengen en de Heer zal hierop Zijnen zegen geven.”

Vooruitlopend op zijn *Geschiedenis van Java*, waaraan hij werkte („mijn tegenwoordige studie voert mij bijna dagelijks in den geest op Java en javaansche karakters en toestanden worden mij eenigszins bekend”) schreef Wolbers al vast de reeds genoemde brochure. Zij was bedoeld voor allen, die het waarachtig belang van Nederland en zijn koloniën wensten, maar geen tijd hadden voor grotere geschriften. Wat het algemeen beleid betrof diende Spreuken 14 vs. 34: „Gerechtigheid verhoogt een volk” de norm te zijn. Wat het cultuurstelsel betrof bepleitte Wolbers voorzichtige afschaffing. Hij voerde een juridisch en een politiek argument aan. Juridisch: *rechter en partij zijn één*. Politiek: „Het kan soms voor een tijd noodig en goed zijn, dat de regering zich eene taak aantrekt, en met krachten ondersteunt, die men van den particulier niet verwachten kan. Doch dit moet dan ook niet meer zijn dan slechts voor een zoo kort mogelijken tijd. De geschiedenis is daar, om te bewijzen, dat waar de staat buiten zijn eigenlijken werkkring gaat er bij hem niet die energie, niet die zorgvuldigheid, niet dat — men vergeve mij het banale woord — passen op de kleintjes is als bij een particulier en de staat dus slechts door overmacht, door gebruik maken van den sterken arm tegenover den zwakkere, dadelijke voordeelen behalen kan.”

In 1868 en 1869 kwamen de eerste delen van Wolbers' *Geschiedenis van Java* uit. Deel I (263 blz.) behandelde de Voor-Hindoe en Hindoetijd en het eerste tijdvak der Mohamedaanse staten (tot \pm 1602). Deel II (324 blz.) liep tot 1677. Het boek is door de liberale pers doodgezwegen. In het exemplaar van de Universiteitsbibliotheek der Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam was geen enkele bladzij opengesneden, hoewel het ter recensie aan *De Gids* was gezonden.

En toch is ook dit boek een imponerende prestatie. Wat een bronnenstudie ging aan het schrijven vooraf! Wolbers begon met een duik in de chaos van mythen en legenden. Want, zo schrijft hij, en hier proeft u weer zijn wetenschappelijke aanleg en feeling, „ik verkeer in de hope dat men zodoende de latere geschiedenis beter verstaan en den tegenwoordigen toestand grondiger beoordeelen zal.” Wolbers citeert alleen al in het eerste hoofdstuk o.a. Valentijn, Crawford, Roorda van Eysinga,

Brummund, Van Hoëvell, Buddingh, Raffles, J. Hageman (*Indisch Archief*), Lassens (*Indische Alterthumskunde*).

Evenmin als in de *Geschiedenis van Suriname* beperkt Wolbers zich in deze studie tot een enkel weergeven van wat is geschied. Het is verleidelijk, ook hier met veel citaten te illustreren, waarom het boek voor de *Gids*-recensent niet het bespreken waard was. Ik volsta met twee.

In het achtste hoofdstuk geeft Wolbers een overzicht van het behandelde. „Nee, het tafereel, dat in die oude tijden zich voor onzen blik vertoont, heeft weinig opwekkends en de groote waarheid, dat er geen waarachtig geluk bestaat waar Christus en Zijn evangelie niet gekend wordt, springt ook bij het navorschen der fragmenten van Java's historie gedurig in het oog. Zijn wij, die onder een Christelijke bedeeling leven daarom dankbaar en moge die dankbaarheid zich uiten door een leven, Gode en Zijnen Christus gewijd, overvloeiende van goede werken, waardoor onze Vader in de Hemelen verheerlijkt worde.”

Als de Nederlanders voor het eerst op Java verschijnen, geeft Wolbers opnieuw een samenvatting. „Het Mohamedaansche rijk heeft de Javanen geen vooruitgang gebracht, noch cultureel, noch religieus. Doch bij het einde van dit tijdvak stonden wij eenige oogenblikken stil bij een belangrijke episode: de komst nl. van Nederlanders, dus van Christenen (Wolbers bedoelt weer Protestanten!) op Java. Mogen wij die aankomst als den dageraad van een beteren dag beschouwen? Brachten die Nederlanders den Javaan nog betere goederen dan kristallen glazen, vergulde spiegels en kostbaar fluweel? Getuigden die Nederlandsche mannen van Hem, die een beteren rijkdom, een dien de dieven niet kunnen doorgraven of stelen, *om niet* schenken wil? Plantten die Nederlanders de banier des kruises en riepen zij den Javaan op, om rust en vrede te zoeken in de schaduw van dat kruis? Helaas! op al deze vragen moeten wij antwoorden: Neen! nog bleef het nacht.”

Het boek heeft niet de omvang gekregen, die Wolbers had gewild. „Wij sluiten,” schreef hij aan het eind van deel II, „hier het tweede deel en daarmee het tweede tijdvak der Midden-Geschiedenis. De Heer zij gedankt die ons tot nu ondersteunde en Hij schenke ons verder moed en kracht tot het ten einde brengen van dit werk.” Maar van voortzetting is nimmer gekomen. Verwonderlijk is het niet. Hoewel het boek zich vlot laat lezen, greep Wolbers te hoog. Hij stelde de vraag: „Hoe leefde Java in het verleden?” Zijn tijdgenoten vroegen daarentegen: „Wat geeft Java ons heden? De in Wolbers zo typerende drang naar wetenschap was hun vreemd.

c. *Wolbers' politieke werkzaamheid*

Wolber's brochures en boeken beperken zich nooit tot het onderwerp, dat de titel aangeeft. Het is dan ook geheel in zijn lijn, dat hij in zijn *Geschiedenis van Java* als terloops aangeeft, welke taak op staatkundig terrein rust op de Nederlandse burger in het algemeen en op de christenburger in het bijzonder. Zelf heeft hij die taak met grote ijver volbracht.

Wat de burger betreft merkt Wolbers op, dat Nederland na 1848 leefde onder een constitutionele regeringsvorm. Maar: terwijl men meestal hierbij dacht aan de verantwoordelijkheid der ministers, legt Wolbers juist de nadruk op de verantwoordelijkheid van de burgers. *Zij zijn, voor zover*

zij bekend zijn met de regeringszaken aansprakelijk voor de daden der regering! Immers: de regering geeft verslag van haar beleid; de volksvertegenwoordiging beoordeelt dit. Veel Nederlanders kunnen rechtstreeks door hun *keuze* op die volksvertegenwoordiging invloed uitoefenen. *Alle* Nederlanders hebben voorts het recht en de plicht, door adressen aan Koning en Kamers een naar hun mening onjuist voorgestelde of tot dusver traag behandelde zaak naar voren te brengen.

Een groot deel van Wolbers' arbeid wordt door deze opvatting begriepelijk. Om zijn medeburgers mede-verantwoordelijk te kunnen stellen voor regeringsdaden was eerste vereiste: hen op de hoogte brengen van de toedracht en de situatie. Vandaar zijn kleine brochures en grote studiewerken. Niemand zou dan nog kunnen zeggen onbekend te zijn met de questions brûlantes zijner dagen. Ook de neutrale dagbladders heeft Wolbers wel benut (zo bv. de *Rotterdamsche Courant* van 23-5-1870). De artikelen hierin, die een min of meer polemisch karakter droegen, lagen hem niet zo zeer. Hij schreef in dit verband aan Groen eens (20-4-1865): „Mijne stem is zwak en mijne gaven zeer gering; daarbij beweeg ik mij niet gaarne op polemisch terrein. Ofschoon slechts een geringe dilettant heb ik voorliefde voor historie, gevoel mij op dat gebied het meeste te huis en het is mij dus werkelijk eene opoffering om de polemiek te behandelen; evenwel geloof ik dat men er tegenwoordig niet geheel buiten kan. Waar ik echter spreek doe ik het met volle overtuiging en bid vurig den Heere ook dat geringe te zegenen, en iets te kunnen en mogen doen tot uitbreiding van het Godsrijk, ter bevordering van eenheid onder de broederen, die ik in Christus zoo hartelijk lief heb.”

De medeburgers van voorlichting dienen was echter slechts de zaak half dienen. Ook Kroon en Kamer konden te traag reageren of in bepaalde gevallen onvolledig ingelicht zijn. En dan schroomde Wolbers niet zich te laten horen. Tot de *Koning* richtte hij zich eenmaal in maart 1861. De teneur van zijn adres was: „Sire, verbreek der slaven boei.” Tot de leden der Tweede Kamer kwam hij tweemaal met een nota (in 1858 en 1859). De eerste bevatte een waarschuwing. In Suriname deed men pogingen om de slavenbevrijding te traineren. Men werkte hier n.l. aan een petitie, die om een nader onderzoek van deze zaak door drie onpartijdige en deskundige mannen vroeg. Wolbers adviseerde de Kamer, hieraan geen adhesie te betuigen. Immers: de emancipatie zou er maar door vertraagd worden.

Het adres van 1859 lichtte de Kamerleden in over contracten, door de Nederlandse consul te Kanton met Chinezen gesloten. „Ik reken mij verplicht, Mijne Heeren! in het licht te stellen hoe de Minister in dwaling verkeert.” Wolbers droeg er zorg voor dat zijn adres ook in de handel verkrijgbaar was (en natuurlijk zal hij er ook ditmaal geld bijgeleegd hebben). De titel was *Adres aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal tegen de bewering van den Minister van koloniën, dat niet zou zijn geschonden het aanhangig kontrakt met de chineesche landverhuizers in Suriname.*

Dit alles deed Wolbers voor zijn medestaatsburgers. Voor zijn medechristenen had hij eveneens een woord. Krachtig heeft hij gewerkt voor de anti-revolutionaire richting. Hij had hierbij ook oog voor het „volk achter de kiezers”. Typerend is een passage als de volgende: „Niet

slechts de kiezers, maar ook zij, die, ofschoon ze niet zoo veel belasting betalen als ter bekoming van het kiesrecht noodig is, evenwel een hart hebben dat warm slaat voor de eere Gods en het heil van het dierbare vaderland, bidden veel in dezen tegenwoordigen tijd en dragen de belangen van koning en vaderland voor den troon der genade."

In 1866 richtte hij zich tot zijn geestverwanten in de brochure *Hoe te handelen bij het kiezen der leden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal op 30 October a.s.?* Zij verscheen in verband met de bekende motie-Keuchenius. Wolbers nam het voor Keuchenius op. De voorstelling, dat door diens motie Oranje in gevaar was gebracht, noemde Wolbers een aperte onwaarheid.

In de organisatie van de A.R. Partij heeft Wolbers in meer dan een opzicht een rol van betekenis gespeeld. Hij was het vooral, die de besturen der verschillende kiesverenigingen aanraadde, een grondig onderzoek in te stellen naar de richting en de geschiktheid der voor de kieslijst te benoemen personen. In 1868 behoorde hij (natuurlijk!) tot de 21 kiezers, die te Utrecht bijeenkwamen om de a.r. kiesvereniging „Nederland en Oranje" op te richten. Eigenlijk was het een kiezersvereniging. Op voorstel van Wolbers (en prof. De Geer) werden 11 jaar later ook niet-kiezers als lid toegelaten, en kon dus van een kiesvereniging gesproken worden.

In het voor de a.r. nogal bewogen jaar 1871 (men zie G. M. den Hartogh, *Groen van Prinsterer en de Verkiezingen van 1871*) kwam het even tot een controverse tussen Groen en Wolbers. De eerste had, om zijn volgelingen te gewennen aan enige discipline, drie namen voor de verkiezingen der Tweede Kamer aangewezen: Keuchenius, Kuyper en Van Otterloo. In een brief aan Groen (23-6-1871) deelt Wolbers mee, het hier niet mee eens te zijn. Van Otterloo was nog steeds aan een openbare school werkzaam; dat was toch eigenlijk een inconsequentie in verband met de nagestreefde wijziging van artikel 194 (waarover later meer), Keuchenius zat op Java. Zou deze zijn werkkring willen opgeven? En had Groen er goed aan gedaan, juist deze na 1866 zo veelomstreden figuur naar voren te halen? Wolbers' hoofdbezwaar was echter, dat Groen zonder nader overleg maar *drie* kandidaten had gesteld. „Ik vermeende dat hier overleg met sommige vrienden in de respectieve kiesdistricten wenschelijk ware geweest. Ik achtte dit wenschelijk niet alleen of niet voornamelijk om leden onzer richting in de Tweede Kamer te brengen, maar om door een grooter getal stemmen op onze kandidaten uitgebracht, de kracht der a.r. partij beter naar buiten te doen uitkomen." Men ziet, dat Wolbers geen slaafs volgeling was van Groen. Tegen diens advies in heeft hij zich in het kiesdistrict Amersfoort kandidaat laten stellen. Zonder gevolg evenwel.

Met grote belangstelling volgde Wolbers de artikelen, die Kuyper in *De Standaard* publiceerde over een a.r. staatkundig program. 30-12-1878 drong hij in een brief met klem aan op een afzonderlijk werk, waarin deze stukken in hun geheel zouden worden opgenomen. „Dan kan men een en ander op zijn gemak nazien en vormt het meer een geheel." Het is bekend, dat Kuyper in *Ons Program* van 1879 aan dit verlangen tegemoet kwam.

Tot Tweede-Kamerlid heeft Wolbers het nooit gebracht. Het ging hem niet al te zeer aan het hart. Hij had dan zijn rustig bestaan, zo schreef

hij eens, moeten hebben verwisselen voor een druk en vermoeiend leven. Ook was hij zich bewust van zijn eigen geringheid. In Goslinga's uitgegeven *Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper, 1864—1876* (1937) wordt het niet-gekozen-worden toegeschreven aan de eigenaardige tussen-positie van Wolbers in sociaal en kerkelijk opzicht. Sociaal: in de Kamerkringen werkte nog sterk het aristocratisch-conservatief vooroordeel tegen „een burgerman”. Goslinga vermeldt in dit verband de wijze waarop het *Wageningsche Weekblad* Wolbers tekende: „De Heer Wolbers is niet van adel; stamt evenmin van een patricische familie af, maar is wat we zouden noemen, een eenvoudig burgerman, doch zulk een, die genoegzaam gefortuneerd is, om de waarlijk niet lucratieve betrekking van volksvertegenwoordiger te kunnen aanvaarden, en die door ijverige, degelijke en grondige studie zich toch zulk een ruime mate van kennis en zelfstandig inzicht van zaken heeft verworven, dat zijn optreden in de Kamer haar wezenlijk voordeel kan zijn.”

Ook op kerkelijk terrein was Wolbers een middenfiguur. Hij behoorde tot de streng-rechtzinnigen, maar voegde zich, tot teleurstelling van verscheidene Afgescheidenen, niet bij hen. In 1884 bracht Breukelen Wolbers wel in de Provinciale Staten van Utrecht. Zijn verkiezing zette de meerderheid er om naar rechts. Van 13 januari 1855 tot aan zijn dood in 1889 heeft Wolbers dit lidmaatschap bekleed.

Enigszins in het politieke vlak ligt ook de oprichting van een Christelijk-Historische Journalistenkring. Zij was van Wolbers uitgegaan. De vereniging telde 30 leden. Wolbers schrijft er over in een brief aan Kuyper van 7 oktober 1879. De kring plaatste toen op haar agenda als onderwerp: het kiesrecht (Wolbers gewaagt van „het ellendig kiesstelsel”). „Ik meen dat het goed zij deze zaak in de Christelijk-Historische persorganen van tijd tot tijd te behandelen, ten einde een weinig meer tot klaarheid te komen.” (Brief van 30-12-1878).

d. *Wolbers en de sociale kwestie*

1. Wie zo dicht bij de Bijbel leefde als Wolbers, moest wel getroffen worden door het lot van de sociaal zwakkere. Geen vereniging, werkzaam op dit terrein, deed ooit tevergeefs een beroep op hem. *De Standaard* van 24-9-1889 schreef in Wolbers' levensbericht: „Overall waar iets goeds werd gezocht voor land en volk, ontmoette men ook den heer Wolbers. Hij was meestal bestuurslid van tal van vereenigingen van philanthropischen aard, zoodat zijn heengaan bij zeer veelen zal worden gevoeld.” Als voorbeelden noem ik zijn bestuurslidmaatschap van Mirjam, een in 1878 opgerichte vereniging „tot Christelijke opvoeding en verpleging van onbeheerde wezen”, en de stichting van de Blinden-werk-inrichting te Utrecht (1871), waartoe Wolbers de stoot gaf. Maar bij de sociale kwestie denken wij voornamelijk aan de arbeidersstand, die tijdens Wolbers' leven nog zo bijzonder kwetsbaar was in economisch opzicht. Van haar getuigde Quack immers: de groepen uit Dantes Hel verbleken bij de arbeiderstoestanden in de 19e eeuw.

2. Wolbers heeft ook voor de verheffing der arbeidersstand zijn tijd en geld ten koste gelegd. Hij was nauw met haar in aanraking geweest, eigenlijk uit haar voortgekomen. Geen wonder, dat achteruitzetting en onderwaardering van deze stand hem ergerde.

Tegen deze achtergrond moeten wij Wolbers' ijveren zien voor persoonlijke dienstplicht. Het lage zedelijke peil der recruten, de ruwe toon in de kazernes, zij waren o. a. het gevolg van het feit, dat de „midden”stand en de hogere standen hun zonen door remplaçanten lieten vervangen. Wolbers beseft, hoe gemakkelijk de recruit in dit milieu, losgemaakt van gezin, dorp en kerk, door verkeerde makkers kon worden meegesleept. „Dus” hielp hij te Utrecht bij het inrichten van een Militair Tehuis (het eerste in den lande!) en werd hij lid van het Hoofdbestuur van de Militaire Bond. Toen deze Bond een orgaan ging uitgeven (1888), *De Nederlandsche Krijgsmansman*, trad Wolbers op als hoofdredacteur. Het blad had tot devies: Alleen het Evangelie wijst de weg tot afwending van revolutie en tot verkrijging van reformatie. Veel heeft Wolbers voor dit orgaan niet meer kunnen doen, daar hij spoedig door de ziekte werd getroffen, die hem ten grave zou slepen.

Het verbaast ons niet — Wolbers nu enigszins kennende — in het *Utrechtsche Provinciaal en Stedelijk Dagblad* van 24-9-1889 in het levensbericht van deze man de mededeling te vinden: „Wolbers voorliefde voor den krijgsmansstand deed hem ook gedurende eenigen tijd als bestuurslid deelnemen aan de werkzaamheden van de Vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's lands verdediging; eene vereeniging, die veel heeft gedaan om het beginsel van den persoonlijke dienstplicht ingang te doen vinden.”

3. Het meest heeft Wolbers zich ingespannen voor goede arbeiderslectuur. Op anti-revolutionair terrein was hier stellig een lacune. Groen was objectief genoeg om van zich te getuigen: „De benijdenswaardige gaaf van echt-populair schrijven viel mij niet te beurt” en om van een zijner periodieken te schrijven: „De Nederlandsche Gedachten zijn niet voor de volksklasse geschikt.” We krijgen trouwens de indruk, dat Groen niet eens het nut van een arbeidersperiodiek inzag en daardoor in dit opzicht Wolbers onderwaardeerde. Als Wolbers wil starten met een weekblad voor de arbeider, schrijft Groen aan Kuyper (2-9-1871): „Van Wolbers ontving ik een brief over het blad, dat hij tegen de Internationale wil redigeren. Ik zal, eer ik hem antwoord, uw advies in *De Heraut* of meer vertrouwelijk afwachten. Met grenzenlooze vermenigvuldiging van couranten zijn we niet gebaat. Het doeltreffend redigeeren van een populair blad is een taak, niet voor iedereen.” En als Wolbers gestart is met *De Werkmansvriend* schrijft Groen (aan G. H. de Marez Oyens, 29-6-1872): „op verschillende wijs heb ik reeds voor het blad bijgedragen ofschoon ik niet durf beoordeelen (dit onder ons) of het inderdaad op eene voor den werkman doeltreffende wijze geredigeerd wordt, en of *De Standaard* bij meerdere uitbreiding niet grootendeels ook in die behoefte zou kunnen voorzien. Wij worden overstroomd met couranten, ook met de zoodanige, waarvan de wezenlijk nuttige strekking mij wel eens twijfelachtig voorkomt.”

Andere Réveilmannen zagen het juist: Koenen, De Geer, De Marez Oyens, Kuyper. Oyens achtte een speciaal blad voor de werkman „ter bestrijding van den verderfelijken invloed van den Internationale van het hoogste belang”. Hij schrijft (1-7-1872) onomwonden aan Groen: „door bijdragen van vrienden en belangstellenden moet aan Wolbers een garantie voor het tekort worden verleend.” Kuyper haalde zijn kerkeraad

over, 100 exemplaren van *De Werkmansvriend* te nemen ter wekelijkse verspreiding. Aan Groen schreef hij (6-9-1871): „Wolbers laat ik vrij werken. Hij is een goede man. Een onmisbaar element in onze wereld van strubbelingen. Een schakel die vereenen kan, wat anders fel tegen elkander staat.” 17 jaargangen en 17 nummers van *De Werkmansvriend* zijn onder het hoofdredacteurschap van Wolbers uitgekomen. Hagoort deelt over dit blad vrij veel mee in zijn Gedenkboek van Patrimonium (1927). Ik volsta daarom met iets omtrent het doel en de opzet van het blad te vermelden.

„De hoofdstrekking” (zo schreef de redactie) „van het blad zal zijn: te trachten zich waarlijk een vriend van den werkman te betoonen, hem met goeden raad te dienen en tegen kwaden raad te waarschuwen.

De Redactie is overtuigd, dat de revolutie-koorts, die groote kwaal van onzen tijd, en welke onzen werklieden zoo noodlottig kan worden, in het ongelooft wortelt. Zij wil dus ook, waar dit te pas komt, het ongelooft bestrijden en aantonen, dat alleen door terugkeer tot Godsdienst en gehoorzaamheid aan Gods Woord genezing der kranke maatschappij en het heil ook van den werkman kan verkregen worden.

De Redactie erkent dat in de Heilige Schrift de beginselen zijn aangegeven, volgens welke de verhouding tusschen de verschillende maatschappelijke standen moet geregeld worden.”

Wat de opzet betreft, bevat elk nummer meestal een hoofdartikel over de vragen van de dag; de belangrijkste berichten uit binnen- en buitenland; een polemiek naar aanleiding van stukken in revolutionaire of socialistische organen; mededelingen omtrent kosthuizen, zieken- en begrafenisfondsen, spaarbanken, enz.; berichten over wat de werkman in het bijzonder interesseert, zoals over uitvindingen of verbeteringen op industrieel terrein; een feuilleton, liefst in opbouwende zin, bv. in de vorm van levensbeschrijvingen van grote figuren (men vindt o.a. een vervolghet verhaal over Heldring en een over Robert Owen); boekbeoordelingen, hoofdzakelijk van volksgeschriften; ingezonden stukken; advertenties.

Het is bekend, dat arbeidersperiodieken slecht renderden. Eigenlijk kon van het arbeidersloon geen geld voor lectuur af. Vandaar, dat subsidie noodzakelijk was. Het vrijzinnige werkliedenorgaan *De Werkman* werd financieel op de been gehouden door de Nederlandse Typografenbond. *De Werkmansvriend* kreeg steun uit de Réveilkring, terwijl Wolbers bovendien pro deo er zijn diensten aan verleende en herhaaldelijk nóg geld moest bijpassen. Het blad schijnt omstreeks 1880 ± 650 betalende abonnees gehad te hebben. Een tijd lang deed het dienst als blad van Patrimonium (1877—1885).

Al zijn deze cijfers niet indrukwekkend, erkend moet toch worden, dat Wolbers eerder en helderder dan anderen heeft ingezien, hoe de sociale kwestie in betekenis elke andere terzijde drong. Duidelijk zag hij in, van hoe grote waarde de pers voor deze kwestie was, mits... de pen goed werd gehanteerd. „Verre zij het van mij,” zo schreef Wolbers eens, „dat ik instem met de beginselen van den bekende Victor Hugo, waar hij op 't banket te Brussel — gehouden 1862 — een toast aan de drukpers uitbrengt en haar eene magt toekent, die grenzenloos is. Wij beklagen den auteur en schrijver, die in de drukpers zijn Christus en Verlosser ziet,

doch tevens erkennen wij dat al wat openbaart, licht maakt, — en hierbij stellen wij ons op het terrein der Heilige Schrift.”

4. Tenslotte dient te worden gewezen op het aandeel dat Wolbers in de organisatie van de arbeiders had. Merkwaardig, dat zijn sympathie het meest uitging naar een soort gesecculariseerd Patrimonium. Hier werkten zeer stellig herinneringen aan het landelijke Heemstede, waar op de buitenverblijven nog lang enigszins patriarchale verhoudingen bestonden ten aanzien van het dienstpersoneel. In 1872 had hij te Utrecht een levendig aandeel in de stichting van de „Vaderlandsche Werkmansvereniging Orde, Vrijheid en Recht”; zij was neutraal wat de statuten betrof, niet wat de status der leden aangaat. Immers: welgestelden en minderbedeelden zouden hier samenwerken, en het spreekt vanzelf, dat slechts bepaalde arbeidersgroepen hiertoe zich lieten overhalen. Sarcastisch omschreef Hudig Jr. (*De vakbeweging in Nederland, 1866—1878*) het programma van Orde, Vrijheid en Recht als volgt: „Reeds de roerigheid der in reuk van revolutionariteit staande sigarenmakers te Utrecht had blijkbaar aan de ordelievende gemeente te denken gegeven. Het gevoel voor den werkmán ontwaakte dan ook bij de bezittenden en het bleek hun een behoefte tot leniging zijner noden een vereeniging op te richten. Het verschijnsel is overbekend. En licht begrijpelijk. Het ligt voor de hand dat welgezinden dan vooral zich bewust worden dat er in de toestand van den werkenden stand valt te verbeteren, wanneer deze zelf teekenen begint te geven, dat ook bij hem dat bewustzijn is wakker geworden. En evenzeer ligt het voor de hand, dat die welgestelden meenen dat zij zelf het best zullen weten, wat voor den werkende goed is. Zij moesten wel meenen, dat de werkmán zelf den weg naar verbetering niet kon vinden en dat hij met name dwaalde wanneer hij wat overmoedig was, zooals internationalen en sigarenmakers dat wel plachten. Zij moesten het als hun plicht gevoelen hem van zijn dwaling te overtuigen en te leiden in de richting die hun de aangewezen leek: Handhaving van de bestaande verhouding der standen; van het gezag van den patroon tegenover zijn minderen; van de eerbied der werklieden tegenover hun patroon; van het besef dat de standen er zijn en er moeten blijven; dat er altijd rijken en armen zullen zijn, maar dat het taak van den rijke is den armen het leven dragelijk te maken, zooveel hij kan, en dat dankbaarheid daarvoor den armen voegt, — dat is de leer, tot heil van den werkmán verkon-digd.”

De hogere standen hadden echter te Utrecht niet evenveel belangstelling voor het lot van de arbeiders als Wolbers. In 1873 werden de statuten herzien en werd het meer een zuivere werkliedenvereniging.

Aanvankelijk had Wolbers ook veel sympathie voor het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond. „Ofschoon wij volkomen de waarheid erkennen, dat alleen op grond van Gods Woord waarlijk orde, vrijheid, recht verkregen en behouden kunnen worden, komt het ons toch voor, dat, hoe goed de bedoeling der oprichters ook zijn moge der *Christelijke* vereeniging Orde, Vrijheid en Recht te Amsterdam, die vereeniging slechts voor een bepaalde godsdienstige richting zal kunnen strekken en niet algemeen worden.”

Wolbers betreurde het, dat het Algemeen Nederlands Werkliedenverbond, als neutraal, nationaal apparaat opgezet, op de jaarvergadering

van 1875 partij koos in de schoolstrijd. In dat jaar werd n.l. besloten de statuten zo te wijzigen, dat geijverd zou worden voor *neutraal, staats-, openbaar* lager en middelbaar onderwijs. Toen achtte Wolbers de tijd gekomen, zich meer uit te spreken voor een werkliedenvereniging op positief-christelijke grondslag. Want de bijzondere school ging hem zeer ter harte. Op de bekende vergadering van Christelijk Nationaal Schoolonderwijs in 1869 had de Hoofdcommissie o.a. voorgesteld de volgende wijziging na te streven in de schoolwetgeving: „In artikel 194 valt uit de woorden opleiding tot alle Christelijke en maatschappelijke deugden het woord *Christelijk* weg.” In die bijeenkomst poogde Beets de aanneming van het voorstel als in zijn ogen *misdadig* te voorkomen. Met overgrote meerderheid van stemmen werd het echter aangenomen. Ook Wolbers had voorgestemd. Maar, zo schreef hij aan Groen, het had hem pijn gedaan. Want het had een breuk gebracht met „zijn zoo hooggeachte voorganger”, dominee Beets. Zo valt te verklaren, dat Wolbers in januari 1876 aanwezig was bij de eerste besprekingen over de oprichting van Patrimonium. Hij zat zelfs de vergadering voor. 19 maart 1877 kwam de koninklijke goedkeuring der statuten af. Artikel 1 gaf als doel aan: „Er bestaat een Nederlandsch Werkliedenverbond, onder den naam Patrimonium, hetwelk, in de overtuiging dat Gods Woord en de traditiën onzes volks de betrouwbare grondslagen eener Christelijke Maatschappij uitmaken, zich ten doel stelt: de kennis daarvan te verbreiden, om de liefde daartoe op te wekken, teneinde op deze grondslagen de belangen der maatschappij in haar geheel, die der werklieden in het bijzonder, door alle geoorloofde middelen te bevorderen.”

Een dezer middelen was: „Eene volksbibliotheek ter verbreiding van positief Christelijke, zuiver historische en degelijk wetenschappelijke kennis.” Wolbers gaf zijn *Geschiedenis van Suriname* en *Geschiedenis van Java* ten geschenke. Zij voldeden aan de eisen, die door de bibliothecaris in het oog moesten worden gehouden. Maar of zij veel gelezen zijn? Al spoedig heeft Kater, zelf werkmán, en als zodanig gemakkelijker door de arbeiders geaccepteerd, de leiding in handen gekregen. Niet altijd vlotte de samenwerking met Wolbers. Het valt buiten mijn bestek het pijnlijke conflict tussen beiden uit 1885 te bespreken. Wel wil ik er op wijzen, dat dit conflict bij Wormser (*Een man uit en voor het volk, Het leven van Klaas Kater*) en bij Hagoort eenzijdig wordt voorgesteld. Er is voor het standpunt van Wolbers — dat echter nimmer werd belicht — heus ook veel te zeggen!

Het neutrale *Utrechtsche Dagblad* van dinsdag 24 september 1889 schonk aan het heengaan en de begrafenis van Wolbers vrij veel aandacht. Zijn oordeel werd samengevat in de woorden: „De heer Wolbers, die den leeftijd van 70 jaar bereikte, heeft gedurende zijn lange leven veel in het belang zijner medemenschen gedaan op de wijze, die hij de beste achtte. Daarover kon men natuurlijk met hem van gevoelen verschillen, maar het is niet mogelijk zijn goed hart te miskennen dat bij mede- en tegenstanders den gemoedelijken man deed waardeeren als eene aantrekkelijke persoonlijkheid.

De heer Wolbers had veele vrienden, vooral omdat hij, hoewel overtuigd voorstander van de beginselen, die hij was toegedaan, het goede in

anderen wist te waardeeren en met andersdenkenden tot het bereiken van een goed doel wilde samenwerken.”

Waar het oordeel van andersdenkenden zo gunstig was, is het bevreemdend dat in eigen kring Wolbers zo spoedig vergeten is. Zeker, *De Standaard* memoreerde ook heengaan (24-9-1889) en begrafenis (30-9-1889). *Patrimonium* kwam met een rouwrand uit, maar bevatte verder maar een heel oppervlakkig stukje over Wolbers van de hand van Klaas Kater. Een herdenkingswoord (toch ook nog sober) bevatte verder *De Nederlandsche Krijgsmans*, het orgaan van de Militaire Bond. Dit stukje werd overgenomen door het in het begin van mijn studie geciteerde *Gouvernements Advertentieblad*, dat er aan toevoegde: „Zoo onbekend werd Wolbers' boek over Suriname, dat zelfs zijn lijkredenaars het vergaten.” „Van het standaardwerk over Suriname geen woord!”

Ik heb getracht, een verklaring te zoeken voor het feit, dat een zo merkwaardige figuur, zo werkzaam en zo universeel, in het vergeetboek kon geraken. Ik meen het te moeten zoeken in de omstandigheid, dat Wolbers altijd en overal in de schaduw kwam te verkeren van een aanzienlijker, soms ook krachtiger, figuur. In Heemstede overheerste Beets; in de slavenbevrijding was Gefken de centrale figuur; op a.r. terrein gaf Groen de leiding en later Kuyper, die ook als journalist Wolbers overtrof; op koloniaal gebied had Keuchenius groter gezag door zijn ervaring als Edeleer; in Utrecht stond Wolbers in sociaal opzicht ten achter bij De Geer, de predikanten Bronsveld en Verhoeff, en, al weer, bij... Beets. Klaas Kater leidde de arbeidersorganisatie zijner dagen; tenslotte werd Wolbers in de Provinciale Staten van Utrecht overvleugeld door jhr. A. Th. M. van Asch van Wijk en N. G. Geelkerken. Het was daarom, dat ik onder de naam van Julien Wolbers, koloniale specialiteit, historicus, journalist, politicus, filantroop en organisator, als onderschrift meende te moeten plaatsen: De man in de schaduw.

LITERATUUR

De in de tekst aangehaalde werken van Wolbers; in de *Naamlijst der Geschriften, enz. betrekking hebbende op de invoering der bisschoppelijke Hiërarchie in Nederland*, van H. L. de Voogt, Utrecht, 1870, zijn Wolbers' brochures naamloos vermeld onder de titels:

Devoet Gesprek tusschen een vromen Katholiek en Maria, de Moeder des Heeren (Een visioen), Amsterdam, 16 blz. f 0,07⁵.

Ernstig maar liefderijk woord van eenen Protestant aan zijne Roomsche-Catholieke geloofsgenooten, Amsterdam, G. M. P. Londonck, 27 blz. f 0,25.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, IX, blz. 1287.

Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië, blz. 753.

G. Groen van Prinsterer, *Briefwisseling* (deels nog niet gedrukt).

R. Hagoort, *Patrimonium, Vaderlijk erfdeel, Gedenkboek Gouden Jubileum 1927*.

R. Hagoort, *Tot zegen geleid. Gedenkschrift bij het 60-jarig bestaan der a.r. kiesvereniging „Nederland en Oranje” te Utrecht*, 1928.

D. Hudig jr., *De vakbeweging in Nederland 1866—1878*, 1909.

- J. A. Wormser, *Een man uit en voor het volk. Het leven van Klaas Kater*, 1908.
- B. H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-verbond, 1871-1896*, 1896. *Maandblad, uitgegeven van wege de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de afschaffing der slavernij*, 1855 e.v.
- De Vereeniging: Christelijke Stemmen*, jaargang 1850 e.v.
- G. van Rijn en J. J. Deetman, *Nicolaas Beets*, II, z.j. (1916).
- A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, 1844, sub voce Heemstede.

BOEKBESPREKING

TIBOR MENDE, *China. Wereldmacht van morgen*. Uitg. Het Wereldvenster, Baarn, 1962. Prijs f 14.90.

Wanneer zij niet over emigreren denken of bij — hetzij ruimer — de handel op het buitenland of — hetzij enger — de scheepvaart betrokken zijn, is het voor Nederlanders hoewel zij beter kunnen weten, een moeilijk ding om te beseffen dat hun land niet de wereld is, dat hun dorp of stad niet het middelpunt van het heelal vormt, dat hun partij het niet voor het zeggen heeft en dat er mensen zijn die wat vreemd opkijken tegen hun kerkelijke verhoudingen.

Wij worden wel genoemd de Chinezen van Europa. Het is interessant te vernemen hoe oudtijds toen de Hollanders over de zeeën uitzwermden de bewoners van het eeuwige rijk over ons oordeelden. J. J. L. Duyvendak geeft in *Wegen en gestalten der Chinese Geschiedenis* (Amsterdam—Brussel 1948, blz. 221—222) de Chinese mening: „De mensen van Holland worden ook genoemd roodharige barbaren. Hun land ligt dicht bij dat van de Franken in de westelijke oceaen. Deze mensen hebben diepliggende ogen en lange neuzen; het haar van hun hoofd, wenkbrauwen en baarden is geheel rood; hun voeten zijn één voet en twee duim lang en zij zijn zeer sterk. Hun manieren zijn wild... Zij zijn hebzuchtig en sluw; zij hebben verstand van vele kostbare waren en zijn knap in het maken van winst. Voor winst offeren zij zelfs hun leven op, en zij achten geen plaats daarvoor te ver... Deze mensen hebben grote schepen; zij zijn vol knappe uitvindingen en zij maken zeilen als webben, die naar alle kanten kunnen draaien, zodat zij de wind in elke richting kunnen vangen. Als men ze op zee ontmoet, wordt men zekerlijk door hen beroofd.”

Duyvendak geeft ook een Nederlandse karakteristiek van de Chinezen (a.w. blz. 223): „D'inwoonders gaen opsyn Turcs met lanc hayr tot de middel ende dat om 't hoofd gheswonden met lynen. Sy hebben Afgoden als Duyuelen in hun kercken gheschildert die sy eeren. Sy laten hun nagels groeyen also lanck als sy mogen mits dat sy gheen gheweere draghen moghen. Daer en syn gheen bedelaers int landt want de Coninck sulcx verbiet... D'inwoonders van desen lande zijn brassers, sy eten alderhande spyse maer liever van een hont dan van eenich ander wiltbraet oft gedierte. Sy maecken henlieder wyn oft dranck van Rys daer in sy

hun drancken drincken; nochtans zyn sy cloecksinnighe lieden die alle dinghen connen seer subtylyck ende scherpsinnich maecken.”

Nu zou het noodlottig zijn wanneer wij bij de zeventiende eeuw in onze belangstelling voor China achterstonden. Wij denken nog wel als het nodig is Europees. Door de Europese gemeenschappen wordt onze economie werkelijk met de neus op het werelddeel waarin wij wonen gedrukt. Maar de wereld in haar geheel in de beschouwingen te betrekken is voorlopig van de meesten te veel gevraagd.

Toch, er zijn cijfers en feiten welke ons zeer binnenkort zullen dwingen een andere houding aan te nemen. In 1954 leerde de uitkomst ener het jaar tevoren gehouden volkstelling hoe er in China zelf 582 miljoen mensen woonden. Verwacht werd dat bij een jaarlijkse aanwas van 14 miljoen er in 1961 700 miljoen, in 1971 850 miljoen en in 1980 meer dan een miljard Chinezen zouden wezen. Ook andere gegevens zijn te noemen. Heden tellen China, India en Japan tezamen 1200 miljoen inwoners oftewel 40 % van de tegenwoordige wereldbevolking. Over een vijftien jaar bestaat de helft van de wereldbevolking uit Japanners en Chinezen en Indiërs. Voor de eeuwwisseling zal ook zonder derde wereldoorlog meer dan de helft der mensen tot de Chinezen behoren. Wanneer President Mao Tsé Toeng vaststelt dat wij een tijdperk zijn binnengetreden, waarin de oostenwind krachtiger waait dan de westenwind, spreekt hij de volle waarheid.

Dus doet een auteur die ons in het oude Europa het tegelijk oude in jong China naderbrengt een goed werk. Tibor Mende heeft in zijn ongeveer 300 pagina's tellend boek gepoogd duidelijk te maken wat er in het huidige China zich roert. Het zou voor de onpartijdigheid van zijn weergave kunnen pleiten, dat hij geheel op de achtergrond blijft. Nergens blijkt iets omtrent zijn vooropleiding, bijzondere geschiktheid om de Chinese problemen te begrijpen, of eigen opvattingen. De lezers worden uitsluitend geconfronteerd met een schets, met impressies van China gelijk dit omstreeks 1960 reilt en zeilt.

Deze terughoudendheid had een voordeel kunnen zijn. Bij een terugtreden in China's duizenden jaren oude historie dreigt versluierd te raken wat China, wat het communistische China van Mao Tsé Toeng en Lui Shao-Chi en Chou Enlai in de tegenwoordige tijd betekent. Het naar voren schuiven van schijnbare belangwekkende bijzonderheden zoals: „de staatsman wierp mij vanonder zijn borstelige wenkbrauwen een snelle, sluwe blik toe,” verheldert in wezen niets. Persoonlijke ontmoetingen en anecdoten, hoe illustratief ook bij tijden, zijn meestal misleidend.

Dat het eveneens mogelijk is te sober te wezen, bewijst dit geschrift over China. Formele gebreken laat ik voor wat ze zijn. Het stelt teleur, dat voor mijn gevoel apart verschenen artikelen tot een geheel van zeer losse samenhang zijn samengeweven. Er zijn ernstiger tekortkomingen. Het eerste stuk gaat wel over de breuk met het verleden, maar het werkelijk verleden blijft in het duister. Zelfs de grote tocht of trek, de bewonderenswaardige mars van de Chinese communisten in het jaar 1934—1935 van het zuiden naar het noorden gemaakt over een afstand van tweemaal de breedte van Noord-Amerika, veronderstelt de auteur als bekend. Men moet er naar gissen hoe hecht het gezinsleven in China was voordat de communistische heerschappij inzette. Ook over de scherpste der voormalige sociale tegenstellingen verschaft het boek nergens ophel-

dering. Wie zich voor de religie interesseert, zal niets vinden omtrent het volksgeloof voor of na de revolutie der communisten. Tevergeefs zal iemand zoeken naar wat de grote voormannen drijft bij hun optreden.

Ook zij die met China gans niet vertrouwd zijn, kunnen begrijpen dat er vaak bij een beschrijving van het jongste gebeuren weinig van overzichtelijkheid sprake kan wezen. China is een werelddeel op zichzelf — vergelijk J. J. L. Duyvendak, *China tegen de Westerkim*, 3e druk, Haarlem, 1948, blz. 256 — en wat nog meer belang heeft, een werelddeel in gisting. Juist daarom had Tibor Mende wat minder van de hak op de tak moeten springen, een strenger orde aanbrengend en ruimer historisch perspectief openend. Telkens is het nodig na te zoeken in welk jaar zijn relaas speelt. Af en toe werkt hij met grote dramatiek naar een ontknoping zonder dat deze volgt. Even dramatisch worden soms twee verklaringen van een en hetzelfde gebeuren voorgezet. Bij bepaalde hoofdstukken geraakt men dermate onder de indruk der moeilijkheden en tegenslagen dat men meent: de zaak van communistisch China is hopeloos verloren om een ogenblik later te ontdekken dat er desondanks enige vooruitgang werd geboekt.

Niettemin is het beeld dat men zichzelf min of meer moet vormen door Mende's verspreide en gedeeltelijk bijzonder belangwekkende cijfers en opmerkingen wat stelselmatig te verenigen, indrukwekkend genoeg. Een arm, veelszins uitgezogen volk, van grote lijdzaamheid, van ijzeren volharding, bij machte tot geweldige prestaties, uit welke oorzaak dan ook nimmer versagend, werpt zich op een nieuwe toekomst en zulks na ontzaggelijke tegenslagen onder het verduren van telkens nieuwe rampen.

Begonnen wordt met een in vergelijking tot het westen schrikbarende achterstand. Deze wordt op essentiële punten niet ingelopen. Een 60.000 tractoren na 12 jaren communisme halen tegen de 5 miljoen van Amerika betrekkelijk weinig uit. De oogsten vallen herhaaldelijk tegen. Juist na 1960, als men iets ruimer zou komen te zitten, moet er een grote hoeveelheid graan uit het buitenland worden ingevoerd en vloeien er 360 miljoen dollar uit de karig gevulde deviezenpot. Het volk krijgt telkens koerswijzingen te verwerken. Mao is in één en hetzelfde jaar, sterker nog, is met een tussenpoos van nog geen 6 maanden na een periode van strenge doctrine eerst vrij liberaal en vervolgens behoorlijk marxistisch gezind. Het ene plan is nog niet afgewikkeld of men moet zich voor een volgende opmars gereed houden.

Tegelijk evenwel is China bezig een wereldmacht te worden. In 1956 verschijnt Mao reeds op verzoek van Chroestsjev in Buda Pest en Warschau om in Oost-Europa het communistische gezag te handhaven. In toenemende mate helpt China achtergebleven volken om zijn internationaal prestige te verhogen; Ceylon en Cuba ervaren het. Tegen de Sovjet-Unie wordt als het nodig is partij gekozen. Een leger van drie miljoen man is paraat om aan China's eisen, mocht dit nodig zijn, kracht te verlenen. Binnen luttele jaren is China's toetreden tot de atoomclub te verwachten. Het deel uitmaken van de Verenigde Naties valt ook al niet te stuiten. Een partij van thans 14 miljoen leden steunt het beleid der Chinese republiek, zowel binnen de grenzen als wanneer Thibet moet geannexeerd worden of India bedreigd.

Voor dit verloop van zaken de aandacht gevraagd en van de bij tussen-

pozen geboeide lezer verkregen te hebben, is de onmiskenbare verdienste welke het boek van Tibor Mende heeft. Maar het zet tegelijk aan — daar het niet volledig is — tot nader onderzoek. Want niet bij uitsluiting belissend is, of er nu groter gelijkheid in de maatschappelijke verhoudingen ontstond, of er economische successen werden behaald, of de huidige wijze van leven aan de Chinese burgerij zelf voldoet. Deze dingen zijn belangrijk. Het tekent een nationale situatie, wanneer er zeer eenvoudig maar genoegzaam voedsel ter beschikking staat, wanneer simpele kleding in voldoende voorraad aanwezig, en het bestaan met kleine versieringen kan worden getooid. Evenzo is van gewicht het aantal werkelijk bruikbare woningen of het al dan niet behoorlijk functioneren van het bestuur. Toch mag hier geen punt worden geplaatst.

Er zijn andere feiten welke meestal de doorslag geven. Is er een niemandsland dat leiders en geleiden scheidt, met als gevolg dat, wanneer het spannen gaat, niet de weg tot elkander wordt gevonden, en er integendeel een felle strijd oplaait? Is men als Chinese communisten bekoord door de baard van Marx — om een beeldend woord van Duyvendak uit *China tegen de Westerkim* (blz. 237) te bezigen — ja dan neen? Kunnen de geestelijk zelfstandige naturen in China, dat dan toch de vrijheid van meningsuiting aan heel sterke banden legde, nog werkelijk in innerlijke onbekommerdheid tot ontplooiing komen? Heeft het welvaartsstreven alles waar China in een eeuwenoude geschiedenis aan gehecht was — de ouderliefde, de waardering van evenwichtige verhoudingen — verdrongen? Is het communistisch regime er in geslaagd zich van de ingewortelde eerbied voor de overheid te verzekeren? Voelt de Chinese jeugd zich als communistische jeugd gelukkig, of bestaat er bij alle verwerping van het westen, die waarlijk niet op navolging van de Sovjet-Unie teruggaat, toch ook afweer van het evenzeer niet Chinese socialisme der Sovjet-Unie?

Naar een geijkte uitdrukking vermenigvuldigen zich de vragen. Deels zullen zij enkel door het verloop der dingen zelf worden beantwoord. Over China laten zich moeilijker nog dan over andere landen voorspellingen doen. Het is echter jammer dat Tibor Mende deze kwesties nauwelijks aanroert. Slechts aan het slot van zijn boek stoot hij dieper door, opvallend genoeg in het beschrijven van een toevallige ontmoeting; hier misleidt de anecdote dan toch niet. Hij staat in de tram van Peking tegen een Chinese hoogleraar aangedrukt, die in Amerika blijkt te zijn geweest en Engels spreekt. De familie van de professor is in Hong Kong, dat Brits is. Hij vertrouwt Tibor Mende toe dat het „moeilijk, erg moeilijk” is, doch voegt er even later aan toe, dat de communisten „doen, wat er gedaan moet worden”. De slotindruk is dat men in China een andere weg is ingeslagen, dat er grote gevaren dreigen, dat veel van wat er geschiedt, uiterst aanvechtbaar is en dat niettemin zij die verder blikken en hogere aspiraties hebben dan de gewone man, oordelen: alleen zó en niet anders kan de weg naar een verantwoorde toekomst worden gebaad.

Het is te hopen, dat men in Nederland meer dan tot dusver zich van de Chinese problematiek, waarmee Kuyper zich reeds terloops bezig hield, rekenschap zal geven, opdat straks verantwoord en principieel van te verwachten nieuwe wereldhistorische feiten een beoordeling te bieden zij.

I. A. DIEPENHORST

TEN GELEIDE

De redactie ontving ter plaatsing in dit orgaan van de heren F. Diemer Gzn., dr. C. M. E. van Schelven en dr. J. P. I. van der Wilde een drietal artikelen, welke alle in verband staan met het vraagstuk van de reclametelevisie.

Teneinde daarnaast enkele andere geluiden te doen horen heeft de redactie de heren B. van Kaam en drs. A. Oostindie uitgenodigd, hun standpunten over hetzelfde vraagstuk uiteen te zetten.

Aldus zijn in deze aflevering vijf beschouwingen bijeengebracht over een aangelegenheid met onderscheidene belangrijke aspecten welke reeds gedurende geruime tijd in discussie zijn en welke binnenkort in de Tweede Kamer in openbare behandeling zullen komen.

Voor de redactie,

J. H. PRINS

COMMERCIE EN TELEVISIE

DOOR

DR. J. P. I. VAN DER WILDE

De vraag of televisie gebruikt kan worden voor het maken van reclame is in Nederland nog altijd in discussie. Deze discussie reikt verder dan op het eerste gezicht lijkt. Televisie is een communicatiemiddel; het dient de publiciteit en de culturele vorming. Levensbeschouwelijk gerichte omroeporganisaties eisen in verband met het laatste het monopolie van het gebruik van dit medium op. Het zakenleven acht de t.v. als medium voor het maken van reclame belangrijk en wenst dientengevolge dit monopolie te doorbreken. Met name de omroepverenigingen staan op het standpunt dat de doelstelling van de handel en de wijze waarop de handel haar produkten pleegt te brengen een combinatie van reclame en televisie in Nederland onmogelijk maakt.

Het bepalen van een standpunt ten aanzien van het complex van vragen dat dit verschil van inzicht oproept is moeilijk, omdat de vragen niet beantwoord kunnen worden zonder een oordeel te geven over het karakter van de reclame en het verband tussen het gebruik van de televisie en de vrije meningsuiting. Daar komt bij dat de oordeelvorming over deze beide onderwerpen belemmerd wordt doordat geïnteresseerden bijna altijd een vooringenomen standpunt hebben met betrekking tot de wijze, waarop de radio en de televisie moeten worden beheerd, en het verband dat er moet

bestaan tussen de manier, waarop de meningsvorming zich in Nederland collectief voltrekt, en dit beheer.

Getracht zal worden in dit artikel tot de meningsvorming over de beide eerstgenoemde vraagstukken bij te dragen. Het vraagstuk van de wijze waarop het beste gebruik kan worden gemaakt van de ter beschikking staande radio- en t.v.-kanalen wordt in dit artikel niet centraal gesteld.

de reclame

Wat is reclame? Wij kennen de reclame vooral uit folders, advertenties, aanplakbiljetten, verpakkingen van artikelen, kortom als een verschijnsel dat dient om de mensen bekend te maken met de produkten die een bepaalde firma wil verkopen. Reclame als uiting van een groep die de bevolking een bepaalde idee wil verkopen wordt als regel propaganda genoemd. Een tussenvorm is collectieve reclame; bij collectieve reclame maakt een groep reclame voor het produkt dat door de leden van de groep verkocht wordt. Een voorbeeld van deze vorm van reclame is de Boekenweek.

Reclame betekent altijd dat een of meer mensen zich met een boodschap richten tot andere mensen. De inhoud van die boodschap wordt niet alleen bepaald door het motief voor de reclame. Ze hangt mede af van de houding, die degenen tot wie de boodschap wordt gericht vermoedelijk tegenover die boodschap zullen aannemen.

De analyse van de behoefte van potentiële afnemers is voor de zakenman dan ook erg belangrijk. Zijn produkt moet in een behoefte voorzien. Dat behoeft geen bestaande behoefte te zijn. Wil er van economische ontwikkeling en van stijgende welvaart sprake kunnen zijn, dan moeten ook nieuwe behoeften opgewekt worden. Dit laatste behoort in een samenleving, die gebaseerd is op de ondernemingsgewijze produktie, tot de primaire taak van de zakenman.

Verskil van inzicht kan bestaan ten aanzien van de noodzakelijkheid bepaalde behoeften te wekken. Dit verschil van inzicht is uitgesloten ten aanzien van de noodzaak in het algemeen behoefte te stimuleren en op te wekken. De beoordeling, of het opwekken van een bepaalde behoefte verantwoord is of niet, is niet aan de hand van een enkele norm te bepalen. Allerlei waarden kunnen hierbij in het geding worden gebracht. De openbare orde en de goede zeden kunnen zich verzetten tegen het wekken van een bepaalde behoefte. Het kan ook zijn dat betwijfeld moet worden of het, gezien de middelen waarover de mensen beschikken, verantwoord is de uitgaven, die worden gesuggereerd, te doen. De beoordeling van dit laatste is — en dat is in het onderhavige verband zeer belangrijk — in onze samenleving ten aanzien van de meeste uitgaven gelaten aan het individu. Uitzonderingen daarop vormen alleen de belastingen en de premieën voor de sociale verzekeringen; overigens bestaat er bestedings- en consumptievrijheid in Nederland.

Normen ontleend aan de openbare orde en de goede zeden worden — weliswaar met wisselend succes, met name ten aanzien van de laatste — steeds aangelegd bij het maken van reclame. Aan de mogelijkheid reclame te normeren kan dan ook op deze feitelijke grond niet worden getwijfeld. De mate waarin dit met succes gebeurt is afhankelijk van degenen, die beoordelen, en van de maatstaven, die zij aanleggen.

De laatste tijd is ten gevolge van met name Amerikaanse publicaties over de methoden, die bij het maken van reclame worden gevolgd, de vraag actueel, of beïnvloeding door de reclame de persoonlijke vrijheid aantast. Een belangrijk motief voor deze vraag is de omstandigheid dat de reclame zo ingesteld kan zijn dat de boodschap, de prikkel tot het overgaan tot aankoop, zijn werking heeft zonder dat betrokkene zich ervan bewust is dat hij beïnvloed wordt.

Het is van belang op dit punt voorzichtig te zijn. Internationaal weert men dan ook — welk systeem voor de combinatie van commercie en t.v. ook gekozen werd — flitsen die geen zichtbaar beeld vormen. Overigens ligt het punt waar het in deze discussie in wezen om gaat ergens anders. Mensen voelen zich bedreigd omdat zij door de reclame voortdurend in hun zwak worden aangetast. Reclameboodschappen appelleren veelal aan betrekkelijk primitieve instincten. Advertenties als „dè jam voor mannen”, „de dokter geeft het z'n eigen kinderen”; een charmante verpakking enz. doen hun werk in zeker opzicht zonder dat het artikel dat wordt aangeboden daar iets aan af of toe doet. Het is de vraag of dit verschijnsel zich niet evenzeer voordoet bij een voorlichtende reclame. De glimlach van de kruidenier en de plaats waar de winkel van de groenteboer is gevestigd hebben hetzelfde effect. Het probleem dat achter dit verschijnsel ligt is een vraagstuk dat eigenlijk veel meer te maken heeft met de economie en de sociale verhoudingen in het algemeen dan met de reclame. In de moderne samenleving reageren de mensen op alle dingen die bepalend kunnen zijn voor het hebben van een bepaalde status. De idee omtrent datgene wat bij een bepaalde status behoort, bepaalt in feite hun behoeftenschema. Hun streven is er op gericht zoveel mogelijk het voorbeeld van het plaatje uit de film of uit de reclameboodschap, dat overeenkomt met hun idee van volmaaktheid, voor zichzelf te realiseren. Het is hetzelfde verschijnsel dat zich in de statische samenleving voordeed in de vorm van het streven, een van de leidende figuren te worden in de kaste waarin men geboren was. De keuze van het voorbeeld is in de moderne samenleving vloeierend geworden. Het principe is daardoor niet veranderd. Het is mogelijk dat de mensen boven deze wijze van reageren uitgroeien. Het is de vraag of van degenen die produkten moeten afzetten, gevraagd mag worden aan dit belangrijke verschijnsel voorbij te gaan. Dezer dagen kreeg ik een boek, getiteld *The advertising we deserve?*¹⁾ in handen. In deze titel is het verband tot uitdrukking gebracht tussen de mensen, hun verlangens en de advertenties die worden gebracht. Wij krijgen de reclame waar wij om vragen. Wij kunnen dan wel achteraf schrikken van wat we gevraagd hebben en ons bewust worden dat we zijn, zoals we zijn, maar het is in ieder geval zo, dat een verwijt daarover aan degene die reclame maakt, toch altijd te eenzijdig is gericht.

t.v. en pedagogie

Desondanks wordt gesteld dat de correspondentie tussen de reclameboodschap en de mensen-zoals-zij-zijn, het hoofdbezwaar vormt voor de combinatie commercie en t.v. Deze combinatie zou impliceren dat het programma, waarin de reclameboodschap wordt gebracht, zich moet

¹⁾ Lionel Birch, London, 1962, Vista books.

instellen op datzelfde niveau. Hierdoor zou het culturele element niet alleen duidelijk in het gedrang komen, maar zelfs geheel verdwijnen. Het programma zou daardoor het opvoedend karakter verliezen. Een verwijzing naar de programma's van Radio Veronica wordt bij deze stellingname voldoende geacht om het uiteindelijk beslissende bewijs te leveren.

In deze redenering liggen een aantal niet bewezen vooronderstellingen besloten, te weten:

1. de vereenzelviging van cultuur met een niveau dat hoger ligt dan datgene wat de doorsneemens verlangt;
2. de vereenzelviging van de cultuur en het opvoedend karakter;
3. de vereenzelviging van de aanpak van Radio Veronica met reclame in de t.v. in het algemeen;
4. de verwaarlozing van het informatieve karakter dat de berichtgeving via de t.v. heeft;
5. de suggestie dat elk artistiek gevoel bij reclame-ontwerpen en in reclamefilms ontbreekt.

Ad 1. Als wij spreken over de cultuur van Egypte of van het oude Rome dan denken we daarbij aan beeldhouwwerken, aardewerken, bewerkte gebruiksvoorwerpen enz. Deze (kunst)voorwerpen vormen een aanleiding kennis te nemen van de gewoonten en de leefwijze van de mensen in de tijd waarin deze voorwerpen zijn ontstaan. Een andere kennismaking leidt tot een voorstelling van de huizen, waarin deze mensen woonden, de meubelen die zij gebruikten; kortom van het leven van deze mensen, vanaf hun meest eenvoudige gewoonten tot aan de meest volmaakte voortbrengselen van hun wetenschap en hun kunst. Hun „cultuur” gaat op deze manier ook voor ons leven. Hetzelfde is het geval met een t.v.-programma dat is afgestemd op de uitingen van de mensen van onze tijd en dat bovendien tracht de nieuwste produkten te presenteren. Zo'n programma toont een zeer belangrijk stuk van de cultuur van onze tijd. In dit culturele kader zal ook getracht worden steeds wat nieuws te brengen zodat er ook een prikkel tot verbetering c.q. perfectionering in deze aanpak ligt.

Ad 2. Deze presentatie van een stuk eigentijdse cultuur kan eenzijdig blijven en de vraag kan dan ook worden gesteld of deze opvoedend werkt. Kunst verheft. Kunst en cultuur mogen echter evenmin vereenzelvigd worden als cultuur en pedagogie. Door een kunstzinnig element in het programma te leggen kan het pedagogisch karakter van de programma's worden verhoogd. Dat is echter niet zonder meer het geval. De kunst streeft naar de uitdrukking van het volmaakte in esthetische zin, de pedagogie bestrijkt een veel breder terrein. De moraal, het recht, sociale verhoudingen, de religie, kortom een veelheid van levensuitingen behoeven de aandacht van de pedagoog. Een nadere bepaling van de soort opvoeding die men bedoelt is dan ook van belang. Daarbij kan niet volstaan worden met het noemen van het kunstzinnig aspect omdat elke vormgeving kunstzinnige elementen in zich bergt. De te betreden terreinen moeten worden genoemd. Een opsomming daarvan zou tevens kunnen dienen bij de programma-indeling, zowel bij de bij ons bekende t.v. als bij de t.v. gecombineerd met reclameboodschappen: de concretisering van de pedagogische problemen maakt het mogelijk daaraan op verantwoorde wijze aandacht te besteden.

Ad 3. Hiermee is meteen een oordeel gegeven over het argument ontleend aan Radio Veronica. Radio Veronica is gegroeid buiten het kader van de Nederlandse openbare orde omdat er in die orde voor Radio Veronica geen plaats was. Dit impliceert dat allerlei wensen en verlangens die onderscheidene groeperingen en personen in ons vaderland met betrekking tot de opzet van radioprogramma's hebben ten aanzien van Radio Veronica in geen enkel opzicht geldend kunnen worden. Omdat dit het gevolg is van het stellen van Radio Veronica buiten onze rechtsorde, kan daaraan noch een verwijt aan Radio Veronica noch een voorbeeld van de nadelen van gesponsorde programma's worden ontleend.

Ad 4. De berichtgeving via t.v. is een aspect dat niet verwaarloosd mag worden bij de beoordeling van het verschijnsel. Niet alleen de kunst, zang, muziek, toneel enz. hebben de aandacht van de programma-ontwerpers en de kijkers. De t.v. dient ook als publiciteitsmedium. Het is bekend dat het journaal zelfs de grootste kijkdichtheid heeft. Programma's die overeenstemmen met de smaak van de massa behoeven derhalve zeker niet altijd te liggen in de sfeer van het goedkope amusement.

Ad 5. Tenslotte kan er nog op worden gewezen dat het ontwerpen van reclame een van de meest intense uitingen van onze hedendaagse kunst is. Welke definitie van kunst ook gegeven wordt, altijd gaat het om uitingen van de mens die een ander toespreken. Van Dale bijv. spreekt van „het vermogen dat wat in geest en gemoed leeft of daarin gewekt is tot uiting of voorstelling te brengen op een wijze die schoonheidsontroering kan veroorzaken”. De reclame-ontwerper is voortdurend bezig om te zetten in beelden en woorden, wat in de geest of het gemoed van de mensen leeft, om zo door de reclame opnieuw de aandacht daarvoor te vragen. Wellicht dat velen in de wijze waarop deze aandacht wordt gevraagd het appèl op de schoonheid niet herkennen, maar waarom is dan sprake van het mooie meisje, de suggestieve tekening, het gestyleerde letterbeeld, de harmonie van kleuren, de compositie, kortom welke zin heeft het dan aan de wijze waarop de reclameboodschap wordt gebracht de eisen te stellen die ook aan kunstvoorwerpen worden gesteld?

meningsuiting

Kan zo de reclameboodschap niet met een eenvoudige verwijzing naar het platvloerse karakter en naar de invloed ervan op de programma's uit de t.v. worden geweerd, van belang voor een beoordeling van de mogelijkheden tot combinatie van reclame en televisie is ook de vraag, in hoeverre de vrijheid van meningsuiting bij het weren van de reclameboodschap uit de televisie in geding is. Het is verwonderlijk hoe snel ook (hoog)geleerden, die als regel zeer zorgvuldig zijn bij het uitspreken van een oordeel, zich van dit vraagstuk afmaken. Een greep uit twee van de vele publikaties op dit terrein moge dit adstrueren. Prof. Diepenhorst²⁾ stelt dat de overheid met de film anders handelt dan met het boek. Terzake van de commerciële televisie „staat niet de geestelijke vrijheid, maar de bedoeling om afnemers te trekken en winst te maken voorop. Voor de geestelijke vrijheid is commerciële televisie evenmin nodig als vrije

2) Prof. mr. I. A. Diepenhorst, *Commerciële Televisie in Perspectief*, Utrecht, 1961.

reclame in de bebouwde kommen of langs de grote heerbanen op schuttingen, muren en borden. Aan het streven om winst te maken door commerciële televisie mag, indien voor andere belangen grote schade dreigt, op redelijke wijze paal en perk gesteld worden. De geestelijke volksgezondheid gaat de overheid ter harte. Derhalve heeft zij in beginsel het recht de commerciële televisie af te wijzen." In deze conclusie wordt niet het punt zelf behandeld, maar wordt, met een verwijzing naar allerlei gevaren voor de geestelijke volksgezondheid die elders in de brochure van Diepenhorst zijn opgesomd, het recht voor de overheid tot afwijzen opgeëist. De vraag of de opgesomde gevaren zijn te ondervangen wordt niet gesteld, wel wordt verwezen naar de harde strijd die de omroepverenigingen zouden hebben te verduren. De argumentatie blijft hangen op een vermoeden waarvoor slechts terloops enige argumenten worden aangedragen zonder deze te toetsen. Een beroep op de persvrijheid wordt terzijde geschoven doordat ook de invloed van de reclame op het dagblad als een gevaar voor de democratie wordt gekenschetst. Gesteld wordt dan tenslotte: „Wanneer met een beroep op de vrijheid van meningsuiting een toestand wordt ingeluid, die zich kenmerkt door de heerschappij van zakelijke belangen over vrije meningsuiting en zulks bij een cultuurelement als de televisie, dat in zijn van nature opdringend karakter de publieke opinie ingrijpend beïnvloedt zonder dat van een vrij spel van krachten met gelijke kansen sprake is, zo kan men volstrekt klemmend vaststellen dat dit beroep faalt." Deze conclusie bevat op de keper beschouwd alle elementen van de perfecte reclameboodschap. Zij bevat de suggestie dat zakelijke belangen en vrije meningsuiting, d.w.z. zakelijke belangen en een passende voorlichting over geproduceerde artikelen, op gespannen voet met elkaar staan, dat de televisie als suggestief cultuurelement de vrije meningsvorming ongunstig zou beïnvloeden en doet een beroep op de idee van een vrij spel van krachten met gelijke kansen. Aldus wordt een hoog ideaal gesteld vanuit de duidelijke vooringenomenheid die het eigen standpunt kenmerkt. Prof. Diepenhorst heeft het recht zijn opvattingen suggestief te brengen, maar reclame alleen heeft geen resultaat, er moet ook een verkoopbaar produkt achter staan.

De heren Oostindie en Van der Made schrijven naar aanleiding van een artikel van dr. Veldkamp in *Economie* van oktober 1961³⁾ dat „de indruk alsof de meerderheid van de tegenstanders van de invoering van commerciële televisie, een negatief oordeel over reclame zou huldigen, ten onrechte gewekt wordt." In hetzelfde geschrift evenwel achten zij het in het patroon van hun eigen argumentatie noodzakelijk te stellen: „want misleidende reclame wordt meer en meer een wezenskenmerk van normale reclame." Zij formuleren hun conclusies als volgt: „De inhoud van ons welvaartsideaal bepaalt de keuze van het economische systeem; ook wanneer wij echter deze beiden — doel en middel — aanvaarden, dan is critiek op de reclame (waarvoor men overigens in principe waardering kan hebben) geenszins uitgesloten. De reclame vervult èn bedrijfs-economisch èn sociaaleconomisch haar functie allerminst optimaal. Televisie-reclame zal de bezwaren slechts vergroten en heeft voor Nederland in

³⁾ „Fundamenteel" — enige kritische opmerkingen bij het artikel „Economisch beleid en reclametelevisie" van Z.E. Staatssecretaris Veldkamp.

het bijzonder enkele ongunstige economische gevolgen. Reclame dient echter door de wijze waarop zij haar taak vervult, ook vanuit ethisch standpunt, critiek te verduren: haar middelen zijn niet steeds aanvaardbaar en de grenzen van het gebied, dat zij benut, worden overschreden." In dit betoog treft men derhalve onder vooropstelling dat geen negatief oordeel over reclame zou worden gehuldigd toch het geheel van bezwaren aan dat aan de reclame zou kleven, gebruikt als argument om te zeggen dat er grenzen zijn die niet overschreden mogen worden.

In feite komen alle probleemstellingen met betrekking tot deze zaak hierop neer dat de reclameboodschap in een ongunstig daglicht wordt gesteld en op die grond de zuiverheid van reclame als vrije meningsuiting wordt ontkend. In deze gedachtenontwikkeling wordt dan ook de invloed van de reclame op de concurrentie als een stimulans voor de zuiverheid van het economisch verkeer ontkend. Daartegenover kan evenwel worden gesteld dat reclame in ieder geval de gedachte overbrengt van iemand die iets wil verkopen en dat deze daarvoor argumenten aanvoert. Die argumenten kunnen, zoals alle argumenten, steekhoudend zijn of niet. Zij kunnen in een schone vorm gegoten worden en zakelijk worden meegedeeld. De vorm kan beoordeeld worden; dat reclame gemaakt wordt is essentieel voor het economisch verkeer. Het enig weerkerend argument dat overblijft is de indringendheid van het medium. Uiteindelijk is dit de dwaasheid bekroond. Een verschijnsel in onze samenleving dat wordt aanvaard als wezenlijk voor de grondslagen van onze samenleving, de ondernemingswijze produktie, kan niet geweerd worden van een medium omdat dit te perfect werkt.

Ook de beperking van het begrip vrijheid in combinatie met het begrip meningsuiting levert geen gronden op voor het weren van de reclame uit de t.v. Het ergste wat bij mijn weten op dit stuk in deze discussie is gepresteerd is een kantlijnartikel in *Trouw*⁴⁾. In dat artikel staat: „Naar onze mening betekent vrijheid dan dat men de groeperingen in ons volk die vanuit bepaalde geestelijke achtergronden ons volk wensen te beïnvloeden, de gelegenheid geeft dat te doen” en „vrijheid van meningsuiting op het gebied der televisie bij beperkte uitingsmiddelen kan alleen op deze wijze en in zulk een stelsel (= ons huidig omroepstelsel) worden verwezenlijkt. Zodra men dit stelsel gaat doorkruisen of infecteren met daarin ook op te nemen ondernemingen met een commercieel doel, geeft men aan de macht van het geld een recht dat, gezien het feit van die macht, alleen al de vrijheid vernietigen moet. Als men de geldmacht de vrije hand geeft in de staat, komen wij in de dictatuur terecht.” Aan het slot wordt nog opgemerkt: „En als men nu vraagt of christelijke politiek en een christelijke politieke partij noodzakelijk zijn, is het interessant en actueel om dit nu juist eens aan dit punt te demonstreren.” De schrijver van het artikel voert derhalve in zijn definitie van vrijheid het omroepbestel als een *petitio principii* in en vereenzelvigt dit vervolgens met de uitingen van christenen die optreden in het verband van een christelijke politieke partij. Daartegenover stelt hij „de geldmacht die alles opslokt” waardoor „wij in de dictatuur terecht komen.” Mogen wij zo spreken over de wijze waarop onze ondernemingen hun produkten aan

⁴⁾ 20 november 1962. Het artikel is niet gesigneerd, de redactie is daarvoor derhalve volledig verantwoordelijk.

de man brengen? Is cultuur een zelfstandige christelijke zaak en is zakelijk niet christelijk? In de middeleeuwen hebben theologen zich ernstig zorgen gemaakt over de mogelijkheid van de combinatie van het koopmanschap en het christen zijn. Ik dacht dat wij daar in onze tijd, die zelfs christelijke ondernemersorganisaties kent, toch wel overheen zouden zijn. Bovendien moet de steller van het artikel zich realiseren dat het een van de meest primaire beginselen van de democratie is dat ook minderheden tot hun recht komen. Met name de Anti-Revolutionaire Partij — waarmee de hoofdredacteur van *Trouw* zulke nauwe banden heeft — heeft in het verleden voor dit beginsel op de bres gestaan.

Bij dit alles komt bovendien dat de woorden „bepaalde geestelijke achtergronden van ons volk” aldus worden uitgelegd dat de ene omroepvereniging „die geestelijke achtergrond meer religieus, de ander meer politiek, een derde meer neutraal uitdrukt, maar dat ze alle proberen op hun manier aan de cultuur te bouwen”. Blijkbaar kan er dus op heel wat manieren aan de cultuur gebouwd worden; alleen zakelijk niet, volgens de schrijver. De feiten wijzen evenwel uit dat de produkten van de commerciële televisie, ontstaan in het meest vercommercialiseerde land ter wereld, Amerika, ook voor de N.C.R.V. aantrekkelijk blijken. De N.C.R.V.-programma's „Vader weet het beter”, „Alles draait om moeder”, „Arthur en Eva”, om er maar enkele te noemen, zijn oorspronkelijk gesponsorde programma's. En nu moet niet als argument aangevoerd worden dat de vereniging met de geestelijk maatschappelijke achtergrond deze programma's zelf uitkiest. Gesteld wordt nl. dat wat de artikelschrijver „de geldmacht” noemt geestelijk en cultureel niets voorstelt. Nu van tweeën één. Of de artikelschrijver heeft ongelijk, of de N.C.R.V. brengt in deze en gelijksoortige programma's dingen die geestelijk en cultureel niets voorstellen. Ik ben niet zo snel met mijn kwalificaties, maar uit de grond van mijn hart stel ik dat een artikel als dat in *Trouw* noch geestelijk, noch cultureel, noch moreel iets voorstelt.

De stellers van de memorie van antwoord⁵⁾ hebben het punt van de vrije meningsuiting wetstechnisch nader uitgeplozen. De argumenten die zij aanvoeren zijn deugdelijk en het heeft dan ook weinig zin binnen het beperkte kader van dit artikel dit onderwerp opnieuw te onderzoeken. Uit hun betoog kan de conclusie worden getrokken, dat bij het ontwerpen van een systeem van vergunningen voor het gebruik van zendkanalen niet van het apriori mag worden uitgegaan dat geen concessies worden verleend aan aanvragers die onder meer reclameboodschappen willen uitzenden.

de geestelijke volksgezondheid

Kan derhalve reclame als zodanig niet worden veroordeeld noch op grond van andere karakterelementen uit de televisie worden geweerd⁶⁾,

⁵⁾ Tweede Kamer, zitting 1962—1963, 6270, ingezonden bij brief van 9 november 1962.

⁶⁾ In de nota *Televisie en Reclame*, die dezer dagen door de Dr. A. Kuyperstichting werd uitgegeven, wordt op dit punt minder pregnant geconcludeerd. In deze nota staat: „De conclusie kan zijn, dat het brengen van reclame in de televisie *mag worden toegestaan* (cursief van mij), mits op beperkte schaal volgens het Beierse systeem.” Deze conclusie gaat voorbij aan de omstandigheid dat in het Nederlandse bestel geen plaats is voor de reclame, omdat organisatorische en staatsrechtelijke motieven zich tegen het brengen van reclameboodschappen in televisieprogramma's zoals die van de omroepverenigingen, verzetten.

dat wil niet zeggen dat een bepaalde normering als ingebouwde zekerheid bij reclame in de televisie niet nodig zou zijn. De samenstellers van de Televisienota hebben in verband daarmee voorwaarden inzake de reclamecode en de reclameraad in hun voorstel opgenomen. Zij benaderen derhalve het probleem niet negatief, maar positief. Zij willen de verwording tegengaan door de noodzaak tot een gezond kritisch bekijken van de aanvang af in hun opzet in te bouwen. Deze gedachte hangt nauw samen met de algemeen aanvaarde noodzaak het leven in al zijn uitingen te doortrekken van de beginselen die als waarden in onze samenleving in het algemeen of door een bepaalde groep van de bevolking worden erkend. Met name in de kring der protestants-christelijke organisaties treft men in verband hiermee als de grondslag voor het optreden van die organisaties in de meeste statuten de erkenning van Christus' koningschap op alle terreinen van het leven aan. De vraag moet gesteld worden of dat niet geldt voor het zakelijk belang of voor de reclame. Aan het antwoord, dat dit ook voor deze beide verschijnselen geldt, valt niet te ontkomen. Dit antwoord impliceert dat er een duidelijke strijd bestaat tussen de geestelijke volksgezondheid naar protestants-christelijke opvatting en het braak laten liggen van bepaalde levensterreinen omdat zij geestelijk en cultureel niets voor zouden stellen. Eigenlijk zou heel het christelijk organisatieleven in opstand moeten komen tegen stromingen die zich negatief tegenover de reclame opstellen.

Nu kan gesteld worden dat de actie niet gaat tegen de reclame, maar tegen de combinatie van het medium en het zakelijk belang dat zich door middel van de reclame uit. In dat geval blijft evenwel overeind staan dat het weren van reclame uit de televisie op de overweging dat reclame in de grond van de zaak misleiding is, de positie ten opzichte van de reclame negatief en niet positief bepaalt. Een zodanig negativisme blijft op gespannen voet staan met de geestelijke volksgezondheid omdat zij oogluikend verschijnselen accepteert als ze maar niet te groteske vormen aannemen. Bepaalde voorstellingen in advertenties kunnen er net mee door, maar niet als ze gebracht worden op de indringende manier van de televisie: het voorbeeld alleen al bewijst de onhoudbaarheid van de stelling en de noodzaak van een beoordeling van de middelen waarmee de artikelen die een bepaalde onderneming brengt aan de man worden gebracht. Er is op dit terrein veel dat niet doordacht is. Ons volk — en ons volk staat daar niet alleen in — leeft in dit opzicht op gespannen voet met zijn geweten en dat is geestelijk ongezond. Het is echter niet wel in te zien dat de geestelijke volksgezondheid ermee gebaat zou zijn als de emotionele constatering van dit verschijnsel zou leiden tot het ontnemen van de vrijheid van meningsuiting aan ondernemingen.

een positieve oplossing

Kan derhalve niet anders geconcludeerd worden dan dat een verantwoorde oplossing slechts gevonden zal kunnen worden door positief te gaan staan tegenover het verschijnsel reclame in de televisie, daarmee is het organisatievraagstuk dat deze houding oproept nog niet opgelost. Tegenstanders van de combinatie televisie en reclame zien als een gevaar van de combinatie dat de positie van de omroepverenigingen zal worden aangetast. In feite identificeren zij het monopolie van deze verenigingen

en hun positie. De positie van de omroepverenigingen wordt bepaald door de beschikking die zij hebben over zendmogelijkheden. Er is geen enkele noodzaak aan de zendtijd van de omroepverenigingen te tornen. De groeperingen in ons volk die vanuit bepaalde geestelijke achtergronden ons volk wenselijk te beïnvloeden kunnen (en moeten m.i.) de mogelijkheid daartoe behouden. De zendmogelijkheden zijn evenwel niet zo schaars dat met de verlening van een concessie aan een instelling, die een televisieprogramma met inkomsten uit het brengen van reclame financiert, deze mogelijkheid zou komen te vervallen. Evenmin kan worden volgehouden dat arbeidsmarktproblemen bij het optreden van een zodanige instelling gaan optreden en dat deze niet oplosbaar zouden zijn. Deze problemen worden te gemakkelijker opgelost naarmate men ze eerder overziet. Het is derhalve van groot belang dat ze nu reeds voorzien zijn.

Een van de centrale punten is de vraag of de invloed van de geestelijke maatschappelijke stromingen staat of valt met de omroepverenigingen. De omroepverenigingen zijn een produkt van de organisatorische beleving van bepaalde beginselen die de voornaamste groeperingen van ons volk belangrijk achten. Daarmee is evenwel niet gezegd, dat de beginselen met betrekking tot radio en t.v. alleen op deze manier beleefd kunnen worden. Bij de radio en t.v. is het heel anders gegaan dan op andere levensterreinen. De omroepverenigingen treden actief op. Zij maken zelf programma's. Op andere levensterreinen treden de levensbeschouwelijke organisaties veelal bestuurlijk vertegenwoordigend op. In het bedrijfsleven treden zij niet in het eigenlijke commerciële vlak. In de politiek is de politieke organisatie zoveel mogelijk gescheiden van het optreden van de fracties die door het volk worden gekozen. De figuur van een levensbeschouwelijke sportvereniging lijkt in feite nog het meest op de omroepverenigingen. Hoe dit ook zij, met betrekking tot radio en t.v. is de invloed van de geestelijk maatschappelijke stromingen ook op andere wijze te organiseren dan door het zelfstandig verzorgen van programma's. De programmaraad en de reclameraad die de voor de Televisienota verantwoordelijke bewindslieden hebben geprojecteerd, zullen in Nederland niet tot stand kunnen komen dan langs de weg van een systeem van vertegenwoordiging dat met de aanwezigheid van geestelijk maatschappelijke groeperingen rekening houdt. De scheiding van een programmaraad en een reclameraad zorgt er voor dat de normering van de reclame en de programmering afzonderlijk worden gezien, terwijl bovendien deze beide functies nog gescheiden worden van het eigenlijke optreden van de maatschappij die programma's met reclame brengt. Het kan misschien wel als typisch Nederlands maar toch niet als wezenlijk voor het protestants-christelijke standpunt worden beschouwd bij een zodanige opzet bang te zijn dat men niet aan z'n trek komt.

Een van de grootste gevaren die met name het confessionele organisatieleven bedreigen is het opgaan in allerlei belangen en belangengroeperingen van het beginsel door een bepaalde uitwerking daarvan te vereenzelvigen met het gekozen uitgangspunt. Uitgaan van een bepaald beginsel betekent dynamisch genoeg zijn om dat beginsel toe te passen op de verhoudingen waarin het als uitgangspunt wordt gekozen. Het weren van nieuwe verschijnselen op grond van een in het verleden gekozen oplossing betekent verstarring. De verschillende geestelijk maatschappelijke groeperingen in Nederland hebben monumenten opgericht die getuigen van een beleving

van het beginsel. Zij moeten oppassen dat zij zich in onze tijd niet teveel of uitsluitend gaan bekommeren om de zorg voor deze monumenten.

Toen de radio in de ether kwam is met name de N.C.R.V. als eerste confessionele vereniging opgetreden, omdat de radio als medium door de protestants-christelijke groep zo belangrijk werd geacht. Uit de felle wijze waarop over het onderwerp reclame en televisie wordt gesproken blijkt dat de protestanten deze combinatie belangrijk achten. Het zou dan ook van groot belang zijn als de groep niet achteraan zou lopen maar een zodanige verbinding tussen deze twee tot stand zou weten te brengen dat ook voor deze verbinding een naar de in deze groep levende opvattingen verantwoorde oplossing wordt gekozen.

Een zodanige verbinding kan op meer dan een manier tot stand komen. Het kan door de vertegenwoordiging van de groep in toezichthoudende organen, het kan ook door de deelneming van de groep in de exploitatiemaatschappij, het zou ook kunnen door het gebruikmaken van de reclame door de omroepverenigingen. Over de modus quo kan derhalve gesproken worden. Er zijn wegen te over en de voor- en nadelen van bepaalde oplossingen kunnen worden overwogen. Dat kan evenwel alleen bij een positieve houding, een negatieve houding frustrleert de meningsvorming en impliceert dat het denkproces pas kan beginnen wanneer de commerciële televisie een feit geworden is. Dit laatste is op z'n zachtst gezegd heel jammer. Moet de historie van het bioscoopwezen worden herhaald? Of moeten wij de moed hebben dit probleem thans aan te pakken en tot een verantwoorde oplossing te brengen?

het plan van de staatssecretarissen

Op pagina 5 van de eerder genoemde memorie van antwoord zeggen de staatssecretarissen dat de stelling volgens welke het medium televisie of radio enkel en alleen dienstbaar kan zijn aan uitzendingen gebaseerd op godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuigingen of uitsluitend zou mogen dienen voor culturele, politieke of sociale belangen met nadrukkelijke uitsluiting van anders gearde mededelingen, een beperking opleveren, die in het Verdrag⁷⁾ niet is voorzien. Het reserveren van het medium televisie voor de bovenaangeduide uitzendingen zou, hoe waardevol op zichzelf ook, een ongeoorloofde inperking teweeg brengen ten opzichte van redelijke aanspraken van hen, die mede voornemens zijn op andere onderwerpen gerichte uitzendingen te ondernemen. Deze stelling is juist maar behoeft aanvulling. In feite is de reclame-uitzending de enige soort die in het huidige systeem tot op heden geweerd wordt. Niet alleen dus bij het weren van reclame uit de radio en de televisie is de vrijheid van meningsuiting in geding, maar het gaat hier om een vorm van discriminatie die zich zeer speciaal tegen de reclame richt. Het doen van een beroep op de organisatievorm en de wijze van documentatie van het levensbeschouwelijke element door de omroepverenigingen is derhalve ook in dit opzicht een onjuiste blikvanger. In feite gaat het om het voor of tegen van de omroepverenigingen en niet om de reclame als zodanig. Ook daarin zit een petitio principii. De staatssecretarissen hebben dit duidelijk naar

⁷⁾ Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (Rome, 4 november, Trb. 1951, nr. 154).

voren laten komen door te stellen dat het beginsel van gelijkheid voor de wet en het beginsel van vrije meningsuiting wezenlijke elementen van onze democratie zijn en dat uit dien hoofde ten aanzien van de reclameuitzendingen niet gediscrimineerd kan worden.

Dat desalniettemin over deze zaak zo fel wordt gesproken en geschreven vindt zijn oorzaak in de omstandigheid dat t.v.-programma's die worden gefinancierd uit de inkomsten van reclameuitzendingen door de wijze van financieren een belangrijke concurrent van de omroepverenigingen kunnen worden. Ik maak me sterk dat het verzet tegen reclame vrij snel zal ophouden wanneer de mogelijkheid reclameboodschappen te brengen voor de omroepverenigingen opgesteld zou worden. Het is niet zozeer de reclame alswel de concurrentie die men vreest. De concurrentie wordt dan gezien als een concurrentie van de levensbeschouwelijk gerichte presentatie der programma's. Reeds eerder heb ik in dit artikel gesteld dat dit samengaan van organisatie en levensbeschouwelijke beïnvloeding niet vanzelfsprekend is, maar dat ook op een andere wijze met het levensbeschouwelijke element gerekend kan worden.

De 15 voorwaarden door de staatssecretarissen in hoofdstuk V van de nota genoemd, gaan zo reëel in op de bezwaren welke in het algemeen tegen reclame in de t.v. worden aangevoerd dat niet kan worden volgehouden dat, indien aan deze voorwaarden is voldaan, door een onafhankelijke instelling andere moeilijkheden dan concurrentie van de omroepverenigingen kunnen worden gevreesd. Het heeft dan ook geen zin daar doekjes om te winden en het is veel reëler de vraag te stellen of de gedachte aan een onafhankelijke instelling zoals bedoeld door de staatssecretarissen aanvaardbaar is of niet.

Wat steekt nu eigenlijk precies achter de kritiek op het plan van de staatssecretarissen? Ik geloof dat er maar een punt is, t.w. de vrees dat, zodra de omroepverenigingen een concurrent krijgen, zou kunnen blijken dat dit schadelijke invloeden zal hebben op de aanhang van de omroepverenigingen, die wordt gemeten aan de hand van de afname van de programmabladen. Wellicht zou blijken dat deze organisaties minder hecht zijn dan wordt voorgegeven en dat van een innerlijke zwakte bij de omroepverenigingen sprake is. Indien dit waar zou zijn dan zou het noodzakelijk zijn aan de grondgedachten waardoor deze omroepverenigingen worden gedragen nieuwe inhoud te geven. De voorwaarden door de staatssecretarissen gesteld voor het toelaten van een onafhankelijke concessionaris nopen eveneens tot deze nieuwe vormgeving. Het plan van de staatssecretarissen zou derhalve bij realisatie op dit punt een dubbele prikkel tot bewust leven vanuit het gekozen beginsel met zich brengen. Deze prikkel is in Nederland nodig teneinde te voorkomen dat de omroepverenigingen verzanden in een traditionalisme, dat versteende vormen handhaaft.

De huidige praktijk bij de omroepverenigingen illustreert dit duidelijk. Een groot aantal kijkers en luisteraars schrijven brieven over het gehalte van de programma's en gebruiken daarbij motieven om de programma's af te keuren, die zijn ontleend aan de opvattingen van betrokken luisteraars omtrent wat welvoegelijk is en wat niet. Deze opmerkingen beïnvloeden het programmabeleid van de omroepverenigingen in die zin dat deze verenigingen de neiging hebben zich aan deze opvattingen te conformeren

zonder deze kritisch te toetsen. Een instelling, die wel voor wat aangaat de kijkdichtheid (c.q. luisterdichtheid) afhankelijk is van een publiek, maar voor wat betreft de inkomsten onafhankelijk, kan binnen het kader van het bestel de kritische functie uitoefenen die op dit moment ontbreekt. Dat is het positieve element in de nota van de staatssecretarissen en hierop moet ja gezegd worden. Het interesseert mij dan verder niet op welke wijze de NOZEMA, de NTS en de NRU in het systeem worden ingepast. Het gaat mij om de wezenlijke inhoud van het radiobestel in de toekomst. Die inhoud zal metterdaad veel beter stroken met de beginselen van de antirevolutionaire staatkunde, indien volledig recht gedaan wordt aan de vrijheid van meningsuiting, indien niet gediscrimineerd wordt en indien het bestel zelf zodanig is opgebouwd, dat de verwerking van het levensbeschouwelijk element ook met de nodige kritische zin kan geschieden ⁸⁾.

DE RECLAMETELEVISIE EN HET OMROEPBESTEL

DOOR

DR. C. M. E. VAN SCHELVEN

De strijd over de vraag of er reclame-televisie te onzent moet worden ingevoerd, loopt niet over problemen van mooi of minder mooi of waarheid en verdichtsel in de reclame, maar over een zaak als vrijheid in de ether. Nu is dit probleem van de vrijheid in de ether in de meeste — Westerse — landen een probleem, waarvan de oplossing niet eenvoudig blijkt te zijn: het blijft actueel bij radio en televisie en het is ook duidelijk dat een massacommunicatiemiddel als deze beide zijn, terstond dit vraagstuk doet rijzen en van de overheid vraagt er een rechtvaardige oplossing voor te vinden. Juist deze rechtvaardigheid, die in het geding is, en die te onzent in het geding wordt gebracht als men spreekt over reclame, maakt het nodig de zaak juist politiek nader te bezien. Wanneer de rechtvaardigheid in het publiek bestel aan de orde is, is immers ook een politiek probleem aan de orde.

Alle vier de grote omroepverenigingen betogen ter ondersteuning van hun stelling, dat de vrijheid wordt aangetast door de plannen van de regering, dat zij ontsproten zijn aan het vrije volksinitiatief en uit dien hoofde representeren, wat er onder de bevolking leeft. Die organisaties, aldus betogen zij, kwamen uit het volk zelf voort ¹⁾, zij leven uit de kracht der overtuiging en men moet er voor waken dat niet de kracht van economische machten of de staatsmacht de geestelijke vrijheid aantast. En deze

⁸⁾ De eerder aangehaalde nota van de Kuypersstichting, die verscheen nadat dit artikel reeds was afgerond, levert een m.i. zeer waardevolle bijdrage tot de meningsvorming over het in dit artikel behandelde onderwerp.

¹⁾ *Voor vrijheid in de ether*, Federatie van Omroepverenigingen Hilversum (1962), blz. 12.

krachtige pleitrede voor de geestelijke vrijheden des volks is een uiting van alle omroepverenigingen.

Dit pleit voor de bescherming van geestelijke goederen is een beroep op rechtmatigheid: een beroep op de volkomen controleerbare geboorte van de organisaties en de niet te bestrijden vrijheid van initiatief die er aan ten grondslag lag. Die vrije organisaties hebben een recht — aldus vloeit daaruit voort — om ook alle nieuwe ontwikkelingen tot zich te trekken en bij hen is de uitbouw van het bestel alleen in goede handen. Dit betogen zij en ieder die de geestelijke vrijheid hoog schat, zal dus die vordering van de omroep moeten toetsen.

Het hier volgende betoog wil daartoe een poging doen.

1. *Vrije organisaties*

Ongetwijfeld zijn de omroeporganisaties ontstaan als vrije verenigingen.

De N.C.R.V. is door particulieren als eerste omroepvereniging in het leven geroepen. Men zag de werkzaamheid van de vereniging enerzijds op een typisch formele manier: als een uitwendige dienstverlening ten bate van allerlei christelijke belangen die van de omroepmogelijkheden van de radio gebruik zouden kunnen maken. Maar in die kring spraken ook wezenlijk materiële gezichtspunten mee: daarvan getuigt o.a. de langdurige activiteit van Joh. de Heer in de N.C.R.V., die de vereniging zag als een medium voor de evangelisatie. Dat de mogelijkheden van radio voor de Woordverkondiging in gereformeerde kring aanstonds scherp werden onderkend bewijst trouwens de stichting, zeer vroeg, van Radio Bloemendaal.

De K.R.O. heeft zijn ontstaan te danken aan een kerkelijk initiatief, de V.A.R.A. aan dat van enkele medewerkers van het dagblad *Het Volk*. De A.V.R.O. is ontstaan uit een samengaan van enkele groepen uit de begintijd van de omroep. Maar alle verenigingen waren ongetwijfeld vrije organisaties, die hun activiteiten ook zelf financieren.

De ontwikkeling van de activiteiten van deze verenigingen ontplooit zich nu op de grondslag van toenemende technische mogelijkheden, toeneming van het aantal luisteraars en het verder wortel schieten van de radio in de samenleving. Het spreekt vanzelf dat de belangstelling van de overheid voor de omroep daarmee ook moet toenemen. Twee knooppunten zijn van belang.

In 1928 verschijnt de Radiowet (12 mei 1928, Stscrt. no. 169a, zijnde een aanvulling en wijziging van de Telegraaf- en Telefoonwet — 1904), waarin staat dat een zendvergunning alleen kan geweigerd, omreden van veiligheid van de staat, openbare orde en goede zede. Aan de organisaties, die een zendvergunning krijgen, worden bepaalde eisen gesteld, eisen waaraan de bestaande organisaties voldoen. Maar men schrikt toch voor één consequentie terug: de Staten-Generaal verwijderen uit het wetsontwerp de instelling van een radiobelasting, zulks onder invloed van de omroepverenigingen.

Het tweede knooppunt ligt tien jaar later: in 1938 verzoekt de minister van Binnenlandse Zaken de organisaties om ter gelegenheid van het jubileum van Koningin Wilhelmina één nationaal programma te brengen, waarin — een zeer belangrijk feit — de namen van de omroeporganisaties niet zouden worden genoemd. Waaraan onder protest wordt voldaan.

Beide jaartallen, 1928 en 1938 betekenen dat de overheid zich in toenemende mate bewust is, dat op het terrein der telecommunicatie ordenend moet opgetreden; maar de ontwikkeling wordt onderbroken door de bezetting. Tijdens de bezetting wordt de luisterbijdrage ingevoerd. Dit geschiedt derhalve onder Duits bestuur. Maar dit heeft geen betekenis, want vóór de komst van de bezetters waren de plannen voor de invoering van het luistergeld reeds ingediend²⁾. Voor de structuur van het bestel was de invoering van de luisterbijdrage evenwel beslissend³⁾.

2. *Financiering*

De financiering van de omroep geeft nu een vrij goede indruk van de structuur van het bestel, hetgeen ons op het spoor kan brengen van de werkelijke gang van zaken. Aanvankelijk construeerden de omroeporganisaties de financiering, zoals die na de oorlog geschiedde, als een verplichte contributie. Men trachtte daarmee het vrije karakter van de organisatie te combineren met overheidsfinanciering.

Het verplicht lidmaatschap van met name vakverenigingen, heeft in ons land hier en daar zeker aanhang gevonden, maar het is nimmer zonder meer aanbevolen. Door M. Ruppert, jarenlang voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond, wordt het afgewezen. Zelfs tegen een regeling in een collectieve arbeidsovereenkomst heeft hij bezwaren. Het bekende rapport uit 1948, ingesteld door de Raad van Vakcentralen oordeelt niet anders. Maar de gedachte dat het niet geduld hoeft te worden dat ongeorganiseerden profiteren van de activiteiten van georganiseerden en dat zij in feite offers zouden moeten brengen, gelijk aan hetgeen de georganiseerden bijdragen, was verdedigd door H. Diemer en C. Smeenk, beiden schrijvers uit de eerste generatie van het organisatiewezen in protestants-christelijke kring, wier geschriften de leiders van de omroepverenigingen niet onbekend geweest zullen zijn⁴⁾.

Geheel in de lijn van de zg. „indirecte” invloed van de overheid, waarbij de overheidsmacht wordt gedelegeerd aan particuliere organisaties — in feite een herleving van de oude heerlijkheden — ligt de redenering, die men aantreft in het Voorlopig Verslag op het Wetsontwerp Omroepwet (d.d. 30 november 1954), waar „vele” leden verklaren, dat, wanneer men de luisterbijdrage beschouwt niet als een belasting, maar als een gegarandeerde rechtmatige vergoeding van de luisteraars voor door de omroepverenigingen geleverde prestatie, er geen grote controle-vraagstukken voor de overheid bestaan en het toezicht repressief kan blijven.

Van de zijde van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Weten-

²⁾ De heer Algra sprak derhalve ten onrechte in de Eerste Kamer bij de openbare behandeling van de Begroting van Onderwijs 1946—1947: „De omroepverenigingen zijn een volksinitiatief, omdat brede kringen in het volk, gezamenlijk georganiseerd, daaraan hun kracht en geld hebben gegeven. Men kan wel de radioverenigingen er een verwijt van maken, dat zij beschikken over geld afkomstig van de luisterbijdrage, maar men moet dan niet vergeten, dat de luisterbijdrage een Duitse uitvinding is, die tijdens de bezetting hier is ingevoerd en die, niet op verzoek van de omroepverenigingen is gehandhaafd”.

³⁾ „Het is twijfelachtig of de bij het heffen van deze bijdrage het nauwst betrokkenen zich helder voor ogen hebben gesteld de veranderingen welke vergeleken met de voor-oorlogse periode intrad”. I. A. Diepenhorst, *Commerciële Televisie in Perspectief* (1961), blz. 24.

⁴⁾ Men zie Lanser, *Het vraagstuk van de ongeorganiseerden; Christelijke Bedrijfsbond voor de metaalnijverheid*, okt. 1961, blz. 22.

schappen wordt echter reeds jaren betoogd, dat hier sprake is van een overheidsfinanciering, hetgeen de overheid ook een verantwoording oplegt ten aanzien van de besteding van de verschafte gelden. De overheid ziet in dit verband zijn taak als een toeziende, een subsidiërende⁵⁾. Subsidiëring, een bestuursmiddel, in dit geval aangewend om te zorgen dat in dit land een behoorlijke radio- en televisieuitzending tot stand komt. Deze subsidiëring wordt in de staatsbegroting aan de inkomstzijde vertegenwoordigd door een bestemmingsheffing: luister- en kijkgeld, terwijl de uitgaven voor omroep en televisie voorkomen op de begroting van onderwijs als uitgaven.

Bezieet men het bestel op deze wijze, als een gesubsidieerde instelling, dan ontstaat er methodische winst. Men kan dan het bestel passen in het algemene raam van subsidiebeleid van de regering en daaruit zo nodig conclusies trekken.

Het inzicht in de figuur van de subsidiëring is verrijkt in de laatste jaren door het rapport *Subsidiepolitiek* van het College van Advies der Anti-Revolutionaire Partij, waarin vooral de aandacht verdient het derde hoofdstuk over de criteria voor het handelen van de overheid. In dit rapport wordt niet gehandeld over de gevolgen van de subsidiëring voor de gesubsidieerde instelling. Over dit laatste zeggen iets meer en ook over het algemene vraagstuk handelen de pre-adviezen voor de vergadering op 29 september 1961 van de Vereniging voor Administratief Recht.

Daar evenwel de subsidie aan het bestel niet wordt verleend ten laste van de algemene middelen, maar worden geput uit de zg. luisterpot, is het nodig een ogenblik bij deze figuur stil te staan.

3. Bestemmingsheffing

Het luistergeld wordt, evenals het kijkgeld, geïnd door ambtenaren van een onder de P.T.T. ressorterende dienst. Van betekenis is hierbij dat deze ambtenaren opsporingsbevoegdheid bezitten en dat bij wanbetaling veroordeling kan volgen door de kantonrechter. De invordering van deze gelden geschiedt derhalve principieel en wezenlijk op fiscale wijze. Nu is de luisterbijdrage wel gekarakteriseerd als een door de staat gegarandeerde vergoeding voor de prestaties van de omroepverenigingen⁶⁾. Maar ook hier is dan ook de garantie beslissend. Kennelijk wordt in deze stelling aansluiting gezocht bij het feit, dat de P.T.T. en niet de belastingdienst met de invordering is belast.

Er is hier derhalve sprake van middelen, die door de overheid worden geheven, in de publieke kas komen en worden aangewend voor een specifiek doel en ten gunste gebracht worden van de Nozema, van de

⁵⁾ Het — overigens slechts terloops aangeduide — standpunt van de minister van onderwijs is te vinden in de memorie van antwoord naar aanleiding van de Tweede Televisienota (27 november 1953).

⁶⁾ Het wetsontwerp ingediend teneinde het in het bijzonder mogelijk te maken dat — met erkenning van de zelfstandigheid der omroepverenigingen — de luisteraars de verplichting wordt opgelegd de kosten van de Nederlandse omroep te dragen, van 8 april 1940, bevatte het voorstel tot gedwongen contributie-betaling, met een „boete” van f 1,— als men niet lid was van één der organisaties. De federatie van Omroepverenigingen kwam na de oorlog met een organisatieplan (1944), waarin de inning van een fiscale heffing in handen van de Federatie werd gelegd, als heffing van een verplichte contributie. De in de tekst weergegeven stelling kan men vinden in het voorlopig verslag op het ontwerp-Omroepwet (30 november 1954) als de mening van „vele” leden.

Wereldomroep en van de andere organisaties, die in het bezit zijn van een zendmachtiging, een en ander na aftrek van de perceptiekosten. Het punt van de invordering is hier beslissend: luister- en kijkgeld zijn heffingen, nader: bestemmingsheffingen.

4. *Subsidiëring*

Wanneer nu dus vaststaat dat de overheid met deze middelen radio en televisie subsidieert — dat er een financiële noodzaak is zal geen tegenpraak ontmoeten — moet de vraag gesteld, wat de overheid met deze subsidie wenst te bereiken. Men zou dit aldus kunnen formuleren: de overheid gaat uit van de overweging dat deze beide middelen van telecommunicatie van zo algemeen belang zijn voor de beschavingsontwikkeling van ons volk, dat de nodige financiële hulp moet worden geboden. Reeds het Radioreglement van 1930 sprak van de zendmachtiging, die zou worden verleend aan instellingen, wier activiteit in die mate was gericht op de bevrediging van de in het volk levende culturele en godsdienstige behoeften, dat zij uit dien hoofde geacht konden worden van algemeen belang te zijn. Dat financiële hulp moest worden verleend, sprak de regering reeds in 1940 uit. Bij schaarste der zendmogelijkheden werden de machtigingen aan een beperkt aantal organisaties verleend, de subsidie werd daar later aan toegevoegd, terwijl het huidige beleid aldus is, dat bij de ontwikkeling van nieuwe technieken aansluiting wordt gezocht bij het bestaande. Zulks geschiedde toen de televisie zich aandienende en in 1950 werd ingepast in het bestaande bestel, zij het met een iets sterker accent op de dagelijkse bemoeiing van de zijde van de overheid. Doch de algemene lijn is duidelijk te onderkennen: behalve door het verlenen van zendmachtigingen, een zaak van openbare orde, streeft de overheid de genoemde bestuursdoeleinden na door subsidiëring.

5. *Karakter van de subsidiëring*

Over het karakter van de subsidiëring in het algemeen blijkt het niet gemakkelijk scherpe onderscheidingen aan te brengen, die aan het geldend recht ontleend zijn; wel is duidelijk dat de subsidie een figuur is, een bestuursinstrument van grote souplesse en dit is fraai samengevat in deze, door dr. Brasz (Vereniging voor Administratief Recht, 1961, blz. 43) geformuleerde zin: „de subsidie kruipt waar de wet niet of moeilijk komen kan”. Door de aanpassing aan zeer gevarieerde situaties, kan de overheid steun verlenen, activeren, daar waar de wet tekort zou schieten.

Het kan ook zijn nut hebben er op te wijzen in dit verband, dat in de moderne tijd de wijze van besturen in het algemeen veel grotere dynamiek vraagt dan voorheen het geval was. In de modern bestuurde landen vraagt de zeer toegenomen integratie van de staat om deze dynamiek. Daarbij blijft uiteraard het gevaar van grensoverschrijding van de staat even groot als voorheen, zo het niet groter wordt. Op zichzelf behoeven moderne bestuursmethoden daartoe niet te leiden, maar de moderne tijd vraagt wel om nieuwe technieken, waarbij steeds de publieke monopolie-functie van de staat beslissend moet blijven. In het bijzonder de subsidiëring doet daarbij een beroep, als bestuursmethode, op het dynamiserend karakter van het geld, dat een typische trek van de moderne samenleving is.

6. *Vroeg en rijp stadium van subsidie*

Het doel van de subsidiëring van radio en televisie kan men aldus formuleren: het gebruik van deze belangrijke middelen van telecommunicatie te stimuleren en de bestaande activiteit te steunen, waarbij in het kader van het bestaande, naar vreedzame co-existentie, met gelijke kansen van verschillend gearde bevolkingsgroepen moet worden gestreefd, in overeenstemming met de politieke traditie van ons volk, de eigen verantwoordelijkheid moet worden bevorderd en de verdelende gerechtigheid leidraad moet zijn.

Het blijkt uit de geciteerde studie van dr. Brasz, dat de wijze, de modaliteit van subsidiëring van weinig belang is; elders in het genoemde pre-advies van de Vereniging voor Administratief Recht geeft mr. Steenbeek onderling zeer verschillende vormen van subsidiëring. Hoe ook de subsidie wordt georganiseerd, enkele doeleinden worden steeds bevredigd. Maar er is wat bevrediging van doeleinden betreft wel verschil in stadium. Aanvankelijk zal het aanwakkeren en stimuleren van initiatieven op de voorgrond staan. Doch wanneer er een zekere rijpheid is gekomen en gevestigde situaties zijn gegroeid, dan komen de gelijkheid en gerechtigheid meer op de voorgrond. De subsidie is dan geworden, zoals bij radio en televisie het geval is, een financieringssubsidie. De handhaving en consolidatie van verkregen recht vraagt de belangstelling en zulks kan in die mate geschieden dat de subsidie zijn karakter van soepele regeling verliest en dreigt te worden een statische bescherming van gevestigde rechten. Zulks is dan niet een gevolg van de aard der subsidie, maar van ontwikkelingen binnen de gesubsidieerde instelling.

7. *Fiducia en trust-verhouding*

De subsidie van radio en televisie moet gezien worden als een financieringssubsidie⁷⁾, niet als een staatsfinanciering. In zijn pre-advies legt mr. Van Haersolte de nadruk op de zelfstandigheid van de gefinancierde instelling, door te verklaren dat de subsidie-figuur — hij zondert uitdrukkelijk de typische economische subsidies uit — gelijkt op de Romeins-rechtelijke figuur van de fiducia, die gebaseerd is op een vertrouwens-verhouding. Immers de eigendom van de in pand gegeven zaak gaat over in het vertrouwen dat de pandnemer, na voldoening van de schuld, de fiduciair overgedragen zaak zou teruggeven. Die verwantschap is er ook, dezelfde schrijver wijst er op, met de figuur van de trust in het angelsaksische recht, waar de trustee eigenaar wordt van het vermogen, waarvan het beheer hem wordt toevertrouwd. Het is deze verhouding, die de Engelse wetgever voor ogen stond bij de omzetting van de British Broadcasting Corporation in een „Public corporation” in 1926, waar bij monde van de Postmaster General als volgt werd gesproken: „I want to make this service not a Department of State and still less a creature of the Executive, but as far as is consistent with Ministerial responsibility, I wish to create an independent body of Trustees, operating the service in the interest of the people as a whole”⁸⁾. Aldus scheidt de subsidiëring een

⁷⁾ Dr. C. C. Grutzner, *Ordering van de Omroep in Europa*, diss. (1934) blz. 404: „de enig mogelijke financierings-methode”.

⁸⁾ De vindplaats is: *House of Commons Debates*, 199: 1579—1583 (november 15, 1926).

morele en soepel te interpreteren verplichting voor de gesubsidieerde met een zeer algemene aansprakelijkheid, zoals bij de trustee, die niet de aansprakelijkheid draagt van een verzekeraar, maar slechts verantwoordelijk is voor schade tengevolge van een tekort aan behoorlijk beheer van het toevertrouwd vermogen.

8. *Aanvullend karakter*

De figuur van de subsidie brengt met zich mee dat in het algemeen voorziening moet plaats vinden in een bestaand tekort⁹⁾. De subsidie heeft een aanvullend karakter. De eigen bijdrage van de gesubsidieerde instelling is aldus van plebiscitair karakter en kan de overheid zekerheid geven dat de gesubsidieerde doeleinden ook inderdaad in het volk leven. Het is voorts duidelijk dat de situatie zich aldus kan wijzigen dat bij toeneming van de activiteit van de gesubsidieerde instelling en van de financiële lasten ervan, de eigen bijdrage van steeds geringer betekenis zal worden.

Met de eigen bijdrage van de omroeporganisaties is de situatie in feite aldus, dat de wezenlijke taak van de organisaties: de uitzending, uit luisteren en kijkgelden wordt betaald. In de instructie van de Regeringscommissaris staat uitdrukkelijk vermeld dat zijn controle-bevoegdheid zich alleen uitstrekt tot uitgaven die samenhangen met de omroepwerkzaamheden van de organisaties. De eigen bijdrage van het bestel komt uit de abonnementsgelden van de omroepbladen. Om dat karakter van eigen bijdrage te onderstrepen, worden de abonnementen met lidmaatschappen vereenzelvigd. Het is a.h.w. niet mogelijk zich op een omroepblad te abonneren, men wordt lid, voor drie maanden, voor zes maanden enz. Als lid ontvangt men dan het blad. De exploitatie van deze bladen, die in sommige gevallen geschied door een bedrijf dat nauw verwant is aan de omroepvereniging, levert een zeker saldo op, dat aan de vereniging ten goede komt en hierin moet men in dit systeem de eigen bijdrage zien.

Men moet daarbij nog wel in het oog houden dat het lidmaatschap van een omroepvereniging niet het karakter heeft van vrije keuze, zoals men dat bij de normale particuliere vereniging vindt. Het lidmaatschap, het abonnement derhalve, is beschermd door een auteursrecht op de programma's: wanneer men de luister- en kijkbelasting heeft betaald en wenst te weten wat men te zien of te horen zal krijgen, dan is men aangewezen op één van deze omroepbladen. Zoals men weet, is volgens recente jurisprudentie van de Hoge Raad, dit auteursrecht der omroepbladen minder hecht gefundeerd dan men aanvankelijk meende.

9. *Integrerende functie*

Tenslotte willen wij nog wijzen op een werking van de subsidie, die dr. Brasz ook aanwijst: de integrerende functie. Dit middel van bestuur kan verschillende stromingen in het volksleven, met behoud van hun eigen karakter, tot een eenheid brengen, die wordt getypeerd door het zijn van een gemeenschap in vreedzame co-existentie. Dr. Brasz is weer aan het woord in de sprekende uitdrukking, waarin hij zegt: „de subsidie is een

⁹⁾ Daarop wijst mr. Van Haersolte in het geciteerde pre-advies van de Vereniging voor Administratief Recht; in gelijke zin het antirevolutionaire rapport over subsidie-politiek.

van de belangrijkste hulpmiddelen, dat ieder in zijn eigen sop gaar kookt en de overheid ziet toe dat men werkelijk gaar kookt" (a.w. blz. 56).

Deze integrerende functie was krachtig werkzaam in de politieke beslissing die veelal tot voorbeeld dient van het subsidiebeleid: de pacificatie na de schoolstrijd. De subsidieregeling uit de Lageronderwijswet heeft de verschillende stromingen op het gebied van lager-onderwijs in ordelijke banen geleid. Maar de winst is betrekkelijk; dr. Brasz drukt het aldus uit: „hoewel men praktisch niet verder komt dan „onkruid in de tarwe" —: de tijd zal het leren".

Deze integrerende functie is in de omroep ook duidelijk aantoonbaar. De organisaties hebben zich na de oorlog — toen de verschillende vermogensrechtelijke relaties steeds zwaarder gingen wegen — verenigd in de Nederlandse Radio Unie en de Nederlandse Televisie Stichting. Aan deze instellingen liggen afspraken ten grondslag die de omroepverenigingen eens en voor al aan elkaar hebben verbonden op een wijze die veel gelijkenis vertoont met de figuur van het kartel. Daarin zijn de zendmiddelen in een pool verenigd en is een uniform salarisbeleid overeengekomen. Ten aanzien van de gemeenschappelijke programma's bestaat een onderling veto-recht.

Uit de krachtige werking van deze integrerende functie moet verklaard worden het verweer tegen alles wat de bestaande organisatie kan aantasten. Ook moet daaruit verklaard worden de weigering om outsiders toe te laten en de neiging om zich als „closed shop" te gedragen. Nimmer worden doelstellingen zo uitgesproken, maar de analyse van het optreden leidt tot deze conclusie en geeft aldus anderzijds een verklaring van de vrij scherpe kritiek op dit bestel van zuilen.

10. *Retro-effect van de subsidie*

Wij wezen er op dat bij het toenemen van de subsidie de betekenis van de eigen bijdrage afneemt. Het integrerend en verzoenend effect van de subsidie brengt een zekere vervlakkings met zich en kan de impulsen zwakken, die tot de oorspronkelijke initiatieven hebben geleid, de overtuiging waaruit de oorspronkelijke organisaties zijn geboren. Men kan aldus spreken van een retro-effect van de subsidiëring op de gesubsidieerden.

De gang van zaken met de V.A.R.A. illustreert dit. Officieel nauw verbonden met de Partij van de Arbeid, heeft in het bestuur van de V.A.R.A. een partijfunctionaris zitting. In het programma van de Partij van de Arbeid wordt echter krachtig positie gekozen tegen de zg. verzuiling, terwijl juist de V.A.R.A. kan gelden als een overtuigd verdediger van het huidige omroepbestel¹⁰). Duidelijk is ook het verschijnsel bij de A.V.R.O., waar de teleurstelling van de leden over het niet-bereikte ideaal van de algemene dienstverlening groot is, maar de leiding voortgaat in het kader van het bestel.

Conclusie

Wij constateren dus dat aanvankelijk vrije verenigingen in een quasi-kartel zijn ingesloten, dat de uit de publieke kas ontvangen middelen

¹⁰) Dr. S. W. Couwenberg, *De Partij van de Arbeid en het huidige Omroepbestel*, in: *Te Elfder Ure*, september 1961.

beheert. Ondanks de pretentie van vertegenwoordigers van het vrije initiatief te zijn, moet hier toch geconcludeerd worden tot het bestaan van een zeer nauwe verbinding met de overheidsfunctie, die typisch corporatieve trekken vertoont, die niet in het minst tot uiting komen in de neiging tot het creëren van steunpunten in de vertegenwoordigende lichamen, die de bijzondere belangen van deze corporatie moeten dienen.

Daarbij ziet men dan gebeuren wat in een corporatief bestel verwacht mag worden: de grootste belangen overheersen en de publieke rechtsbedeling wordt geschaad. Minderheden beklagen zich dat hun geen recht wordt gedaan, hetgeen zich uit in verzoeken om zendtijd en de vraag om invoering van een recht van antwoord.

Wanneer men de vraag stelt hoe de positie is van antirevolutionair standpunt uit, dan blijkt wel duidelijk dat de conserverende politiek, afgekondigd in de jongste algemene politieke beschouwingen, hier moet falen. Als de christelijke politiek vooral op internationaal terrein werkzaam zal moeten zijn en zich binnenlands zal moeten beperken tot de consolidatie van de verworven christelijke posities, dan ziet men over het hoofd dat het juist de eerste taak is van een christelijke politiek om de overheidsfunctie, het recht der overheid, te handhaven. Gezag en vrijheid is een leus zonder inhoud wanneer men niet een heldere voorstelling heeft van de inhoud van het recht van de overheid, van zijn bevoegdheden en daarmee van zijn grenzen. Met een conserverend optreden als advocaat voor geëmancipeerde groepen, schiet men te kort. In het bijzonder een christelijke politiek zal nationaal moeten zijn in de erkenning dat de omroep een publieke zaak is, die moet functioneren in nauwe samenwerking met alle „opinion-leaders” in het land en niet alleen met die onder hen, die er in geslaagd zijn — dank zij tekortkomingen van de wetgever — zich een voorkeurspositie te verwerven.

RECLAME SLECHTS GEDOGEN?

DOOR

E. DIEMER GZN.

Als men tenslotte televisiereclame mocht aanvaarden, waarom geschiedt dit dan als iets waaraan men niet kan ontkomen? Het is meer een opgeven van het verzet. Dat bevredigt niet. Daar zit geen visie, geen oorspronkelijkheid in. Het dooft enthousiasme en maakt dat wie anders mochten denken, zich beschouwd gevoelen als eigenlijk iets verkeerd, iets minderwaardigs te willen. Beseft men wel hoezeer men dezulken daarmee van zich vervreemdt? Ze moeten wel een scheiding gaan voelen van de partij en daarmee soms tevens van de door deze gedragen beginselen. Althans van de wijze waarop deze die beginselen voor deze tijd toepast. Het is heus niet zo onschuldig als men het niet verder weet te brengen in een bepaalde

situatie dan het verzet opgeven. Dan dient men in die sector niet de kracht van het positieve waar onze levensbeschouwing zo geladen vol van is. Ook voor het eigene, het nieuwe van deze tijd.

Het lijkt er soms op dat velen eigenlijk liever heel de reclame zouden zien verdwijnen al zeggen ze dat niet en al zijn ze zich dat misschien niet eens tenvolle bewust. Het leven is sterker dan de leer, men voelt vaag de onmogelijkheid. Maar ondanks allerlei platonische waardering die men voor de reclame zegt te hebben, kan ze praktisch geen goed doen. Waarom eigenlijk? De zucht naar winst zou in de reclame alle middelen aanvaardbaar maken en alle culturele waarden vertreden. Dit omdat de reclame de commercie dient. Het woord commercieel is voor velen negatief geladen, roept vaak zelfs gevoelens van verachting op. Theoretisch zal men de commercie niet veroordelen, maar dat is dan ook alles. In de praktijk behandelt men haar en de reclame als een noodzakelijk kwaad. Soms hoort men een meer bezonnen uiting, maar die is niet kenmerkend voor de gangbare opinie.

Reclame of: produktie afremmen

Zijn commercie en reclame inderdaad niet veel meer dan iets toelaatbaars? Laten we om niet te uitgebreid te worden (de positieve christelijke visie op de commercie is een onderwerp apart) ons beperken tot de reclame. Heeft die alleen maar iets toelaatbaars of is ze positief boeiend, functioneel, aantrekkelijk, nuttig? Dus niet zonder meer om het geldelijk resultaat. We menen deze vraag bevestigend te moeten beantwoorden. Hoe kan men de mogelijkheden die in de schepping zijn gelegd zo snel mogelijk voor zoveel mogelijk mensen verwerkelyken zonder reclame? Waartoe zitten al die mogelijkheden in de kosmos? Voor slechts enkele mensen of voor de mensheid als geheel? Hoe sneller en uitgebreider ze onder de mensen komen hoe voordeliger dat kan. En hoe eerder volgende vindingen en ontdekkingen voor de mensheid bestemd, aan de beurt komen. Of is het de taak van de christenen om dit ontwikkelen van de scheppingsmogelijkheden af te remmen? Met name nu de produktiemogelijkheden zich zo onvoorstelbaar ontwikkelen.

Maar hoe wil men dit bijhouden zonder reclame? Wenst men de statische tijd van voorheen terug toen er eeuwen lang weinig of niets veranderde? (Dit had allerlei oorzaken, maar stellig zou de inventie ook groter zijn geweest met de prikkel van reclame en concurrentie die door de gilden te vuur en te zwaard werden tegengegaan).

Reclame en ethiek

Vervult de reclame deze haar taak op een ethisch geoorloofde wijze? Velen zijn geneigd deze vraag in het algemeen genomen ontkennend te beantwoorden. Maar het is stellig de bedoeling van hen die op het terrein van de reclame zich bewegen, met de ethische normen rekening te houden. Er zijn daarvoor vele voorschriften, nationaal en internationaal en er zijn diverse instanties (ze hier alle vermelden zou te veel worden) om het ongeoorloofd gebruik van de reclame tegen te gaan. En dit alles is niet in discussie doch wordt in de reclamewereld algemeen aanvaard. Het reclamecongres najaar 1962 te Eindhoven bewees dit weer. Weet men dit wel? Of beschuldigt men maar in het vage weg?

Maar wat is op dit terrein ethisch wel en wat niet goed? Is dat zo eenvoudig vast te stellen als velen schijnen te menen? Laten we er iets van pogen te zeggen.

1. De reclame zou niet juist voorlichten, zou misleiden. (Verleiden is weer iets anders, daarover straks.) Zijn er onder hen die dit lezen velen die dit hebben ervaren? Hoe vaak hebt u iets gekocht waarvan u zegt: de reclame heeft me misleid, ik ben er in gelopen. Maar overigens zijn de reclamemensen zelf er grondig van overtuigd dat reclame die teleurstelling veroorzaakt, schadelijk is. Reeds om redenen van eigenbelang wil men zoiets voorkomen. Bovendien willen méér reclamemensen dan velen denken ook om andere redenen niet misleiden. Er is wat dat betreft meer sportiviteit dan wordt vermoed. En gelooft u niet meer in de algemene (èn in de bijzondere) genade-werking?

2. Reclame zou van de mensen een willoos werktuig maken. Door de reclame denkt en beslist hij niet meer zelfstandig maar wordt hij een soort koop-robot, een vervlakte massa-mens.

Maar vanwaar dan die grote verscheidenheid overal? In kleding, woninginrichting, huiselijke maaltijden en noem maar op. Wil men op al die terreinen weer de eenvormigheid van vroeger terug? Toen was er weinig plaats voor oorspronkelijkheid en voor anders zijn, wat men nu wèl durft en veel ziet gebeuren gelukkig. De grote keuzemogelijkheid bevordert zelfstandigheid en het bepalen van een eigen standpunt. Het gevaar van vervlakking door de reclame is een fantoom.

De reclame kan de mens ook niet brengen tot dingen die hij niet wil. Wel ziet de koopman en ziet de reclameman wat er aan het veranderen is eer de mensen zelf het zich bewust zijn. Dat zegt hem zijn zesde zintuig, al of niet aangezet en gesteund door marktonderzoek.

Dit geldt ook van de mode, die echt niet zonder meer een resultaat is van de „grillen” van de „modekoningen”, zoals men vaak heel goedkoop beweert.

De reclame kan alleen iets bereiken door zich aan te sluiten bij wat er in de mensen leeft, zij het sluimerend. Ze kan onbewuste behoeften bewust maken, maar ze kan niet geheel onzinnig haar wil opleggen, kan bij voorbeeld niet maken dat mensen op handen en voeten gaan lopen.

3. De reclame brengt de mensen tot ethisch onverantwoorde aankopen, menen velen. Maar wat is ethisch onverantwoord? We lopen nog steeds gevaar daarvan een burgerlijke opvatting te hebben. Als iemand het aandurfte om liever een televisietoestel of een autootje of een filmmappaaraat te kopen dan zijn schamel meubilair te vernieuwen of om liever een vakantie-reis te maken dan versleten gordijnen te vervangen, wordt dat vaak onverantwoord genoemd. Alsof, om slechts dit te noemen, de vorming en het genieten door een vakantie-reis — vaak het hele leven lang een waardevol geestelijk bezit — niet meer waard geacht mag worden dan het materialistisch pronken met nieuwe gordijnen. Wat voorts voor iemand ethisch onverantwoord is, behoeft dat voor een ander of voor hemzelf op een ander moment, nog niet te zijn. En tenslotte: het is waarlijk niet de bedoeling van de reclame om diegenen voor wie een besteding onverantwoord is, er toe te brengen. En allerminst is dat aan de reclame onvermijdelijk verbonden.

4. De reclame zou gebruik maken van de verborgen begeerten van de

mens. Ze zou als een „verborgen verleider” op een afkeurenswaardige manier het onderbewuste „bespelen”.

Kan dat alleen maar op een afkeurenswaardige manier? Ieder die tactisch met zijn naaste omgaat doet hetzelfde. Hij overweegt dat hij hem of haar het best ergens toe brengt door niet regelrecht op het doel af te gaan, maar langs een aantrekkelijke omweg. Zo maakt men de ander rijp voor iets door hem of haar in de zwakke plek te raken. Bij de één moet je dat zus, bij de ander zo aanpakken. De betrokkene merkt het zelf niet, wordt alleen maar aangenaam beïnvloed. Dit is zelfs vaak christelijke plicht jegens de naaste. En wie het bijvoorbeeld in de evangelisatie niet toepast, schiet tekort.

Beïnvloeden van de ander langs een omweg, ook wel via het onderbewuste, is op zichzelf soms eer plicht dan afkeurenswaard. Verstandige mensen passen het vaak onopzettelijk toe, met hun zesde zintuig voor tact, in de dagelijkse omgang met vrienden en huisgenoten, ook om elkaar voor een onschuldig plannetje te winnen. Waarom is het dan opeens misdadig als men in de reclame de ander aldus wil overtuigen van het genoeg dat een bepaalde besteding zal meebrengen. Meer is al dat „verborgen verleiden” echt niet. Het is een tendentieuze, belastende benaming voor een op zichzelf goede en nuttige methode die altijd, reeds eeuwenlang, door de commercie is toegepast, zij het meer intuïtief dan met wetenschappelijke overwegingen, die er soms meer naast zijn dan de intuïtie van de begaafde vakman, de man met het zesde zintuig.

5. Maakt reclame de mensen materialistisch?

Wat bedoelt men daarmee? Moeilijk te zeggen als men er over nadenkt. Toch niet dat men materiële dingen begeert en het genot er van. Want de materie is een schone schepping. En is toch ook niet minder, doch alleen anders dan het niet met de zintuigen waarneembare. Aangenomen dat men over beide afzonderlijk kan spreken. Maar beide zijn opgenomen in ons al of niet leven naar Gods geboden. Men kan daarin de materie een verkeerde plaats geven, deze (bijna) gaan aanbidden, maar men kan dat ook doen met de wiskundewetten door deze buiten de maat te vereren en blind te zijn voor andere waarden. Maar met beide God dienen en loven is eindeloos ook door het genieten er van. Zintuiglijke genieting, zelfs de vreugde over vormen en kleuren kan ons de Schepper doen bewonderen en liefhebben. Want die genietingsmogelijkheid is waarachtig ook een schepping evenzeer welbewust als het creëren van de electronen of wat ook. Op deze wijze kan men nooit te „materialistisch”, nooit te materie-minnend zijn. Maar op een andere wijze is het geringste hanteren der materie al in de verkeerde richting gevat en opgenomen. Het hangt er maar van af hoe men alles behandelt, uit welk zaad de handeling te voorschijn komt. Het is mogelijk met weinig materie meer te zondigen — bijvoorbeeld door gebrek aan vergevingsgezindheid — dan met veel materie. Die zonden met veel materie zijn echter veelal meer zichtbaar en het oog van de ander er voor wordt vaak door afgunst gescherpt.

Maar wordt materialisme in engere zin (het zien van geen andere waarden vrijwel dan materiële) door de reclame bevorderd? Nemen de materiële dingen een grotere plaats in het leven in dan vroeger? We zagen al dat dit op zichzelf nog niets zegt. Maar zou het waar zijn? Nam de materie niet een onevenredig grote plaats in toen een niet te tellen aantal

huisvaders van 's morgens vier uur tot in de late avond moest zwoegen voor een zeer schamel bestaan? Was er toen nog tijd voor iets anders dan zorgen voor en denken aan de eerste materiële levensbehoeften? Die tijd ligt nog niet zo héél ver achter ons. Dat velen toen toch niet „materialistisch” waren bewijst intussen tevens dat het kwaad niet zit in het almaar bezigt zijn met verwerven van materie. En wat denkt u van al de pronkzucht van een ander deel van vroegere generaties? En van de weelde naast de armoede? Was daar niet enorm veel materialisme bij?

En nu de huidige tijd. Als reclame zo vermaterialiseert vanwaar dan de grote belangstelling voor pockets (ook juist voor populair-wetenschappelijke) en voor de grammofoonplaten (ook voor klassieke)? Zo is er meer. Is b.v. de toename van het toerisme een specifiek materialistisch verschijnsel?

6. Reclame wekt de begeerte op, zo beschuldigt men verder. Maar dat is juist haar taak. Mag het niet? Is alle begeren verkeerd? Achter alle ontwikkeling schuilt begeerte en zoeken naar het betere. Verkeerd wordt begeren wanneer het verhindert van het aanwezige te genieten en als men het goed van de ander wil. Dat is niet hetzelfde als óók zo'n auto te wensen. Indien het maar niet gepaard gaat met misgunnen van de ander of als men maar niet persé het exemplaar dat de ander heeft, wil hebben, ten koste van die ander. Of als het me maar niet onberoerd laat dat ik iets mag bezitten wat een ander zich niet kan veroorloven.

Reclame en cultuur

Dikwijls wordt ter wering van reclame uit de televisie de opvatting voorgedragen dat televisie alleen de cultuur heeft te dienen. Dit moge aanleiding zijn voor enkele vragen en opmerkingen.

1. Dient de televisie thans uitsluitend de cultuur? Er is heel wat informatie die niet door ieder onder cultuur zal worden gerangschikt. En sommige vermaakprogramma's zijn zodanig dat men niet op aller instemming mag rekenen als men ze cultuur noemt. Zijn verder alle spelletjes en quizen van radio en televisie cultuur?

2. Is cultuur datgene wat allen het meest nodig hebben? En steeds, de hele dag door?

3. Is men minderwaardig als men evenzeer of meer nog begeert naar iets anders? Bijvoorbeeld naar techniek of naar sport?

4. Wat is cultuur? Valt cultuur samen met kunst? Of mag ook cultuur heten wat door andere zintuigen dan gehoor en gezicht wordt genoten?

5. Misschien kan men cultuur (ook) omschrijven als de ontwikkeling van de mogelijkheden die in de schepping zijn verscholen. Is de ontwikkeling van ossewagens tot autogemak ook niet een brok cultuur?

6. Als ook andere waarden dan wat men cultuur pleegt te noemen, voor de mens belangrijk kunnen zijn en zijn (geoorloofde) belangstelling hebben, waarom mogen die dan niet gebruik maken van moderne middelen als de televisie om hun belangrijkheid uit te leven?

7. Mag de conclusie niet zijn dat het echt niet opgaat en ook niet billijk is om te zeggen dat televisie alleen de cultuur (nogmaals: wat is cultuur?) moet dienen, dat slechts wat voor de cultuur nuttig is „recht” heeft op een plaats in de televisie en dat derhalve gebruik van de televisie

voor iets anders eigenlijk minderwaardig is en een degradatie van deze verheven mogelijkheid der huidige techniek?

Misbruik van iets goeds

Het bovenstaande bedoelt niet te beweren dat er geen verkeerde werking van reclame mogelijk is. Maar wel, dat zij niet aan de reclame onafscheidelijk is verbonden en dat ze veel geringer is dan vaak wordt aangenomen. Verkeerd gebruik van iets goeds is echter voortdurend mogelijk. Ook van de reclame, Economisch en ethisch. Maar noemt u eens iets dat niet verkeerd kan worden aangewend of beoefend. Dat geldt immers van alles. Om maar iets te noemen: hoeveel misbruik is er niet van de journalistiek en de politiek. Vrijwel dagelijks. Ook hier verschillen de meningen zeer over wat wel of niet over de grens gaat. Velen menen dat de reclame hierbij vergeleken een goed figuur maakt.

Al wat werd gezegd bedoelt niet te pleiten voor reclame-televisie. Het wil alleen pleiten voor een betere reputatie dan de reclame bij velen geniet. Dit is ondanks kentering hier en daar, nog steeds nodig. Als het over reclamebeoefening gaat lijkt „lichtelijk en onverhoord oordelen” alleszins geoorloofd. Laat de Anti-Revolutionaire Partij haar reputatie daarmee niet belasten. Het is zo jammer voor onze rijke allesomvattende levensovertuiging zulk een verkeerde indruk naar buiten te geven. Natuurlijk wil men dat niet. Laten we elkaar derhalve nauwgezet helpen om het niet te doen ook.

Overbodig is eigenlijk om er op te wijzen dat veel problemen die met het bovenstaande samenhangen onvermeld moesten blijven, omdat ze een aparte behandeling vragen.

Tenslotte nog dit. Als het komt tot reclame-televisie, zijn in hoofdzaak twee methoden mogelijk: commerciële televisie (een volledige zender-exploitatie in dienst van de reclame) en reclame in de televisie (naast onafhankelijke programma's tijd verkopen aan gegadigden voor reclame). Het radio- en t.v.bestel in Nederland, uniek en ondanks bezwaren toch waardevol, komt het best tot zijn recht door de tweede methode. Deze mag het meest geschikt worden geacht om alle partijen redelijk te bevredigen. De bedoeling van dit artikel — boven vermeld — is echter een andere dan dit nader uit te werken.

Dordrecht, januari 1963.

REGERINGSVOORSTELLEN TASTEN COMMUNICATIE-VRIJHEID AAN

DOOR

B. VAN KAAM

De discussie over het vraagstuk reclametelevisie kwam naar mijn mening in een gelukkig stadium toen het inzicht won dat het beginsel van de vrijheid van meningsuiting één van de belangrijkste pijlers moet zijn

van het overheidsbeleid met betrekking tot de communicatiemiddelen.

Ik spreek van „beleid”, want dat grondwet of verdrag van Rome het verstrekken van een of meer zendvergunningen voor handelsdoeleinden dwingend zou voorschrijven — in welk geval er niets meer te „beleidvoeren” valt — lijkt mij een moeilijk vol te houden stelling.

In het juridisch debat daarover wil ik me evenwel niet mengen. Dit artikel gaat uit van de veronderstelling dat Nederland, België, Noorwegen, Denemarken en Zweden geen verdrag hebben ondertekend, waarvan zij de juridische consequenties niet hebben voorzien. In de regeringsargumentatie komt het verdrag merkwaardigerwijze pas opduiken in de memorie van antwoord van november 1962. Blijkbaar was men bij het formuleren van de in februari 1961 verschenen nota Reclame-televisie nog niet op de gedachte gekomen dat ter zake een verdragsplicht gold. Ik kan me anders niet goed voorstellen waarom men voor de nota Reclame-televisie een economisch uitgangspunt nam. Als het moet, wat praten we dan nog?

Omroepstelsel

In dit artikel wil ik enkele algemene opmerkingen maken over de overheidstaak met betrekking tot de communicatiemiddelen. Het is alleen jammer dat de aanleiding tot de discussie over deze zaak een nota Reclame-televisie is en niet een ontwerp-Radio- en Televisiewet. Wie zich in de materie verdiept, ontdekt vrij snel dat er in wezen gestreden wordt over de architectuur van het toekomstige omroepstelsel van ons land. Voorlopig verslag en memorie van antwoord laten daar weinig twijfel over bestaan. Het is echter wel een rare zaak dat het parlement een uitspraak zal moeten doen over het omroepgebouw van de toekomst, naar aanleiding van een nota die de schijn wekt slechts een uithangbord aan het pand te betreffen. Nog vreemder wordt de zaak wanneer men bedenkt dat op hetzelfde moment nog een staatscommissie gebogen zit over de architectentekeningen van Höppener. Hoe men ook over de zaak zelf moge denken, de procedure moet toch wel een gewrongen indruk maken op iedereen die in het parlement méér ziet dan een lastige hinderpaal bij de totstandkoming van wetten. Onvoldoende wordt naar mijn indruk beseft welke kansen verloren gaan wanneer de gedachten in de nota Reclame-televisie en in de memorie van antwoord worden geaccepteerd. Eén van de voornaamste redenen waarom ik tegen het invoeren van reclametelevisie ben, is dat dit verschijnsel de doorvoering zal beletten van één van de meest vooruitstrevende omroepstelsels ter wereld. Het wetsontwerp-Höppener moet nog worden geschaafd en gelakt, maar het bevat een grondgedachte, die uit een oogpunt van geestelijke vrijheid uitermate waardevol is. Juist deze grondgedachte zou moeten worden losgelaten wanneer men commerciële televisie in ons land invoert.

Communicatie-vrijheid

De uitdrukking „vrijheid van meningsuiting” geeft niet volmaakt weer om welke zaak het gaat. Tijdens de bezettingsjaren werd het Duitse verbod om naar de B.B.C. te luisteren ervaren als een inbreuk op deze vrijheid, hoewel het hier geen beknotting betrof van een uitingsvrijheid, doch van de vrijheid tot kennismaken van gedachten en gevoelens. Ik spreek dan ook liever van „communicatie-vrijheid”, omdat in deze uitdrukking niet een-

zijdig de aandacht wordt gevestigd op de partij, die zich uit. Het verdrag van Rome bevat de verdienste de kennismemende partij met name te noemen. Zo wordt in artikel 10 het recht op vrijheid van meningsuiting omschreven als „de vrijheid een mening te koesteren en de vrijheid om inlichtingen of denkbeelden te *ontvangen* of door te geven zonder inmenging van overheidswege en ongeacht grenzen”.

In toenemende mate ondergaat het begrip „vrijheid van meningsuiting” een verdieping in die zin dat ook gelet gaat worden op de rechten van de kennismemende partij. In New York vraagt men zich terecht af, of de communicatie-vrijheid niet wordt aangetast door de krantenstaking. In Zweden heeft de erkenning dat de burger recht heeft op informatie geleid tot een overeenkomst tussen ondernemingen en vakbonden, waarbij de staking werd uitgesloten. In Engeland heeft de plotselinge opheffing van belangrijke kranten eveneens het besef doen groeien dat voor de burger de betekenis van de persvrijheid is geworden het recht om inlichtingen of denkbeelden te ontvangen. In ons land gebeurde hetzelfde bij de dreigende ondergang van het opinieweekblad *De Linie*. Ook de concentratie-verschijnselen in de perswereld en de praktische onmogelijkheid om nieuwe dag- of weekbladen te stichten (op de oorzaken ga ik nog in), doen de vraag rijzen of de communicatievrijheid niet meer waarborgen behoeft dan de grondwettelijke erkenning van het recht van de burger om zonder voorafgaand verlot gedachten en gevoelens door de drukpers te openbaren. Zoals een passieve houding van de overheid op economisch terrein kan leiden tot een situatie waarin van economische vrijheid niet meer gesproken kan worden, zo kan ook op het gebied van de communicatiemiddelen zich een ontwikkeling voordoen die feitelijk de communicatie-vrijheid beperkt.

Met de grondwetsformule beginnen we op het terrein van radio en televisie niets. De technische noodzaak van een verkeersregeling in de ether maakt daar juist wél voorafgaand verlot van de overheid nodig om gedachten en gevoelens te openbaren.

Toch bestaat er algemeen een gevoelen, dat de communicatievrijheid, die de grondwet beoogt te scheppen, ook op radio- en televisiegebied zoveel mogelijk moet worden verwezenlijkt. Hieruit blijkt reeds dat de vrijheid van meningsuiting niet staat of valt met het ontbreken van een vergunningsstelsel. Het wezen van deze vrijheid bestaat veelmeer hierin, dat niet de overheid verantwoordelijk is voor de gedachten of gevoelens die worden overgebracht, doch de kennisgevende partij.

Zulk een toestand is zeer wel te bereiken, zoals de etherpraktijk in ons land laat zien.

Pers

Op persgebied heeft vlak na de oorlog een vergelijkbare situatie bestaan door de tijdelijke Persbesluiten 1944 en 1945 en door de papierdistributie, die de verdeling regelde van een onmisbaar middel bij het uitgeven van bladen. Verdreeg deze papierdistributie zich met de grondwet? Prof. dr. M. Rooij — de vroegere hoofdredacteur van de *Nieuwe Rotterdamse Courant* —, die deze vraag ook stelt, geeft een bevestigend antwoord.

„De strekking van een distributieregeling is juist om het effectieve genot van de persvrijheid zoveel mogelijk te verzekeren; zou immers een dergelijke regeling onder een toestand van schaarste niet worden getroffen,

dan zou het louter van de kracht van de economische machtspositie welke men op een schaarse markt zou kunnen ontwikkelen, afhangen of men de persvrijheid feitelijk zou kunnen genieten" ¹⁾).

De overeenkomst valt op met de permanente situatie op het gebied van radio en televisie. Een stelsel van vergunningen is niet te vermijden. De distributie van de schaarse zendmogelijkheid (de tijd gedurende welke men van een bepaalde golflengte gebruik mag maken) is eveneens noodzakelijk. Evenals dit indertijd bij de pers het geval was, meen ik dat de distributie van de zendmogelijkheid gericht moet zijn op het bereiken van die situatie waarin het effectieve genot van de communicatie-vrijheid het grootst is.

In dit verband is de opmerking van prof. Rooij interessant dat arbitraire papiertoewijzing door de overheid strijdig is met de geest van de persvrijheid en de grondwet. In de na-oorlogse jaren is de distributie overgelaten aan een particuliere vereniging *De Nederlandse Dagbladpers*. Dat was inderdaad aanzienlijk beter dan wanneer de overheid de verdeling van de middelen naar eigen inzicht ter hand had genomen. Het gevaar van willekeur doemt ogenblikkelijk op.

Op het gebied van radio en televisie bestaat tot dusver een dergelijke arbitraire zendtijdtoewijzing nog wel. De door prof. Rooij geuite gedachte overbrengend op het terrein van radio en televisie, meen ik dat daartegen ernstige bezwaren zijn in te brengen op grond van het beginsel van de vrijheid van meningsuiting. Eén van de grote verdiensten van het wetsontwerp-Höppener is dat de distributie van de zendmiddelen wordt losgemaakt van het inzicht van de overheid.

Willekeur

Hoe noodzakelijk het is dat we in ons land komen tot een omroepwetgeving, die willekeur uitsluit, bewijst de geschiedenis van de reclame-televisie. Volkomen willekeurig wenste de regering aanvankelijk aan één commerciële concessionaris evenveel zendmogelijkheid te gunnen als aan NTS, AVRO, KRO, NCRV, VARA en VPRO, het IKOR, het Convent van Kerken en de politieke partijen tezamen. Geschrokken van de felle reacties op dit voorstel, kwam de regering in de memorie van antwoord met een nieuw plan. De commerciële concessionaris zou geen zender helemaal krijgen doch $\frac{2}{3}$ van de zendtijd. Voor de andere concessionarissen zou dan samen een tweemaal zo grote portie overblijven. De volstrekte willekeur bij de verdeling van de zendmogelijkheid werd door deze verschillende plannen slechts benadrukt.

Bij het nieuwe voorstel vraagt men zich af, volgens welke rechtsoverweging een commerciële concessionaris 20 zenduren per week zou moeten hebben en een omroep als de NCRV slechts negen uur, waarvan bij overheidsbeslissing ook nog 40% moet worden afgestaan aan de NTS. Deze situatie onderstreept de noodzaak, dat de overheid wordt ontheven van haar verantwoordelijkheid voor de distributie van zendtijd. Het beginsel van de vrijheid van meningsuiting vergt dit. Het wetsontwerp-Höppener geeft aan hoe dit wetstechnisch te verwezenlijken zou zijn. Het wetsontwerp maakt tevens de beoordeling, wie voor een zendvergunning in aanmerking komt, los van het inzicht van de overheid. Objectieve maatstaven dienen

¹⁾ M. Rooij, *De Dagbladpers in Nederland*, 1956, blz. 365.

de plaats in te nemen van de persoonlijke voorkeuren van de bewindslieden.

Maatstaf

De voorwaarden voor een zendvergunning en de sleutel voor zendtijdverdeling in het wetsontwerp-Höppener maken een hanteerbare indruk. De aanvrager zal uit kringen van kijkers- en luisteraars een aanhang moeten hebben verworven. De grootte van de aanhang is bepalend bij de distributie van de zendtijd. Deze mathematische maatstaf heeft een aantal smalende opmerkingen uitgelokt. Men kan laatdunkende geluiden over deze maatstaf vooral beluisteren in kringen waar men radio en televisie beschouwt als autonome uitingsvormen. Deze groep miskent dat radio en televisie primair communicatie-middelen zijn, waarop de ontvangende partij op grond van de communicatie-vrijheid evenzeer rechten kan doen gelden als de zendende partij. Het staat elke kunstenaar vrij een produkt te maken. Of het wordt uitgezonden is een vraag die uitsluitend het gebruik van het communicatiemiddel betreft.

Recht op zendtijd

Het is helaas niet mogelijk uitvoerig in te gaan op de grote verdiensten van het wetsontwerp-Höppener, dat ontzield dreigt te worden door de nota Reclame-televisie. Uniek in het wetsontwerp is dat er een „recht” op zendtijd wordt geschapen, indien men aan de gestelde voorwaarden voldoet. Thans is de vergunning nog altijd een overheidsgunst. Permanent zal dan een „open” situatie ontstaan, zodat bevrozing van de huidige toestand wordt voorkomen. Wat de regering in de nota Reclame-televisie voorstelt, komt neer op het bevrozen van de toestand, nadat er nog één (commerciële) concessionaris is toegelaten.

Wat mij zeer aanspreekt is het stellen van de noodzaak dat *elke* omroeporganisatie door het volk wordt gedragen. De omroep die leden verliest, krijgt minder zendtijd ten gunste van de winnende omroep. Nieuwe omroepen zullen altijd mogelijk zijn.

Rechtsgelijkheid zal er zijn voor elke aanvrager, onverschillig of men de protestants-christelijke, de rooms-katholieke of een andere levensbeschouwing is toegedaan. In de memorie van antwoord nopens dit wetsontwerp zeggen de indieners (staatssecretaris Höppener, minister Zijlstra en minister Van Aartsen): „Aldus opent de ontworpen wettelijke regeling voor de aanhangers van de bedoelde idee ener nationale omroep dezelfde mogelijkheden als voor anders gerichte groeperingen.”

Aan deze woorden moet men denken bij het lezen van een artikel in *Het Parool* waarin onverbloemd commerciële televisie een „nationale kans” wordt genoemd om toch iets van het na-oorlogse ideaal van een nationale omroep te verwezenlijken. Men moet ook denken aan de uitlating van AVRO's Willem Vogt, die in commerciële televisie een soort „AVRO nieuwe stijl” ziet. Wie niet blind wenst te zijn, moet constateren dat het liberaal-conservatieve en burgerlijk-socialistische volksdeel in commerciële televisie een kans ziet om alsnog een bevoorrechte positie in de ether te krijgen, die het in 1930 terecht werd onthouden. Zeer juist wordt in de onlangs verschenen nota *Televisie en Reclame* van de Dr. Abraham Kuypersichting opgemerkt: „Aan een eenheidsomroep mogen geen privileges worden verleend ten nadele van omroepverenigingen die niet de

eenheidsgedachte vertegenwoordigen. Zulke privileges zouden in strijd komen met het beginsel van de vrijheid der cultuur en der culturele meningsuiting”.

Kapitaalkracht

De overheidsbemoeienis met de distributie van zendtijd vloeit mede voort uit de schaarste van het artikel. Het rechtvaardigheidsbeginsel dat aan de verdeling ten grondslag moet liggen, dient te blijken uit de maatstaf welke gekozen wordt.

Kapitaalkracht speelde tot dusver geen rol in het verwerven van zendtijd. Het artikel was tot dusver niet op de markt. Wanneer de regering evenwel reclametelevisie toelaat, betekent dat in feite dat aan één concessionaris vergunning wordt verleend om een deel van de zendtijd te verkopen. Aan de huidige concessionarissen is dit — terecht — verboden. Ik meen dat in een toestand van schaarste terecht de vraag mag rijzen of de overheid door het verhandelbaar stellen van een deel van de zendtijd de financieel sterkeren niet bevoordeelt boven de financieel zwakkeren. Men voert dan kapitaalkracht in als distributie-maatstaf. Het onrechtvaardige van deze maatstaf wordt — naar ik meen — in deze tijd nauwelijks meer betwist.

Reclame

Het begrip communicatie-vrijheid maakt het mogelijk tot een plaatsbepaling te komen van de reclame in de veelheid van gedachten en gevoelens, die per communicatie-middel worden overgebracht. Letten wij op de uitende, zowel als op de ontvangende partij, dan valt het op, dat bij reclame sprake is van een overheersend belang bij de mededelende partij om het communicatie-proces tot stand te brengen. Dit belang gaat zelfs zover dat het kenmerkend voor de reclame is, dat het gebruik van het communicatiemiddel in eerste aanleg uitsluitend door de mededelende partij wordt gefinancierd. Van een gelijk recht voor reclame met andere soorten van gedachten en gevoelens zal in de ether nimmer sprake kunnen zijn. Maakte de overheid geen onderscheid dan moest aan het bedrijfsleven de zendtijd kosteloos worden verstrekt. Zelfs zou men de vervaardiging van reclamespots uit de kijkgelden moeten financieren. Immers dat gebeurt voor uitingen van andere aard ook. Ons rechtsgevoel zou dit evenwel niet accepteren.

Overal waar een sterke behoefte bestaat aan het beïnvloeden van de medemens, dreigt het gevaar dat de communicatie-vrijheid geweld wordt aangedaan. In totalitaire staten wordt deze vrijheid niet slechts aangetast doordat de burgers het recht op informatie wordt onthouden, ook het doorspekken van kranteberichten en van radio- en televisieuitzendingen met mededelingen van propagandistische aard kan een vrijheidsberovend karakter dragen. In het westen beweegt de reclame zich soms op de grens van de „vrijheid om inlichtingen of denkbeelden te ontvangen”. Per drukwerk gaat dit moeilijk. Er moet bereidheid tot lezen aanwezig zijn, wil het communicatieproces totstandkomen. In zijn huiskamer was de burger dan ook vrij. Voeren we reclame in radio en televisie in, dan wordt dat anders, vooral wanneer bewust van de omstandigheid gebruik wordt gemaakt, dat de kijker of luisteraar niet precies weet wanneer de reclame-boodschappen

komen. Argeloos wordt in de nota Reclame-televisie zelfs aanbevolen om een systeem van televisie-reclame in te voeren, waarbij „de reclameboodschap een onderdeel van het programma” is omdat gevreesd wordt „dat het toestel voor de reclame wordt afgezet” indien het communicatieproces moet ontstaan uit de vrije wil van de kijker. Het komt mij voor, dat de overheid, die de beschermster van de communicatie-vrijheid dient te zijn, hier deze vrijheid veeleer gaat belagen.

Afhankelijkheid

Erkenning van het recht van de burger op communicatievrijheid doet de vraag rijzen van welke factoren het bestaan van de communicatiemiddelen afhankelijk is. Bij de pers stuit men al vrij snel op de ongezonde toestand dat de dagbladen voor 60% van hun inkomsten afhankelijk zijn van inkomsten uit reclame. Bij sommige weekbladen ligt dit percentage nog hoger. In het buitenland leidde een overeenkomstige toestand tot de plotselinge opheffing van belangrijke bladen alleen omdat andere media geschikter werden geacht voor het maken van reclame. Niet de wil van de partij die zich wenst te uiten (de redactie) en niet de wil van de kennismakende partij (de lezers) blijken voldoende om het voortbestaan van het communicatiemiddel te verzekeren; het bestaan van het communicatiemiddel is hoofdzakelijk afhankelijk van reclame-inkomsten.

Deze toestand heeft het — uit een oogpunt van communicatievrijheid — bedenkelijke gevolg dat het stichten van nieuwe dag- of weekbladen praktisch onmogelijk wordt. Een afhankelijkheid in hoofdzaak van abonnementsgelden zou ook aantrekkelijker zijn omdat reclame-inkomsten conjunctuurgevoeliger blijken te zijn dan inkomsten uit abonnementen.

Kunnen we uit de toestand op persgebied leren, dat het ongewenst is een communicatiemiddel te zeer afhankelijk te maken van reclame-inkomsten, niettemin wil het regeringsvoorstel de tweede televisie-zender voor 100% afhankelijk maken van reclame. Daarnaast is er de verantwoordelijkheid die de overheid draagt voor de gevolgen van haar ingrijpen bij de bestaande communicatie-middelen.

Terecht vreest de pers ernstige schade wanneer uit de reclame-budgetten van het bedrijfsleven op eens een geheel televisie-station moet worden betaald. Voor verscheidene kranten kon deze schok wel eens teveel zijn.

De secretaris van de Nederlandse Dagblad Pers, mr. J. J. Nouwen overdrijft niet wanneer hij de regeringsplannen een ernstige structurele bedreiging noemt voor de economische positie van de pers. „Niet alleen zal de pers in haar geheel gevoelige schade ondervinden van de invoering van televisiereclame in ons land, juist voor de genuanceerdheid in cultureel en geestelijk opzicht van de Nederlandse pers zullen de gevolgen het ernstigst zijn,” aldus mr. Nouwen. Zijn verwachting dat concentratieverschijnselen bij de pers het gevolg zullen zijn — een verschijnsel dat toch al aan de gang is — en dat vooral zwakkere bladen — in ons land veelal bladen die bepaalde staatkundige of levensbeschouwelijke beginselen uitdragen — het eerste het slachtoffer zullen zijn, is zonder twijfel juist.

Besluit

Niet besproken in dit artikel is de kwalijke noodzaak in commerciële televisie-systemen voortdurend te streven naar het hoogste aantal kijkers.

Immers de inkomsten van de commerciële concessionaris zijn uitsluitend afhankelijk van het aantal kijkers dat men weet te bewegen naar het commerciële programma te kijken in plaats van naar het niet-commerciële programma op de andere zender. Over de gevolgen van zulk een financieringssysteem doet het rapport-Pilkington een boekje open. Bij commerciële televisie is niet alleen het bestaan van het communicatie-middel afhankelijk van reclame-inkomsten, ook het afzonderlijke programma wordt dienstbaar gemaakt aan de doeleinden van de reclame. Over dit kwaad is evenwel reeds zoveel gepubliceerd dat ik bespreking ervan achterwege meen te kunnen laten.

Ook de financiering van radio en televisie uit luister- en kijkelden liet ik onbesproken. Ik meen dat in de plicht van de overheid om een economisch klimaat te scheppen waarin zich de communicatie-vrijheid kan ontwikkelen een grond ligt voor deze bestemmingsheffing.

Samenvattend zou ik willen concluderen dat de overheid met haar voorstel tot invoering van commerciële televisie faalt in haar taak tot het scheppen van communicatievrijheid. De verwezenlijking van een wetsontwerp dat gebouwd was op deze grondgedachte wordt verijdeld; de grote staatsbemoeyenis met de toewijzing en verdeling van zendmiddelen wordt blijvend noodzakelijk gemaakt; de huidige toestand wordt na het toelaten van nog één commerciële concessionaris bevroren; het koopbaar maken van een deel van de zendtijd voert kapitaalkracht in als distributienorm; het volksdeel dat een omroep wenst onafhankelijk van enige wereld- of levensbeschouwelijke richting (nationaal-omroepidee) wordt sterk bevoordeeld; door de koppeling van reclame aan programma's wordt de vrijheid van de kijker aangetast om zelf uit te maken, of men al of niet aan het communicatieproces wenst deel te nemen; een gehele televisiezender wordt in bestaan afhankelijk gemaakt van inkomsten die een te onzekere bestaansbasis vormen voor de onmisbare communicatiemiddelen; de noodzaak in een commercieel televisie-systeem om steeds te streven naar een hoog kijkersaantal tast de vrijheid aan van de programma-maker en vertrapt de rechten van minderheden; het ongunstige economische klimaat voor communicatie-vrijheid wordt voor de dag- en weekbladpers aanzienlijk verslechterd. Afwijzing van de plannen vervat in de nota Reclame-televisie is geboden op grond van het beginsel van de vrijheid van meningsuiting.

POGING TOT OVERZICHT

DOOR

DRS. A. OOSTINDIE

Ik heb niet de illusie in mijn bijdrage voor dit nummer van *A.R. Staatkunde*, waarin de redactie een aantal stemmen over commerciële televisie bijeen wil brengen, een uitputtende behandeling van alle op dit gebied geproduceerde problemen te kunnen leveren. Wat meer is, ik heb ook

in het geheel niet het verlangen om zulk een bijdrage te leveren. Want ik geloof, dat er in het huidige stadium van de discussie geen enkele behoefte aan bestaat, nog verder te gaan in detailbeschouwingen over de Conventie van Rome en andere alleen voor vakspecialisten verteerbare onderwerpen. Het komt mij voor, dat er behoefte is aan een opnieuw scherp stellen van het probleem, en het aangeven van de lijnen waarlangs de argumentatie zich behoort te bewegen om tot een zinvolle oordeelsvorming te komen.

Aan een dergelijke versimpeling van zaken is meen ik ook behoefte, om te voorkomen dat een aantal mensen, die zich in de details vanzelfsprekend niet kunnen verdiepen, zouden worden meegesleept door een stroom van eenzijdige publikaties, waaruit zou moeten blijken dat commerciële televisie een begerenswaardig goed voor ons volk zou zijn.

Wat is commerciële televisie

Voordat men er toe overgaat zijn oordeel uit te spreken over commerciële televisie, is het misschien niet zonder zin om enigszins concreet aan te geven wat men onder commerciële televisie dient te verstaan. Daarover blijkt nogal eens — en ik zou willen zeggen niet altijd door iedereen betreurd — misverstand te bestaan. Met instemming haalt de *Nieuwe Rotterdamse Courant* op 8 december 1962 dr. P. Gros — public relation officer van de OTEM — aan, wanneer deze commerciële televisie definieert als televisie, waarvan de programma's worden gefinancierd uit de opbrengst van reclameboodschappen.

Commerciële televisie zou zich dus tegenover andere televisieorganisaties uitsluitend onderscheiden doordat niet de kijkgeden, maar de reclamebron van financiering zou zijn. Ik wil geenszins ontkennen dat de financiële afhankelijkheid van de reclame een belangrijk aspect van de commerciële televisie is. Financiële afhankelijkheid van reclamevolume is natuurlijk heel iets anders dan financiële afhankelijkheid van de opbrengsten van de door de kijkers opgebrachte kijkgeden. Er is dan ook wel degelijk aanleiding om op enkele mogelijke gevaren van deze financiële afhankelijkheid te wijzen.

De kans dat de adverteerder invloed zal krijgen op de programma-voering is geenszins denkbeeldig. Want de adverteerder streeft naar maximaal rendement van zijn reclameboodschappen en verlangt dus grote kijkersaantallen; maar dit betekent dat de adverteerder prijs zal stellen op zodanige programma's dat maximale kijkdichtheid gegarandeerd is. Ook is een zekere poging tot censuur van de adverteerder ten aanzien van de programma's te verwachten: de adverteerder van een bepaald product (alcoholica, geneesmiddelen, sigaretten) zal bezwaar hebben tegen programma's die deze producten als minder gewenst zouden behandelen, zoals ook een objectieve warevoorlichting door niet alle adverteerders evenzeer zal worden gewaardeerd.

Maar het is duidelijk dat, naarmate de bijdrage van de individuele adverteerder minder belangrijk is voor het rondkomen van de financiering van de programma's, de gevaren ook minder groot zijn. Dit is het geval wanneer de totaal-inkomsten de kosten voor de programma's ruimschoots dekken, dus wanneer ook bij een geringere opbrengst van de televisie-reclame de programmavoering geen gevaar loopt. Bovendien zou men zich

kunnen voorstellen dat de opbrengsten uit de reclame in het bijzonder ten goede zouden komen aan die uitgaven voor de televisie, welke niet rechtstreeks op de programma's betrekking zouden hebben. Men denke in dit verband aan technische kosten, bouw van studio's, opleidingsinstituten, waarvan ook andere organisaties dan alleen de televisie zouden profiteren.

Er is trouwens tegen het invoeren van reclame als financieringsbron voor de televisie uit het oogpunt van programmering een direct bezwaar, want de kijker wordt daarmee toch dwingend overgeleverd aan een stuk programma (de reclame) waarvoor hij niet in de eerste plaats zijn toestel heeft aangezet. Men moet zich realiseren dat zulks een vorm van kijkdwang is die niet bestaat bij andere vormen van reclame, zoals bijvoorbeeld in kranten en tijdschriften gevonden worden. Dat de kijker waarlijk niet zo gelukkig is over reclame op het scherm, bleek bijvoorbeeld nog eens uit een onderzoek van het Britse instituut „Gallup Poll” in 1962: niet minder dan 76 % van de ondervraagden sprak afkeer uit tegen de reclame die het programma onderbreekt, en 71 % tegen de herhaling in de reclame.

Er zijn dus ongetwijfeld bij de financiering van het programma een aantal aspecten aan de orde, die nadere overweging ten volle waard zijn. Maar toegegeven zij, dat over de grootte van de gevaren binnen zekere grenzen discussie mogelijk is, en dat deze geringer zullen zijn naarmate men er beter in slaagt een structuur te vinden die de adverteerdersinvloed op de programma's voorkomt.

Wanneer echter dr. Gros het doet voorkomen alsof bij commerciële televisie het alleen zou gaan om het toevoegen van een extra financieringsbron, dan meen ik toch dat men de zaken geheel scheef trekt. Want bij commerciële televisie gaat het om een heel ander voorstel, namelijk om de televisie als een onderneming te gaan voeren, zoals men zeep of snoep produceert. Bij commerciële televisie koopt men programma's en verkoopt men reclamezendtijd met het oogmerk door deze transacties zich een inkomen te verwerven. De kwaliteit van de commerciële televisie wordt niet afgemeten naar de kwaliteit van de programma's in culturele zin, maar wordt uitsluitend weerspiegeld in de verlies- en winstrekening van het bedrijf; het overschot is de winst waarop de ondernemer het oog gericht houdt.

Men versta mij goed: ik wil allerminst het winststreven als zodanig als een illegitieme zaak aan de kaak stellen, maar ik wil wel erg graag dat, wanneer men over commerciële televisie spreekt, dat dan dit doel der onderneming niet onder stoelen of banken van de promotors gestoken wordt. Wanneer dr. Gros, toch een der krachtige verdedigers van commerciële televisie, dit winst oogmerk blijkbaar niet de vermelding waard acht in zijn definitie van commerciële televisie, dan vind ik dat een omissie, die men niet behoort te accepteren. Ik althans ben daartoe niet bereid.

Het winststreven niet altijd gewenst

Commerciële televisie is dus televisieprogrammaverzorging in handen van ondernemers. Reeds merkte ik op dat het winststreven op zichzelf allerminst een illegitieme zaak is. Integendeel, het particulier initiatief en de vrijheid van de ondernemer aanvaard ik — zij het met reserves op bepaalde punten — gaarne.

Maar al aanvaardt men het winststreven als een drijvende kracht in onze samenleving, evenzeer zal men moeten erkennen dat — volkomen terecht — een aantal maatschappelijke activiteiten met dit doel niet kunnen of mogen worden verricht. Zelfs op het terrein van de maatschappelijke produktie wordt soms het private ondernemersbelang aan banden gelegd en worden dienstverlenende bedrijven als post, telefoon, spoorwegen en electriciteit in handen van de overheid gelegd. Veelal omdat het algemeen belang niet gediend is door het private belang van de ondernemers zijn vrije loop te laten, maar ook wel omdat de noodzakelijke dienstverlening geen economisch perspectief biedt aan het ondernemende bedrijfsleven.

Daarnaast zijn er die maatschappelijke activiteiten, waar exploitatie met het oogmerk winst te behalen onaanvaardbaar is. Onderwijsinstellingen bijvoorbeeld, gericht op winstgevende exploitatie zouden een element in de opvoeding — waartoe de schoolopleiding ongetwijfeld behoort — brengen, dat daar in het minst niet thuis hoort, en dat niet zou nalaten het onderwijsprogramma te beïnvloeden. Terwijl bovendien in dat geval zo hoge schoolgelden zouden worden gevraagd dat het ideaal van onderwijs voor allen onbereikbaar zou worden.

In een aantal gevallen zal bij dit terzijde stellen van het winstmotief de overheid hulp moeten verlenen, maar zal zich daarbij zoveel mogelijk moeten beperken tot het creëren van ruimte voor die organen uit het maatschappelijk leven, welke deze niet-winstgevende taken willen vervullen. De overheid dient in het bijzonder op het gebied van de cultuur dan weliswaar een zeer noodzakelijke, doch ook uiterst delicate taak te vervullen. Zo zou blijken — en het is gebleken — dat ouders in de opvoeding van hun kinderen hun diepste overtuiging willen zien ondersteund in de schoolopvoeding, dan is het hun goed en democratisch recht, hiervoor de steun van de overheid — uitsluitend op financieel gebied — in te roepen.

Ook op omroepgebied geldt dit: zo het moeilijk blijkt om de bijdragen voor radio en televisie rechtstreeks door de omroepverenigingen — die immers zwart kijken en luisteren niet kunnen voorkomen — te doen innen, dan zal de overheid de helpende hand bieden, maar zij zal aan vrije organisaties de programmatische verantwoordelijkheid ten volle overlaten. Hier gaat het immers in niet mindere mate dan op andere gebieden van cultuur om de ongehinderde doorwerking van de eigen overtuiging. Daar is de invloed van de staat onaanvaardbaar.

Resumerende komen wij tot de conclusie dat, al accepteert men het principe van het winststreven — zij het met enige reserve — men er toch vrede mee kan hebben dat niet op alle terreinen van maatschappelijke activiteit dit principe wordt aanvaard. In het bijzonder op terreinen van cultuur zal men dit winststreven als een niet steeds gelukkige drijfveer moeten beschouwen.

Vanzelfsprekend geldt dit ook voor de televisie, maar wellicht is het goed om nog eens enkele concrete bezwaren tegen vormen van programverzorging op basis van het winstmotief samen te vatten.

De televisie is een communicatiemiddel waaraan de eis gesteld moet worden dat het zoveel mogelijk op alle terreinen van cultuur — dus van ontwikkeling, ontspanning en informatie — een bijdrage levert. Het

winstmotief als drijfveer voor de televisie zou zich echter verzetten tegen een pogen om de programmering alzijdig te maken. Met name aan de rechtmatige eisen van minderheden zal de commerciële televisie niet tegemoet kunnen komen.

De televisieprogrammavervullende organisaties dienen zich voortdurend bewust te zijn van het feit dat slechts enkelen van dit medium gebruik kunnen maken, omdat de golfengten schaars zijn. Daarom zal ze haar taak als een dienende moeten zien. De ondernemerstelevisie zal slechts een dienende taak kunnen vervullen tegenover haar aandeelhouders, die elke onderbreking van de programma's door reclame als een welkome, immers geldopbrengende onderbreking zullen zien. Daarbij is de strijd om maximale kijkdichtheid niet te voorkomen: de kijkdichtheid is de basis voor tarief en adverteerdersbelangstelling.

De eis dat reclame slechts zal mogen worden uitgezonden in natuurlijke onderbrekingen, zal een programmaversnippering voor doeleinden waarvoor de kijker zijn toestel niet heeft aangezet in de hand werken: de exploitant zal door zijn programmering natuurlijke onderbrekingen creëren.

De televisie zal krachtens haar taak mede doelbewust moeten streven naar volksontwikkeling. De televisie die slechts een spiegel zou zijn, waarin goed en slecht zonder kritiek tot uiting komen, schiet te kort. Met name kon zich — terecht — met een dergelijke taakopvatting van de commerciële televisie in Engeland de befaamde Commissie Pilkington niet verenigen. De reclame moge weerspiegeling zijn van ons „wishful thinking”, en niet altijd zal men zich daarbij heel gelukkig kunnen voelen, maar dat de culturele taak van de televisie geen enkele andere zou zijn dan deze, wil ik met klem betwisten. Een zodanige opvatting maakt televisieprogrammavervorming tot een abjecte zaak.

De bezwaren tegen financiële afhankelijkheid van de adverteerder werden reeds eerder in dit artikel genoemd, er moge thans worden volstaan met de opmerking dat deze bezwaren bij commerciële televisie maximaal zullen zijn.

De televisie is een medium dat een massale kijkersgroep bestrijkt, een principieel verkeerd gebruik zal dan ook grote invloed hebben.

In dit verband, tenslotte, laat niemand denken dat slechts van de zijde van de grote omroepverenigingen met zoveel nadruk stelling wordt genomen tegen commerciële televisie. Ook de V.P.R.O. verzet zich hiertegen met kracht. Maar voorts moge herinnerd worden aan het rapport van de Raad voor de Zaken van Kerk en Samenleving vanwege de Nederlandse Hervormde Kerk, waarvan de slotconclusie luidt:

„Het moet ongewenst geacht worden, dat er een afzonderlijke organisatie komt, opgericht en betaald door het bedrijfsleven, die de bedoeling heeft een televisie-reclame-zender te exploiteren, zelfs indien er een zelfstandig curatorium zou worden gevormd voor de niet-commerciële programma-onderdelen”.

Eveneens vindt de bestrijder van de commerciële televisie steun bij de Commissie Pilkington die in Engeland een zo verpletterend oordeel over de commerciële televisie uitbracht.

En het is wel eens goed voor de voorstanders van commerciële televisie die zich zo gaarne tot het grote publiek richten, om zich te

realiseren dat het reeds genoemde onderzoek van „Gallup Poll” in Engeland uitwees, dat slechts 9% van de kijkers het derde televisiekanaal aan de commerciële televisie zou willen toewijzen.

Waarom dan toch?

Als commerciële televisie dan werkelijk toch niet zo'n aantrekkelijk perspectief biedt, waarom willen dan met name de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, maar ook de staatssecretaris van Economische Zaken deze vreemde vogel in de ether loslaten? De redenering van de bewindslieden is in dit opzicht zeer opmerkelijk, want ook hun pleidooi is niet een betoog waarin de positieve waarde van commerciële televisie op zichzelf centraal gesteld en aangetoond wordt, maar het betoog van de bewindslieden beweegt zich steeds om vragen die eigenlijk buiten het terrein van de televisie liggen.

In de Nota Reclametelevisie werd het pleidooi voor commerciële televisie gevoerd vanuit de redenering dat de economie van ons land niet buiten dit nieuwe instituut zou kunnen. In een later stadium, in de memorie van antwoord — naar mijn stellige overtuiging toen de zwakte van het economisch argument steeds helderder naar voren kwam — werd de vrijheid van meningsuiting naar voren gebracht, als basis voor de argumentatie. Terwijl bovendien de financiering van de televisie uit de kijkgeden, die tot nu toe steeds zozeer de verwachtingen overtrof, als omstreden zaak werd gepresenteerd.

Noch in het betoog van de staatssecretarissen, noch bij anderen treft men een werkelijk positieve argumentatie — en hoe kan het ook anders — voor commerciële televisie aan. Het tegendeel van een positieve waardering voor commerciële televisie blijkt zelfs wel duidelijk uit de lange reeks van voorwaarden waaraan de staatssecretarissen een eventuele commerciële televisie zouden willen binden, teneinde de vele gevaren van het commerciële systeem zo mogelijk enigszins te mitigeren.

Zindelijk betoog

De discussie over commerciële televisie heeft zich dus niet zozeer geconcentreerd op de waarde van dit systeem zelf, maar heeft met name betrekking gehad op de bespreking van een aantal factoren die invoering van deze zaak noodzakelijk zouden maken. Over deze factoren, die als zo dwingend werden voorgesteld wil ik graag een paar opmerkingen maken, ofschoon mijn oordeel over de commerciële televisie op zichzelf daardoor uiteraard niet gewijzigd wordt.

Omdat de discussie nogal eens verwarrend was, is het misschien goed mijn opmerkingen te maken naar aanleiding van een gedachtengang, welke ontwikkeld wordt in de nota *Televisie en Reclame*, welke kortgeleden door de Doctor Abraham Kuypertstichting werd gepubliceerd.

Ofschoon ik op bepaalde punten niet geheel met de conclusies van deze nota mee kan gaan, meen ik toch dat dit stuk een voorbeeld is van een zindelijke betoogtrant, die daarom als uitgangspunt uitstekend hanteerbaar is. Ik moge daartoe een drietal tussentijdse conclusies, waartoe men op blz. 24 van het rapport komt, in eigen bewoordingen kort samenvatten en van eigen commentaar voorzien.

1. Reclame dient te worden gezien als een legitieme vorm van menings-

uiting, en zou mitsdien voor televisiezendtijd in aanmerking komen voor zover een rechtvaardige verdeling van de schaars beschikbare zendtijd zich hiertegen niet verzet.

2. De economische noodzaak van reclametelevisie is niet aangetoond, maar evenmin is aangetoond dat televisiereclame economisch schadelijk voor ons land zou zijn.

3. Het belang van de kijker is, dat een programmering gericht is op ontwikkeling, ontspanning en voorlichting zonder commerciële gebondenheid van de programma's, en wel zodanig, dat ten aanzien van deze vrije culturele programma's de kijkers een zo ruim mogelijke keuze hebben.

Het komt mij voor dat reclame in strikt juridische zin dan wel een meningsuiting moge zijn, maar het moet mij van het hart dat het beroep op de vrijheid van meningsuiting, zoals vastgelegd in het Verdrag van Rome tot bescherming van de rechten van de mens, dat immers opgesteld werd na de verschrikkingen van de tweede wereldoorlog, toch wat ver gezocht is. Dit beroep doet mij, ik kan het niet anders zeggen, erg hypocriet aan. Bovendien geloof ik dat, wanneer men reclame een meningsuiting wil noemen, men zich ook zal moeten afvragen van wie deze reclame dan een mening is. De OTEM vraagt toch geen concessie aan om voor zichzelf reclame te gaan maken. En omgekeerd, zij die zelf reclame willen maken, vragen geen concessie aan. Immers, dan zal de directeur van een grote margarinefabriek het recht moeten vragen tot uitzending van de mening dat zijn margarine zo natuurzuiver is.

Wat de economische noodzaak betreft blijken de opstellers van de nota hun conclusie — naar mijn mening volkomen terecht — uiterst gereserveerd te formuleren. „Het is aan ernstige twijfel onderhevig dat zonder reclametelevisie onze nationale economie in haar ontplooiing zou worden belemmerd” (pag. 16). Het economisch uitgangspunt dat *Elsevier's Weekblad* reeds kort na de verschijning van de Nota Reclametelevisie als een „uiterst zwak uitgangspunt” kwalificeerde, bleek in de loop van het debat niet aan kracht gewonnen te hebben.

Het is wellicht geoorloofd om op dit punt een opmerking in te lassen ter zake van de bijdrage van het bedrijfsleven aan de discussie. Want, voor zover van deze zijde een bijdrage verwacht mocht worden, zou het toch wel zeer voor de hand gelegen hebben, wanneer deze bijdrage over de economische betekenis van televisiereclame verduidelijkend gewerkt zou hebben. Een bewijsvoering waaruit zou blijken dat niet alleen reclame nuttig is, maar ook dat televisiereclame noodzakelijk was. Een bewijsvoering waarin ook rekening zou worden gehouden met enige grondregels der democratie, welke evenzeer op het bedrijfsleven van toepassing zijn, namelijk oog hebben voor de rechten en belangen van minderheden, in dit geval dus bijvoorbeeld voor de belangen van de kleine fabrikant en die van de handelsschakels, zoals de groothandelaren en de detaillisten, terwijl van de zijde van het bedrijfsleven wellicht ook enige serieuze aandacht verwacht zou mogen worden voor de economische repercussies welke invoering van reclame in de televisie voor de pers zou kunnen hebben. Men zou verwacht hebben dat het bedrijfsleven op dit punt advies van deskundigen zou hebben ingewonnen en wellicht rapporten en beschouwingen, ontleend aan landen waar reclame in de televisie of

commerciële televisie zou zijn ingevoerd, als bewijsstukken voor de economische onderbouw hadden aangevoerd.

De belangstellende toehoorder werd echter zeer teleurgesteld: slechts vage en meestal eenzijdige algemeenheden werden gedebiteerd. De economische betekenis bleef tot op dit moment hetzelfde uiterst zwakke uitgangspunt dat het van het begin af aan is geweest.

Het culturele aspect voorop gesteld

Deze nuchtere conclusies gecombineerd, dwingen tot de uiteindelijke eis dat de beslissing over de wijze waarop televisieprogramma's zullen worden verzorgd, geheel afhankelijk gesteld wordt van het culturele volksbelang. Het is duidelijk in welke richting de oplossing dan gezocht moet worden. Immers, stelt men het culturele volksbelang voorop, dan stuit men op de eisen van representativiteit en verantwoord peil van de uitzendingen, en dan zal men eveneens op de eis stuiten dat er een onafhankelijkheid van de programma's ten aanzien van niet-culturele factoren bestaat.

Zomin als de staat zeggenschap behoort uit te oefenen over haar burgers, zomin mag men de cultuur aan economische belangengroeperingen ondergeschikt maken. Juist de emancipatie van de cultuur, aldus het rapport van de Kuypersstichting, heeft de cultuur vrij van deze bindingen gemaakt. Dan is commerciële televisie, die immers andere dan culturele doeleinden nastreeft, een zaak die verworpen moet worden. In deze gedachtengang ligt het voor de hand dat men het Beierse systeem, waarbij immers de tijdsduur van de commercieel gerichte uitzendingen beperkt is, en waarbij men de invloed van economische belangen op de cultuur in mindere mate behoeft te vrezen, als een mogelijke oplossing in overweging geeft. Wellicht spelen bij deze redenering in iets te geringe mate mee de mogelijkheden voor problemen die ook bij dit systeem latent aanwezig zijn, maar voor hem die het rapport onbevangen leest, kost het geen moeite om ook deze conclusie als een logische te aanvaarden. Mijns inziens terecht voegt het rapport hieraan dan ook toe dat „wie het met de hier bereikte conclusies niet eens kan zijn, zal moeten aantonen dat rechtens, dus uit een oogpunt van rechtvaardigheid en billijkheid, in de huidige omstandigheden aan de reclametelevisie een zwaarder of lichter gewicht moet worden toegekend dan hier is geschied” (blz. 31).

Discussie en discussianten

Zeker is dat de wat verwarde discussie welke over dit onderwerp gevoerd werd, mede ten dele veroorzaakt werd door de argumentatie welke de staatssecretarissen op zo uiteenlopende terreinen voor commerciële televisie hebben aangevoerd.

Daardoor werden de omroepverenigingen geconfronteerd met een economische problematiek welke buiten het terrein viel waarop de omroepverenigingen deskundig geacht worden. Terwijl het bedrijfsleven zich zag geplaatst in een situatie, waarin zij een oordeel moest geven over een culturele problematiek, die al evenmin als een terrein van haar specifieke deskundigheid kon worden aangemerkt.

Toch is er, meen ik, groot verschil tussen de wijze van behandeling van de economische problematiek door de omroepverenigingen en de

wijze van behandeling van de culturele problematiek door het bedrijfsleven. Het is dit verschil in discussiemethode, waardoor niet het meest gunstige resultaat van de gedachtenwisseling werd bereikt.

In hun publikaties over de economische problematiek stellen de omroepverenigingen steeds duidelijk dat, ofschoon zij door de staatssecretarissen met de economische problematiek geconfronteerd waren, zij niet verder konden gaan dan het maken van enige kanttekeningen. Meerdere malen betoogden zij met nadruk dat de uitkomsten van de discussie over de economische wenselijkheid van enigerlei vorm van reclame in de televisie, door hen ten principale niet beoordeeld kon worden, en dat zij een goed gefundeerde conclusie te dezer zake zonder reserve zouden aanvaarden. En wat meer is, als reclame in de televisie noodzakelijk zou zijn, dan zouden zij gaarne medewerken aan een streven, om te komen tot een goede oplossing, waarbij de belangen van *alle* betrokkenen in een harmonisch geheel zouden worden samengevat. Geheel in overeenstemming hiermede is het feit dat reeds lang voordat de Nota Reclame televisie verscheen — namelijk in 1959 — de NTS en de omroepverenigingen concrete voorstellen in deze richting bij de regering ingediend hadden.

Terwijl dus de omroepverenigingen de problemen die buiten het culturele terrein van televisieprogrammavverzorging vielen als puur technisch-economische problemen beschouwden, waarover zij geenszins geneigd waren een conclusie te formuleren, nam met name een aantal woordvoerders die het bedrijfsleven heetten te vertegenwoordigen in de discussie soms een geheel andere houding aan. Het is van belang om deze houding van het bedrijfsleven enige nadere aandacht te schenken, vooral ook omdat hierbij niet alleen de vragen van de reclame in de televisie aan de orde zijn, doch ook de fundamentele vraag naar de plaatsbepaling van het bedrijfsleven in onze democratie.

Het bedrijfsleven?

In het voorgaande spraken wij over de bijdragen van hen die het bedrijfsleven zouden vertegenwoordigen. Wij constateerden dat deze bijdragen niet zeer bevredigend waren: het economisch uitgangspunt bleef uiterst zwak. Het bedrijfsleven heeft daardoor een kans voor de reclame in de televisie die juist zij moest grijpen, voorbij laten gaan. Maar ernstiger dan dat wat men van die zijde heeft verzuimd, is dat wat men wel heeft gedaan. Het zich uitspreken voor reclametelevisie in de vorm van commerciële televisie is namelijk een uitspraak, niet over een commerciële aangelegenheid, maar over een culturele zaak. Daarover heeft — en ik meen in het voorgaande reeds voldoende gewezen te hebben op de noodzaak van scheiding tussen bedrijfsleven en cultuur — het bedrijfsleven niet te spreken.

Maar het is wellicht goed om een ogenblik stil te staan bij de werkelijke samenstelling van het college dat voor het bedrijfsleven het woord denkt te mogen voeren.

Wel het meest op de voorgrond treden in dit verband de woordvoerders van de OTEM N.V. (de Onafhankelijke Televisie Exploitatie Maatschappij). Maar voor wie de namen van de 29 initiatiefnemende bedrijven overziet, is het duidelijk dat deze groepering uit een oogpunt van ver-

tegenwoordiging, een zuiver willekeurige is. Immers, het betreft hier een aantal grootbedrijven, waarin vooral opmerkelijk is de grote plaats die aan bankinstellingen en financieringsinstituten is gegeven. Juist deze samenstelling als vooral een groep financiers van de OTEM moet ons met kritische zin vervullen. Temeer geldt dit waar immers veruit de meeste van de 29 bedrijven (ongeveer 20—25 van de initiatiefnemende bedrijven) waarschijnlijk zelf niet of nauwelijks aan televisiereclame zouden deelnemen. Het belang dat deze bedrijven voorstaan is niet een algemeen economisch belang voor Nederland, maar een zuiver privaat belang, namelijk het recht op het verkrijgen van een concessie teneinde zich die winstgevende zaak op te bouwen, die een aandeelhouder van de commerciële televisie in Engeland omschreef als een vergunning om bankbiljetten te drukken.

In de schrifturen van deze groep komt dan ook niet tot uiting dat er noodzakelijke reclame in de televisie moet komen — dat zou slechts voor een klein deel van de aandeelhouders in spé van belang kunnen zijn — maar er moet, zo betoogt men, een commerciële televisieprogramma-verzorging komen. Daarom is de economische noodzaak maar een onderdeel van het terrein van het betoog. Daarom werd van die zijde het Verdrag van Rome met zoveel nadruk in de discussie gebracht en gaf men zelfs aan prof. Van Panhuys opdracht tot het schrijven van een brochure die onder de titel *Het verdrag van Rome, de reclame en de commerciële televisie*, een ruime verspreiding kreeg¹⁾.

„Het bedrijfsleven” zou voorts tot uiting komen in een adres van de Bond van Adverteerders. Maar het is duidelijk dat deze bond slechts een klein deel van de adverteerders bundelt en dat in een aantal gevallen van personele unies met de OTEM sprake is. Bovendien is het vraagstuk van al of niet reclame in de televisie geenszins een vraagstuk dat zich tot de adverteerders beperkt.

Dat argumenten van reclamebureaus een eigen sfeer hebben is duidelijk: hoe meer reclame hoe hoger provisie. Overigens, maar dit terzijde, kan men zich afvragen, of ook de kleine en middelgrote reclamebureaus wel werkelijk gebaat zouden zijn met invoering van televisiereclame.

Tenslotte zijn er de adressen van de Kamers van Koophandel. Zoals wettelijk is vastgelegd ligt de taak van de publiekrechtelijke organen in de behartiging van economische belangen op het gebied waarin zij werkzaam zijn. Met de genoemde adressen pleiten deze instituten voor commerciële televisie en overschrijden daarmee hun bevoegdheden in hoge mate: zij spreken zich uit over een economische problematiek die allerm minst van locale aard is en over de culturele problematiek van de televisieprogrammaverzorging waarover haar oordeel niet gevraagd wordt²⁾.

Al met al is de reeks van sprekers uit het bedrijfsleven zeker niet van een zodanige sterkte dat het nog langer gerechtvaardigd zou zijn over „het bedrijfsleven” te spreken. De juiste vertegenwoordigende organen hebben helaas hun bijdragen, die ongetwijfeld waardevol hadden kunnen zijn, niet geleverd. Bijzonder jammer is het onder meer, dat de kleine

¹⁾ In het Memorandum van de NTS dat kort geleden werd uitgebracht, is overigens te dezer zake afdoend antwoord gegeven in een beschouwing welke opgesteld werd in samenwerking met prof. mr. A. D. Belinfante.

²⁾ Zie ook de brochure *Kamers van Koophandel inzake Commerciële televisie*.

fabrikanten en de detailbedrijven hun opinie niet kenbaar maakten. Maar wat deze laatste groep betreft, een teken aan de wand is het recente verzoek van een grote Westduitse Kamer van Koophandel gericht aan de Minister van Economische Zaken, om althans na acht uur 's avonds geen televisiereclame toe te laten.

Het moge niet ongezegd blijven: wanneer van de zijde van de omroepverenigingen aangedrongen wordt op een bredere gedachtenwisseling, dan is dat een aandringen, niet in het belang van de omroepverenigingen, maar een aandringen in het belang van het bedrijfsleven zelf. Van *alle* sectoren van het bedrijfsleven.

Een korte uitweiding

Er is een ding in deze discussie, waarover ik niet kan nalaten nog enkele opmerkingen te maken. Want het komt mij voor dat dit spreken vanuit het bedrijfsleven een zaak is waaraan grotere — nog grotere — gevaren verbonden zijn dan die van de invoering van een commerciële televisie. Want met dit spreken over culturele zaken meet het bedrijfsleven zich een taak toe op het gebied van ons maatschappelijk leven, welke niet tot haar competentie behoort. Ik meen dat daarmee bevoegdheden overschreden worden, en ik ben zeer bevreesd dat zulks onze democratie zal schaden.

Bovendien schept het bedrijfsleven door het doen van uitspraken op buiten-economisch terrein een uitermate moeilijke situatie voor haar medewerkers. Men stelle zich voor dat de top van een groot bedrijf, zoals thans terzake van commerciële televisie geschiedt, zich zou gaan uitspreken over andere culturele, opvoedkundige, staatkundige en zelfs religieuze aangelegenheden. Hoe moet in die situatie de medewerker, die immers ondergeschikt is in de bedrijfshiërarchie, ruimte voor de eigen levensovertuiging behouden? En ligt hier ook niet het gevaar voor de hand, dat de werker in het bedrijf, zich conformerend aan het directiestandpunt, straks — om zijn eigen integriteit te kunnen behouden — tot een verdediging van het directie-standpunt in geheel andere samenlevingsverbanden geneigd zal zijn? Staat in feite dit probleem thans al niet levensgroot voor ons?

Tenslotte

In mijn inleiding heb ik gesteld mij niet te willen verdiepen in detail-beschouwingen over allerlei onderwerpen die zich meer voor vakspecialistische benadering lenen. Ik zou echter nog wel graag voor een paar losse notities uw aandacht willen vragen.

1. In navolging van hun Britse broeders, wordt ook in Nederland door de voorstanders van commerciële televisie vaak de beschuldiging tegen de huidige omroepconstellatie ingebracht, dat zij monopolistisch zou zijn. Op zichzelf is dit klakkeloos overnemen van argumenten die in de Engelse situatie, waarin slechts de B.B.C. zendrechten had, wellicht enige zin zou hebben, hoogst bevreemdend. Maar overigens, de omroepverenigingen staan een wezenlijk open systeem voor en inderdaad zal steeds weer de vraag legitiem zijn of naast AVRO, KRO, NCRV, VARA, VPRO, Politieke Partijen, Radionieuwsdienst, Radiovolksuniversiteit, Schoolradio en -televisie en verdere zendgemachtigden, anderen tot de ether zullen worden toegelaten. Moge zulk een beslissing echter steunen op een wette-

lijke basis, want alleen bij een wettelijke basis kan een open systeem, waarvan de omroepverenigingen van harte voorstanders zijn, werkelijk worden geëffectueerd.

2. Men stelt wel dat Nederland achterlijk zou zijn door het niet invoeren van commerciële televisie. Maar behalve de kleine zenders van Luxemburg en Monaco is dit systeem nergens op het vasteland van Europa ingevoerd. In vele landen bestaat zelfs geen reclame in de televisie: Zweden, Noorwegen, Denemarken, Nederland, België, Frankrijk en Zwitserland behoren daartoe. En tussen haakjes: handelen al deze landen dan niet in overeenstemming met de Conventie van Rome en schenden zij wezenlijk de rechten van de mens?

3. Is al deze drukte nu eigenlijk wel gerechtvaardigd: nog geen 400 miljoen gulden per jaar geeft Nederland voor onderontwikkelde gebieden en in liberale bladen kan men de bezwaren tegen verspillingen die hierbij zouden voorkomen breed uitgemeten zien. In Nederland wordt 600 miljoen gulden per jaar aan reclame uitgegeven. De liberale Teldersstichting³⁾ geeft toe: „zo lopen nut en nadeel van de reclame door elkaar. Voor zover ons bekend zijn er nooit wegen gevonden — of zelfs serieus gezocht — om het nut van het nadeel te scheiden.” Maar hier blijken voorstanders van commerciële televisie het niet nodig te vinden om met zekere genuanceerdheid te spreken.

PERSONALIA

Dr. J. P. I. van der Wilde, secretaris van de Raad voor het midden- en kleinbedrijf, secretaris van het bestuur van de Nationale Stichting Televisie Nederland.

Dr. C. M. E. van Schelven, directeur van het bankkantoor te 's-Gravenhage van H. Oyens & Zn. N.V., lid van de Radioraad.

E. Diemer Gzn., procuratiehouder bij het kwartet De Rotterdammer, Nieuwe Haagse Courant, Nieuwe Leidse Courant, Dordts Dagblad, waar hij hoofd is van de advertentie-exploitatie.

B. van Kaam, redacteur van het dagblad Trouw.

Drs. A. Oostindie, adviseur van de Federatie van Omroepverenigingen.

³⁾ In: *Open ondernemerschap*, blz. 167.

ONVOLLEDIGE ARGUMENTATIE

DOOR

M. W. SCHAKEL

Het ontwerp voor een Algemene Bijstandwet haalt de aardse overheid met betrekking tot de financiële steunverlening aan minderbedeelden uit haar *wettelijke* reservepositie. Als dit wetsontwerp tot wet verheven zal zijn, staat die aardse overheid in deze sector *wettelijk* voorop.

Niet langer de naaste verwanten, ook niet meer de gemeente van Christus zijn *formeel-wettelijk* de eerst-geroepenen en de eerst-aansprekbaren als een bepaald mensenkind in kommervolle omstandigheden verkeert of dreigt te gaan verkeren.

Het *wettelijk geregistreeerde adres*, waar onze behoeftige medeburgers zich voor de leniging van hun nood bij voorrang en onder uitsluiting van alle andere adressen kunnen vervoegen, is dan voor den vervolge het gemeentehuis in de plaats hunner inwoning.

Dat zijn de feiten. Wij zouden willen zeggen: de naakte feiten. Naakt, want deze wettelijke hergroepering van troepen in de sector, waar van oudsher tegen *maatschappelijke* armoede gestreden wordt, is een registratie van *geestelijke armoede*.

Die geestelijke armoede is niet van vandaag of gisteren. De insiders weten wel beter.

Om het kind maar bij de naam te noemen: dit wetsontwerp is eigenlijk weinig meer dan de codificatie van een reeds sinds vele tientallen jaren gegroeide toestand.

Wij leggen nu ook formeel wettelijk onze geestelijke armoede vast. Wij nemen ons verlies. Moet de wetgever daarover lastig gevallen worden? Neen!

Wij staan daarbij bepaald niet op het liberale standpunt, dat de wetgever uit naam van de vrijheid slechts registreert, wat in het volk leeft.

Een christelijke overheid zal in haar hele optreden haar onderdanen naar de norm heenwijzend, in die richting pogen op te trekken.

Maar die overheid richt haar wetgevende arbeid niet op een luchtledig. Zij stelt wetten vast voor haar onderdanen. Zij kan de naleving daarvan desnoods met politiedwang afeisen.

De rechtsorde kan en mag daarom niet alleen een uiterlijke zaak zijn, die niet (meer) wordt beleefd en dus niet aanslaat. De oude armenwet is een door de feiten achterhaalde wet. De welvaart nam toe, de bereidheid om voor behoeftigen te offeren nam af.

Prof. Berkouwer noemt in zijn werk over de zonde de liefdeloosheid één van haar meest centrale kenmerken. In een ontkerstende wereld houdt die liefdeloosheid in steeds mindere mate vóór de kring van het gezin en de gemeente van Christus halt.

En daarom gaat men opereren met een algemene solidariteitsgedachte, die ver genoeg van de eigen deur wordt weggeschoven om er veel last van te ervaren: de overheid wordt namelijk de zaakwaarneemster van deze solidariteitsgedachte.

Het College van Advies publiceerde zeer onlangs een nota van haar commissie overheid en maatschappelijk werk over dit wetsontwerp¹⁾. De commissie komt met ons tot de conclusie, dat dit wetsontwerp aanvaard moet worden.

Bij de argumentatie ontbreekt de door ons gesignaleerde hardigheid des harten.

De commissie komt met een andere argumentatie, die haar in staat stelt dit wetsontwerp om principiële redenen in positieve zin tegemoet te treden. De in dit rapport vervatte argumentatie werd ons door niet de eerste de beste in onze partij tijdens een openbare discussie voorgehouden als een verkwikkend voorbeeld van het zich ontworstelen aan de schema's van de vorige eeuw en van zich opnieuw opstellen in een nieuwe tijd.

Het zou één van de voorbeelden zijn hoe wij opnieuw uit de verf komen.

Hiermede krijgt de argumentatie van de commissie een accent, dat haar uitheft boven haar betekenis voor het voorliggende wetsontwerp.

Een reden te meer om de gevolgde redenering serieus onder de loep te nemen.

Sprekende over de oude reservestelling van de aardse overheid, zegt de commissie: „Het is niet juist de taak van de staat te herleiden tot die van de kerk, van het gezin, of van welk samenlevingsverband ook. De staat heeft ook op het gebied van de armenzorg, een niet van de kerk of van het gezin afgeleide, doch een eigen onherleidbare taak.”

Het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring plaatst de staat noch boven noch onder gezin en kerk, maar daarnaast met een eigen motief en een eigen taak. In het verband van dit onderwerp: gezin en kerk be trachten barmhartigheid, de overheid komt een publieke rechtsplicht na.

Tot hertoe: van harte akkoord! Maar nu gaan de wegen uitéén.

De commissie stelt het voor alsof dit een zich *opnieuw* opstellen tegenover dit vraagstuk inhoudt: eindelijk dus een echt antirevolutionair uitgangspunt. De in de oude armenwet neergelegde conceptie is hiermede in strijd en dus moeten wij om principiële redenen van die oude armenwet af. De redenering van de commissie gaat dan vervolgens uitmunten door haar simpelheid.

In de oude armenwet staat het gezin voorop, dan komt de gemeente van Christus, de laatste in deze chronologische volgorde was de aardse overheid.

En dan volgt er een merkwaardig krom *dus*. Een *dus*, waaraan deze zogenaamde nieuwe opstelling voor 100 % wordt opgehangen: de overheid stond als nummer 3 in de rij en *dus* droeg het optreden van die overheid niet een eigen karakter; als zij optrad dan deed ze dat niet voor

¹⁾ *Het ontwerp-Algemene Bijstandwet*. Uitgave A.R. Partijstichting, Dr.-Kuyperstraat 3, 's-Gravenhage.

eigen verantwoordelijkheid, vanuit de eigen originele opdracht en roeping, maar namens de vóór haar in het rijtje staande, maar helaas in gebreke gebleven, particulieren en kerken.

Men zou dat aldus kunnen samenvatten: de aardse overheid in de rol van pseudo-gezin of pseudo-kerk bij gebrek aan een originele, aan haar eigen structuur en opdracht ontleende taak. Daartegenover eist de commissie met een beroep op de soevereiniteit in eigen kring, de erkenning van die eigen taak onverkort op. Is dit nu werkelijk een zich hernieuwd opstellen?

Welke antirevolutionair beschouwde sinds Kuyper de aardse overheid, die een deel van de belastinggelden voor armenzorg aanwendde, als een pseudo-gezin en pseudo-kerk? Bezig met een taak: „welke niet een eigen karakter draagt”; „te herleiden tot die van de kerk, van het gezin”? (blz. 10 en 11 van de nota der commissie).

Is de opvatting in antirevolutionaire kring sinds Kuyper een andere geweest dan deze: in een samenleving, in welke Jezus Christus langs de heerbaan is gegaan, zijn de eerstgeroepenen om *barmhartigheid* aan nooddriftigen te betrachten de naaste verwanten en de gemeente van Christus, waarvan zij een levend lidmaat zijn; en indien er vanwege de hardigheid des harten c.q. duidelijke onmacht door deze eerstgeroepen levenskringen geen barmhartigheid betracht wordt, dan zal er *gerechtigheid* betracht worden en daarvoor komt een gans andere levenskring in het geweer: die van de aardse overheid. Voorop de barmhartigheid, betracht vanuit de levenskringen die, door structuur en roeping op het verlenen daarvan aangelegd zijn, dan pas — subsidiair! — de gerechtigheid vanuit de levenskring, die tot het betrachten van de publieke gerechtigheid geroepen is.

Eerst liefde, dan recht. Zo heeft iedere enigszins geschoolde antirevolutionair de oude armenwet gelezen.

Er is ook niets in de tekst van die armenwet, dat zich tegen deze van overlang onder ons levende benadering verzet.

Die oude wet behoeft geen revisie, omdat wij antirevolutionairen voor dit terrein nu pas de juiste consequenties van de soevereiniteit in eigen kring uit de schatkamer van ons gedachtengoed opgedolven hebben.

De armenwet behoeft revisie, omdat de liefde verachtert en dus het recht naar het eerste plan moet verhuizen. Dat heeft voor de antirevolutionair niets van doen met een nieuw ontdekte consequentie van de soevereiniteit in eigen kring, de antirevolutionair ontdekt hier wel toename in „hardigheid des harten”.

Wie de armenwet naast het ontwerp-algemene bijstandwet legt, ontdekt een duidelijke verschuiving van het particulier initiatief naar de overheid, van de barmhartigheid naar de gerechtigheid. Wie, gelijk de rapporterende commissie, die verschuiving positief kan waarderen doordat men niet over de hardigheid des harten spreekt, doch de nadruk alleen op het originele recht van de aardse overheid legt, draagt zijns ondanks op aanverwant terrein voor de politiek andersdenkende munitie aan.

Wij bedoelen het brede terrein van het maatschappelijk werk. De aard van dit werk is dusdanig, dat een aanpak vanuit de sfeer der barmhartigheid (de kerk, particuliere organisaties) verre de voorkeur verdient; wanneer evenwel dat particulier initiatief in gebreke blijft bepaalde maatschap-

pelijke noden te benaderen, dient de aardse overheid om der wille van de gerechtigheid in actie te komen.

Als die overheid — naar a.r. visie subsidiair, als laatste in de rij van geroepenen — maatschappelijk werk gaat bedrijven, dan doet ze dat niet als pseudo-kerk, pseudo-particulier initiatief, maar weer vanuit haar originele roeping de publieke gerechtigheid te betrachten.

Die roeping, haar van eigen rechte zijn, is onbetwistbaar niet alleen beperkt tot armenzorg in engere zin. Als de barmhartigheid op het brede terrein van het maatschappelijk werk verstek laat gaan, treedt de gerechtigheid naar voren. Maar naar a.r. visie *eerst dan*.

Nu op het terrein van de armenzorg de gerechtigheid vóór de barmhartigheid treedt, benadrukt de commissie alleen maar het originele recht van de overheid. Met precies dezelfde argumentatie kan de politiek andersdenkende alle optreden van de aardse overheid in de sector van het maatschappelijk werk hier en nu — ook daar waar het particulier initiatief wel zijn taak verstaat — verdedigen.

Met deze commissie kan een overheid, die persé en onder alle omstandigheden maatschappelijk werk wenst te verrichten zeggen: Ja, luister eens: „Wij stuiten hier op het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring. De verschillende samenlevingsverbanden hebben elk naar eigen aard een onderscheiden roeping. Het is niet juist de taak van de staat te herleiden tot die van de kerk, van het gezin, of van welk samenlevingsverband ook. De staat heeft, ook op het gebied van de armenzorg (lees: het maatschappelijk werk, M. W. S.) een niet van de kerk of van het gezin afgeleide, doch een eigen onherleidbare taak. Deze taak staat niet boven die van de kerk en het gezin, noch daaronder, is daarmee niet concurrerend, doch is van een geheel eigensoortig karakter naast die van de kerk, van het gezin of van welke personen of instellingen ook.”

Wie de hardigheid des harten, een in gebreke gebleven barmhartigheids sfeer, geheel buiten beschouwing laat — en dat doet de commissie op het punt van de armenzorg — kan met het zo juist weergegeven citaat in de hand een brede overheidsaanpak van het maatschappelijk werk hier en nu principieel rechtvaardigen en verdedigen. De commissie is, *gelst op haar benaderingswijze* van deze problematiek inconsequent, wanneer zij op pagina 22 stelt, dat „het maatschappelijk werk zoveel mogelijk in handen dient te worden gelaten van het kerkelijk en particulier initiatief.”

Waarom nu plotseling niet „onafhankelijk van de bemoeienissen van het kerkelijk en particulier initiatief een eigen taak voor de overheid geponeerd”? (blz. 9).

Niet dat wij voor een beleid zouden willen pleiten, waarbij de overheid met betrekking tot het maatschappelijk werk onnodig uit haar reservestelling naar voren zou treden.

Maar de commissie heeft tegenover een overheid, die in dit opzicht het haar gestelde perk te buiten zou gaan, geen principiële afweer meer.

Wat men bij de armenzorg benadrukt kan men bij het maatschappelijk werk niet verre van zich werpen.

Daarmede is deze nieuwe opstelling op haar juiste waarde getaxeerd. Wij houden het in deze nieuwe tijd in dit opzicht maar bij het oude schema: omdat er op het terrein van het maatschappelijk werk een verblijdende activiteit is vanuit de sfeer der liefde en der barmhartigheid,

dient de aardse overheid — hoezeer ook in dit opzicht van eigen rechte — in de reservestelling te blijven.

Omdat op het engere terrein van de armenzorg dat niet meer het geval is, treedt de overheid vanwege de zich hier openbarende hardigheid des harten naar voren.

Het originele recht van de aardse overheid behoeft in geen van beide gevallen in de discussie betrokken te worden; dat recht is zowel in het ene als in het andere geval indiscutabel, het staat namelijk onomstotelijk vast.

De discussie moet lopen over het principieel gerechtvaardigde *gebruik* van dat recht. Dan staan wij als antirevolutionairen op stevige bodem.

ONVOLLEDIGE ARGUMENTATIE?

DOOR

MR. W. C. D. HOOGENDIJK

In zijn artikel stelt de heer Schakel een belangrijke kwestie aan de orde, namelijk hoe wij ons principieel behoren op te stellen tegenover de in onze samenleving optredende armoede. Hij uit daarbij kritiek op de argumentatie van de commissie overheid en maatschappelijk werk, zoals die te vinden is in de nota gewijd aan het ontwerp-Algemene Bijstandwet. Het navolgende is een poging deze kritiek te weerleggen. Voor de goede orde moge ik evenwel aantekenen, dat deze repliek is opgesteld zonder overleg met de commissie, zodat zij uitsluitend voor rekening van de schrijver komt.

Ik wil graag beginnen met op te merken, dat ik, hoewel ik het met de zienswijze van de heer Schakel niet eens ben, het toch een gelukkige omstandigheid acht, dat de door hem aangehangen zienswijze naar voren wordt gebracht. Want de heer Schakel staat in zijn opvatting naar het mij voorkomt niet alleen. Er zullen in onze kring meerderen zijn, die het moeite zal kosten in het rapport van de commissie het klassiek antirevolutionaire gedachtegoed te herkennen. En wanneer dat het geval is, mogen wij het er niet bij laten zitten, doch zullen wij dienen door te spreken. Waarbij ik van mijn kant zou willen aantekenen, dat naar mijn vaste overtuiging ook in dezen de schijn bedriegt en dat het rapport — anders dan de heer Schakel het wil doen voorkomen — wel degelijk op de typisch antirevolutionaire opvatting is gebouwd.

Wij antirevolutionairen zijn opgevoed bij de opvatting dat er een wezenlijk onderscheid is tussen wat men in de private sfeer doet en wat de overheid doet. Ik meen dat dit een belangrijk onderscheid is en ik zou dit, met de heer Schakel, in praktijk willen brengen.

in onze samenleving komt armoede en nooddrift voor. Geheel terecht

uitgaande van de naastenliefde, welke ons allen in de Bijbel bladzijde voor bladzijde wordt ingeprent, ziet de heer Schakel ter leniging van deze nooddrift een grote en mooie taak liggen voor het particulier initiatief. Zijn wij als volk nog bereid en in staat uit roepingsbesef, uit een doorleefde naastenliefde, de nood die wij aantreffen te lenigen, of is het zo dat de naastenliefde is ontledigd en dat — zelfs op dit terrein — de overheid moet bijspringen omdat er anders niets, althans te weinig gebeurt? In het totstandkomen van de Algemene Bijstandwet ziet de heer Schakel het bewijs van een verachtering in liefde en barmhartigheidsbetoon. Desondanks is hij niet tegen deze wet: indien onze samenleving niet voldoende barmhartigheid kan opbrengen, dan *moet* de overheid wel inspringen. Doch het feit dat de Algemene Bijstandwet noodzakelijk is geworden, is een indicatie hoezeer het normbesef in onze intermenselijke verhoudingen aan het verslijten is. Het is een treurige zaak, dat de Algemene Bijstandwet niet gemist kan worden. Beter ware het, indien de liefde bij ons zozeer zou bloeien, dat wij het zonder de Algemene Bijstandwet konden stellen.

De commissie daarentegen spreekt in veel hooggestemder bewoordingen over het ontwerp Algemene Bijstandwet. Betekent dit, dat de commissie het uitzicht op de naastenliefde in evangelische zin verloren heeft? De heer Schakel meent hier een principieel afglijden te moeten aanwijzen. Dat is, indien ik het goed zie, het gevolg van de omstandigheid, dat hij het verschil tussen zich en de opvatting van de commissie niet daar zoekt, waar dit in werkelijkheid ligt. Ik wil pogen dat nader aan te geven.

Ik moge beginnen met een concreet voorbeeld, waarover de heer Schakel en ik het vrij zeker eens zullen zijn.

Ik denk aan de opkomst van de sociale wetgeving omstreeks de eeuwwisseling en de periode daarna. Het is algemeen bekend hoe slecht de sociaal-economische positie van de arbeiders toen was. Grote groepen van de bevolking leden toen bittere armoede.

Uiteraard betekende dit voor de kerk, voor de verwanten en voor alle anderen die daarvoor in aanmerking kwamen, dat het *plicht* was in liefde te helpen en waar mogelijk de materiële positie van de arbeiders te verbeteren. Hierover zal geen verschil van mening in onze kring voorkomen. Maar nadat wij dit hebben vastgesteld komt het punt in geding. Mochten wij het bij deze barmhartigheid, ook al was zij nog zo goed, nog zo overvloedig, mochten wij het bij deze barmhartigheid laten? Of was er wellicht iets anders in geding?

Naar het mij voorkomt zal ook de heer Schakel de laatste vraag bevestigend beantwoorden en zeggen: natuurlijk was er iets anders in geding: de *rechtspositie* van de arbeiders liet in de liberalistisch-kapitalistische samenleving van die dagen te wensen over. En dat betekent, dat hoezeer het barmhartigheidsbetoon ook mocht opbloeien, langs de weg van dit barmhartigheidsbetoon alléén, het kwaad nimmer in de wortel zou kunnen worden aangetast. Het ging er toen niet alleen om de arbeiders de middelen voor het levensonderhoud te verschaffen, het ging er nog meer om, hun *recht* te verschaffen, zodanig recht, dat zij een waardige wederpartij van de werkgevers konden worden, dat zij in de samenleving die plaats konden innemen, welke hun als mens, als contractant bij de loononderhandelingen, als deelgenoot aan het produktieproces toekwam. De

ontwikkeling van de sociale wetgeving is dan ook niet daardoor gekenmerkt, dat de overheid eventueel tekortschietende barmhartigheid naar vermogen trachtte aan te vullen, neen, deze ontwikkeling is daardoor gekenmerkt, dat de overheid, ongeacht of in de private sector de nooddriftigen geholpen werden of niet, uit een oogpunt der gerechtigheid hen die plaats in de samenleving trachtte te verzekeren waarop zij aanspraak konden maken. En naarmate de overheid via haar sociale wetgeving daarin beter slaagde, in diezelfde mate werd de urgentie minder, via de weg der barmhartigheid deze mensen van het nodige levensonderhoud te voorzien. Naarmate hun rechtspositie beter werd, werd hun materiële nood minder.

Was dit verkeerd? Betekende dit een sanctioneren van een tekort aan liefde in onze samenleving?

Geenszins. De liefde voor de medemens brengt mede dat wij hem, als hij in nood verkeert, langs de weg der barmhartigheid zullen helpen. Doch deze liefde brengt eveneens mede dat wij hem *recht* verschaffen. En dit laatste, dit recht verschaffen, zullen wij nimmer mogen afkopen onder het motto, dat wij in de vorm van barmhartigheid de gevolgen toch wel weten op te vangen. Liefde kan ook meebrengen — en dat was het geval bij het totstandkomen van de sociale wetgeving — dat iemand rechtens ontvangt wat hem toekomt, waardoor gunstbetoon niet meer nodig is. De eis der liefde was: het verlenen van recht.

Een groot deel van de sociale wetgeving is gegoten in de vorm van sociale *verzekering*. De sociale verzekering berust op het beginsel, dat hij, die bepaalde risico's loopt, door premiebetaling zich daartegen financieel wapent. In de nota van de commissie is voorkeur uitgesproken voor de sociale verzekering, omdat daarin de verantwoordelijkheid van de verzekerde het beste tot haar recht komt.

Dat neemt niet weg, dat de sociale verzekering nimmer geheel waterdicht kan zijn. Wij kunnen deze verzekering uitbouwen, toch zal er altijd een restgroep overblijven, die of buiten deze verzekering valt, of — gelet op de specifieke persoonlijke en gezinsomstandigheden — door de verzekerde bedragen alléén niet voldoende uit de brand wordt geholpen.

Op de sociale verzekering zal dus een sluitstuk dienen te worden aangebracht. Als zodanig fungeerde sinds 1912 de Armenwet.

De vraag waar het nu in de discussie met de heer Schakel op aan komt is m. i. deze: dienen wij, nadat wij de armoede voor grote groepen van de bevolking langs de weg van het recht hebben uitgebannen, voor de dan nog overblijvende restgroep de weg van het recht te verlaten en te appelleren op de barmhartigheid in de private sector, of dienen wij er wellicht naar te streven ook aan deze restgroep *recht* te doen?

De heer Schakel zegt het eerste, de commissie zegt het tweede.

Het standpunt van de heer Schakel is in zoverre begrijpelijk, dat in het geval van deze restgroep, bijstand wordt verleend zonder dat daar, in de vorm van premie-betaling, een contraprestatie tegenover staat. Wat de vorm betreft lijkt de bijstand dus veel op de barmhartigheid, die immers ook „om niet” gegeven wordt.

Toch is deze gelijkenis m. i. slechts schijnbaar. Want beslissend voor de vraag of wij aan een persoon recht verschaffen, dan wel jegens hem

barmhartigheid oefenen is niet of het tegen een contraprestatie dan wel „om niet” geschiedt, doch beslissend is de sfeer waarin en de reden waarom het geschiedt. Bij de zogenaamde groepsregelingen aan watersnoodslachtoffers, aan blinden e. a. geschiedt de hulp ook „om niet”. Toch is deze hulp — terecht — in een rechtskader gevat. Want wat voor verschil maakt het, of iemand al werkend zijn gezichtsvermogen verliest, dan wel of hij blind geboren is? Dienen wij het niet in beide gevallen als een bijbelse eis der *gerechtigheid* te beschouwen, dat zo iemand verzekerd is van de middelen die hem in staat stellen in zijn onderhoud te voorzien? Het uitgangspunt van de commissie is, dat, indien er in onze samenleving zulke armoede voorkomt dat men niet meer over de middelen beschikt om in eigen onderhoud te voorzien, daarmee een situatie van *onrecht* intreedt.

Zolang die situatie van onrecht voortduurt, is er vanzelfsprekend een taak voor het particulier initiatief, barmhartig jegens deze mensen te zijn en hen naar vermogen te helpen. Daardoor kan echter nimmer het onrecht als onrecht goedge maakt worden. Dan wordt slechts geholpen *in* een situatie van onrecht. En indien het onrecht hersteld wordt, dan betekent dit winst, dan is dat een zaak voorover wij ons mogen verheugen, ook al zal de noodzaak tot charitatieve uitkeringen daardoor geringer worden.

In dit licht nu dienen wij naar het mij voorkomt het totstandkomen van de Algemene Bijstandwet te zien. Wij zijn de armoede in de rechts sfeer tegemoet getreden door middel van de sociale wetgeving. Er was evenwel nog een restgroep, bij wie dit nog niet in deze sfeer geschiedde. Deze groep was derhalve aangewezen op barmhartigheid, en wanneer de barmhartigheid tekort schoot, subsidiair op de overheid. Wat thans geschiedt, is, dat deze restgroep van de aanvang af in de rechtssfeer helpend tegemoet wordt getreden.

Dat is dunkt mij winst!

Het is daarom winst, omdat wij in dit geval niet zozeer het oog hebben op het falen van het particulier initiatief in de sfeer der charitas, als wel ons er over verheugen, dat de uitbouw van de sociale wetgeving er toe leidt, dat ook aan de laatste nog overgebleven restgroep, die het financieel moeilijk heeft, evenals voorheen aan andere groepen is geschied, *recht* wordt gedaan. Daardoor is zij niet meer in die zin aangewezen op de charitas als dat voorheen het geval was.

Daarom is het ook onjuist, zoals de heer Schakel het stelt: eerst liefde, dan recht. Neen, het is beide: èn liefde, èn recht. Indien wij uitsluitend met de liefde zouden volstaan, waar wij *recht* moeten schenken, dan komen wij *in liefde tekort*. Pas indien wij recht verlenen waar dit geboden is, pas dan kunnen wij ook waarlijk de charitas zien opbloeien. Want dan is de charitas niet het surrogaat voor gerechtigheid (zulk een charitas smaakt bitter), doch dan is zij wat zij naar haar aard behoort te wezen: het rechtens onverplicht de ander tot hand en voet zijn, telkens wanneer wij daartoe een mogelijkheid zien. En deze mogelijkheden blijven er ruimschoots, ook na het inwerkingtreden van de Algemene Bijstandwet.

En tenslotte: wie het zo ziet, die krijgt er oog voor, dat voor concurrentie tussen liefde en gerechtigheid geen plaats is. Juist omdat de een niet gaat voor de ander, omdat wij niet de gerechtigheid plaatsen voor de liefde of omgekeerd, doch aan beide hun eigen functie toekennen

— het heeft dus iets met soevereiniteit in eigen kring te maken! — juist daarom kunnen zij beide *naast* elkaar bestaan. En zolang zij beide naast elkaar bestaan, zolang zijn beide, zowel de liefde als de gerechtigheid, prachtige zaken. Zij worden pas lelijk, indien wij die twee tot elkaar willen herleiden of elkaar willen laten vervangen. En wat ik nu bij de heer Schakel meen op te merken is, dat in zijn beschouwing de gerechtigheid ondergeordend wordt aan de liefde, dat de arme, indien ik het enigszins cru mag zeggen, het met de liefde moet doen, terwijl hem de gerechtigheid onthouden wordt. En dan zeg ik dáárop: *naast* de liefde óók de gerechtigheid. Niet pas de gerechtigheid na de liefde, niet pas subsidiair, neen, aanstonds, van den beginne af. Dit is ook dunkt mij het principiële onderscheid tussen de Armenwet van 1912 en het ontwerp Algemene Bijstandwet. Maar indien dat zo is, dan is er ook reden het totstandkomen van deze wet niet te zien als het bewijs van verachtering in liefde in onze samenleving — de rechtsgrond voor het optreden der overheid is immers niet dat de liefde tekort geschoten zou zijn — doch als het bewijs van een verfijning van ons rechtsbestel, waardoor op het gebied van de eerste levensbehoeften thans ook aan een overgebleven groep beter recht wordt gedaan dan voorheen. Hiermede heb ik dus niet geponeerd, dat de klacht van de heer Schakel inzake de verachtering in de liefde in zijn algemeenheid alle grond mist. Wel wilde ik betogen dat deze klacht bij de overschakeling van Armenwet naar Algemene Bijstandwet niet ter zake dienende is, omdat het daarbij om een andere kwestie gaat.

Tegen deze achtergrond komen ook de opmerkingen van de heer Schakel over het maatschappelijk werk in een ander licht te staan, wat ik evenwel, omdat het thans gaat over de *financiële* bijstand volgens de Algemene Bijstandwet, maar beter kan laten rusten.

DE KLEINE PARTIJEN EN DE KIESELER

DOOR

MR. C. J. VERPLANKE

Bij de mondelinge beraadslagingen in de Tweede Kamer over de begroting van het Departement van Binnenlandse Zaken voor 1963 is wederom ter sprake geweest de kwestie van de verhoging van de kiesdeler met de bedoeling splinterpartijen uit de Tweede Kamer te weren. En wederom heeft minister Toxopeus duidelijk te kennen gegeven, dat van hem terzake geen medewerking was te verwachten.

De hier aan de orde gestelde kwestie is van oude datum en is eigenlijk al in discussie sinds de invoering van de evenredige vertegenwoordiging. Omdat deze materie met name voor ons protestants-christelijk volksdeel, verscheurd als het ligt over twee kleine partijen (A.R.P. en C.H.U.), één kleinere (S.G.P.) en een zeer kleine (G.P.V.), van belang is, kan het nuttig zijn, daarop wat dieper in te gaan. Daartoe dient eerst te worden nagegaan, wat zich in de loop van bijna een halve eeuw rondom de kiesdeler heeft afgespeeld.

Kieswetwijziging 1917¹⁾

De grondwetsherziening van 1917, waarbij de evenredige vertegenwoordiging werd ingevoerd, maakte een wijziging van de kieswet van 7 september 1896, S. 154, noodzakelijk. Bij Additioneel Artikel VII der Grondwet werden dan ook een aantal veranderingen in de kieswet aangebracht (wet van 29 november 1917, S. 622) o.m. met betrekking tot de verdeling van het aantal te vervullen zetels over de onderscheidene lijsten.

Reeds bij de aanvang stond vast, dat in ieder geval voor het behalen van de volle kiesdeler een zetel diende te worden toegekend. Deze bepaling werd zonder enige strijd opgenomen in art. 98c, luidende: Even zoovele malen als de kiesdeeler is begrepen in het stemcijfer eener lijst, wordt aan die lijst eene der te vervullen plaatsen toegekend.

Meer moeite gaf de kwestie van de verdeling der overblijvende zetels. De regering had aanvankelijk voorgesteld hiervoor het stelsel der grootste gemiddelden te volgen. Na bestrijding door de Tweede Kamer in haar voorlopig verslag, waarin de (gerechtvaardigde) vrees werd geuit, dat dan aan grote partijen een voorsprong zou worden gegeven, ging de regering in haar memorie van antwoord over tot het stelsel van de grootste overschotten. Dit stelsel werd belichaamd in het tweede lid van art. 98c, waarin overigens nog op voorstel van de vrije liberale afgevaardigde F. J. W. Drion door de regering een wijziging werd aan-

¹⁾ Bijl. Handd. II K 1915/1916, no. 226; 1916/1917, no. 44; 1917, no. 180.

gebracht, er toe strekkende, dat van de toekenning van restzetels werden uitgesloten groepen die nog niet 50% van de kiesdeler hadden behaald²⁾.

Bij K.B. van 15 december 1917, S. 694, werd de tekst der gewijzigde kieswet gepubliceerd in een doorlopend genummerde reeks van artikelen en werd art. 98c vernummerd tot 99.

Kieswetwijziging 1921³⁾

Reeds enkele jaren later bleek, dat de grens van 50% van de kiesdeler, welke moest worden gepasseerd om voor toekenning van een restzetel in aanmerking te komen, te laag lag. In 1918 deden immers acht partijen met één zetel⁴⁾ hun intrede in de Tweede Kamer, hoewel liefst zeven daarvan (weliswaar meer dan de halve, maar) nog niet de hele kiesdeler hadden gehaald. Mitsdien stelde de regering voor, de bovenbedoelde grens te verhogen tot 75% van de kiesdeler.

In het voorlopig verslag juichten zeer vele leden de voorgestelde verhoging toe. Verscheidene leden achtten zelfs een verhoging tot 90 of 100% van de kiesdeler wenselijk, terwijl vele anderen de grens van 50% wilden handhaven voor de gemeenteraadsverkiezingen. In zijn memorie van antwoord nam de minister in aanmerking, dat het enerzijds ongewenst is, dat een groot aantal kleine partijen vertegenwoordiging vindt, doch dat het anderzijds niet aangaat deze partijen van vertegenwoordiging uit te sluiten indien zij een aantal stemmen behalen dat de kiesdeler nadert. Uit dien hoofde achtte hij het percentage 75 juist gekozen. Voorts had hem de ervaring bij de laatste verkiezingen niet aangetoond, dat het noodzakelijk zou zijn voor de raadsverkiezingen een ander cijfer aan te nemen.

In de mondelinge beraadslagingen werd op dit punt niet meer teruggekomen. Het gewijzigde artikel 99 werd vernummerd tot 100 en kwam tot stand bij de wet van 24 december 1921, S. 1380.

Kieswetwijziging 1923⁵⁾

Het stelsel van de grootste overschotten, zoals dat werd gebezigd bij de verdeling der restzetels, schonk de regering echter geen blijvende bevrediging. Bij de Kamerverkiezingen van 1922 hadden immers enkele partijen haar lijsten niet tot één groep, maar tot een aantal zelfstandige groepen verbonden, hetgeen haar een winst van in totaal vier restzetels had opgeleverd. Uit dien hoofde stelde de regering voor, het stelsel der grootste gemiddelden toe te passen, indien (bij een verkiezing van leden der Tweede Kamer) meer dan 15 restzetels zouden moeten worden verdeeld. Dit zou de partijen wel dwingen, al haar lijsten tot één groep te verbinden teneinde te voorkomen, dat het stelsel der grootste gemiddelden (dat de grootste partijen bevoordeelt) in werking zou treden.

²⁾ Handd. II K 1916/1917, blzz. 755—759, 765—769.

³⁾ Bijl. Handd. II K 1920/1921, no. 370; 1921/1922, no. 265.

⁴⁾ De Christelijk-Sociale Partij (Dr. Van de Laar), de Christen-democraten (Staalman), de Plattelanders (Bos, later vervangen door Braat), de Socialistische Partij (Kolthek), de Christen-socialisten (Kruyt), het Verbond tot democratisering der weer-macht (Wijk), de Neutrale Partij (ter Hall) en de Middenstandspartij (Staalman). De laatste beide groepen traden later toe tot de fractie van de Vrijheidsbond.

⁵⁾ Bijl. Handd. II K 1922/1923, no. 376.

Na enige discussie in de Tweede Kamer over de wenselijkheid van invoering van een zetelkiesdeler (verkregen door het totale stemmental te verminderen met de stemmen op de groeperingen, welker stemcijfer lager ligt dan 75% van de kiesdeler, en het resultaat van deze aftreksom te delen door het aantal te vervullen plaatsen) en na verwerping van een amendement dienaangaande van de a.r. afgevaardigden Van den Heuvel en Beumer werd het regeringsvoorstel aangenomen en verwerkelijkt in een nieuw (derde) lid van art. 100 der kieswet, dat tot stand kwam bij de wet van 23 juni 1923, S. 294.

Kieswetwijziging 1925⁶⁾

Ook de nieuwe aanvulling van art. 100 bevredigde niet geheel. Om voor een restzetel in aanmerking te komen diende een partij een stemcijfer van 75% van de kiesdeler te behalen, doch een partij met een stemcijfer van 100 tot 150% van de kiesdeler zou bij toekenning van een restzetel een lager gemiddelde per zetel dan 75% van de kiesdeler hebben. Om die reden stelde de regering voor, het tweede lid van art. 100 aldus te wijzigen, dat voor toekenning van een restzetel niet in aanmerking zouden komen lijsten, die na toekenning ener plaats een gemiddeld aantal stemmen van minder dan 75% van de kiesdeler per toegekende plaats zouden aanwijzen.

Bij de mondelinge behandeling van dit voorstel in de Tweede Kamer dienden de heren Van den Heuvel (a.r.), Bomans (r.k.) en Snoeck Henkemans (c.h.) een amendement in, er toe strekkende het percentage 75 te verhogen tot 90. In zijn toelichting betoogde de heer Van den Heuvel, dat in het regeringsvoorstel grote groepen haar zetels met een groter aantal stemmen moeten betalen dan de kleine groepen. Zo zou een groep met iets meer dan 3% van het totale stemmental een restzetel kunnen behalen en dan per zetel slechts 75% van de kiesdeler behoeven te betalen, terwijl een groep met iets meer dan 30% van het totale stemmental bij de verkrijging van een restzetel 96,7% van de kiesdeler zou moeten betalen. Hij wenste zich niet te verdiepen in de vraag, of een regering door het kiesstelsel moet zorgen, dat er grote partijen worden gevormd, maar wel moet de wet voorkomen, dat kleinere partijen tegenover grote worden bevoordeeld⁷⁾. De heer Snoeck Henkemans achtte het belang van de evenredige vertegenwoordiging daarin gelegen, dat men een zetel kon verwerven bij het behalen van de kiesdeler, in tegenstelling tot het districtenstelsel waarbij men met soms 5% van het totale stemmenaantal nog geen zetel kreeg. Hij oordeelde het dan ook juist, dat het cijfer waarvoor men een zetel kan krijgen, zo dicht mogelijk de volle kiesdeler nadert⁸⁾. Minister Ruys de Beerenbrouck had tegen het amendement bezwaar, omdat de restzetelverdeling in de kleinere gemeenten dan in feite zou plaats vinden volgens het stelsel der grootste gemiddelden⁹⁾. Het amendement werd verworpen met 36 (staatkundig-gereformeerde, sociaal-democratische, vrijheidsbond, vrijzinnig-democratische, communistische, plattelandersbond, liberale, negen

⁶⁾ Bijl. Handd. II K 1924/1925, no. 296.

⁷⁾ Handd. II K 1924/1925, blz. 2001.

⁸⁾ Handd. II K 1924/1925, blz. 2002.

⁹⁾ Handd. II K 1924/1925, blz. 2004.

rooms-katholieke en één antirevolutionaire) tegen 33 (christelijk-historische, 16 rooms-katholieke en de overige antirevolutionaire) stemmen.

Het betreffende regeringsvoorstel werd vervolgens aanvaard en vastgesteld bij de wet van 23 juni 1925, S. 233.

*Kieswetwijziging 1933*¹⁰⁾

Nog bleek het systeem van verdeling der restzetels niet te voldoen. Opnieuw stelde de regering een wijziging van art. 100, tweede lid, voor, waarbij in feite het in 1925 verworpen amendement-Van den Heuvel c.s. in de wet zou worden opgenomen: bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer en voor Provinciale Staten zouden niet voor toewijzing van een restzetel in aanmerking komen lijsten welker stemcijfer lager is dan de kiesdeler en lijsten welke na toekenning van een plaats een gemiddeld aantal stemmen van minder dan 90% van de kiesdeler per toegekende plaats zouden aanwijzen, en bij de verkiezingen voor de gemeenteraden lijsten met een stemcijfer lager dan 75% van de kiesdeler. De regering wenste op deze wijze het „euvel der versnippering van stemmen in verband met de talrijkheid van partijen met slechts één vertegenwoordiger in de Tweede Kamer” te verhelpen. Blijkens haar memorie van toelichting meende zij, dat een partij welke niet tenminste de kiesdeler haalt, redelijkerwijs bezwaarlijk aanspraak kan maken op een zetel. Een verhoging van dit minimum tot drie of vier maal de kiesdeler achtte zij „onnatuurlijk en tegenstrijdig”, gelet op het aan ons kiesstelsel ten grondslag liggende denkbeeld, dat alle in den lande uitgebrachte stemmen samen worden geteld.

Bij de mondelinge beraadslagingen werden voordelen en bezwaren van de kleine partijen uitvoerig uitgemeten, doch zij die opkwamen voor het recht der kleine partijen, zagen over het hoofd, dat de eis tot beschikking over een stemmental ter grootte van de kiesdeler alleen afbreuk deed aan de allerkleinste partijen, die zelfs dit stemmental nog niet konden opbrengen en uit dien hoofde bezwaarlijk recht op intrede in de Kamer konden doen gelden. Onder de tegenstanders van kleine partijen was er overigens niet één, die het minimum van éénmaal de kiesdeler wilde verhogen.

Bij deze gelegenheid diende mr. G. van den Bergh zijn grote amendement in, o.m. strekkende ter volledige invoering van het stelsel der grootste gemiddelden (stelsel-d'Hondt) bij de restzetelverdeling bij verkiezingen voor vertegenwoordigende lichamen met 19 of meer zetels en handhaving van het stelsel der grootste overschotten bij de restzetelverdeling bij verkiezingen van kleinere vertegenwoordigende lichamen met dien verstande, dat van deze verdeling zouden worden uitgesloten lijsten met een stemcijfer lager dan 75% van de kiesdeler. Hij meende, dat, nu de regering zelf reeds zulk een belangrijke stap in de richting van het stelsel der grootste gemiddelden had gezet, de volledige invoering nog maar een klein stapje verder kon worden genoemd¹¹⁾. Bovendien werkte z.i. de volledige invoering, hoewel voor de zeer grote partijen iets voordeliger dan het

¹⁰⁾ Bijl. Handd. II K 1931/1932, no. 427; 1932/1933, no. 69.

¹¹⁾ Handd. II K 1932/1933, blz. 1560.

regeringsvoorstel, ook voor de zeer kleine partijen iets voordeliger, omdat het gemiddelde altijd beneden 100% ligt, soms zelfs tot beneden 90% kan dalen ¹²⁾. Minister Ruys de Beerenbrouck had geen overwegende bezwaren tegen het amendement, dat vervolgens met 46 (sociaal-democratische en rooms-katholieke) tegen 40 (antirevolutionaire, liberale, christelijk-historische, vrijzinnig-democratische, communistische, staatkundig-gereformeerde en plattelanders) stemmen werd aanvaard.

Het amendement leidde er toe, dat het tweede en derde lid van artikel 100 der kieswet kwamen te vervallen ¹³⁾ en werden ingevoegd de nieuwe artikelen 100a, 100b en 100c. Een en ander kreeg gestalte in de wet van 4 mei 1933, S. 247.

Kieswetwijziging 1935 ¹⁴⁾

Nog heerste geen rust rond de kwestie der restzetelverdeling. Aan de Kamerverkiezingen van 1933 was immers deelgenomen door liefst 54 partijen en partijtjes, waarvan er 14 een of meer zetels hadden verworven. Deze verkiezingen hadden namelijk nog niet plaats gevonden onder de vigeur van de kieswetwijziging 1933, omdat de Tweede Kamer kort na de aanvaarding van deze wijziging wegens een conflict met minister Donner over de opheffing van een aantal rechtbanken en kantongerechten was ontbonden, hetgeen er toe leidde, dat vervroegde verkiezingen moesten worden gehouden. De voorzitter van de Eerste Kamer, mr. W. L. baron de Vos van Steenwijk, had geweigerd het wijzigingsontwerp vóór de dag der stemming aan de orde te stellen, kennelijk omdat hij het niet juist achtte, midden in de verkiezingstijd de kieswet te herzien. Mr. Van Lanschot (r.k.) had weliswaar voorgesteld, het ontwerp terstond te behandelen, maar de voorzitter weigerde dit voorstel als in strijd met het Reglement van Orde, dat het bepalen van de dag der openbare beraadslaging aan de voorzitter opdroeg, in stemming te brengen. Van Lanschot kreeg, behalve van zijn eigen fractie, (uiteraard) slechts steun van de andere grote partij, de S.D.A.P.; de woordvoerders der andere partijen steunden de beslissing van de voorzitter, zodat de verkiezingen van 1933 nog niet onder het stelsel-d'Hondt plaats vonden en de grote partijen dus nog geen extra restzetels verwierven ¹⁵⁾.

De regering, kennelijk vrezende, dat het stelsel-d'Hondt nog niet voldoende remmend zou werken op het euvel der niet-serieuze lijsten, diende een jaar na de verkiezingen van 1933 weer een voorstel tot wijziging der kieswet in. Uit de door haar opgesomde middelen tot bestrijding van het voornoemde euvel — verplichte ondertekening in persoon van de kandidatenlijst op de gemeentesecretarie ter plaatse waar het hoofdstembureau is gevestigd, heffing van een waarborgsom welke zou worden verbeurd indien het stemcijfer beneden de kiesdeler zou blijven, opvoering van het vereiste minimum-aantal handtekeningen op de kandidatenlijst, het houden van een vóórstemming, verdeling van het land in twee of meer kiesdis-

¹²⁾ Handd. II K 1932/1933, blz. 1566.

¹³⁾ Gehandhaafd bleef dus het eerste lid, luidende: Even zooveel malen als de kiesdeler is begrepen in het stemcijfer eener lijst, wordt aan die lijst eene der te vervullen plaatsen toegekend.

¹⁴⁾ Bijl. Handd. II K 1933/1934, no. 488; 1934/1935, no. 83.

¹⁵⁾ Handd. I K 1932/1933, blzz. 487—492.

tricten en verhoging van het minimum aantal stemmen voor het verkrijgen van entree in de Tweede Kamer — koos zij er twee: heffing van een waarborgsom (van f 250,—) en verhoging van het minimum aantal stemmen voor het binnentreden van de Tweede Kamer tot drie maal de kiesdeler. In haar memorie van toelichting stelde zij, dat het belang van de vorming van een krachtig parlement meer waard was dan dat van een wiskundige opvatting van het stelsel der evenredige vertegenwoordiging, waarbij als integrerend onderdeel zou moeten worden aangenomen de stelling, dat het bereiken van de kiesdeler recht geeft op een zetel.

Het betreffende voorstel lokte uitvoerige discussie uit in de Tweede Kamer ¹⁶⁾. Dat het bestrijding ondervond van de zijde der 7 partijen, die, ware het voorstel in 1933 reeds wet geweest, dan niet in de Tweede Kamer zouden zijn vertegenwoordigd (S.G.P., Christen-democraten, Herv. Geref. Staatspartij, Verbond voor Nationaal Herstel, Revolutionair-Socialisten, R.K. Volkspartij en Plattelanders), was te verwachten. Dat minister De Wilde het speciaal moest ontgelden van de zijde der S.G.P., die weliswaar 3 zetels bezette, maar niet drie maal de kiesdeler had gehaald, lag min of meer in de rede ¹⁷⁾. Doch ook de vertegenwoordigers der zeven partijen met meer dan drie zetels liepen niet warm voor het voorstel. Strijd met de grondwettelijke bepaling, dat de Tweede Kamer diende te bestaan uit 100 (individuele) leden, gekozen op de grondslag van evenredige vertegenwoordiging, zag allereerst mr. Boon (liberaal), die de kleine partijen overigens wel een euvel, maar tevens „een correctief tegen zelfgenoegzaamheid” noemde. Ook dr. H. Visscher (a.r.) noemde het voorstel in strijd met het rechtsgevoel en verzette zich uit dien hoofde tegen „deze poging om de kleinen stemmeeloos te maken, terwijl zij hier zitten door de tekortkomingen der grooten.” Het voorstel veroordeelde z. i. de A.R. Partij zelf, „die immers begonnen is als een secte, die wedersproken werd”. „De kleine partijen zullen wij moeten dulden. De grooten zullen alleen door beginseltrouw haar den wind uit de zeilen kunnen nemen. Kunnen zij dit niet, welnu, dan zullen zij zelf zich tot ondergang doemen. De kleine partijen zijn dan ook niet nutteloos. Zij fungeren als correctiemiddelen der groote, wier samenwerking zij immers niet in den weg staan.” De heer Vliegen (S.D.A.P.) achtte de eis van een drievoudige kiesdeler in strijd met de verdelende rechtvaardigheid en vreesde voor discrediet van het parlementaire stelsel. Mr. Joekes (vrijz.-dem.) zag eveneens strijd met de Grondwet: „Daar de Grondwet voorschrijft, dat de Kamer bestaat uit honderd leden, gekozen op den grondslag van evenredige vertegenwoordiging, is naar mijn meening daarin vastgelegd, dat, indien een groep uit de bevolking, deelnemende aan de verkiezingen, een honderdste deel van het aantal uitgebrachte geldige stemmen verkrijgt, die groep recht heeft op vertegenwoordiging in de Kamer.” Z.i. kwam het er niet allereerst op aan, hoe het parlement de moeilijkheden met kleine partijen zou dienen te verwerken, maar was het van het grootste belang, dat het volk in zijn grote verscheidenheid zich in zijn vertegenwoordiging zou kunnen uit-

¹⁶⁾ Handd. II K 1934/1935, blzz. 1767—1824, 1826—1851, 1859—1861.

¹⁷⁾ Dat de communisten (met vier zetels) niet door het voorstel zouden zijn getroffen, gaf ds. Zandt alle aanleiding, de antipathie die de antirevolutionairen blijkens dit voorstel juist tegen de S.G.P. zouden hebben, in den brede te beschrijven.

spreken. De sterkste bestrijder was jhr. mr. De Geer (c.h.), die het voorstel onmogelijk kon rijmen met de Grondwet. Z.i. had de evenredige vertegenwoordiging tot grondbeginsel het volstreckte gezag van de kiesdeler. Voor de verdeling van restzetels zou men verschillende systemen kunnen hanteren, maar de kiesdeler als grondslag voor de toewijzing van een zetel is de incarnatie van de evenredige vertegenwoordiging, „der ruhender Pol in der Erscheinungen Flucht.” Als bij de verdeling der restzetels aan de evenredige vertegenwoordiging tekort wordt gedaan, is dat een natuurnoodwendigheid, uit het stelsel voortvloeiende. Maar het gezag van de kiesdeler is de kern, de spil, de ziel van het evenredig kiesrecht, zoals de Grondwet dat heeft vastgelegd. De heer Bongaerts (r.k.) zag weliswaar geen duidelijke strijd met de Grondwet, maar gaf aan de invoering van een stelsel van vier grote districten, die ieder ongeveer een vierde der leden kiezen, de voorkeur boven het voorstel van de minister. In dat stelsel zou een partij in één district tenminste de kiesdeler moeten behalen, zodat samentelling van stemmen uit het gehele land niet meer mogelijk zou zijn en het effect hetzelfde zou zijn als dat van het ministeriële voorstel, echter zonder de kans van strijd met de Grondwet, omdat de enkele kiesdeler de kern van het stelsel zou blijven. Zelfs de heer De Visser (comm.) noemde het voorstel strijdig met de Grondwet. En ook de heer Van Poll (r.k.) oordeelde in gelijke geest, er aan toevoegende, dat „differentiatie in levensbeschouwingen met geen wetten valt tegen te gaan.” Vermeld zij nog, dat alle genoemde sprekers bovendien vreesden voor het binnenhalen van de willekeur en de opportuniteit, wanneer men eenmaal het minimum van de enkele kiesdeler ging verhogen.

Daarentegen verdedigde alleen de heer Van den Heuvel (a.r.) het voorstel van de minister. Hij zag geen strijd met de Grondwet, omdat deze het vraagstuk niet slechts uit wiskundig, maar ook uit staatkundig oogpunt had gezien en dus naast de evenredigheid ook andere belangen bij de regeling van het kiesrecht had betrokken. Z.i. was er principieel geen verschil tussen het stellen van de eis van éénmaal de kiesdeler en die van driemaal de kiesdeler. In beide gevallen schendt men de zuivere evenredigheid.

Minister De Wilde ontkende in zijn verdediging strijd met de Grondwet. De Grondwet spreekt niet van evenredigheid, maar van evenredige vertegenwoordiging, hetgeen een staatkundig en geen mathematisch begrip is. De kiesdeler is slechts een middel om tot een zekere verdeling te komen en zeker geen sacrosanct begrip. Hij noemde zijn voorstel dan ook „een correctief op het stelsel der evenredigheid, teneinde het stelsel der evenredige vertegenwoordiging beter aan zijn doel te laten beantwoorden.” Hij wilde voorkomen, „dat het evenredigheidsstelsel verslonden wordt door de kleine partijen, omdat het evenredigheidsstelsel niet in staat is geweest de kleine partijen op tijd te verslinden.”

Bij de replieken toonde de heer De Geer zich allermint overtuigd. Volgens hem was de kiesdeler historisch een essentieel element van de evenredige vertegenwoordiging. Met enkelen zijner fractiegenoten diende hij dan ook een amendement in, er toe strekkende, in art. 100b (handelende over de verdeling der restzetels bij verkiezingen voor vertegenwoordigende lichamen met 19 of meer zetels) te bepalen, dat bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer voor de toekenning van een rest-

zetel slechts in aanmerking zouden kunnen komen lijsten met een stemcijfer tenminste gelijk aan de kiesdeler. In feite was dit hetzelfde voorstel, dat door de regering was opgenomen in het ontwerp, hetwelk leidde tot de kieswetwijziging van 1933, maar dat verviel bij de aanneming van het amendement-Van den Bergh tot invoering van het stelsel der grootste gemiddelden zonder minimum eisen.

Nadat de heer Schouten had verklaard, dat weliswaar de grote meerderheid der a.r. fractie het voorstel der regering steunde, maar dat zij haar stem aan het amendement-De Geer zou geven, omdat het regeringsvoorstel toch geen kans van slagen had en daarvoor trouwens een zeer behoorlijke meerderheid wenselijk zou zijn, werd het amendement zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Het regeringsvoorstel tot heffing van een waarborgsom bij verkiezingen voor de Tweede Kamer ondervond daarentegen nauwelijks tegenstand en werd met 74 tegen 11 stemmen van de kleinere groeperingen aangenomen. Deze bepaling heeft sindsdien voldoende remmende werking uitgeoefend op de indiening van niet-serieuze lijsten: bij de volgende verkiezingen (1937) werden niet meer dan 20 lijsten ingediend en in latere jaren is het aantal ingediende lijsten nog verder gedaald.

De betreffende artikelen werden vastgesteld bij de wet van 23 mei 1935, S. 306. Sindsdien zijn de wettelijke bepalingen met betrekking tot de zetelverdeling niet meer gewijzigd. Art. 100 (telkens een zetel voor het behalen van de kiesdeler) is in de nieuwe Kieswet (wet van 13 juli 1951, S. 290) overgenomen als art. N 5; art. 100b (restzetelverdeling bij 19 of meer plaatsen volgens het stelsel der grootste gemiddelden met voor de verkiezingen der Tweede Kamer de minimum eis van een volle kiesdeler) is overgenomen als art. N 6; art. 100c (restzetelverdeling bij minder dan 19 plaatsen volgens het stelsel der grootste overschotten met de minimum eis van 75% van de kiesdeler) is overgenomen als art. N 7. Art. 37a (heffing van een waarborgsom van f 250,—) is overgenomen als art. G 14 (de waarborgsom werd toen verhoogd tot f 500,—).

Het aantal Tweede Kamerfracties heeft ook nimmer meer de hoogte van 1933 bereikt, toen 14 van de 54 aan de verkiezingen deelnemende groeperingen een of meer zetels wisten te verwerven. In 1937 waren het er 10 van de 20, in 1946 7 van de 10, in 1948 8 van de 12, in 1952 8 van de 13, in 1956 7 van de 10 en in 1959 (de eerste verkiezing, waarbij de verlaging van de kiesdeler in verband met de uitbreiding van het aantal Kamerzetels een rol speelde) 8 van de 13. Wanneer men dan nog nagaat, hoeveel fracties drie leden of minder telden, dan blijkt ook dat „euvel” erg mee te vallen: waren het er in 1933 7 van de 14, in 1937 waren het er 3 (C.P.N. 3 zetels, C.D.U. en S.G.P. elk 2 zetels) van de 10, in 1946 1 (S.G.P. met 2 zetels) van de 7, in 1948 2 (S.G.P. 2 zetels en K.N.P. 1 zetel) van de 8, in 1952 2 (S.G.P. en K.N.P. elk 2 zetels) van de 8, in 1956 1 (S.G.P. 3 zetels) van de 7 en in 1959 3 (S.G.P. en C.P.N. elk 3 zetels en P.S.P. 2 zetels) van de 8.

Motie-Donker 1952

Het onderhavige vraagstuk kwam wederom aan de orde, toen het aantal leden van de Tweede Kamer zou worden uitgebreid van 100 tot 150 en de kiesdeler dus met $\frac{1}{3}$ zou dalen.

In 1951 had de regering een aantal voorstellen tot wijziging der Grondwet ingediend¹⁸⁾. Eén daarvan bevatte de uitbreiding van het aantal leden der Tweede Kamer en in verband daarmee de bepaling, dat voor de — na aanvaarding der grondwetswijziging in tweede lezing noodzakelijk wordende — toewijzing van de 50 extra zetels niet in aanmerking zouden komen de lijsten, aan welke ook in eeerster instantie geen zetels waren toebedeeld.

In het voorlopig verslag der Tweede Kamer hadden „vele” leden beoogd, dat de voorgestelde uitbreiding voor hen slechts aanvaardbaar was, wanneer gelijktijdig de Kieswet zou worden gewijzigd in die voege, dat het minimum aantal stemmen, recht gevende op vertegenwoordiging in de Kamer, zou worden vergroot. Zij „achtten het voor een goed functioneren van het parlementaire stelsel noodzakelijk, dat een recht op vertegenwoordiging eerst wordt gegeven, indien een bepaalde stroming een aanhang vindt, waaraan, gezien in verhouding tot het geheel der bevolking, een niet te geringe betekenis moet worden toegekend. Huns inziens mocht, zeker bij een uitbreiding van de Tweede Kamer tot 150 leden, als minimum eis gesteld worden, dat een partij drie maal de kiesdeler weet te behalen.” In haar memorie van antwoord verklaarde de regering aan een wijziging van de Kieswet in de gevraagde zin geen behoefte te hebben, omdat op dit moment geen vrees voor een versnippering der politieke partijen behoefde te bestaan.

Bij de mondelinge beraadslagingen werd op deze aangelegenheid niet meer teruggekomen. Dat geschiedde eerst, toen de voorstellen tot grondwetswijziging in tweede lezing door de nieuw gekozen Kamers werden behandeld¹⁹⁾. In het voorlopig verslag der Tweede Kamer drongen „vele” leden er opnieuw bij de regering op aan, alsnog op de kortst mogelijke termijn een herziening van de Kieswet aanhangig te maken in deze zin, dat het in de toekomst niet gemakkelijker zou zijn dan thans om kleine groeperingen in het parlement vertegenwoordigd te krijgen. In haar Memorie van Antwoord betoogde de regering echter, dat dit vraagstuk los moest worden gezien van het voorstel tot uitbreiding van het aantal Kamerleden.

Bij de mondelinge beraadslagingen²⁰⁾ kwam mr. Donker (P.v.d.A.) op de kwestie terug. Hij achtte de mogelijkheid tot verovering van een zetel met $\frac{1}{150}$ van het totaal aantal uitgebrachte stemmen funest voor een goed functioneren van het parlement. De besluitvaardigheid van de Kamer zou hierdoor ernstig nadeel ondervinden en zelfs de formatie van een kabinet zou daaronder te lijden kunnen hebben. Met de heren Romme (K.V.P.), Schouten (A.R.P.), Tilanus (C.H.U.) en Oud (V.V.D.) diende hij dan ook een motie in, waarin de Kamer werd voorgesteld er bij de regering op aan te dringen, met de meeste spoed — bij wijze van voorlopige voorziening — een ontwerp tot wijziging der Kieswet in te dienen, waarbij zou worden bepaald, dat bij de toekenning van zetels die (groepen van) lijsten, welke minder dan anderhalf maal de kiesdeler hebben behaald, buiten aanmerking blijven.

De heer Tilanus vond het een op zichzelf redelijke en goede democra-

18) Bijl. Handd. II K 1951/1952, no. 2341.

19) Bijl. Handd. II K buitengewone zitting 1952, no. 2700.

20) Handd. II K buitengewone zitting 1952, blzz. 2003—2018.

tische gedachte, dat, wanneer iemand de volle kiesdeler behaalt, hij ook lid van de Tweede Kamer wordt. Maar de verlaging van de kiesdeler deed hem vrezen voor de kleine partijen, die immers het parlementaire werk zouden rennen. Hij balanceerde derhalve tussen zijn democratische gevoel en de belangen van het parlementaire werk. In 1935 had zijn fractie grondwettelijk bezwaar gemaakt tegen het voorstel van minister De Wilde, maar sinds in verband hiermede in 1938 in de Grondwet was opgenomen, dat de Tweede Kamer wordt gekozen op de grondslag van de evenredige vertegenwoordiging „binnen door de wet te stellen grenzen”²¹⁾, achtte hij het aanleggen van beperkingen in de Kieswet geoorloofd. Wel drong hij aan op voorlegging van de gehele kwestie aan een staatscommissie.

De heer Oud wilde de nadruk leggen op de voorlopigheid der in de motie begeerde voorziening. Als blijvende voorziening wenste hij haar niet te zien, „omdat het in hoge mate onelegant is, wanneer men bij een kiesstelsel, waarbij het gehele land één kiesgebied vormt, zou kunnen zeggen: Ondanks het feit, dat gij de kiesdeler hebt behaald, krijgt gij toch geen plaats in de Volksvertegenwoordiging.” Liever zou hij komen tot een stelsel van een aantal grotere districten²²⁾. De band tussen kiezers en afgevaardigden zou dan wat nauwer worden en het euvel van de kleine partijen zou op veel elegantere wijze worden opgelost.

De heer Bruins Slot toonde zich voorstander van de motie, omdat hij deze in het belang achtte van een goede werking van het parlementaire stelsel. De Kamer was er z.i. niet mede gediend, evenmin als het werk, indien al te veelvuldig kleine partijen haar intrede zouden doen.

De heer Welter meende, dat het in de praktijk met die kleine partijen nog al losliep. Het onderdrukken van deze kleine partijen zou z.i. alleen het effect hebben, dat de positie van de bestaande grotere partijen wordt gemonopoliseerd. Dat zou leiden tot dictatoriale neigingen binnen de partijleidingen, hetgeen in strijd zou zijn met een zuivere werking van het democratische stelsel. Daarom dienden er geen beperkingen te worden opgelegd aan het ontstaan van nieuwe partijen, die door een voldoende aantal kiezers worden gesteund. Het bevreemde hem, dat de kiesdeler werd verlaagd om de verschillende schakeringen en differentiaties in ons volksleven beter tot gelding te brengen, maar dat zulks dan alleen binnen het verband van de bestaande partijen zou moeten en dat het tot gelding brengen van schakeringen niet zou mogen leiden tot de intrede van kleine partijen. Hij wilde liever rustig afwachten, hoe het met de kleine partijen zou gaan. Blijken de stromingen die zij vertegenwoordigen, niet van blijvende aard te zijn, dan verdwijnen zij vanzelf. In het omgekeerde geval kunnen zij echter de kern vormen van nieuwe, wellicht belangrijke partijen. In het begin kunnen zij niet anders dan klein zijn. Wie ze onmogelijk wil maken, werkt mede aan de monopolisering van het politieke leven en aan de verstarring van het democratisch stelsel.

²¹⁾ Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse staatsrecht*, 1962, blz. 260, merkt met betrekking tot de inlassing van deze woorden terecht op, dat zij onbegrijpelijk is, als men het motief niet kent. Wat evenredigheid is binnen zekere grenzen, zal niemand kunnen zeggen. Men bedoelde blijkbaar, dat van de evenredigheid binnen zekere grenzen kon worden afgeweken. Het ware dan ook juister geweest het woord „afwijkingen” te gebruiken dan het woord „grenzen”.

²²⁾ Vermoedelijk doelde de heer Oud op het idee dat in 1935 door de heer Bongaerts was bepleit.

De heer Van Dis vreesde, dat door de motie-Donker de weg naar willekeur zou worden geopend, en verwierp de motie als verre van democratisch.

In zijn antwoord volstond minister Beel met de mededeling, dat aanvaarding der motie de regering zou nopen zich hierover zo spoedig mogelijk te beraden en een voorstel bij de Volksvertegenwoordiging in te dienen.

De motie-Donker werd tenslotte aangenomen met de stemmen der C.P.N., K.N.P. en S.G.P. tegen. Aan de motie behoefde echter geen uitvoering te worden gegeven, omdat het voorstel tot uitbreiding van het ledental der Tweede Kamer — in verband met het daarin geïnsereerde amendement-Andriessen met betrekking tot het mogelijk maken van stemoverdracht — in de Eerste Kamer niet de vereiste meerderheid verkreeg en dus werd verworpen.

In 1955 werd het verworpen voorstel — nu zonder mogelijkheid van stemoverdracht — opnieuw door de regering ingediend²³⁾. In het voorlopig verslag der Tweede Kamer werd wederom de wens uitgesproken, dat, wilde een partij voor de verdeling der zetels meetellen, zij 1½ maal de kiesdeler zou moeten behalen. In haar memorie van antwoord gaf de regering te kennen, dat deze aangelegenheid t.z.t. door de gewone wetgever onder ogen diende te worden gezien.

Bij de mondelinge beraadslagingen werd de betreffende kwestie alleen nog aangesneden door de heer Tilanus, toen hij een amendement indiende, er toe strekkende, het aantal leden der Tweede Kamer slechts uit te breiden tot 125. Hij merkte daarbij op, dat dan de kiesdeler zou worden verlaagd van circa 50.000 tot circa 40.000, hetgeen hij een redelijk getal achtte. Bij een aantal van 150 leden (met een kiesdeler van 33.000 tot 35.000) vreesde hij voor het opkomen van kleine partijtjes²⁴⁾. Aangezien de andere fracties dit amendement echter niet steunden, trok hij het later in.

Voor het overige kwam noch bij de eerste, noch bij de tweede lezing de betreffende aangelegenheid ter sprake.

Motie-Beernink 1962

Alhoewel in 1956 het aantal Kamerleden was uitgebreid, werd door de regering nadien geen uitvoering gegeven aan de motie-Donker.

Nadat in het voorlopig verslag der Tweede Kamer zowel over de begroting van Binnenlandse Zaken voor 1961 als over die voor 1962 tevergeefs was aangedrongen op uitvoering der motie²⁵⁾, kwamen de heren Verhoef (P.v.d.A.) en Beernink (C.H.U.) bij de mondelinge behandeling der begroting voor 1962 op de zaak terug. De heer Verhoef bepleitte verhoging van het minimum tot 1½ maal de kiesdeler, omdat het aantal partijen in het parlement reeds niet gering was en de regeerbaarheid door

²³⁾ Bijl. Handd. II K 1954/1955, no. 4022, en 1955/1956, no. 4022.

²⁴⁾ Handd. II K 1955/1956, blz. 403.

²⁵⁾ Minister Toxopeus antwoordde beide malen, dat de tot nu toe geldende regel nog niet tot aanwijsbare nadelige gevolgen had geleid; dat een wijziging in de zin van de motie-Donker noch in 1956, noch in 1959 op de samenstelling der Kamer invloed zou hebben gehad; en dat overigens van de verwerving van een enkele zetel door een splinterpartij geen noemenswaardig nadeel voor de werkzaamheden der Kamer behoefde te worden verwacht.

belangrijke uitbreiding niet zou worden bevorderd. Hij vond het juist nu het geschikte ogenblik, omdat thans niet de schijn kon worden gewekt, dat het tegen enkelingen in de Kamer ging. Zouden deze enkelingen er eenmaal zijn, dan zou het veel moeilijker worden in de objectiviteit van de verandering te doen geloven²⁶⁾. De heer Beernink meende, dat politieke groeperingen, die er niet in slagen 1% van de stemmen te behalen, ter wille van een goede gang van zaken in het parlement moesten worden geweerd. Niemand weet wat er in 1963 zal gebeuren. Het aantal splinterpartijen in ons land neemt toe en voorkomen is hier beter dan genezen²⁷⁾. De heer Smalzenbroek (A.R.P.) volstond met zich aan te sluiten bij de opmerkingen van de heren Verhoef en Beernink²⁸⁾.

In zijn antwoord betoogde minister Toxopeus, dat de kiesdeler een objectief gegeven is en dat het er niets toe doet, of de kiesdeler toevallig een ander percentage vormt. Bovendien wilde hij niet voor de Tweede Kamer een uitzondering maken op het voor alle andere vertegenwoordigende lichamen geldende systeem²⁹⁾.

Bij de replieken toonde de heer Beernink zich allerminst bevredigd. Hij wilde deze zaak uitsluitend bezien uit een oogpunt van bevordering van een behoorlijke werkwijze van de Kamer en diende een mede door de heren Kolfshoten (K.V.P.), Verhoef (P.v.d.A.), Smalzenbroek (A.R.P.), Blom (P.v.d.A.), Van Helvoort (K.V.P.), Van der Peijl (C.H.U.) en Verkerk (A.R.P.) ondertekende motie in, waarin de regering werd uitgenodigd, een zodanige wijziging van de Kieswet voor te bereiden, dat bij de toekenning van zetels voor de Tweede Kamer (groepen van) lijsten, welke minder dan 1½ maal de kiesdeler hebben behaald, buiten aanmerking blijven³⁰⁾.

Nadat de heer Oud had verklaard tegen de motie te zullen stemmen, omdat hij aan het beginsel, dat een kiesdeler recht geeft op een zetel, niet wilde laten tornen en hij destijds aan de motie-Donker zijn stem slechts had gegeven, wyl deze een *voorlopige* voorziening nastreefde, en nadat de minister aanvaarding der motie had ontraden, werd zij aangenomen met 102 tegen 29 stemmen³¹⁾. Voor stemden de fracties van de P.v.d.A. en de C.H.U., 36 van de 40 leden der K.V.P.-fractie en 10 van de 12 leden der A.R.-fractie; tegen stemden de fracties van de V.V.D., de S.G.P., de P.S.P., de C.P.N., 4 leden der K.V.P.-fractie (de heren Welter, Duynstee, Visch en Mej. Knol) en 2 leden der A.R.-fractie (de heren Biewenga en Meulink).

De minister heeft echter voet bij stuk gehouden en is niet tot uitvoering van de motie overgegaan. Dat bezorgde hem bij de voorbehandeling van zijn begroting voor 1963 in de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken met name kritiek van de heren Franssen (P.v.d.A.), Beernink (C.H.U.), Albering (K.V.P.) en Smalzenbroek (A.R.P.)³²⁾. De heer Beernink wilde nog eens stipuleren, dat de motie zich niet richtte tegen kleine partijen,

26) Handd. II K 1961/1962, blz. 2374.

27) Handd. II K 1961/1962, blz. 2387.

28) Handd. II K 1961/1962, blz. 2396.

29) Handd. II K 1961/1962, blz. 2402.

30) Handd. II K 1961/1962, blz. 2411/2.

31) Handd. II K 1961/1962, blzz. 2460—2461.

32) Handd. II K 1962/1963, blzz. C 2027—C 2030.

maar tegen te kleine partijen. Deze zaak had z.i. niet te maken met de democratie, maar met de werkwijze van de Kamer.

In zijn antwoord wees de minister er allereerst op, dat de kiesdeler bij 150 zetels als gevolg van de groei van het kiezerscorps nu net zo groot was als in 1937 bij 100 zetels, nl. 40.000. Voorts kon hij niet zien, dat de praktische voordelen van het in de motie voorgestelde opwogen tegen het loslaten van een objectief criterium (de kiesdeler) en het invoeren van een arbitraire verhouding. Van dit kabinet behoefde men geen uitvoering van de motie te verwachten³³⁾.

Bij de behandeling dezer begroting in de Tweede Kamer kwam de heer Beernink nogmaals op de zaak terug. Hij stelde, dat er geen enkel land ter wereld was, waar men zo gemakkelijk aan een Kamerzetel kon komen als in ons land, en dat een veel gezonder toestand zou ontstaan, wanneer de motie zou worden uitgevoerd³⁴⁾. De minister bleek echter niet te verwurmen en herhaalde, dat hij van uitvoering der motie meer nadelen dan voordelen zag. Op een interruptie van de heer Smallegenbroek, dat toch niet elke correctie op het evenredigheidsstelsel mocht worden verworpen, antwoordde hij, dat hij zulks bij de restzetelverdeling wel accepteerde, maar dat de correctie van de kiesdeler een ander karakter droeg³⁵⁾.

Tot zover is de geschiedenis van de zeteltoewijzing aan de kleine partijen thans gevorderd.

Recapitulatie

Tot 1918 kende men in ons land het districtenstelsel, waarbij ieder district een bij absolute meerderheid van stemmen gekozen lid naar de volksvertegenwoordiging afvaardigde.

Omdat op deze wijze de volksvertegenwoordiging geen duidelijke afspiegeling was van de werkelijke politieke verhoudingen in het volk, werd met ingang van 1918 overgegaan op het stelsel der evenredige vertegenwoordiging, waarbij het gehele land fungeerde als één kiesdistrict en de op de partijen uitgebrachte stemmen dus konden worden samengegeld. Uitgangspunt was — en is sindsdien gebleven — de toekenning van een zetel aan hem die de volle kiesdeler heeft behaald.

Bezwaar van het stelsel was, dat er restzetels moesten worden verdeeld. Aanvankelijk werd hiervoor gekozen het systeem van de grootste overschotten, waarbij van toewijzing van een restzetel werden uitgesloten groeperingen die minder dan 50% van de kiesdeler hadden behaald.

In 1921 werd het percentage verhoogd en werden van toewijzing van een restzetel uitgesloten groeperingen die minder dan 75% van de kiesdeler hadden behaald.

In 1923 werd voor de verdeling van meer dan 15 restzetels overgegaan op het stelsel der grootste gemiddelden.

In 1925 werden van toewijzing van restzetels uitgesloten groeperingen die, indien een restzetel zou worden toegekend, een lagere lijstkiesdeler zouden krijgen dan 75% van de kiesdeler.

³³⁾ Handd. II K 1962/1963, blz. C 2032/3.

³⁴⁾ Handd. II K 1962/1963, blz. 2051/2.

³⁵⁾ Handd. II K 1962/1963, blz. 2061.

In 1933 werd voor de verdeling van alle restzetels overgegaan op het stelsel der grootste gemiddelden, waarbij geen enkele groepering bij voorbaat van toewijzing van een restzetel werd uitgesloten. Alleen voor verkiezingen van gemeenteraden met minder dan 19 leden bleef (tot op heden) het stelsel der grootste overschotten gelden volgens het systeem van 1921.

In 1935 werden van toewijzing van een restzetel uitgesloten groeperingen die nog niet de volle kiesdeler hadden behaald. Een voorstel, die groeperingen te weren die niet driemaal de kiesdeler hadden behaald, werd met algemene stemmen verworpen.

In 1952 werd — in verband met de (juist vanwege de groei van de kiesdeler!) voorgenomen uitbreiding van het aantal Kamerleden van 100 tot 150 — aangenomen een motie-Donker, er toe strekkende die groeperingen te weren die niet $1\frac{1}{2}$ maal de kiesdeler hadden behaald. De motie, beogende een voorlopige voorziening, werd niet uitgevoerd.

In 1962 werd aangenomen een motie-Beernink van gelijke strekking als de motie-Donker, echter nu beogende een definitieve voorziening. Ook deze motie werd niet uitgevoerd.

Sinds de invoering der evenredige vertegenwoordiging is dus de kiesdeler als basis voor de toewijzing van een zetel gehandhaafd. Alleen de verdeling der restzetels is voortdurend aan wijzigingen onderhevig geweest.

Conclusie

Hoewel men het vraagstuk van het weren van vertegenwoordigers van kleine partijen uit de Tweede Kamer niet van twee geheel verschillende standpunten, dat van een goede functionering van het parlement en dat van een goede functionering van de democratie, kan benaderen, omdat beide gezichtspunten elkaar tot op zekere hoogte beïnvloeden, is het wel mogelijk bij de beoordeling van het vraagstuk twee verschillende accenten waar te nemen.

Legt men het accent op een goede functionering van het parlement, dan valt niet te ontkennen, dat kleine fracties remmend werken op de gang van zaken. Ook aan hen moet spreektijd worden gegeven. Niet zelden wordt voorts die spreektijd benut om eigen bestaan en eigen standpunt te rechtvaardigen tegenover de politieke groeperingen, waartoe men vroeger behoorde. Dat leidt dan weer tot onderlinge discussies, die eveneens spreektijd vragen en de aandacht van de hoofdzaak — ontmoeting tussen regering en volksvertegenwoordiging — afleiden. Het voorgaande geldt bovendien niet alleen voor de openbare beraadslagingen, maar ook voor de commissievergaderingen.

De kracht van dit argument wordt daarentegen weer verzwakt, wanneer men overweegt, dat de grotere fracties niet altijd homogeen zijn en dat, naarmate afsplitsingen van bestaande partijen minder kans krijgen, de diversiteit van opvattingen binnen de fracties dier partijen zal toenemen. Wanneer men — om in eigen kring te blijven — het optreden der a.r. Tweede Kamerfractie gadeslaat, dan blijkt, dat zich daarin — juist op aangelegen punten — nog al eens verschil van opvatting openbaart. Dat leidt intussen niet altijd tot tweezijdige deelneming aan de discussies³⁶⁾ en wanneer — zoals bij vele onderwerpen het geval is — iedere

fractie een bepaalde spreektijd krijgt toegewezen, vergt ook een uiteenzetting zowel door de meerderheid als door de minderheid van de fractie geen extra spreektijd. In het laatste geval heeft echter wel de minister extra tijd nodig, omdat hij nu op twee opvattingen van één fractie moet reageren³⁷⁾. Ook de schriftelijke voorbereiding zal meer tijd en moeite vergen, zodat het tijdsargument bezwaarlijk tegen kleine fracties kan worden aangevoerd.

Een sterker argument tegen kleine fracties is gelegen in het feit, dat zij niet voldoende bij machte zijn om zich over alle aan de orde zijnde vraagstukken een verantwoord oordeel te vormen. Dat kan leiden tot onvoldoende „tegenspel” door de Kamer tegenover de regering, hetgeen weer gaat ten koste van een evenwichtig dualisme in ons staatsbestel.

Het ook wel gebezigde argument, dat kleine fracties belemmerend kunnen werken op de totstandkoming van een kabinet, houdt niet voldoende steek. Zulk een belemmering is veeleer het gevolg van de aanwezigheid van een groot aantal fracties dan van de geringe omvang van enkele fracties. Wil men het bezwaar van de belemmering opheffen, dan moet men niet meer dan twee of drie fracties in de Kamer toelaten. Met het weren van kleine fracties gaat men immers niet direct de mogelijkheid tegen, dat er bv. 10 fracties van 15 leden kunnen zijn. Dat zou eerst recht belemmerend op een kabinetsformatie werken. Ten hoogste zou men met het weren van kleine fracties kunnen bewerkstelligen, dat opkomende politieke groeperingen de moed maar opgeven en er dus nooit meer andere fracties dan de thans bestaande gaan ontstaan.

Intussen is de vraag, of met de motie-Beernink het beoogde doel wel wordt bereikt. Door wijziging van de Kieswet in de door de motie bedoelde zin zou immers wel een rem kunnen worden gesteld op het aantal kleine fracties, maar niet op de grootte der fracties. Immers, wie $1\frac{1}{2}$ maal de kiesdeler zou hebben behaald, zou als eenmansfractie toch zijn intrede in de Kamer kunnen doen. Wil men echter het optreden van kleine fracties voorkomen, dan moet — zoals in het voorstel der regering, dat leidde tot de kieswetwijziging van 1935 — de eis worden gesteld, dat b.v. 3 maal de kiesdeler moet zijn behaald, in welk geval een fractie altijd uit tenminste drie leden zou bestaan. Vermoedelijk dacht hieraan ook de heer Smallegenbroek, toen hij opmerkte, dat men deze „richting” (van verhoging van de minimum eisen voor toelating tot de Kamer) moet uitgaan³⁸⁾. Dat zou trouwens liggen in de lijn van het beleid van de meerderheid der a.r. fractie bij de behandeling van de kieswetwijziging van 1935, toen deze zich als enige groepering uitsprak voor het regeringsvoorstel.

Is derhalve het succes van uitvoering der motie-Beernink reeds dubieus te achten voor wat betreft een betere werking van het parlementaire stelsel, nog twijfelachtiger worden de resultaten, wanneer men het loslaten van de kiesdeler als minimum eis voor toelating tot de Kamer gaat bezien vanuit het oogpunt van een goede functionering van de democratie.

³⁶⁾ Te denken valt aan het verschil van inzicht omtrent de eindbeoordeling van de mammoetwet, die voor een minderheid in de fractie aanvaardbaar bleek, zonder dat zij daarvan in de Kamer rekenschap aflegde.

³⁷⁾ Te denken valt aan de behandeling van het ontwerp van Wet Premie Kerkenbouw en aan de Nieuw-Guinea-kwestie.

³⁸⁾ Handd. II K 1962/1963, blz. C 2030.

In Nederland kennen wij het stelsel van de evenredige vertegenwoordiging met wisselende kiesdeler, d.w.z. met een van te voren vaststaand aantal gekozenen. Heeft een vaste kiesdeler (zoals in België) het bezwaar, dat het aantal gekozenen telkens wisselt, het heeft tot voordeel, dat de overschotten kunnen worden verwaarloosd. Staat echter het aantal gekozenen vast (zoals in Nederland), dan moeten er restzetels worden verdeeld. Dat nu is een der kwalijke gevolgen van ons stelsel. Men kan die gevolgen verkleinen door de kiesdeler te verlagen, d.w.z. het aantal Kamerleden uit te breiden, zodat doorgaans in eerster instantie meer zetels kunnen worden toegewezen en de gezamenlijke resten geringer kunnen zijn. Verhoogt men echter de kiesdeler door inkrimping van het aantal Kamerzetels of stelt men de eis, dat de kiesdeler meer dan eenmaal behaald moet zijn, alvorens de Kamer kan worden betreden, dan neemt het aantal restzetels toe en wordt in gelijke mate afbreuk gedaan aan de evenredige vertegenwoordiging.

Verwijzingen b.v. naar Duitsland waar de minimum eisen voor toelating gesteld zijn op het vijfmaal behalen van de kiesdeler, zijn weinig ter zake, omdat men in Duitsland een gemengd stelsel heeft: deels verkiezing op grondslag van de evenredige vertegenwoordiging (met minimum eisen), deels verkiezing per district (zonder minimum eisen). Voorzover kon worden nagegaan, bestaat — althans in West-Europa — de verkiezing uitsluitend op grondslag van de evenredige vertegenwoordiging met wisselende kiesdeler alleen in Nederland.

Heeft men dit stelsel eenmaal aanvaard, dan mag men correcties slechts toepassen, wanneer zij er toe strekken de kwalijke gevolgen van het stelsel (de restzetels) zoveel mogelijk te verkleinen. Gaat men „corrigeren” om die gevolgen te vergroten, dan tast men immers het stelsel zelf aan. En wie het stelsel wil aantasten, kan beter geheel of gedeeltelijk terugvallen op het districtenstelsel, maar moet niet onder de naam van evenredige vertegenwoordiging de evenredigheid zelf relativeren.

Het minimum van evenredigheid ligt nu eenmaal in de toewijzing van een zetel aan hem die de volle kiesdeler heeft behaald. Wie die eis verhoogt, doet in gelijke mate afbreuk aan de evenredigheid en tast in zekere mate het rechtsgevoel van de kiezers aan. Het valt immers tot op zekere hoogte te verstaan, dat reststemmen nu eenmaal in zetels moeten worden omgezet en dus bij een andere partij terecht kunnen komen. Wanneer het echter de „reststemmen” betreft van een partij die wel eenmaal, maar nog niet anderhalf maal de kiesdeler haalde, dan gaan niet de resten over op een andere partij, maar gaat een gehele zetel over. Dan krijgt een ander een zetel, die volledig „betaald” wordt door een kleine partij. Resten zijn van niemand en kunnen dus volgens een bepaald systeem worden opgeteld en verdeeld. Maar wie de kiesdeler heeft behaald en dan zijn stemmen ziet verhuizen naar een andere partij, die er dus niet een aantal verzamelde reststemmen maar een volledige kiesdeler bij krijgt, houdt toch wel een bittere nasmaak over.

Bij dit alles voegt zich nog een argument, dat speciaal voor onze kring geldt. Uit de gelederen der A.R. Partij zijn in de loop der jaren getreden enkele tienduizenden kiezers, die hun stem uitbrengen op het G.P.V. Bij de laatste verkiezingen kwam het G.P.V. 16 stemmen tekort om voor een zetel in aanmerking te komen. Uitvoering van de motie-Beernink zou

in ieder geval het G.P.V. uit de Kamer weren. Op grond van de cijfers der vorige verkiezingen zou geen enkele andere partij dit lot treffen. Hoewel het beschikbaar komen van waarschijnlijk één extra restzetel toch geen betekenis voor de A.R. Partij zou hebben, omdat deze in de praktijk naar de grootste partijen gaat (in 1959 in casu naar de P.v.d.A.), en hoewel uit dien hoofde de A.R. Partij dus geen belang bij uitvoering van de motie heeft, zou ook de (naar men moet aannemen: ongerechtvaardigde) *schijn* van politiek belang bij het weren juist van het G.P.V. wellicht beter kunnen worden vermeden, wanneer woordvoerders der a.r. fractie zich niet vooraan in de strijd om uitvoering van de motie werpen.

Het gehele vraagstuk verschilt overigens principieel niet veel van dat met betrekking tot de aanvaarding van voorkeurszetels³⁹). Als de lijstkiezedeeler wordt gehaald, maakt men aanspraak op een voorkeurszetel. Iedere poging, hetzij langs de weg der interne partijdiscipline hetzij langs de weg van wijziging der Kieswet, de mogelijkheid tot bezetting van een voorkeurszetel te bemoeilijken, wordt door de kiezer aan gevoeld als een beknutting van zijn rechten. Zo is het ook met het bemoeilijken van de mogelijkheid tot bezetting van een zetel op grond van het behalen van de kiezedeeler. Het schijnt verstandig, zelfs al ontkent men de boven ingebrachte bezwaren, aan die mogelijkheid maar niet te tornen. Dat is ook het oordeel van twee staatsrechtsgeleerden van naam: prof. Van der Pot en prof. Rijpperda Wierdsma. Van beide — tot slot — een citaat.

Van der Pot: „Het is te verstaan, dat de kleine partijtjes, die door afsplitsing op grond van grieven tegen een grotere partij plegen te ontstaan, over het algemeen met weinig welgevallen door de grote partijen worden beschouwd, maar dit moet deze dubbel waakzaam doen zijn tegen machtsmisbruik. Het motief, dat de vertegenwoordiging van kleine partijtjes aan de gezonde werking van het parlementaire stelsel zou in de weg staan, schijnt mij zeer overdreven”⁴⁰).

En uit een protestschrift van Rijpperda Wierdsma: „...wat ik... durf beweren is, dat een poging om de barrière voor de kleine partijen te verhogen een slechten indruk zou maken op méér mensen dan men wellicht zou denken. Nederlanders zijn gevoelig voor zulke dingen, en ook voor den *schijn* van oneerlijkheid moet men oppassen.” „Naar mijn overtuiging komt bij het hierboven aangeroerde vraagstuk de *moralité législative* in het geding”⁴¹).

³⁹) Zie mijn artikel in *A.R. Staatskunde* XXXII (1962), blz. 235.

⁴⁰) Van der Pot, t. a. p.

⁴¹) Uit: *Het recht van de kleine partijen*, N.J.B. 1962, blz. 940 vv.

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Een halve eeuw geleden kende iedereen de uitdrukking, dat „zekere juni-gebeurtenissen in zicht kwamen”. Zij is afkomstig van dr. Kuyper en het was een opzettelijk vaag gehouden omschrijving voor het feit, dat in de eerstkomende junimaand verkiezingen zouden plaats vinden voor de Tweede Kamer. Wanneer zo'n verkiezing in zicht komt, neemt de politieke activiteit toe in het land.

Maar ook in het parlement is er iets van te merken. Niet zelden merkt men, dat een bepaalde fractie iets duidelijk wil vastleggen, wil vaststellen, waar hier de verantwoordelijkheden liggen, of wie hier in gebreke moet worden gesteld. Uiteraard, om er in verkiezingspeeches aan vast te haken.

Dat is nog allemaal net als voorheen, alleen een beetje tammer. Het is ook niet gemakkelijk, de grote tegenstellingen er uit te halen. Neem bv. het sociale beleid van het kabinet-De Quay. Daar heeft geen enkele partij ernstige bezwaren tegen, veeleer komt er lof van alle kanten. Dan is het wel eens moeilijk, om in de verkiezingsstrijd goed op temperatuur te komen.

Alleen het Gereformeerd Politiek Verbond heeft het in dit opzicht niet moeilijk. Want het keert zich alleen tegen de antirevolutionairen en besteedt wekelijks vele verhalen, gelardeerd met meestal oude citaten, om te bewijzen, hoe erg het met de antirevolutionairen wel is geworden.

In één opzicht is de verkiezingsstrijd nu anders dan vorige keren: de televisie is ingeschakeld. En dat is leerzaam voor alle partijen. Het is wel duidelijk, dat het niet op een koopje kan. Men kan het probéren: een schrijfbureau en daarachter een mijnheer, die vriendelijk groet: goedenavond kijkers en luisteraars, ik wilde het in deze tien minuten eens met u hebben over de verkiezingen. U weet, dat in mei... enz. Maar dan is het met één keer afgelopen. Een televisie-kwartiertje moet heel iets anders zijn dan dat men een mijnheer ziet praten.

Natuurlijk, er zijn uitzonderingen. Wanneer De Gaulle voor de televisie komt, dan spreekt hij nadrukkelijk, fors, met gezag, als iemand, die gehoorzaam wil worden. En dat maakt op de Fransen een diepe indruk. Maar zulke gevallen zijn uitzonderingen.

Wil men de verkiezingspropaganda voor de televisie tot haar recht doen komen, dan moet volledig rekening worden gehouden met het bijzondere van dit medium. Het is géén radio met een plaatje, het is óók geen film. Want het *is* televisie en het moet als zodanig worden gebruikt. Dat is voor elke partij nog wel een beetje een probleem, te meer, omdat een goede uitzending heel veel geld kost. En het is een aparte vraag, of de televisie-

uitzendingen een rol van betekenis zullen spelen bij de politieke opinievorming in de maanden van de verkiezingsstrijd.

Er is een soort opinieonderzoek geweest naar de populariteit van verschillende personen. Mevr. Mies Bouman was verreweg de hoogste, door de actie Open het dorp, en dan volgde onze minister van Buitenlandse Zaken, mr. Luns.

Vroeger was dat onvoorstelbaar, dat een minister van Buitenlandse Zaken populair zou zijn. Maar de buitenlandse politiek is véél belangrijker geworden, en minister Luns verschijnt geregeld in het beeld. Hij hoeft er niet apart voor te acteren, als hij voor zijn doen gewoon doet, is het al goed. En hij vertelde onlangs met een soort humor: ik heb televisie aangeschaft, dan zien ze me thuis ook nog eens . . .

Er is een aantal prominente kamerleden, dat zich niet weer beschikbaar heeft gesteld, en daaronder zijn drie fractievoorzitters. De voorzitter van de Tweede Kamer, dr. Kortenhorst, had eveneens de wens, zijn politieke loopbaan met dit parlementaire jaar te beëindigen, maar hij heeft het einde niet meer mogen halen. Wat zou hij anders in de laatste vergadering van de Tweede Kamer in eigen stijl afscheid hebben genomen. Maar het heeft niet zo mogen zijn. Hij was een figuur van bijzondere allure en zijn toespraken hadden karakter en diepgang. Nooit hield hij een gelegenheids-speech in de slechte zin van het woord. En hij hield van mensen, die helemaal zichzelf wisten te zijn. Daarom had hij zulk een grote sympathie voor iemand als wijlen prof. P. S. Gerbrandy.

Het is merkwaardig, dat het vanzelf sprak, dat als opvolger weer een K.V.P.-er moest worden voorgedragen. Een socialist als voorzitter van de Eerste Kamer, dat schijnt te moeten betekenen, dat de andere prote partij, de K.V.P. een zekere aanspraak heeft op het presidium van de Tweede. Eigenlijk is dit onjuist en vroeger is het ook niet zo geweest. We behoeven maar te denken aan de onvergetelijke De Vos van Steenwijk als voorzitter van de Eerste Kamer.

Het wordt bijna een gewoonte, om aan de periodieke verkiezingen voor de Tweede Kamer een voorstel tot grondwetsherziening te verbinden. Het gevolg is, dat de Eerste Kamer tegelijk met de Tweede wordt ontbonden, en dat de grondwettelijke regel, dat de leden van de Eerste Kamer zes jaar zitting hebben, illusoir wordt gemaakt. Daar komt bij, dat een grondwetsherziening als nu aan de orde is, maar weinig om het lijf heeft. En bij elke behandeling van zulk een zéér partiëel wijzigingsvoorstel wordt dan van verschillende kanten betoogd, dat men het ook wel wat grondiger had kunnen doen, wat meer ingrijpend. Maar er komt niets van. Sedert 1848 hebben wij niet weer een herziening gehad die meer betekende dan een gematigde en voorzichtige aanpassing in onderdelen. Van antirevolutionaire zijde wordt op een generale herziening niet of nauwelijks aangedrongen. En toch schreef de A.R. Partij in 1878 in haar program: „De grondwet, gelijk die in 1848 gewijzigd is, aanvaardt zij als uitgangspunt om langs wettigen weg tot een hervorming van onze staatsinstellingen naar eisch der Christelijk-historische beginselen te geraken.”

En bij de herziening van ons beginselprogram in 1934 bleef deze uitspraak gehandhaafd, behalve dat er toen werd verduidelijkt: naar eisch der Antirevolutionaire of Christelijk-Historische beginselen.

En dr. Colijn schreef in *Saevis tranquillus in undis* aan het slot van zijn beschouwingen over dit artikel:

Het is om die reden, dat de uitspraak van ons program, om langs wettige weg te blijven streven naar een hervorming onzer staatsinstellingen, in overeenstemming met den eisch der antirevolutionaire of christelijk-historische beginselen, ook thans nog moet worden gehandhaafd. En derhalve *uit ons program niet mag verdwijnen*.

Dit woord van dr. Colijn kan als een laatste echo worden beschouwd van wat dr. Kuyper in de vorige eeuw over de grondwet van 1848 schreef. Toen leefde in a.r. kring nog sterk de overtuiging, dat de grondwet van Thorbecke een liberale grondwet was, in een revolutiejaar niet zonder chantagemiddelen tot stand gekomen. Een grondwet, die niet nationaal was en geen weerklink vond in ons volk.

In september 1875 schreef dr. Kuyper in *De Standaard*:

„We constateeren slechts een feit, en dit feit, dit onloochenbare feit, mag aldus omschreven: De Grondwet van '48, in vorm weinig Nederlandsch, onlogisch van tekst, slordig van redactie, en te onbestemd in haar bepalingen, heeft geen wortel in het hart van ons volk geschoten en werd in klimmende mate impopulair.”

Kuyper had als schooljongen de plechtige afkondiging van die grondwet nog meegemaakt en hij tekende haar aldus: „Toen in 1848 de Burger-vaders, voorafgegaan door een peleton soldaten, met slaanden trom, het nieuwe Staatsstuk van de pui onzer stads- en rechthuizen afkondigden, bleef ieder aan zijn werk en een enkele voorbijganger, geëscorteerd door heel wat straatjeugd, vormde al het publiek, dat naar de nieuwe Grondwet luisteren kwam.”

En toen in 1873 werd herdacht, dat de Grondwet 25 jaar geleden was afgekondigd, constateerde dr. Kuyper, dat toen haar impopulariteit nog sterker uitkwam, „door het gezochte en gewrongene van den opgezette jubel, door de schaarschheid der vreugdekreten, en bovenal door de volstrekte onthouding van het volk. Eenige hoogleeraren, advocaten, dagblad-schrijvers en rijke particulieren, ziedaar heel het lofzingend heir.”

Maar zoals gezegd, van pleidooien voor een herziening van de grondwet in christelijk-nationale zin, daarvan hoort men niets meer. Omdat het een kansloze zaak wordt geacht? Omdat de betekenis van de grondwet niet meer zo hoog wordt aangeslagen? Of omdat men positiever staat tegenover de grondwet van 1848?

Intussen is men van alle kanten bezig de balans van het kabinet-De Quay op te maken. Vrijwel niemand ontkent, dat het economisch, financieel en sociaal beleid sterk is geweest. Een nieuwe overbesteding werd voorkomen en de sociale voorzieningen werden zeer verbeterd. De cijfers spreken hier een duidelijk taal.

Het is jammer, dat een herziening van de belastingwetgeving, die in menig opzicht tot billijke verlagingen zou leiden, niet door de Tweede Kamer wordt behandeld. Socialisten en K.V.P.-ers wilden er niet meer aan beginnen. Het komt vaker voor, dat de Tweede Kamer het werk van de ministers voor langer of korter tijd frustreert, door wetsontwerpen te laten liggen, soms jarenlang. De motieven zijn niet altijd duidelijk en er is weinig aan te doen.

Minister Cals kan er ook van meepraten.

Maar in elk geval kan hij er op bogen, dat de voornaamste wet, die tijdens het bewind van dit kabinet tot stand is gekomen, zijn contraseign draagt. Het is de wet tot regeling van het voortgezet onderwijs, ingediend tijdens het jongste kabinet-Drees en aangenomen tijdens het bewind van het kabinet-De Quay.

De strijd over dit wetsontwerp is in twee opzichten merkwaardig. Voor eerst, omdat het een principiële strijd was, waarbij het vaak ging om de grondslag van onze wetgeving en om zéér primordiale beginselen, om de vrijheid van onderwijs als aspect van de geestelijke vrijheid, om het verschil tussen rooms-katholieke en antirevolutionaire staatsopvattingen. Zulk een debat is eigenlijk alleen in Nederland mogelijk, mede dank zij het bestaan van partijen op christelijke grondslag.

En in de tweede plaats, omdat de schoolstrijd hier een gewijzigd karakter kreeg. In het verleden hebben de rooms-katholieke en de protestants-christelijke partijen schouder aan schouder gestaan tegenover de linkerzijde. Nu heeft minister Cals het uiterste gedaan en bijna meer dan dat, om de socialisten voor zijn voorstellen te winnen, wat hem dan ook bij de eindstemming in beide Kamers is gelukt.

En tegen de protestants-christelijke woordvoerders leverde hij voortdurend slag, juist over de grondslagen van zijn conceptie. Dat een minderheid van de a.r. fractie in de Tweede Kamer en de meerderheid van de a.r. fractie in de Eerste Kamer (onder leiding van de fractievoorzitter, tevens voorzitter van het Centraal Comité) tenslotte voorstemde, moet voor de minister wel een heel bijzondere voldoening zijn geweest, te meer, omdat het georganiseerde christelijk onderwijs duidelijk en nadrukkelijk tegen was.

Intussen is deze wet zeer onvolkomen. Het gehele overgangsrecht ontbreekt en dat zal in een aparte wet worden geregeld. Dan begint de tweede fase van de strijd, die in de eerste ronde met een overwinning van minister Cals is geëindigd.

Zo gelukkig als minister Cals de laatste maanden is geweest, zo weinig voldoening heeft de minister voor defensie, ir. Visser, mogen smaken, speciaal in de zaak Van der Putten. De commissie uit de Tweede Kamer, die deze zaak heeft onderzocht, kwam met een evenwichtig rapport, waaruit onder meer bleek, dat er véél meer reden tot kritiek was op het beleid van 's ministers ambtsvoorganger dan op dat van de huidige bewindsman. Maar de minister heeft het zelf weer bedorven, door wel een referaat te geven over zijn beleid tegenover de sensatiepers, maar niet in te gaan op hetgeen de Kamer heeft gezegd. En dat wordt hem nu eenmaal zeer kwalijk genomen. Zo kan men zeggen, dat de zaak Van der Putten parlementair tot een einde is gekomen, meer ondanks dan dank zij de verantwoordelijke minister. Voor zijn eer en plezier behoeft niemand minister te worden. Vooral niet van defensie.

18 maart 1963

BOEKBESPREKING

DR. IR. G. HAMMING, *De geroepen groep als drager van maatschappelijke verantwoordelijkheid*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Uitg. H. Veenman & Zn., Wageningen. Prijs f 1,50.

De inaugurele oratie van de opvolger van de zo vroeg ons ontvallen prof. Rip houdt zich bezig met het vraagstuk van de norm voor het economisch handelen, in het bijzonder met betrekking tot de landbouw, waar de vrije markt voor belangrijke sectoren niet werkt. Voor produktie en prijsvorming zijn, waar het hier gaat om essentiële levensbehoeften, normen noodzakelijk. Laat men deze normstelling zonder meer over aan de overheid, dan dreigt volgens de auteur het schrikbeeld van de welvaartsstaat met zijn het ganse leven omknellende groep. Wel is de overheid de enige instantie die met dwingende macht de naleving van door haar gestelde normen kan verzekeren, doch bij het stellen van normen dient de overheid kritisch te worden begeleid door wat genoemd wordt de „geroepen groep”, die weet van „hogere normen” dan die welke door overheid of andere machthebbenden worden gesteld. Zo'n geroepen groep is uiteraard niet de organisatie van belanghebbenden met haar veelal monopolistische tendenties. Noodzakelijk is dat velen zich geroepen weten de door de overheid gestelde normen kritisch te doordenken en dat er vrijheid is zich daarover uit te spreken. De term democratie wordt in Oost en West voor zo uiteenlopende visies gehanteerd, dat schrijver de voorkeur geeft aan de term criticocratie. Werkt deze niet, dan dreigt dictatuur; werkt de criticocratie goed, dan is er geen overwegend bezwaar tegen een diepgaande invloed van de overheid op het economisch leven. De criticocratie is zo de aangewezen vorm van de verantwoordelijke maatschappij.

Het is verheugend dat de nieuw optredende hoogleraar begint met actuele vragen aan de orde stellen, te meer als hij dat wil doen — naar zijn eigen woorden — vanuit de behoefte het maatschappelijk denken te toetsen aan de Bijbel. Dat zou het program kunnen zijn voor een christelijke economische en sociale wetenschap. En dat het ernstig nemen van het Bijbelse getuigenis kan leiden tot het doorbreken van traditionele denkpatronen is een goed reformatorische stelling. We kunnen slechts hopen dat dr. Hamming zijn studenten en ons daarin goede leiding zal geven. De richting waarin dr. Hamming gaat en de wijze waarop hij — veelvuldig — de Bijbel gebruikt, doen echter wel vrezen. Een interpretatie van de eerste hoofdstukken van Genesis, die de indruk wekt dat we hier wel naar de vorm met wereldgeschiedenis te maken hebben, doch naar de inhoud met een kritisch commentaar op de politiek-economische ontwikkeling in de Oude Wereld van Abrahams tijd, valt moeilijk te zien als een

ernstig nemen van het Bijbels getuigenis omtrent de oorsprong en ontwikkeling van de worsteling — de antithese — tussen vrouwenzaad en slangenzaad. De wijze waarop de geschiedenis van Kain en Abel wordt gehanteerd, doet meer denken aan allegorese dan aan Schriftgetrouwe exegetese. Men kan terecht bezwaar hebben tegen een „theologische exegetese” die de Bijbel tot een boek voor het godsdienstige leven reduceert en voor het indringend spreken van de Schrift over de ongerechtigheid in het sociale leven weinig oog heeft; doch daarom behoeft men nog niet te vervallen in een „vermaatschappelijking” van de het volle mensenleven en de totale mens aangrijpende religieuze boodschap van het Woord Gods.

De wijze waarop de schrijver het begrip norm, c.q. „hogere norm” hanteert, doet de vraag rijzen of hij, alvorens zich aan actuele vraagstukken te wijden, toch niet beter eerst aan grondvragen de nodige aandacht zou kunnen geven. Mogelijk zou hij iets kunnen leren van wat in de kring van de calvinistische wijsbegeerte aan inzichten is ontwikkeld inzake de structuur der samenlevingsverbanden. Wellicht zal hij dan ook vanuit de in haar algemeenheid juiste stelling, dat de verantwoordelijkheid van de een die van de ander niet uitsluit, trachten wetenschappelijk verder te komen door mee aan te vatten het onderzoek naar de aard en grenzen van de eigen verantwoordelijkheid en bevoegdheid der verschillende samenlevingsverbanden.

Moge de bezetting van de Wageningse Leerstoel in de Christelijke Maatschappijleer aldus een versterking vormen van het veelszins zwakke front waarop de strijd gevoerd wordt tegen het pragmatistische sociologische denken van deze tijd, dat niet het minst in de wijze waarop het opereert met de term „groep”, zijn nivellerend karakter openbaar maakt.

C. v. D.

TERRITORIALE DECENTRALISATIE

DOOR

PROF. MR. H. D. VAN WIJK

Het rapport dat de in 1954 door de minister van Binnenlandse Zaken ingestelde commissie territoriale decentralisatie na een arbeid van zeven jaren uitbracht, en dat in maart 1962 werd gepubliceerd, heeft aanleiding gegeven tot besprekingen¹⁾ en kritische beschouwingen in verschillende periodieken. Het is niet mijn bedoeling aan deze besprekingen er een toe te voegen, maar meer om naar aanleiding van de verschijning van het rapport enkele opmerkingen te maken over het verschijnsel en de waarde van de territoriale decentralisatie. Het ziet er naar uit, dat het werk van de ministeriële commissie op meer officiële basis zal worden voortgezet; immers is zeer onlangs een ontwerp van wet ingediend²⁾ tot instelling van een raad voor de territoriale decentralisatie. Een suggestie in deze richting was door de commissie gedaan aan het eind van haar rapport, waar zij stelde: „Wat het terrein van de rijks-wetgeving betreft is de commissie, mede op grond van de ervaring die de commissie zelf in de afgelopen jaren in deze heeft opgedaan, van oordeel, dat een reële taak aanwezig is voor een vaste commissie, bestaande uit vertegenwoordigers van de centrale overheid en van de lagere organen, die de daarvoor in aanmerking komende wetsontwerpen, vóór zij bij de Staten-Generaal aanhangig worden gemaakt, beziet vanuit de gezichtshoek van de territoriale decentralisatie.” De regering heeft besloten aan deze suggestie op de meest officiële wijze gehoor te geven: zij stelt voor de instelling van een raad voor de territoriale decentralisatie, die tot taak zal hebben de ministers van advies te dienen over aangelegenheden, de territoriale decentralisatie betreffende en die zal zijn een vast college van advies en bijstand aan de regering als bedoeld in artikel 87 van de Grondwet, en daarom naar de eis van dat grondwetsartikel bij de wet moet worden ingesteld.

Het is duidelijk, dat deze raad zal adviseren in het bijzonder over ontwerpen van wet, maar niet alleen daarover, veelal op verzoek van de regering, maar eventueel ook op eigen initiatief, omtrent concrete voorgenomen maatregelen. Men zou het zo kunnen zeggen, dat de komende raad zijn taak (vrijwel) uitsluitend zal vinden in wat men kan noemen de „artikelsgewijze behandeling”; maar hieruit moet men niet concluderen dat de ministeriële commissie zich beperkt heeft tot de „algemene beschouwingen”. Integendeel, deze nemen in het rapport maar een bescheiden plaats in, terwijl ook hierin uitvoerig wordt stil-

¹⁾ Men zie artikelen van mr. L. A. van Splunder in *De Magistratuur*, 1962 nrs. 5 en 6, van dr. H. A. Brasz in *Financieel Overheidsbeheer*, 1962 nr. 6.

²⁾ Kamerstukken 1962—1963, nr. 7036.

gestaan bij een grote verscheidenheid van wetten van zeer uiteenlopende aard. Dit lag voor de hand. Wil men in onze tijd een verstandig woord over de territoriale decentralisatie zeggen, dan kan men niet volstaan met in gevoelige woorden vervatte sympathiebetuigingen voor het beginsel van de decentralisatie, maar dan zal men zijn aandacht vooral moeten geven aan de uitwerking van dit beginsel in concrete maatregelen. Het is nu eenmaal zo — ook de commissie wijst hierop — dat het zwaartepunt van de werkzaamheid van de lagere territoriale lichamen meer en meer verlegd is van het terrein dat van ouds genoemd is dat van de autonomie naar dat van het zelfbestuur of medebewind. Onder invloed van verschillende factoren — bevolkingsgroei, ontwikkeling van de techniek, industrialisatie, oorlog en bezetting, enz. — heeft de maatschappij zich ontwikkeld in een richting die toenemende leiding van overheidswege noodzakelijk maakte zodat men deze wel aanvaardden moest of men daarvoor nu enthousiast was of niet. Dientengevolge zijn ook de behoeften aan regelingen die vooreerst slechts op beperkt gebied gevoeld worden, meer en meer algemeen geworden, en is een taak van wetgeving die aanvankelijk veelal door vooruitstrevende wetgevers van provinciën en vooral gemeenten was ter hand genomen, meer en meer aan deze lagere gemeenschappen ontnomen en door de formele wetgever overgenomen, die dan echter veelal een belangrijk aandeel van de taak der uitvoering van de geschapen regelingen aan deze lagere gemeenschappen overliet.

Men kan deze ontwikkeling betreuren, gekweld door heimwee naar de goede oude tijd, maar men kan haar niet ongedaan maken, noch voor de toekomst stop zetten. Een „autonome” taak is er voor de lagere gemeenschappen zeker overgebleven, maar wanneer men de onder dit hoofd passende maatregelen van provinciën en gemeenten onderling vergelijkt, in de verwachting daarin in belangrijke mate het plaatselijk eigene te horen spreken, dan zal men toch hoogst waarschijnlijk teleurgesteld worden. De autonome verordeningen van provinciën en gemeenten vertonen onderling veel minder verscheidenheid dan denkbaar zou zijn bij de bestaande vrijheid om zulke verordeningen al of niet vast te stellen en de daarmee gepaard gaande vrijheid ten aanzien van hun inhoud. Wellicht is de verscheidenheid op het gebied van het autonome *bestuur* nog groter, maar deze hangt waarschijnlijk veel meer samen met de ongelijkheid van grootte, en vooral de ongelijkheid van karakter van de gemeenten dan met hun ligging in verschillende streken met wat hun religie en levensbeschouwing betreft, uiteenlopende bevolkingen. Deze verscheidenheid ter zake van het autonome bestuur zal in het bijzonder aan de dag treden waar het gaat om de culturele taak van de gemeente, en voorts uitkomen b.v. bij de verzorging van het openbare vervoer. Het plaatselijk eigene spreekt vandaag zeker niet minder in de maatregelen op het gebied van het zelfbestuur, dan in die op het gebied van de autonomie: de onderlinge verscheidenheid van gemeentelijke uitbreidingsplannen, van gemeentelijke winkelsluitingsregelingen enz. is groter dan die van de algemene politieverordeningen. Deze verschuiving nu van autonomie naar zelfbestuur behoeft niet betreurd te worden; zij was onvermijdelijk en slechts voor een procentueel gering gedeelte betwistbaar. Het zal dus goed zijn deze ontwikkeling te aanvaardden en daarmee ook rekening te houden bij de beantwoor-

ding van de blijvende vraag naar de waarde van de decentralisatie.

Er is trouwens in de latere jaren — vooral de hoogleraren Van den Bergh en Oud hebben zich tot tolk van deze gedachte gemaakt — wel twijfel gewekt omtrent de vraag of de tegenstelling tussen autonomie en zelfbestuur een wezenlijke was; men heeft wel toegegeven dat de autonome taakopdrachten ruimte en vrijheid lieten, vrijheid om te doen of niet te doen, en ook vrijheid omtrent het „hoe”, zij het niet zonder ieder toezicht van hoger hand, maar men heeft daarnaast opgemerkt dat het op het gebied van het zelfbestuur toch niet zo is dat iedere vrijheid meteen ontbreekt en dat slechts verplichtingen bestaan, onder steeds veel stringenter toezicht. Veeleer is het zo, dat waar in een maatregel van een hogere wetgever de uitvoering aan de lagere lichamen wordt overgelaten, deze uitvoeringstaken kunnen worden geplaatst in een schaal van méér naar geleidelijk minder wordende vrijheid, welke schaal dus enerzijds meteen aansluit bij het gebied van de autonomie: de gemeenteraad is terzake van de vaststelling van halve-dagsluitingsverordeningen of vakantiesluitingsverordeningen ingevolge de Winkelsluitingswet 1951 niet of nauwelijks minder vrij dan terzake van de vaststelling van een algemene politie-verordening op grond van artikel 168 gemeentewet.

Aan de andere zijde van de schaal ligt zo ongeveer het uitbreidingsplan, tot vaststelling en herziening waarvan de gemeenteraad door gedeputeerde staten verplicht kan worden, zo hij niet door de wet verplicht is, met de mogelijkheid dat gedeputeerde staten deze taak van het gemeentebestuur overnemen wanneer dit in gebreke blijft, met de eis van goedkeuring van het plan door gedeputeerde staten en met de mogelijkheid dat ook de Kroon het plan in beroep alsnog afkeurt met een motivering waarin is aangegeven in welke zin het plan door de gemeenteraad zal moeten worden herzien. Het verschil schijnt dus niet zozeer dat te zijn van vrijheid en gebondenheid, maar veeleer dit dat wij bij de autonomie te maken hebben met een wettelijke taakopdracht bij algemene formule (artikelen 167 en 168 gemeentewet, artikelen 89 en 90 Provinciewet), en op het gebied van zelfbestuur of medebewind met een taakopdracht per enumeratie, waarbij dat woord opdracht op geen van beide gebieden betekent dat er per se een stringente verplichting is. Op het gebied van het zelfbestuur kan die verplichting er zijn, duidelijk in de wet geformuleerd, met meer of minder scherpe sancties bij nalatigheid, op het gebied van de autonomie is deze er wettelijk geformuleerd niet, maar is het zo dat de organen van provincie en gemeenten toch niet vrij geacht kunnen worden haar bevoegdheden ongebruikt te laten liggen waar het belang van de provinciale of de plaatselijke samenleving om maatregelen roept. Het is dus alles een kwestie van meer of minder, van een schaal die geleidelijk verloopt.

Met de twijfel omtrent het essentiële van de tegenstelling tussen autonomie en zelfbestuur hangt samen de twijfel — die dan ook geenszins toevallig door dezelfde auteurs is geuit — of het wel juist is dat de gemeentewet en de thans vervallen Provinciale wet de verantwoordingsplicht van gedeputeerde staten jegens provinciale staten en van burgemeesters en wethouders jegens de gemeenteraad beperk(t)en tot het terrein van de autonomie. Bij de totstandkoming van de Provinciewet van 1962 is terzake, na een nogal vinnig debat in de Tweede Kamer, een moderner bepaling tot stand gekomen (artikel 113) waarin de verantwoordelijkheid

van gedeputeerde staten aan provinciale staten weliswaar niet voor *alle* zelfbestuurstaken geheel wordt aanvaard, maar waarin toch het standpunt is losgelaten dat die verantwoordingsplicht op het gebied van het zelfbestuur in het geheel niet past.

Bezien wij het zo dan kunnen wij zelfs constateren dat het verschil tussen de territoriale lichamen, provincie en gemeente, enerzijds en de oude doelcorporaties, de waterschappen, en de nieuwere lichamen van functionele decentralisatie, de produktschappen en bedrijfsschappen, anderzijds niet zo groot is als wel wordt aangenomen. Aan de laatstbedoelde lichamen wordt één of worden enkele taken bepaaldelijk opgedragen, liggen in een speciale sector van de openbare belangenbehartiging, en juist met het oog op diè taken worden deze lichamen naar behoefte in het leven geroepen. Die speciale taakopdrachten naar behoefte heeft men bij provincie en gemeenten ook waar wij ons bevinden op het groeiende gebied van het zelfbestuur, alleen is het aantal van die opgedragen speciale taken veel groter, hetgeen samenhangt met de omstandigheid dat deze lichamen niet ad hoc naar behoefte worden geschapen maar in de oorspronkelijke opbouw van de Nederlandse staat voorhanden zijn zodat naast hun autonome taak die aan hen overgelaten is speciale taken door hogere regelingen aan hen kunnen worden opgedragen. De algemeenheid van de taak van deze territoriale lichamen, die vaak als het wezenlijke wordt gezien, komt vooral uit in de relatief in betekenis verminderende taak van de autonomie: op het gebied van het zelfbestuur kan men alleen van een algemene taak spreken wanneer men de veelheid van speciale taken tezamen wil zien als één algemene taak. Wel hangt met deze algemeenheid van de taak der territoriale lichamen, ook in deze laatste zin beschouwd, samen dat het hele grondgebied van Nederland in provinciën en gemeenten is opgedeeld (wil men: dat Nederland uit provinciën, dat de provinciën uit gemeenten zijn opgebouwd), waardoor de mogelijkheid tot opdragen van steeds nieuwe taken vlotter voorhanden is, hetgeen uiteraard tot gevolg heeft dat van die mogelijkheid op steeds ruimer schaal wordt gebruik gemaakt.

Die algemeenheid, in oude of in nieuwe stijl, van de taak van provinciën en gemeenten brengt nu op haar beurt weer mee dat de structuur van de besturen dezer lichamen wezenlijk en praktisch anders is dan die van waterschappen en p.b.o.-lichamen, hoezeer met name in de Wet op de bedrijfsorganisatie op vele punten de provinciale wet en de gemeentewet tot voorbeelden zijn genomen. Voor de vervulling van de provinciale en de gemeentelijke bestuurstaak zal men steeds mensen moeten hebben met een algemeen gerichte belangstelling, waarom het ook voor de hand ligt dat bij hun keuze „politieke” overwegingen de doorslag geven: dit adjectief „politiek” moge een niet zo gemakkelijk te omschrijven inhoud hebben, daartoe behoort toch zeker de idee van het zich betrokken weten bij en dus belangstelling hebben voor al wat de belangen van het gemeenbest aangaat, gisteren en vandaag maar mogelijk ook geheel onvoorzien morgen en overmorgen. Men zou kunnen zeggen dat de structuur van de besturen van de lagere territoriale lichamen in belangrijke mate, althans veel meer dan die van de doelcorporaties, gelijkvormig is aan die van het bestuur van de staat, waarbij nogmaals worde opgemerkt dat deze structuur niet uit het wettelijk statuut van de lichamen alleen kan worden

afgelezen maar mee uit de feitelijke functionering. Zo ligt het als het ware voor de hand dat uitvoeringstaken door het wet worden opgedragen aan de besturen dezer territoriale lichamen.

Een belangrijk voordeel van deze inschakeling van provinciën en gemeenten is nl. dat bij de vervulling van de totale bestuurstaak aldus een groot aantal bestuurders wordt getrokken, gekozen door de kiezers of verantwoordelijk aan de door de kiezers gekozen lichamen, terwijl bij uitvoering van wetten door ambtelijke apparaten de burger van Amsterdam tot Katwoude te maken heeft met ambtenaren tot wie hij in een heel andere relatie staat. Uit de aard der zaak zal niet bij iedere wettelijke regeling uitvoering door besturen van provincie en gemeenten aanbeveling verdienen: de uitvoering van belastingwetten b.v. past veel beter in handen van een gedeconcentreerd apparaat van de rijksbelastingdienst. Met name echter daar waar bij de uitvoering der wetten nog beleidsbeslissingen te nemen zijn is uitvoering door de besturen van provinciën en gemeenten veel gunstiger.

Wanneer men als voordelen van het systeem van decentralisatie noemt dat daarbij de beslissingen, of deze nu strekken tot uitvoering van hogere regelingen of niet, genomen worden door bestuurders die de situatie waarvoor de beslissing zal gelden meer van nabij kennen, die beter op de hoogte zijn met plaatselijke omstandigheden, die een andere instelling hebben dan welke men in een ambtelijk apparaat mag verwachten, dan is meteen duidelijk dat deze voordelen vooral daar spreken, waar ruimte is voor beleid, afhankelijk van de aard van de zaak, van de concrete situatie, van de plaatselijke omstandigheden en ook wel van principiële uitgangspunten. Waar dat niet het geval is zijn de bezwaren van de bureaucratie, die men in dit systeem zegt te ontgaan, nauwelijks aanwezig, en is een uitvoering van wetten door een gedeconcentreerd rijksapparaat soms zelfs wel te verkiezen: dit is deskundig en ervaren in de toepassing van soms zeer gedetailleerde voorschriften van wet en uitvoeringsregelingen.

In dit verband past een kanttekening bij een opmerking die de commissie territoriale decentralisatie in haar rapport maakt op bladzijde 20; zij geeft daar in haar hoofdstuk „Beperking van de bemoeiingen van het hoger gezag” een aantal richtlijnen, waarvan de eerste als volgt luidt: „de aan de lagere besturen toegekende bevoegdheden dienen zo min mogelijk aan beperkingen te worden onderworpen. Slechts wanneer zulks volstrekt noodzakelijk is met het oog op de belangen welke de wettelijke regeling beoogt te dienen, kunnen beperkingen als daar zijn: limitatieve omschrijvingen van gronden voor het verlenen of weigeren van een vergunning, voorschriften omtrent de aan een vergunning te verbinden voorwaarden e.d., toegelaten worden. In beginsel worde vermeden het scheppen van de mogelijkheid voor hoger gezag tot het geven van „aanwijzingen” met betrekking tot de uit te oefenen bevoegdheden, tenzij omgeven door voldoende waarborgen”. Men kan dit zo lezen (of de commissie dit bedoelt laat ik in het midden) dat de wens van inschakeling van organen van provincie en gemeente voorop staat, en dat daaruit voortvloeit de wens dat wettelijke regelingen ruimte laten voor verschillende beslissingen bij de uitvoering, het verlenen of weigeren van vergunningen e.d.; slechts wanneer zulks *volstrekt* noodzakelijk is kunnen beperkingen, b.v. limita-

tieve omschrijving van weigeringsgronden worden toegelaten. Hier moet de vraag wel rijzen of aldus niet het „belang” van het uitvoerende lagere lichaam teveel primair, beslissend wordt geacht; die beperking, nauwkeurige concrete omschrijving van rechten en plichten van het gezag dat de wet uitvoert, en dus, dat is de keerzijde, ook van de burger die enige toestemming, vergunning of dergelijke volgens de wet behoeft, dient toch ten zeerste het belang van de rechtszekerheid, en is dus een groot goed voor de burger. Ik zou geneigd zijn te stellen dat zo concreet mogelijke omschrijving *steeds* de voorkeur verdient en dat, waar dientengevolge het plezier voor de lagere lichamen er af zou zijn, de uitvoering liever maar aan ambtelijke instanties ware op te dragen, dan dat ter wille van dat plezier der uitvoeringsorganen volstaan werd met meer ruimte biedende, vage normen in de wettelijke regeling, vooral waar — ook na de totstandkoming van de Wet beroep administratieve beschikkingen — voldoende rechtsbescherming tegen de beschikkingen van de lagere lichamen nog ontbreekt. Een regeling als b.v. die van de Lager-onderwijswet 1920 biedt de besturen van bijzondere scholen grote rechtszekerheid, wat toch geen kwaad ding is, ondanks het ontbreken van noemenswaardige beleidsvrijheid voor de gemeentebesturen; evenzo is de rechtszekerheid gediend met het systeem van de Woningwet, dat limitatief aangeeft op welke gronden een bouwvergunning geweigerd mag worden, en ook dat is eer toe te juichen dan te verwerpen, al is het hier zo dat de vrijheid van oordeel bij de beslissing op een bouwaanvraag moge ontbreken, maar dat aan de andere kant weer invloed is toegekend aan de gemeentebesturen bij de vaststelling van uitbreidingsplannen (straks bestemmingsplannen) en van bouwverordeningen, waarmede het bouwplan niet in strijd mag zijn, wil men recht hebben op een bouwvergunning. Ik zou al deze gebonden regelingen niet graag willen ruilen voor vrijere, die de lagere lichamen meer beleidsruimte verschaffen ten koste van de rechtszekerheid van de aan de wet onderworpenen. Er blijven nog genoeg regelingen over waar zo'n concreet uitgewerkte normstelling niet mogelijk is, en waar dus wel noodgedwongen meer of minder ruimte van beleid moet worden geroepen; in déze gevallen is uitvoering door de lichamen van territoriale decentralisatie zeer verre te verkiezen boven uitvoering door een ambtelijk apparaat. Die territoriale lichamen liggen, gelijk gezegd, gezien hun structuur, in het verlengde van de organen van het rijk en zij zijn dus het best in staat om het werk dat de formele wetgever als het ware onvoltooid moest laten, in een tevoren niet te voorziene reeks van concrete beslissingen voort te zetten. Men wekke echter niet de indruk, gelijk in de geciteerde richtlijn van de commissie toch wel enigszins geschiedt, dat men de beleidsvrijheid van de organen der lagere lichamen een goed acht van zo hoge waarde, dat daar voor het andere grote goed van de rechtszekerheid van de burger, dat uit de aard der zaak m.i. voorrang moet genieten, weleens zou moeten wijken; aldus zou naar mijn mening de zaak op de kop worden gezet.

Er zouden bij het rapport van de commissie veel meer kanttekeningen zijn te maken, maar het zouden, gezien de aard van het rapport, in hoofdzaak detailopmerkingen zijn, en het lag gelijk ik in het begin vermeldde niet in mijn bedoeling het rapport van bladzijde tot bladzijde in dit artikel na te gaan. Wel is het van betekenis dat de zaak in discussie blijft, ook

ten aanzien van de bestaande wetgeving. In haar hoofdstuk „Overdracht van taken” doet de commissie te dier zake suggesties ten aanzien van een groot aantal wetten, ressorterende onder verschillende ministers. Een begin van voortgezette discussie hieromtrent wordt geboden in een nota die de minister van Binnenlandse Zaken onlangs aan de Staten-Generaal heeft doen toekomen³⁾, en waarin het standpunt van de betrokken ministers ten aanzien van elk van de voorstellen van de commissie is weergegeven. Sommige van de suggesties worden daarin aanvaard, andere verworpen, weer andere zijn nog in overweging. Het zal uiteraard in vele gevallen niet moeilijk zijn tegenover de voordelen welke de commissie in concreto gelegen acht in verdere inschakeling van de organen van provincie en gemeente, met meer zelfstandige beslissingsbevoegdheid, dus met minder hoger toezicht, tegenbeschouwingen te leveren, die het nut onderstrepen van meer centrale uitvoering of van strakker toezicht; het is maar de vraag in welke geest men de zaak benadert; al naar gelang men sympathiek staat tegenover de decentralisatiegedachte dan wel deze veelszins maar hinderlijk acht zal men de enerzijdse of anderzijdse overwegingen zwaarder laten wegen.

Men kan zelfs van oordeel zijn dat het standpunt dat de commissie zelf inneemt (op sommige punten is haar conclusie negatief) niet steeds geheel consequent is, en dat zij de bezwaren van meer vrijheid voor provinciën en gemeenten wel eens wat te zwaar weegt; zij heeft b.v. in het reeds aangeduide hoofdstuk „Beperking van de bemoeiingen van het hoger gezag” nagegaan welke punten uit de in artikel 228 gemeentewet voorkomende opsomming van besluiten welke aan goedkeuring van gedeputeerde staten onderworpen zijn zonder meer zouden kunnen vervallen; zij is van oordeel dat deze mogelijkheid bestaat ten aanzien van de besluiten betreffende de verzekering van gemeentegelden, betreffende het opdragen van een geschil aan de beslissing van scheidsmannen, betreffende het voeren van rechtszittingen door de gemeente en het berusten in een tegen de gemeente ingestelde rechtsvordering. Terzake van de besluiten betreffende het aanvaarden der aan de gemeente gemaakte erfstellingen of legaten of gedane schenkingen ziet de commissie daarentegen — in tegenstelling tot de commissie-Oud van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten — niet voldoende grond voor het laten vervallen van de goedkeuringseis, zelfs niet wanneer de erfstellingen enz. onvoorwaardelijk zijn; haar motief is dat uit de aanvaarding voor de gemeente financiële nadelen kunnen voortvloeien: „Het onvoorwaardelijk gelegateerde goed kan b.v. zodanige financiële lasten met zich meebrengen, dat aanvaarding in strijd kan komen met het financieel gemeentebelang (een ingevolge de Monumentenwet aangewezen kasteel)”. Dit motief lijkt onvoldoende en niet consequent: ook uit de eerder genoemde besluiten ten aanzien waarvan de commissie de goedkeuringseis wel wil laten varen, kunnen (financiële of andere) nadelen voor de gemeente voortvloeien; het is maar de vraag of men overal waar nadeel kan ontstaan een zodanig toezicht wenst dat dat nadeel *mogelijkerwijs* wordt vermeden, of dat men uitgaat van het standpunt dat het overlaten van taken aan lagere zelfstandige lichamen de aanvaarding hunner mondigheid impliceert, waarmee strookt dat dat overlaten geschiedt

³⁾ Gereleveerd in *De Nederlandse Gemeente* van 22 maart 1963, blz. 147 e.v.

onder aanvaarding van het risico dat het lagere lichaam ook wel eens iets zal doen dat minder wenselijk is, althans door het hogere gezag, dat het niet *altijd* beter kan bekijken, minder wenselijk wordt geacht.

Aan deze juiste instelling tegenover de gedachte van de decentralisatie ontbreekt het nog wel eens op sommige ministeries; een door mij zeer hinderlijk geacht voorbeeld daarvan wordt door de commissie gereleveerd op bladzijden 43 en 44: bij de wijziging van de Winkelsluitingswet 1951 in 1959 is het voorschrift dat voor de vaststelling door de gemeenteraden van halvedagsluitingsverordeningen of vakantiesluitingsverordeningen de Kamer van Koophandel moet worden *gehoord* veranderd in deze zin, dat zulke verordeningen door de gemeenteraad niet kunnen worden vastgesteld tenzij *op verzoek van of na gunstig advies van* de Kamer van Koophandel. Probeert men in de kamerstukken licht te vinden over de vraag waarom deze wijziging noodzakelijk werd geacht, dan vindt men niet meer dan dit, dat het sinds 1952 een paar maal is voorgekomen dat een gemeenteraad een verordening vaststelde waar de Kamer van Koophandel het niet mee eens was. Welke gemeenten dat waren, welke verordeningen en op welke gronden de gemeenteraad meende met de Kamer van Koophandel van mening te moeten blijven verschillen wordt niet vermeld. Zulk een motivering voor de beknotting van de bevoegdheden van de gemeentebesturen is nu toch ten enenmale onvoldoende, en zij getuigt van een averechtse instelling tegenover de gedachte van de decentralisatie: overlaten van taken is waarlijk over te laten, en waar de te nemen beslissingen (mede) beleidsbeslissingen zijn daar behoort het uitvoerende gezag een zekere mate van zelfstandigheid te hebben (hoeveel, hangt van de aard van de materie af), die uiteraard gegeven wordt opdat juiste, rechtvaardige, doelmatige besluiten kunnen worden genomen, maar waar tegenover het risico aanvaard behoort te worden dat ook wel eens minder goed verantwoorde besluiten tot stand komen. Waar dit zo ernstig zou zijn dat van strijd met de wet of met het algemeen belang zou kunnen worden gesproken is er altijd de mogelijkheid tot hantering van het Koninklijke vernietigingsrecht, dat weliswaar slechts spaarzaam behoort te worden gebruikt, maar het ging in het gereleveerde geval blijkens de opmerkingen van de regering ook slechts om sporadische gevallen.

Dit is maar een voorbeeld; een minder juiste, een minder waarderende instelling ten opzichte van de decentralisatie komt echter meer voor, waarschijnlijk op de meer „technische” ministeries meer dan op de meer „bestuurlijke”. Het is goed dat te dezer zake waakzaamheid blijft bestaan, terzake van de grote lijnen, maar ook terzake van de details.

De discussie worde voortgezet.

IS EEN ZIEKENFONDS EEN SOCIALE VERZEKERING OF EEN ORGAAN VAN ZORG VOOR DE VOLKSGEZONDHEID?

DOOR

PROF. DR. A. C. DROGENDIJK

Het door de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid op 25 augustus j.l. bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediende Ontwerp Ziekenfondswet heeft reeds heel wat stof doen opwaaien, met name in de kringen der ziekenfondsorganisaties. Een van de knelpunten is n.l. het feit, dat in dit nieuwe wetsontwerp de ziekenfondsen worden ondergebracht bij de sociale verzekeringen in plaats van bij de zorg voor de volksgezondheid. Wanneer men n.l. de memorie van toelichting opslaat, dan leest men aldaar op blz. 4 het volgende:

„Met als uitgangspunt het streven naar combinatie van de gedachte van de verplichte verzekering met die van de vrijheden, welke voor een zo groot mogelijke verzorging van de volksgezondheid noodzakelijk zijn, moet worden onderzocht welke vorm de verplichte ziekenfondsverzekering dient te hebben. Het is ondergetekende bekend, dat naar veler oordeel deze combinatie slechts mogelijk is door de in de wet neergelegde verplichting tot verzekering te realiseren via het sluiten van verzekeringen, welke naar hun aard het karakter hebben van verzekeringsovereenkomsten in de zin van het Wetboek van Koophandel. Het wil hem echter voorkomen, dat dit niet juist is. Wanneer men erkent, dat de verplichte ziekenfondsverzekering, zoals deze zich in Nederland heeft ontwikkeld, het karakter draagt van een verplichte sociale verzekering ter realisering van een stuk volksgezondheidszorg — het wil ondergetekende voorkomen, dat de strijd-vraag of de ziekenfondsverzekering tot de sociale verzekering of tot de volksgezondheidszorg behoort, van een oneigenlijke tegenstelling uitgaat — dan betekent dit dat die verplichte verzekering zich in belangrijke mate dient aan te sluiten bij de rechtsvorm der sociale verzekering, welke publiekrechtelijk geaard is.”

In zijn memorie van antwoord stipuleert de minister nogmaals het standpunt, dat de ziekenfondsverzekering uiteraard een vorm van verplichte sociale verzekering is. Weliswaar levert de ziekenfondsverzekering een uiterst belangrijke bijdrage aan de volksgezondheid en maakt zelfs volgens de bewindsman een wezenlijk onderdeel uit van het geheel aan instellingen voor de gezondheidszorg. Maar zij is en blijft z. i. een vorm van sociale verzekering en wel zodanig, dat hij geen aanleiding heeft gevonden de begrotingsposten die op het ziekenfondswezen betrekking hebben over te brengen naar een andere afdeling.

Nieuw is deze gedachte overigens niet, want het feit, dat de huidige Ziekenfondsraad stroef werkt (mede voorzeker door het grote aantal leden), de omstandigheid dat de financiering, met name de bijdrage der werkgevers, een grote rol in de huishouding der ziekenfondsen speelt, en

het feit, dat aan het ziekenfondswezen behalve het aspect van de volksgezondheid ook dat van de sociale verzekering is verbonden, hebben meerderden reeds vroeger het plan doen opvatten, de Ziekenfondsraad een „sectie” van de Sociale Verzekeringsraad te doen vormen, of anders gezegd, het gehele ziekenfondswezen te incorporeren bij het sociale verzekeringswezen.

Tegen deze gedachtengang en derhalve ook tegen het uitgangspunt van minister Veldkamp ten aanzien van dit wetsontwerp, dient echter met kracht stelling te worden genomen. Wat toch is het geval?

Er is in het verleden al heel wat strijd gevoerd over de vraag, wat nu eigenlijk een ziekenfonds is. Is het ziekenfonds een verzorgingsinstituut? Zeker niet. Een ziekenfonds toch geeft zelf geen geneeskundige verzorging (hetgeen trouwens in strijd zou zijn met de Wet op de uitoefening van de Geneeskunde, welke uitdrukkelijk daarvoor aanwijst de artsen, resp. apothekers, tandartsen en vroedvrouwen) maar bemiddelt slechts in die zorg. De eigenlijke verantwoordelijkheid voor de ziekenzorg blijft liggen bij de patiënt die de arts zijner keuze te hulp roept en bij de geneesheer die zijn zieke behandelt. Het ziekenfonds heeft alleen maar te zorgen, dat zijn verzekerden alle verstrekkingen ontvangen, welke redelijkerwijs voor de hedendaagse gezondheidszorg worden vereist. Maar op welke wijze dit nu in de praktijk geschiedt, laat het geheel over aan de competentie van de medewerkers, want het ziekenfonds mag onder geen beding de verhouding tussen medewerker en patiënt aantasten of schaden. De verhouding tussen arts en patiënt is en blijft zuiver individueel en slechts tussen de verzekerden en de medewerkers bestaat een „verzorgingsrelatie”.

Om nu uit te maken wat een ziekenfonds dan wel is, is het nodig wat dieper in te gaan op de relatie tussen ziekenfonds en verzekerden. Om zich te vrijwaren tegen hoge kosten van medische en farmaceutische behandelingen bij eventuele ziekte, hebben de minder draagkrachtigen zich „en masse” verzekerd bij het fonds tegen betaling van een vast bedrag per week. Wanneer slechts enkelen dit gedaan zouden hebben, zou het ziekenfonds financieel niet hebben kunnen bestaan. Duizenden en nog eens duizenden hebben echter het grote voordeel van zulk een verzekering ingezien. Zodoende is het beginsel van elke verzekering, eventuele schade, eventuele onkosten, eventueel verlies niet alleen maar gemeenschappelijk te dragen waardoor de druk aanmerkelijk verlicht wordt, ook in het ziekenfonds voor de volle honderd procent aanwezig. En wie zal ontkennen, dat het ziekenfonds niet sociaal, d.w.z. maatschappelijk gericht is? Het ziekenfonds kan dus zeer zeker gezien worden als een collectieve verzekering tegen de gevolgen van ziekte, als het verzekeringstechnisch intermediair tussen de verzekerden enerzijds en de medewerkers anderzijds. Het is een stuk maatschappelijke verzekering ten dienste van en in het belang van de volksgezondheid.

Men houde evenwel goed in het oog, dat het geen „gewone” sociale verzekering is, zoals b.v. die van de Ongevallenwet of die van de Ziektewet. Wat toch verstaat men onder *sociale verzekering*? Naar moderne opvattingen dient het begrip „sociale verzekering” ruim omschreven te worden. Prof. Levenbach b.v. geeft daarvan de volgende definitie: „Onder sociale verzekering in de ruimste zin is te verstaan het geheel van die

instellingen of maatregelen, welke beogen aan personen, die tot een bepaalde groepering van economisch zwakkeren behoren, recht op een zekere prestatie te verschaffen ingeval van intreding van omstandigheden, welke voor allen als mogelijkheid dreigen en welke als gevolg hebben, hetzij dat hun inkomen (met name in verband met hun arbeid) ophoudt of vermindert, hetzij voor hen zeer moeilijk te dragen uitgaven noodzakelijk worden, hetzij beide." Afgezien van zijn lengte en onoverzichtelijkheid geeft deze definitie inderdaad enig inzicht in het wezen der sociale verzekering.

Volgens prof. Van Esveld echter beperkt deze definitie zich alleen tot een beschrijving van de uiterlijke rechtsfeiten en voldoet ze niet aan datgene wat voor een sociale verzekering kenmerkend geacht dient te worden. In dit verband wijst hij er op, dat sociale verzekering nooit alleen beoogt materiële zekerheid te brengen, doch altijd ook geestelijke zekerheid. Eerst wanneer de angst voor gebrek wordt weggenomen, zal de mogelijkheid geschapen worden, dat de arbeiders zich tot geestelijk volwaardige mensen ontwikkelen.

Dientengevolge heeft volgens prof. Van Esveld een sociale verzekering de volgende doelstellingen: *a.* materiële compensatie door middel van geldelijke uitkeringen en medische voorzieningen, en *b.* geestelijke compensatie door middel van het handhaven van de psychische onafhankelijkheid in verband met het wegnemen van wat men tegenwoordig de vrees voor gebrek noemt.

Vergelijkt men nu hierbij de doelstelling van een ziekenfonds, dan springt onmiddellijk in het oog, dat de hulp in het ziekenfondswezen — behoudens enkele uitzonderingen — niet in geld, maar in natura wordt gegeven. Bovendien regardeert deze hulp het gehele gezin, draagt het ziekenfonds een privaatrechtelijk karakter en staat het verzekerings-element primair ten dienste van de volksgezondheid en niet ten dienste van de bestaanszekerheid.

Om deze redenen dienen wij er aan vast te houden, dat het ziekenfondswezen in eerste instantie een zaak van zorg voor de volksgezondheid is, waarbij men om het geheel te financieren gebruik heeft gemaakt van de methode der sociale verzekering. In wezen is het ziekenfonds echter geen sociale verzekering, maar een *collectieve* verzekering. Tegen deze zienswijze heeft men als voornaamste bezwaar ingebracht, dat het ziekenfonds sinds het beruchte Ziekenfondsbesluit een ander karakter zou hebben gekregen en wel van privaatrechtelijke instelling een publiekrechtelijke instelling zou zijn geworden. De redenering hierbij is als volgt. Sinds het Ziekenfondsbesluit in werking trad hebben wij te doen gekregen met twee soorten verzekerden: enerzijds de vrijwillig verzekerden, dat zijn degenen die privaatrechtelijke verzekeringsovereenkomsten sluiten en anderzijds verplicht verzekerden, dat zijn degenen die van rechtswege onder de Ziektewet vallen en ipso jure publiekrechtelijk verzekerd zijn krachtens genoemd besluit. Sedert 1941 zijn derhalve de ziekenfondsen uitvoeringsorgaan geworden van een publiekrechtelijk geregelde verzekering en daarmee voor een belangrijk deel gekomen in de rij van sociale verzekeringen.

Tegen deze redenering kan allereerst opgemerkt worden, dat de ziekenfondsen, ontsproten uit particulier initiatief sinds jaar en dag een privaat-

rechtelijk karakter dragen. En ook heden ten dage berusten zij op een volkomen vrijwillig fundament. In de tweede plaats is de verhouding tussen medewerker en verzekerde in beginsel geen andere dan die tussen arts en particuliere patiënt.

Dat de financiële verhouding tussen beiden een geheel andere is en via een derde geregeld wordt, doet aan dit principe niets af. Dit wil niets meer of minder zeggen dan dat het meest essentiële van een ziekenfonds, te weten de verzorgingsrelatie tussen de verzekerden die om hulp vragen en de deelnemers die hulp geven, van privaatrechtelijke aard is. En hetzelfde geldt van de contractuele relatie, welke bestaat tussen de medewerkers en het ziekenfonds. Deze overeenkomsten worden immers in vrijheid opgemaakt tussen de maatschappijen enerzijds en de ziekenfondsorganisaties anderzijds en behoeven alleen de goedkeuring van de Ziekenfondsraad. In de vierde plaats hebben wij dan nog altijd de afdeling vrijwillige verzekering, waarover de overheid slechts toezicht en controle houdt, maar waarmee zij overigens in het geheel geen bemoeienis heeft. En tenslotte gaat het bij een ziekenfonds principieel om individuele geneeskundige behandeling, dus om particuliere, private belangen en niet om gemeenschapsbelangen.

Volgens ons heeft daarom het ziekenfonds ook na het tot stand komen van het Ziekenfondsbesluit, zijn privaatrechtelijk karakter behouden. Alleen is het geen zuivere privaatrechtelijke collectiviteit meer omdat het sedert de bezettingstijd een publiekrechtelijke taak heeft gekregen. De figuur is toch zo, dat de verplicht-verzekerde die zich bij het ziekenfonds aanmeldt niet geweigerd kan worden, ook al is hij op dat moment ziek. Hij sluit echter geen contact omdat hij reeds van rechtswege door zijn loondienstverhouding verzekerd is. Door zijn aanmelding komt slechts een inschrijving tot stand bij het door hem gekozen ziekenfonds.

Verder is het zo, dat de ziekenfondsen de coupons, welke de werknemers van hun werkgevers krijgen, te hunnen huize door de bode laat innen, een en ander conform de wettelijke regeling. Maar deze nieuwe publiekrechtelijke taak tast het wezen van het ziekenfonds niet dermate aan, dat zij alleen hierdoor van karakter zou zijn veranderd. Bij een ziekenfonds komt heel wat meer kijken dan alleen de kwestie van de premie en wat daarmee verband houdt. Om deze redenen zijn de *ziekenfondsen*, wat hun juridische karakter betreft, te kenschetsen als een *privaatrechtelijke organisatie* met een *publiekrechtelijke taak*.

Uit het bovenstaande volgt, dat het uitgangspunt van de minister, de Ziekenfondswet te plaatsen in de rij der overige sociale verzekeringen, beslist moet worden afgewezen. Er is wel degelijk van een eigenlijke tegenstelling of liever van een essentieel verschil sprake is. Behalve op het reeds naar voren gebrachte moge nog op het volgende de aandacht gevestigd worden.

„De sociale verzekering in ons land,” aldus Ratté, „is inderdaad een staalkaart van systemen. Wij kennen de ongevallenwetten met hun ambtelijke medische apparaat naast de ziekwet: van beide wetten is het kenmerk, dat zij gelduitkeringen verzorgen, over welke de ontvangers het volle beschikkingsrecht hebben. Beide wetten zijn beperkt tot werknemers en de ziekwet is daarbij nog aan een loongrens gebonden. Indien men de A.O.W. als een sociale verzekering wil beschouwen, dan moet men erken-

nen, dat deze wet met het bedrijfsleven geen ander contact heeft dan dat de premies tegelijk met de loonbelasting worden geïnd. De invaliditeitswet heeft weer een andere structuur en de daaruit voortvloeiende werkwijze verschilt diametraal met de hierboven genoemde „sociale verzekering”. De minister gaat dus wel zeer oppervlakkig te werk, wanneer hij bij oekase het ziekenfondswezen rangschikt onder de sociale verzekering zoals hij die ziet, namelijk uitsluitend gebonden aan het algemeen belang en aan het bedrijfsleven.”

Het bovenstaande zou ik aldus willen samenvatten. Ziekenfondsen zijn sociale instituten, maatschappelijke instellingen, met een dubbele functie. Naar hun doel gerekend, een bepaalde groep der bevolking zo volledig mogelijk medische en farmaceutische hulp te geven, behoren zij tot het terrein der volksgezondheid. Naar het middel gerekend, de collectieve verzekering, behoren zij tot het grote terrein van de sociale verzekering. Wie een van deze beide aspecten verwaarloost, doet te kort aan het dubbele karakter dat een ziekenfonds nu eenmaal heeft en daarmee tevens aan de structuur van het gehele ziekenfondswezen. *De volle nadruk valt hierbij op het ziekenfonds als orgaan van de zorg voor de volksgezondheid, omdat een ziekenfonds geacht moet worden te zijn een instelling tot behartiging van de gezondheidsbelangen en van ziekenverpleging met de verzekeringsvorm als middel en niet als doel.* Of anders gezegd, het gebouw van het ziekenfondswezen staat niet op het terrein van de sociale verzekering met uitzicht op het gebied der volksgezondheid, maar het gebouw staat op het terrein van de volksgezondheid met uitzicht op het gebied van de sociale verzekering.

LITERATUUR

- A. C. Drogendijk, *De grondslagen van het Ziekenfondswezen.* In: *De Ziekenfondsgids*, jan. 1947.
- A. C. Drogendijk, *Taak, functie en karakter van een Ziekenfonds.* In: *De Ziekenfondsgids*, okt. 1952.
- N. E. H. van Esveld, *Het rechtskarakter onzer sociale verzekering.* In: *Sociaal Maandblad*, 1950, blz. 226.
- H. Festen, *Kanttekening bij het Ontwerp Ziekenfondswet.* In: *De Ziekenfondsgids*, okt. 1962.
- J. W. M. Jongmans, *De nieuwe Ziekenfondswet.* In: *Ziekenfondsvragen*, sept. 1962.
- M. G. Levenbach, *Sociale Zekerheid.* In: *Sociaal Maandblad*, 1947, blz. 265.
- C. J. van Lienden, *Het Ontwerp-Ziekenfondswet en de C.B.O.Z.* In: *Het Ziekenfonds*, dec. 1962.
- Prae-advies, *Landelijk Bestuur Federatie „V.M.Z.” inzake het Ontwerp-Ziekenfondswet*, nov. 1962.
- J. Ratté, *Een Ziekenfondsradaad nieuwe stijl.* In: *De Ziekenfondsgids*, nov. 1962.
- D. W. Swijgman, *Openingsrede 14de Ledencongres Kon. Ned. Mij. t. b. d. Geneeskunde.* In: *Medisch Contact*, 12 okt. 1962.
- G. M. J. Veldkamp, *Ziekenfondsen en Sociale verzekering.* In: *De Tijd*, 13 maart 1952.
- J. J. M. Veraart, *Ziekenfondsen en Sociale verzekering.* In: *De Tijd*, 23 en 26 febr. 1962.
- J. J. M. Veraart, *Problemen van ziekenfondswetgeving.* In: *De Sociale Zekerheidsgids*, mei 1952.
- J. J. M. Veraart, *De Ziekenfondsen in het maatschappelijk bestel.* In: *De Sociale Zekerheidsgids*, juli 1952.
- L. P. H. J. de Vink, *Het Ontwerp Ziekenfondswet.* In: *Medisch Contact*, okt. 1962.

VRAAG EN ANTWOORD

Verkiezingsmanifest 1963 van de Partij van de Arbeid

VRAAG:

Nu het kabinet De Quay — een kabinet zonder socialisten — gedurende een viertal jaren aan het bewind is geweest, heb ik bijzondere belangstelling voor de ontwikkeling van de politieke denkbeelden binnen de kring van de Nederlandse socialisten. Kunt u mij wellicht aan de hand van enkele typerende punten uit het jongste verkiezingsmanifest van de Partij van de Arbeid een indruk geven van de ontwikkeling welke daar gaande is?

ANTWOORD:

Het zal niet uw bedoeling zijn dat ik bij alle details van het socialis-tische verkiezingsmanifest stilsta. Ik meen mij dan ook tot enkele hoofd-punten te mogen beperken.

Allereerst moet dan worden opgemerkt dat het verkiezingsmanifest 1963 van de Partij van de Arbeid voor wat de verhouding tot de rechtse partijen betreft, een andere geest ademt dan dat van 1959. Toen stond het program nog geheel in het teken van het geloof in de onmisbaarheid van socialistische ministers. Het verkiezingsprogram opende toen met de volgende zinsnede: „De komende verkiezingen zullen uitmaken of in plaats van het ten val gebrachte kabinet-Drees een rechts kabinet tot stand zal komen. Een rechts kabinet zou onder conservatieve druk in eigen rijen het sinds 1945 gevoerde sociaal-economische beleid niet kunnen voortzetten.” Alléén het dusgenaamde vooruitstrevende beleid van de Partij van de Arbeid zou „de voorwaarde scheppen voor de verwezenlijking van ieders recht op vrijheid en welvaart.” Het is veelzeggend, dat men er de voorkeur aan heeft gegeven, uitspraken van zulk een strekking thans — na de regeringsperiode van het kabinet De Quay — niet meer aan de kiezer voor te leggen.

Het kabinet De Quay wordt in het manifest slechts eenmaal genoemd, nl. waar gewezen wordt op de stijging van de overheidsuitgaven. Wat hierover wordt gezegd vormt een aanloop voor het gevaarlijke — want niet door publiekrechtelijke afweging genormeerde — bepleiten van uitbreiding der „gemeenschapsvoorzieningen” (blz. 10).

Opvallend is voorts dat het manifest als ondertitel heeft: *Om de kwaliteit van het bestaan*. Hierdoor wordt kennelijk het verband tot uitdrukking gebracht met de gelijknamige brochure van de Dr. Wiardi Beckmanstichting, die in januari van dit jaar verschenen is. Daarin worden enkele lijnen uitgestippeld met het oog op de verdeling van de groei van het nationaal inkomen tot aan 1970. De bedoeling van deze brochure kan het beste worden weergegeven door de woorden over te nemen, die het verkiezingsmanifest zelf aan dit thema heeft gewijd: „Socialistische politiek voor de komende jaren betekent het doen van een bewuste keuze in de besteding van het nationale inkomen. Produktieve krachten moeten niet verspild worden aan een dwaze overdaad van luxe consumptie-artikelen, die geen wezenlijke behoefte bevredigen, zolang er nog groepen zijn die

nauwelijks deel hebben aan de stijgende welvaart en zolang de dienstensector en de gemeenschappelijke voorzieningen in ontwikkeling ten achter blijven."

Hier ziet u in het kort de nieuwe socialistische politiek van de komende jaren. Men zou haar kunnen kenmerken als een „bestedings-socialisme" in tegenstelling tot het „produktie-socialisme" zoals wij dat voorheen hebben gekend. Het accent valt nu minder op de noodzaak van een planmatige leiding en ordening van de produktie, maar meer op de noodzaak van een planmatige leiding en ordening van onze bestedingen. De overheid dient door middel van haar belastingstelsel en andere politieke instrumenten leiding te geven aan de wijze waarop het nationale inkomen over de verschillende bestedingscategorieën wordt verdeeld. Zo dienen de indirecte belastingen (de omzetbelasting enz.) in die zin te worden omgebouwd, dat de luxe consumptiegoederen met een aanzienlijk zwaarder tarief dan voorheen worden getroffen. Door de lonen minder te laten stijgen dan tot nu toe het geval was, zal moeten worden bewerkt dat de particuliere bestedingen als totaliteit vrij sterk achterblijven bij de groei van het nationale inkomen. Tenslotte zullen — door uitstel van mogelijke belastingverlagingen — de overheidsinvesteringen vrij aanzienlijk moeten worden verhoogd. Aldus de gedachtengang van het genoemde rapport.

Mijns inziens passen hier twee kritische opmerkingen. In de eerste plaats: de mogelijkheid tot vrije besteding van eigen particulier inkomen komt in deze gedachtengang ernstig in het gedrang. En in de tweede plaats: de financiering van de in het rapport voorgestelde uitgaven kan slechts door een aanmerkelijke verzwaring van de belastingdruk worden verwerkelijkt.

Enkele andere interessante punten uit het socialistische verkiezingsmanifest zijn nog de volgende:

1. Op blz. 10 van het manifest wordt voorkeur uitgesproken voor „een loonpolitiek, waarbij de verantwoordelijkheid van de maatschappelijke organisaties tot haar recht komt." Ik merk hierbij op, dat zulk een formulering in een socialistisch verkiezingsprogram enkele jaren geleden nog ondenkbaar zou zijn geweest. Niet alleen vanwege het feit, dat men meer „vrijheid" bij de loonvorming begeert, maar ook vanwege het feit, dat men zulks doet met een beroep op de eigen „verantwoordelijkheid" van de maatschappelijke organisaties.

2. Eveneens op blz. 10 wordt de eis uitgesproken van een stelsel van verplichte winstdeling door de werknemers. Ook hier hebben we te maken met een zekere kentering. In *De weg naar Vrijheid* stelde de P. v. d. A. zich nog zeer sceptisch op tegenover winstdelingsregelingen; men zag hierin syndicalistische trekken.

3. Het vraagstuk van de medezeggenschap wordt in het program wat op de achtergrond gehouden. In voorzichtige bewoordingen wordt gesproken van de wenselijkheid, het toezicht op de grote ondernemingen te „democratiseren", „door het opnemen van vertegenwoordigers uit een ruimere kring dan thans geschiedt in de raden van commissarissen", terwijl ook de wenselijkheid van de instelling van een Venootschapskamer in het voorbijgaan even wordt genoemd.

Dat de P. v. d. A. op dit punt niet tot duidelijker uitspraken komt, staat vermoedelijk niet los van de innerlijke verdeeldheid, die op dit punt

in de socialistische gelederen heerst. Zoals bekend, wijkt het rapport van het N.V.V. inzake de herziening van de rechtsvorm van de onderneming op essentiële punten af van dat van de Dr. Wiardi Beckmanstichting. De figuur van een door de werknemers verkozen commissaris wordt bijvoorbeeld door het N.V.V. afgewezen.

4. Tenslotte wijs ik er nog op, dat in het hoofdstukje dat de veelbelovende titel draagt *Versterking van de democratie* onder meer gepleit wordt voor „wetgeving en subsidiebeleid die verzuiling tegengaan in gevallen waarin levensbeschouwelijke verscheidenheid het optreden van afzonderlijke levensbeschouwelijke organisaties niet noodzakelijk maakt” (blz. 13). Aanvankelijk begreep ik niet goed hoe de democratie hierdoor kan worden versterkt, maar dat zal een gevolg zijn van het feit dat ik ook nog niet begrijp dat confessionele partijen niet slechts „niet noodzakelijk” zijn, maar „funest voor de democratie”!

J. H. P.

BOEKBESPREKING

W. DREES, *Zestig jaar levenservaring*. Uitg. De Arbeiderspers, Amsterdam, 1962. Prijs f 14,50.

Met name tegenover zwartgalligen, die in hun behoefte het verleden te verheerlijken, over het heden enkel een misprijzend oordeel vellen, deed Dr. Drees een goed werk, toen hij zijn politieke herinneringen voor een deel te boek stellend, aandacht besteedde aan wat er in Nederland gewrocht is sedert 1945, toen met het werk van wederopbouw en herstel moest worden begonnen.

Aan de neiging, vaak in aan neerslachtigheid zich overgeevende naturen aangetroffen, bij de pakken te gaan neerzitten, geeft de auteur niet toe. Lieden die in het houden van jeremiaden op oudejaarsavond hun kracht zoeken, krijgen bij deze auteur geen voet aan de grond. Tegenslagen worden toegegeven, gemaakte fouten niet verheeld. Maar radicaal afgewezen wordt de mening, als zou na de Duitse capitulatie in Nederland vrijwel alles mislukt zijn en als zou de waarheid van de eigenaardige zegswijze „Indië verloren, rampspoed geboren” bevestiging hebben gevonden.

Men mag de socialistische staatsman, de enige die zich in het naoorlogse tijdvak een wezenlijk nationale plaats verwierf en thans, door vriend en tegenstander geëerd, zijn otium cum dignitate, zijn rust met ere geniet, dankbaar zijn, dat hij onze met memoires van politici schaars voorziene literatuur aldus verrijkte. Zouden de rechtse en linkse partijen op het stuk van persoonlijke gedenkschriften tegen elkaar op moeten bieden, dan was de zegepraal aan links, en weer nader aan de socialisten verzekerd. Naast Treub, de vrijzinnig-democraat, plaatsen zich Vliegen, Schaper, Troelstra en Wibaut met name als auteurs, die een bij tijden verhelderend licht werpen op het politieke gebeuren binnen ons land. Mis-

schien — het valt zeer te hopen — dat het vertrek uit de Kamer in deze tijd van een aantal rechtse fractieleiders — Schouten, Romme, Tilanus, Bruins Slot — aan de confessionele partijen veroorlooft om de achterstand wat in te lopen.

Dat dr. Drees in zijn grijze dagen zich als vruchtbaar schrijver ontpopt, is er niet minder verheugend om. Had hij reeds in zijn *Van Mei tot Mei*¹⁾, belangwekkende mededelingen over het politieke gebeuren rond 1945 gedaan, wat hij thans vertelt over zijn ministeriële periode geeft een meer volledige indruk van zijn werk. Trouwens wij werden ook in staat gesteld ons nog nader een beeld omtrent de persoon van de schrijver te vormen. Hij deed toch een werkje over zijn bijzondere belevenissen als gijzelaar verschijnen²⁾ en gaf eerder drie radiolezingen over Israël³⁾. Opvallend is, dat eensdeels in deze wat individueler getinte geschriften opnieuw een karakter zich openbaart zoals wij dit al kenden: dat van een evenwichtig stoer man, die onder een toenemende bedaardheid een uiterst fel temperament verbergt en die gedragen wordt door een ideaal hetwelk nimmer vermoeidheidsverschijnselen vertoont, maar veeleer een zekere vaderlijke wijsheid schenkt. Tegelijk blijft er echter een toegeslotenheid, een reserve. Het kan ook zijn dat er van jongsaf een toegrenseling zich voltrok. De auteur kent de bijbel. Maar zelfs als hij zijn bezoek aan Israël beschrijft, verlaat hem geen ogenblik de grootste vormelijkheid in zijn wijze van uitdrukken. Nimmer blijkt wat in de reiziger omging toen hij in het land van die bijbel vertoefde. De religie verkrijgt nergens plaats, en geen rekenschap wordt geboden van de betekenis, die geloof en godsdienst al of niet toekomen.

Het boek *Zestig jaar levenservaring* onderscheidt zich allereerst door knappe samenvattingen van situaties en vraagstukken. Voorzover het inlicht over de jeugd van dr. Drees, zijn ouderlijk huis, familieleden en betrekkingen tot het socialisme, moet er van een zekere vlakheid — wellicht met de aangeduide reserve verband houdende — worden gesproken.

Maar hoe fraai is de tekening van 1945 en volgende jaren. Toen wij, als natie herrezen, weer de hand aan de ploeg moesten slaan, was de staats-schuld in enkele jaren oorlog van 4 tot 28 miljard gulden geklommen; zij was verzevenvoudigd. Het $\frac{2}{3}$ deel, dus 40 % van ons nationale vermogen was hetzij door roof, hetzij door vernietiging verloren gegaan. Het de hand aan de ploeg slaan is wel een eigenaardige uitdrukking voor wie bedenkt dat $\frac{1}{10}$ deel van ons land, waaronder Walcheren en de Wieringermeer, onder water stonden. Hoeveel vee was er weggevoerd of opgegeven! Aan verzorging van de bodem was geruime tijd niets gedaan. Tal van bruggen waren opgeblazen: de haveninstallaties van Amsterdam en Rotterdam lagen goeddeels in puin. Uit Nederland waren 86 volledige fabrieksinstallaties naar elders overgebracht. Evenzo waren wij 20.000 machines kwijt. Van de rails had de bezetter zich voor 60 % meester gemaakt. Een miljoen fietsen waren door de Duitsers in beslag genomen; zij hadden zich tevens over $\frac{9}{10}$ deel der autobussen, de helft van de vrachtwagens en $\frac{1}{3}$ der personenauto's ontfermd. De totale oorlogschade is op 25 miljard geschat, geen wonder als men denkt aan een ver-

1) Assen, 1958.

2) *Een jaar Buchenwald*. Amsterdam, 1961.

3) *Israël*. Drie radiolezingen. Amsterdam, 1959.

woesting van 82.000 woningen, een zware beschadiging van 40.000 en een lichte beschadiging van bijna 400.000 woningen. Van het ergste is dan nog gezwegen, de dood van 250.000 landgenoten, waaronder 104.000 joden, de lichamelijke en geestelijke gevolgen voor velen, de ellendige gezondheidstoestand der bevolking van West-Nederland, die 8 maanden later dan de Belgen en de Fransen werd bevrijd.

De belangrijkheid van deze „memoires” ligt vooral in het zakelijke. Wat de schrijver meedeelt over zijn ministeriële periode, is hier en daar zeer interessant. Met opzet schrijf ik: hier en daar. Iemand moet er zich goed van bewust zijn welke maatstaf hij aanlegt. In de laatste maanden groeiden ook de Engelse staatkundige auto-biografieën opnieuw in getal. Eden schreef een tweede deel, dat de vroegere eerste minister, die reeds het relaas van de Suez-kwestie gaf, als jong diplomaat tegenover de dictators plaatst. Lord Boothby deelde wat uit zijn leven mee en Oliver Lyttelton, tegenwoordig Lord Chandos hooft al zijn belevenissen in een enkel deel van ruim 400 pagina's: *The Memoirs* ⁴⁾.

Welnu, vergelijking met Lyttelton's boek laat zien hoe men óók kan schrijven. Deze oud-leerling van Eton, oud-student van Oxford, dapper soldaat, succesrijk zakenman, bekwaam parlamentslid, uitnemend minister belast met onderscheiden portefeuilles, groot vriend van Churchill en een der geestigste mannen onder de over het algemeen met humor begiftigde leidende Engelsen, levert een werkelijk sprankelend verhaal van zijn ervaringen. Helder, beschikkend over een grote algemene ontwikkeling, uitnemend de situaties beoordelend, bijna altijd afstand bewarend, ofschoon hij volkomen openhartig is, maakt Lyttelton alias Chandos aanschouwelijk, hoe hoog de standaard is, welke Engelse politici, die precies op de topfiguren volgden en die slechts door bijkomstige omstandigheden niet tot de hoogste ambten werden geroepen, bezitten. Slechts een enkele maal laat hij zich meeslepen, zo wanneer hij zijn karakterschets van Churchill besluit. Hij kent de zwakke plaatsen van zijn held: een onstuimig temperament, liefde voor uniformen en voor medaljes, ook voor renpaarden, zwarte zwanen en het gezelschap van miljonairs. Maar dan kan hij de lof ook niet langer terughouden en spreekt hij van „de klop” van dit „grote hart”, het diepe en agressieve patriotisme, de genegenheid voor vrienden die nooit door toorn en vooroordeel overwonnen werd, de moed bij nederlagen, de groothartigheid bij zegepraal. Lyttelton gaat nog verder en verklaart dat Churchill's naaste medewerkers, die een glimp zagen van zijn profetische bezieling en staatsmanschap naar waarheid kunnen zeggen: „we few, we happy few”, wij weinigen, wij bevoorrechte weinigen. En hij eindigt lyrisch met Engeland's grote dichter Byron aan te halen, die gewaagde van „That casque that never stooped except to Time”, de helm die slechts bukte voor de tijd.

Het werk van dr. Drees kan in zijn gespeendheid aan alle lyriek of epiek beter geplaatst naast dat van een andere Engelse socialist, ook minister-president; ik heb het oog op Attlee met zijn *As it happened* ⁵⁾, een figuur die tevens in andere opzichten overeenkomsten toont met zijn Nederlandse partij- en ambtgenoot. Beiden werden door die hen niet

⁴⁾ London, 1962.

⁵⁾ London, 1954.

kenden, onderschat. Beiden waren voortreffelijke premiers; in beiden brandde er, ofschoon zij zelden uitschoot, de vlam ener innige overtuiging. Beiden was ieder vertoon van wat hen niet toekwam aan talent of waardigheid geheel vreemd. Beider leiderschap was in de kring der geestverwanten onaantastbaar, terwijl hun gezag ook bij hun tegenstanders groot was, mocht dan Churchill al eens met zijn opvolger spotten en mocht een katholiek weekblad zich ook belachelijk maken door na het aftreden van dr. Drees te schrijven: „Dertien jaar lang hebben de socialisten in ons land de lakens kunnen uitdelen. Het zijn de meest rampspoedige jaren, die ons vaderland gekend heeft.”

Niemand mene intussen dat bij alle degelijkheid de humoristische toets in *Zestig jaren levenservaring* geheel gemist wordt. Over Duys kan de auteur niet schrijven zonder een glimlach in weerwil van het teleurstellend levenseinde van deze begaafde voormalige socialist. De voorzitter van een politieke debatavond, die tevens notaris was, vroeg aan de breed uitweidende Duys zich te bekorten, waarop deze prompt antwoordde: „Mijnheer de Voorzitter, ik wist wel, dat notarissen de mensen soms uitkleedden, maar niet dat zij ze ook naar bed brachten.” Toen Duys zijn rijbewijs had gehaald, ontving hij als raadslid van de burgemeester van Den Haag een telegrafische felicitatie met de toevoeging „goed rechtehouden”. Duys gaf als bescheid „maar links voorbijrijden”. Duys die jurist was, vergeleek zichzelf eens met een andere socialistische meester in de rechten, Van Eck, die bekend stond om zijn sobere levenswijs. Waar de weelde van Van Eck ophoudt, verklaarde Duys, daar begint pas mijn nooddrift. Aardig is ook de vermelding van een rooms-katholiek raadslid in de residentie, die publiekelijk klaagde in 1921 over mensen die „zo uit zee komen, enkel met een zwembroek en een colbertjasje aan”, waarop een socialist bij interruptie vroeg of dan een geklede jas en hoge hoed de gewenste dracht vormden.

Gewichtiger is hoe dr. Drees in de vervulling van zijn taak uit dit boek tevoorschijn treedt. Precies zo, als de meer waakzame beschouwers van ons parlementair toneel — ik laat in het midden of deze beeldspraak juist is — hem kenden. Het zegt wat, dat van de na-oorlogse kabinetsleiders, niet Schermerhorn of Beel zomin als De Quay, maar daarentegen wel deze ook voor de tweede wereldoorlog reeds bekende politicus ons staatkundig leven een stempel heeft opgedrukt. Altijd kent hij het door hem behandelde. Nooit laat hij zich verleiden tot onbehoedzaamheden, tot pakkende gezegden enkel vanwege het pakkende. Hij wil het best mogelijke bereiken en dat niet in die zin, dat hij opportunist zou wezen, maar aldus dat een redelijk rechtvaardige instee van een weinig redelijke en onrechtvaardige oplossing wordt bereikt. Niet Troelstra's artistieke bewogenheid, niet Alberda's intellectuele welsprekendheid, maar bedaardheid en rust hebben de eerste socialistische minister-president in Nederland tegelijk tot een der bemindste premiers gemaakt. Fijn ontwikkeld moet in dit verband met name het gevoel voor wat haalbaar en wat niet haalbaar is, worden genoemd. Hoewel het dr. Drees moeite kost, is hij bij machte ergernis te verkroppen, zich te bedwingen, telkens en telkens weer de feiten een beslissende stem te geven.

Mede op grond van die feiten maken zij, die in 1945 en volgende jaren voornamelijk of uitsluitend kritiseerden, nu niet zulk een beste beurt.

Beslist schamel komt mr. Oud er af. Met enig bedwongen leedvermaak gaat de schrijver na, hoe de later zo krachtige bestrijder van het socialisme en van de Partij van de Arbeid, zich in de eerste tijd na de bezetting weerde en in 1946 over de vroegere vrijzinnig-democraten, die zich bij de Partij van de Vrijheid onder mr. Stikker aansloten neerschreef, dat zij „wat erg ver van huis afgedwaald” waren en „spoedig” tot de ontdekking zouden geraken „zich deerlijk” te hebben „vergist”.

Indruk maakt dat dr. Drees aan enkele beslissende uitgangspunten vasthoudt, dat hij de gave bezit grote kwesties te vereenvoudigen, dat hij zonder vertoon zijn weg kiezend, meestal daar belandt, waar hij wilde wezen. Jeugdig reeds gegrepen door de socialistische beweging, bewogen met het lot van misdeelden, heeft hij steeds alles in het werk gesteld om tot meer verantwoorde toestanden te geraken. Daarbij miste hij het opzweepende van door hem bewonderde socialisten, van de al genoemde Troelstra, van de Fransman Jaurès. Evenzo was hem het profetisme van Herman Gorter of van Henriëtte Roland Holst vreemd, al sprak het hem wel aan. Maar betrouwbaar, conservatief, soms ietwat als een kerkeraadslid te werk gaand, toonde hij zich, nimmer zijn krachten overschattend, een werkelijk staatsman, die, zonder ooit aan het eigen wel-belijnde standpunt af te doen, verbindingsbruggen vermocht te slaan. De goed 90 bladzijden gewijd aan het Indonesische conflict, leveren een objectieve samenvatting van een geding waarin over en weer fouten zijn gemaakt, dat totaal onbevredigend eindigde, maar dat waarschijnlijk ook bij een gelukkiger behandeling niet tot een blij slot zou zijn gebracht.

Misschien brengt de auteur soms een te matte kleur aan, ook al blijft daardoor juist de eenzijdigheid ver; de crisisperiode van 1930 en volgende jaren spreekt dientengevolge minder aan. Drees' zekerheid is het grootst, zo vaak hij tegenover andersdenkende politieke figuren zijn beleid verdedigt. Dat het een beleid was, dat het een op het algemeen belang gericht beleid was van een overtuigd socialist, laat zich niet op goede gronden betwisten. Allen die verlangend zijn te weten, wat in het na-oorlogse vaderland de Partij van de Arbeid wenste te verwerkelijken en wat een harer uitnemendste leden regeringsverantwoordelijkheid-dragend heeft gerealiseerd, ieder ook, die een volstrekt humanistische levensovertuiging in haar waarde voor de staatkunde wil wegen, zal goed doen zich van deze „herinneringen” rekenschap te geven. Zij verdiepen het politiek inzicht en dragen op deze manier bij tot versterking van ons democratisch bestel. Juist zij, die, uit hoofde van hun levens- en wereldbeschouwing een geheel andere staatkundige partij dan dr. Drees zijn toegedaan, zullen hem dankbaar zijn dat hij tot een nauwgezet zelfonderzoek noopt, of de eigen in de politiek aangenomen houding minstens zó onbaatzuchtig, minstens zó overtuigd, minstens zó verantwoord heten mag.

I. A. DIEPENHORST

VERDEDIGING DER VRIJHEID

Tekst van de inleidingen en van het openingswoord ter conferentie van de N.E.I., gehouden op 8 en 9 februari 1963 in Woudschoten te Zeist.

OPENINGSWOORD

DOOR

DR. W. P. BERGHUIS

Excellenties, Dames en Heren,

Het gaat, geloof ik, niet tever, wanneer ik stel, dat hetgeen vandaag en morgen hier staat te geschieden, een historisch moment is in de geschiedenis en in de onderlinge relatie van de drie christelijke partijen, die hier vertegenwoordigd zijn.

Een historisch moment reeds vanwege het enkele feit, dat deze conferentie wordt gehouden, maar nog meer vanwege het zeer centrale politieke onderwerp *De verdediging der vrijheid*, waarmee wij ons samen als christelijke partijen gaan bezig houden.

Het is bekend dat de drie partijen KVP, CHU en ARP, aangesloten zijn bij de Internationale Unie van Christen-Democraten en dat een Nederlandse groep van die Unie ook op nationaal niveau het onderlinge contact onderhoudt. Overigens is het ook niet uitsluitend het internationale werk, dat deze partijen met elkaar in contact brengt. De christelijke partijen weten, met inachtneming van de verschillen welke er zijn, dat zij in de wereld van vandaag met haar onstuimige en aangrijpende ontwikkeling op vrijwel elk gebied — geestelijk, cultureel, politiek en maatschappelijk — op centrale punten aan een gemeenschappelijk front staan. En dat dit het geval is, juist waar het gaat om Christus' Koningschap in die wereld. En zij willen die onderlinge verbondenheid, welke er op het allerhoogste niveau is, naar binnen en naar buiten demonstreren. Vandaar een conferentie als deze en vandaar dat zij ook in het openbaar wordt gehouden.

Het thema van deze conferentie *verdediging der vrijheid* raakt wel het hart van de politiek — naar ik meen — van elke politiek.

Tenslotte en ten diepste spitst elke politieke zaak zich toe op de vrijheid en op datgene wat dit begrip aan menselijke rechtsgoederen inhoudt. D. w. z. dat de mens die plaats en die ruimte in de samenleving verkrijgt, welke hem als schepsel Gods en als kroon op de schepping toekomt. En dit brengt tevens met zich mee de noodzakelijkheid van de verdediging dier vrijheid, vanwege het kwaad dat de vrijheid van de mens van de kant van de mens zelf bedreigt. Een verdediging, die om doeltreffend te zijn, moet kunnen beschikken over afweermiddelen, die tegen de

wapens van het kwaad, van de on-vrijheid, van het onrecht, zijn opgewassen.

Vanuit het christelijk geloof is het de mens niet geoorloofd geweld jegens zijn medemens te gebruiken.

Vanuit datzelfde geloof is aan de overheid het zwaard gegeven om in de zondige wereld met geweld het onrecht tegen te houden.

Dat schijnt redelijk een onoplosbaar probleem. Indien wij het oorlogsvraagstuk dan ook uitsluitend vanuit het intermenselijke vlak zouden bezien, zouden wij er, naar ik geloof, als christenen nooit uitkomen. Wie het oorlogsverschijnsel uitsluitend als een bepaald sociologisch probleem gaat bezien, loopt het gevaar langs de diepste oorzaak van dit verschijnsel nl. de gebrokenheid van de menselijke samenleving heen te gaan en het zeer specifiek goddelijk karakter van het overheidsambt voorbij te zien.

De voortdurende spanning tussen de vrijheid en de verdediging daarvan zien wij in onze tijd toenemen. En dat is begrijpelijk. Zoals wij ten aanzien van vrijwel alles in onze tijd met andere maten en verhoudingen te maken krijgen, is dit ook het geval met de maten en verhoudingen van de bedreiging van de vrijheid en van de verdedigingsmiddelen daartegen.

Het kernwapenvraagstuk is een adembenemende en terecht angstverwekkende zaak, die een ernstige bezinning noodzakelijk maakt.

Het noopt tot grote bescheidenheid, dat wij als mensen van deze tijd met zijn ontzaglijke rijkdommen en mogelijkheden, met onze technische mogelijkheden zelf in de knoop zitten.

Maar dan is ook iets anders noodzakelijk, nl. ons niet door deze knoop in paniek te laten brengen en niet aan het onrecht en de on-vrijheid vrij spel te geven, maar de knoop te benaderen vanuit de normen die God voor de vrijheid in deze wereld en voor de verdediging daarvan gegeven heeft.

Ons is, ook nu er kernwapens zijn, nog de gelegenheid geboden, zoals recente gebeurtenissen omtrent Cuba hebben getoond — om de vrijheid, ook bv. de vrijheid om het pacifisme te propageren, te behouden en de onvrijheid in bedwang te houden. Ik hoop, dat onze besprekingen van vandaag en morgen onze inzichten en onze verantwoordelijkheden in deze zo ernstige zaken mogen verdiepen en dat de innerlijke kracht van een christelijke politiek, zoals wij die in onze onderscheidene organisaties willen voeren, mag worden versterkt. Ik zou voor de opening van deze conferentie met deze korte algemene beschouwing willen volstaan.

HET CHRISTELIJK GEWETEN EN DE BEWAPENINGSWEDLOOP

DOOR

PROF. DR. R. C. KWANT

Het is, dames en heren, een moeilijk vraagstuk dat ons hier bijeen brengt. Wij leven in een moeilijke wereldsituatie. Twee tot aan de tanden gewapende machten staan tegenover elkaar, verwickeld in wat wij aanduiden als „koude oorlog”. De bewapening is van dien aard dat, wanneer

zij gebruikt zou worden, zij zich niet slechts keert tegen de vijand, maar ook tegen de gebruiker. Er gaan stemmen op, die beweren dat zulke wapenen in geen geval gebruikt mogen worden, en dat dus de bewapening zelf zinloos is. Deze stemmen spreken namens het christelijke geweten. Wij zijn hier bijeen gekomen, teneinde na te gaan, wat het christelijk geweten van ons vraagt.

Hoewel we soms spreken van gewetenloze mensen, is toch het geweten een grondaspect van het mens-zijn. De mens is een vrije, verantwoordelijke existentie, en in hem leeft een besef dat het hem niet geoorloofd is, te doen wat hem goedgevoelt. Wij mogen niet zeggen, dat het christendom aan de mens zonder meer zijn geweten heeft gegeven. Maar de stem van het geweten die in ons weerklinkt, heeft een machtige bevestiging en verduidelijking ontvangen door de stem van God die in onze geschiedenis heeft weerklonken, en daarin nog steeds weerklinkt. Het christelijk geweten is het menselijke geweten zelf, dat zichzelf beter en dieper verstaat, dank zij de boodschap van de mensgeworden God. Het gebod dat vanaf den beginne bestond, is tot een nieuw gebod geworden. Onze grondwet luidt, dat wij de andere mens niet mogen verdringen, doch hem in welwillendheid en liefde als medemens, als mede groepene moeten aanvaarden.

Wij mogen echter niet al te optimistisch zijn omtrent de effectiviteit van het christelijke geweten. Dit wordt in zijn effectiviteit belemmerd door de zondigheid, door het egoïsme en de hoogmoed van de mens. De zondigheid openbaart zich niet slechts hierin, dat de mens soms, ja, helaas vaak, tegen zijn geweten in handelt. De zondigheid werkt ook in ons, door de stem van het christelijke geweten te misvormen. Het wordt ons droef te moede, wanneer wij nagaan wat in het verleden christenen hebben gedaan met een gerust christelijk geweten, ja, uit naam van het christelijke geweten. Met een gerust christelijk geweten zijn volkeren met geweld onderworpen en zijn op gewelddadige wijze wereldrijken gesticht. Uit naam van het christelijke geweten zijn christenen tegen elkaar opgestaan, en hebben zij elkaar met het geweld van wapenen bestreden. Uit naam van Christus zijn wreedheden begaan die nauwelijks onderdoen voor wat tijdens de laatste oorlog gebeurd is in Nazi-Duitsland.

Is het licht van Christus dan niet voldoende, en is er een gemis aan duidelijkheid in Zijn woord en in Zijn voorbeeld? Niemand van ons zou dit durven beweren. Maar Christus is in de geschiedenis werkzaam door ons, christenen heen. Wijzelf verduisteren het licht van Christus. Telkens weer opnieuw moeten wij proberen, onszelf, onze zondigheid, tot zwijgen te brengen, teneinde Zijn licht te laten werken in ons. Wij moeten de vraag stellen, wat het licht van Christus van ons vraagt in de gemeenschappelijke situatie waarin wij leven.

De geschiedenis heeft ons geleerd dat het grootste gemis dat in ons, mensen, wordt aangetroffen, het gemis is aan samenlevingskunde. Zeker, ons bestaan wordt op velerlei wijze bedreigd. Ons lichaam is onderworpen aan ziekte en dood. Wij kunnen het slachtoffer worden van schaarste aan voedsel en drank. Wij worden bedreigd door natuurrampen. Maar op vele punten hebben wij overwinningen kunnen boeken. Wij hebben deze altijd behaald door gezamenlijk handelen. Wij kunnen ons beter situeren op aarde, naarmate wij de weg tot elkaar vinden. In plaats daarvan keren wij ons tegen elkaar. Niet slechts worden daardoor onze overwinningen

vertraagd, maar het resultaat ervan wordt vaak daardoor weer teniet gedaan. Het betrekkelijke geluk dat wij in onze huizen kunnen vinden, wordt bedreigd door de tweespalt die er heerst. Groepen van mensen hebben elkaars nederzettingen vernietigd. Gehele beschavingen zijn daardoor te gronde gegaan. Wij bouwen het leven op, dank zij de samenlevingskunde, wij vernietigen het doordat wij deze kundigheid niet verstaan. Het voornaamste probleem blijkt voor ons, mensen, te zijn, de weg naar elkaar te vinden.

Het Evangelie wijst aan de mensen de weg naar elkaar. Het is immers de boodschap van zelfrelativering, van nederigheid, beschikbaarheid en liefde. Het leert dat wij tot onze waarheid geraken in het dienen van elkaar. De boodschap van het Evangelie heeft niets aan actualiteit verloren. Ik zou veeleer willen beweren, dat de actualiteit van het Evangelie wordt bevestigd door de structuur van het tijdvak waarin wij leven. Door onze arbeid vermenschelijken wij de wereld, maken wij de wereld tot ons belang. Welnu, het is kenmerkend voor onze wereld, geschapen door de moderne arbeid, dat de belangen steeds meer door hun structuur gemeenschappelijk worden. Onze verbindingswegen, onze communicatiemiddelen, onze produktiemiddelen zijn zo geworden, dat zij door hun structuur zelf een gemeenschappelijk belang zijn geworden. Zij verwijzen door hun structuur niet langer naar enkelingen, maar naar groepen, en wel naar steeds grotere groepen. Zij dragen dus in zich een oproep, gericht tot ons, tot een gemeenschappelijk leven en handelen. De oproep tot gemeenschap, die besloten ligt in het Evangelie, wordt door de structuren van onze vermenschlijkte wereld op een markante wijze bevestigd. Wij leven niet op het niveau van de wereld die wij zelf hebben ontworpen, wanneer wij niet tot gemeenschappelijkheid geraken. Wij hebben ons menselijk handelen op talloze terreinen zo zeer ontwikkeld, dat wij nog slechts in groepsverband zinvol kunnen handelen, en de groepsverbanden binnen welke wij moeten handelen, worden steeds groter. De industriële produktie voltrekt zich binnen een arbeidsruimte die steeds groter wordt, en bovendien zijn de vele fabrieken aangewezen op elkaar. Onze indrukwekkende produktie is ondenkbaar zonder een zeer uitgebreide markt, en dus zonder een uitgebreid communicatiesysteem. De afzonderlijke Europese landen zijn te klein geworden voor ons industrieel bestel, en daarom scheppen wij een Euromarkt en bewegen wij ons voort over Europawegen. Vanwege de mechanisatie ontgroeien landbouw en veeteelt aan het kleine bedrijf. De detailhandel ontgroeit aan de kleine winkel, en verplaatst zich naar het grote warenhuis. De broodbereiding ontgroeit aan de kleine bakkerijen en verplaatst zich naar broodfabrieken. De wetenschap is zo zeer vooruitgegaan, dat zij nog slechts beoefend kan worden binnen taakverdeling, specialisatie en teamvorming. Het soort van wereld dat wij hebben gemaakt, postuleert teamvorming. Zelfs de moderne oorlog kan alleen maar worden gevoerd binnen zeer grote verbanden; Europese oorlogen zijn nu moeilijk denkbaar geworden, niet omdat de volkeren van Europa nu ineens zo zeer met elkaar bevriend zijn geworden, maar omdat de oorlog aan de kleine verbanden ontgroeid is.

Wij worden door de structuur van het leven gedwongen tot groepsvorming, en wel op steeds grotere schaal. Het ideaal van de autonome en onafhankelijke persoonlijkheid die de cultuur van zijn periode helemaal in

zich samentrekt en door het volk wordt aangevoeld als de volstrekte belichaming van zijn waarden, is, zoals Romano Guardini opmerkt, reeds lang tot het verleden gaan behoren. Nu komt de mens nog slechts tot grootheid binnen de groep, binnen het team. Ons wordt steeds duidelijker dat vooruitgang door teamvorming, door de eenheid der mensen tot stand komt.

Vaak is gezegd, dat bestaansontplooiing zou samenhangen met onderlinge wedijver. In economische termen vertaald, zou dit luiden dat de concurrentie de bron is van welvaart. Dit is vooral naar voren gebracht gedurende de liberalistische periode. Maar het inzicht is reeds veel ouder, want reeds een Grieks denker heeft opgemerkt, dat de oorlog de vader is van alles. Hierin schuilt ongetwijfeld enige waarheid. De naijver tussen individuen is aanleiding tot hun krachtsontplooiing; zonder wedstrijden en competities zouden grote sportprestaties niet denkbaar zijn.

Degenen die de stelling verdedigen dat strijd en naijver de geboorte-grond van alle menselijke prestaties zijn, zouden er bovendien op kunnen wijzen dat ook de groepsvorming aan deze bron ontspringt. Immers, zo goed als alle groeperingen zijn ontstaan om aan een gemeenschappelijke dreiging het hoofd te bieden, en de dreiging komt in zeer vele gevallen mede van andere mensen. De groepsvorming is het thema van Sartre's laatste boek, dat als titel draagt *Critique de la Raison Dialectique*. Daarin stelt Sartre alle groepsvorming voor als het enig mogelijke antwoord op wat hij noemt „passieve activiteit”, „serialiteit”, of ook het „anti-dialektische”. Met dit merkwaardige jargon duidt Sartre aan, dat de vrije existentie van de mens wordt ingeklemd binnen een kader van noodzaak, zodat de mens geleefd wordt, en zelf niet meer leeft. Dit kader van noodzaak dringen de mensen op aan elkaar, doordat de een de werkzaamheden van de ander dienstbaar maakt aan zijn eigen doeleinden. De hieruit voortvloeiende onmenselijkheid is als regel gemeenschappelijk aan velen; zij kan slechts door gemeenschappelijk optreden worden overwonnen. De echte samenwerking der mensen komt volgens Sartre niet voort uit een positieve streving om de weg naar elkaar te vinden, doch uit het verzet tegen dreigende verontmenselijking. Sartre kan wijzen op vele feiten die hem gelijk schijnen te geven. Vele groeperingen zijn inderdaad gevormd om aan een gemeenschappelijk gevaar het hoofd te bieden. De strijd tegen de Perzen maakte de Grieken één, doch slechts zolang als deze strijd duurde. De strijd tegen de Muzelmannen bracht in het christelijke Europa een effectieve eenheid tot stand, die het christendom niet had kunnen bewerken. De strijd tegen de Engelsen is het vertrekpunt van de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Rusland heeft in belangrijke mate de eenheid van de NATO-landen in handen; wanneer het dreigt, wordt de eenheid hechter; wordt de dreiging minder, dan treedt het westerse pluralisme weer op de voorgrond. Wij nemen op dit ogenblik van de geschiedenis een streving naar eenheid waar bij de christelijke kerken; men zou blijk geven van gemis aan realiteitszin indien men de invloed van het gemeenschappelijke gevaar, d.w.z. van het opdringende atheïsme, zou willen ontkennen.

Toch zou ik uit deze, en vele andere, feiten niet durven besluiten dat de oorlog werkelijk de vader van alle dingen is. Wij nemen immers vaak waar dat mensen, die vanwege een gemeenschappelijk gevaar tot aaneen-

sluiting zijn gekomen, een eenheid blijven vormen ook nadat het gevaar is bezworen. Nadat de mensen onder de invloed van negatieve factoren tot eenheid zijn gekomen, proeven zij vaak de positieve waarde daarvan. Dit gebeurt weliswaar niet altijd, maar toch vaak.

Wel moeten wij toegeven dat het eigenbelang van de mens altijd een wezenlijke rol speelt bij de groepsvorming. Man en vrouw zijn aangevoelen op elkaar, en het is in beider eigen belang dat zij overgaan tot groepsvorming in het huwelijk. Kleine groepen zouden zich niet in grotere groepen verenigen, indien zij daarbij niet gebaat waren. Engeland zou geen aansluiting zoeken bij de Euromarkt, indien het daarbij geen baat dacht te vinden. Het is onwettelijk om in ons soort wereld een groepsvorming te bepleiten, die uitsluitend op altruïstische motieven zou berusten. Wie het initiatief tot groepsvorming neemt, moet altijd laten zien dat degenen die daartoe worden uitgenodigd, er bij gebaat zijn.

Ik heb reeds gezegd, dat de structuur van onze vermenselijkte wereld ons momenteel dwingt tot groepsvorming op steeds grotere schaal. Niet ten onrechte duidt Sartre in zijn reeds aangehaald werk de vermenselijkte wereld aan als een „belang”. Door de wereld te vermenselijken, passen wij haar aan onszelf aan, maken wij haar voor ons bruikbaar, herscheppen wij haar tot onze levensruimte. Door de wereld te vermenselijken, maken wij haar tot ons belang. Ons leven is met dit belang verweven. Zonder dit belang kunnen wij niet voortbestaan. Wij hebben dit belang gemaakt terwille van onszelf, maar zelf moeten wij vervolgens het belang gaan dienen. Immers, de instandhouding van ons belang is hetzelfde als de instandhouding van ons eigen leven. Wij moeten dus doen, wat ons belang aan ons voorschrijft. Welnu, de belangen van onze vermenselijkte wereld zijn ontgroeid aan de particuliere persoon en aan de mikrogroep. Onze belangen schrijven ons dus voor, om de weg naar elkaar te vinden. Zij zijn van dien aard, dat zij ons tot groepsvorming dwingen. Geven wij aan die dwingende eis geen gevolg, dan worden onze belangen met de ondergang bedreigd, en bijgevolg wordt ons eigen bestaan ondermijnd.

De groepsvorming die door de structuur zelf van onze wereld gepostuleerd wordt, strekt zich momenteel uit over de gehele wereld. Ik moge u dit met enkele voorbeelden verduidelijken. De produktie van materiële goederen voltrekt zich momenteel in niet onbelangrijke mate in het grootbedrijf — dit hangt samen met de uitgroei van sommige produktiemiddelen. Welnu, vele grootbedrijven betrekken hun grondstoffen uit alle delen van de wereld, en teneinde te kunnen functioneren, vragen zij om een zeer grote markt. Bijgevolg is het noodzakelijk, dat er een onbedreigd communicatienet gespannen wordt over de wereld. Berichten moeten snel worden opgevangen en uitgezonden, en het goederenvervoer moet onbelemmerd plaats kunnen vinden. Onze belangen vragen om de pacificatie van de wereld, en dus om de vestiging van een rechtsorde, waardoor die pacificatie verzekerd is. De veiligheid van land-, zee- en luchtwegen is beslissend voor het bestaan zelf van onze belangen. Tengevolge van dit alles wordt onze wereld steeds meer tot één groot belangenveld. Men lette in dit verband op nieuwe termen die tijdens onze periode ontstaan zijn. Wij spreken van het wereldinkomen, van de wereldproduktie, van de energiebronnen waarover de mensheid beschikt, van de wereld-

luchtvaart, van het wereldtonnellage der schepen. Men drukt het aandeel van afzonderlijke landen in dit alles in percenten uit. Een verandering in de wijze van spreken wijst, aldus merkt Merleau-Ponty op, op een verandering in de besproken werkelijkheid zelf. Onze belangen breiden zich als een netwerk over de gehele aarde uit, zij maken onze wereld één. Zij confronteren ons allen met elkaar. Er zijn weliswaar nog geïsoleerde groepen die buiten dit alles staan en die volgens een eigen levensrythme leven, los van de universele verbondenheid van de mensen. Maar zulke afgezonderde groepen verdwijnen in een betrekkelijk snel tempo. Indien hun afzondering een zeer markant karakter gaat dragen, trekt zij de aandacht van het toerisme, en dan wordt de afgezonderde groep langs deze weg in het geheel opgenomen.

Men zou kunnen opwerpen, dat dit alles in wezen niet nieuw is, omdat de eenheid van de wereld, de eenheid van de mensheid reeds lang bekend was aan de geesteswetenschappen en aan de theologie. De theoloog bv. gebruikte reeds lang begrippen, die alleen maar zin hadden binnen de hypothese van de eenheid van het mensdom. Volgens de christelijke theoloog heeft de erfzonde een alle mensen doordringende besmetting teweeg gebracht; hij geloofde aan de afstamming van allen van één mensenpaar. Hij beschouwde Christus als de verlosser van de gehele mensheid. Hij sprak reeds lang geleden van de éne, allen omvattende heilsgeschiedenis. Denken wij aan de indrukwekkende opsomming die Paulus geeft van de elementen die de mensen samenbinden.

Toch is dit alles grondig verschillend van hetgeen in onze tijd plaats vindt. De theoloog bestrijkt een terrein dat hij in feite niet kent. Hij kan de hypothetische vraag stellen of er op Mars mensen wonen, en of Christus ook hun verlosser is. Zijn éne wereld is een speculatief veld. De banden die hij aanwijst zijn geen werkelijk zichtbare structuren in een gekende wereld. Bovendien speculeert de theoloog over banden die niet door de mens zelf zijn gesmeed.

Het licht waarin de theoloog denkt, vindt zijn oorsprong in metafysische en goddelijke diepten, en niet in de concreet waarneembare geschiedenis der mensen. Zeker, het moet in die concrete geschiedenis verwerkelijk worden, maar het vindt daar noch zijn oorsprong, noch zijn eigenlijke vervulling. Om hetzelfde op een andere wijze te zeggen: toen de theoloog mensdom en geschiedenis reeds als een eenheid viseerde op zijn manier, was er van concrete eenheid geen sprake, eenvoudig omdat er grote volkeren waren die elkaars bestaan niet eens kenden.

Wij hebben hier dus te doen met een nieuw feit, dat de gehele wereld in kaart is gebracht. Het is een nieuw feit, dat de gehele wereld één actieveld is geworden. Het is een nieuw feit dat belangrijke gebeurtenissen, waar ter wereld zij ook plaats vinden, overal reacties oproepen. De grote beurzen reageren op alle belangrijke gebeurtenissen.

Daarom tekent een groepsvorming op wereldniveau zich als mogelijkheid en wenselijkheid af. In feite zijn wij reeds sedert enige tijd bezig, organisaties te vormen die de gehele wereld omspannen. De Volkerenbond was de eerste, en momenteel beschikken wij over de UNO met haar nevenorganisaties. Bovendien wil ik in dit verband wijzen op het merkwaardige feit, dat wij nu een ideologie aantreffen, die zich aandient als bestaansstructuur voor de gehele wereld, nl. het communisme, dat zichzelf

vaak als „wereldcommunisme” aanduidt. Men zou kunnen proberen, de oorspronkelijkheid van het communisme op dit punt in twijfel te trekken, door te wijzen op andere ideologieën en op godsdiensten die in principe universeel waren. Elke wijsbegeerte dient zich aan als universeel. Het christendom kan zichzelf niet anders begrijpen dan als wereldgodsdienst. Toch gaat ook deze vergelijking niet op. De universaliteit van een wijsbegeerte, de universaliteit van het christendom bestaan reeds in de volle zin van het woord, voordat zij in feite verbreid worden. Zij zijn universeel als een uitnodiging die tot heidenen gericht wordt, ook al kent men degenen niet tot wie de uitnodiging in feite gericht zal worden. Het christendom is een religie, een geesteshouding die alle bestaansstructuren zal beïnvloeden, die echter niet een bepaalde bestaansstructuur postuleert. Het wereldcommunisme echter is in wezen een voorstel tot werkelijkmaking van een zeer bepaalde, markant omschreven bestaansstructuur. Het zal tegelijkertijd beweren en dat het door de gehele geschiedenis is voorbereid, en dat het slechts in een bepaalde periode, d.w.z. in de onze, tot werkelijkheid kan worden. Het communisme is een voorstel tot een groepsvorming op wereldniveau, en wel tot een groepsvorming die gebaseerd is op een bepaalde economische structuur. Hier wordt een concrete bestaanswijze aangeboden aan alle volkeren van de gehele wereld. Het feit dat een theorie zich aandient die vaststelt op welke wijze de groepsvorming op wereldniveau verwerkelijk moet worden, maakt wel bijzonder duidelijk dat zulk een groepsvorming zich als mogelijkheid, als wenselijkheid aandient.

Het is van belang, de verschillende houding van het communisme en van het zg. westen hier in het kort te belichten. In beide kampen geeft men toe, dat een groepsvorming op wereldniveau zich aftekent. Maar het communisme laat zich leiden door een theorie, terwijl het westen, overeenkomstig zijn traditie, empirisch te werk gaat. De communist meent in de constellatie van het leven diepe, maar duidelijke grondlijnen te bespeuren die hem een duidelijke weg wijzen. Hij weet dat er vele obstakels zijn op deze weg. Deze obstakels bestaan in het pluralisme van bestaansvormen, van landen en groepen. De communist meent echter door zijn inzicht gerechtigd te zijn, deze obstakels desnoods met geweld te verwijderen. Religies, nationaliteiten en nationale waarden, groepsgebruiken tellen voor hem nauwelijks mee. Hij denkt vanuit de grondlijnen die hij meent te bespeuren. Hij houdt natuurlijk deze grondlijnen voor werkelijk, ja, voor meer werkelijk dan de pluralistische factoren die de eenheid in de weg staan. De westerling vindt de communist hard en respectloos. De westerling erkent ook, dat een groepsvorming op wereldniveau zich aftekent, maar de eenheid zal vanuit de veelheid moeten ontstaan, volgens de wetten van de geleidelijkheid.

Vandaar ook de radicaal verschillende opvatting van democratie in beide kampen. Volgens de communist is er democratie, wanneer het door de geschiedenis geroepen „dèmos”, d.w.z. het proletariaat, heerst. Democratie is identiek met de dictatuur van het proletariaat, want democratie is volksheerschappij. De westerse democratie is doordrongen van respect voor het pluralisme: uit de botsing der meningen moet de waarheid geboren worden, die overigens op dit gebied altijd een betrekkelijke waarheid is.

De groepsvorming op wereldniveau wordt op dit ogenblik van onze geschiedenis vooral belemmerd door de spanning tussen communistische en anti-communistische landen. Er is weliswaar een niet onbelangrijke groep van zg. neutrale landen, maar deze neutraliteit heeft een gevoelige klap gekregen toen het grootste onder hen het slachtoffer werd van de communistische agressiviteit. De westerse landen hebben altijd al het gevoel gehad, dat de neutralistische landen kunnen voortbestaan, dank zij het feit dat de communistische agressie in toom gehouden wordt door de anti-communistische landen. Het communisme zou ongetwijfeld driester optreden, zo het geen sterke macht tegenover zich vond. Met andere woorden: de bestaansmogelijkheid van de neutrale landen is mede te danken aan de anti-communistische landen. Onze wereldsituatie wordt dus getekend door de spanning tussen de communistische en niet-communistische landen.

Hoe moet het christelijke geweten reageren op deze situatie? Dit is de vraag waarop ik in deze inleiding een antwoord moet geven.

Welnu, het lijkt mij volkomen duidelijk, dat het christelijke geweten aanmaant om, waar dit maar enigszins mogelijk is, de groepsvorming op wereldniveau te bevorderen. De christen kan en mag zich niet neerleggen bij spanning en verdeeldheid. Christus is immers de hoeksteen, die geplaatst is om de mensen met God en met elkaar te verenigen. Christus is gekomen, opdat wij de weg zouden vinden tot elkaar, en tezamen de weg naar God. De christen moet dus altijd een voorstander zijn van eenheid. Hij moet dus nu, krachtens zijn christelijk geweten, de groepsvorming op wereldniveau voorstaan.

Hierbij zal de christen, juist als christen, zich niet kunnen vereenzelvigen met één van de twee kampen die momenteel tegenover elkaar staan. Wanneer twee mensen met elkaar in vijandschap leven, zullen zij over het algemeen niet tot ontmoeting kunnen geraken, zonder dat zij beiden innerlijk veranderen. Gezien de ambiguïteit van het menselijk bestaan komt het zelden voor, dat al het goede aan de éne, en al het kwaad aan de andere kant te vinden is. Het christendom is niet, en mag niet zijn, de ideologie van het anti-communistische kamp. De christen heeft weliswaar bezwaren, grote bezwaren, tegen het communisme. Hij treft daar de verabsolutering aan van een leer en van een bestaansstructuur; deze verabsolutering verraadt menselijke hoogmoed en menselijke zelfoverschatting. Hij vindt dat de mens onder het communistische bestel niet voldoende vrijheid heeft om zichzelf te zijn, ook als christen. De identificatie van communisme en atheïsme beangstigt hem. Tenslotte eist het communisme van de mens een binding aan het aardse perspectief die volgens de christen de menselijke waardigheid miskent. De mens overstijgt alle mundane bindingen, en mag zich dus niet reserveloos overgeven aan een aards perspectief. Het communisme vraagt een soort toewijding die de christen afwijst. Maar de christen heeft ook grote bezwaren tegen de westerse levensorde. In het westen staat het aan eenlingen en mikro-groepen vrij, om binnen bepaalde grenzen hun particuliere belangen te behartigen. Welnu, de particuliere belangen zijn vaak zo behartigd, dat grote groepen van mensen in het gedrang kwamen. Uit de wijze van belangenbehartiging ontstonden twee wereldoorlogen. Het zou niet moeilijk zijn, een gehele inleiding te wijden aan de bezwaren die het christelijke ge-

weten heeft tegen de westerse levensorde. Trouwens, indien het christendom zichzelf zou beschouwen als de ideologie van het anti-communistische kamp, zou het de vele christenen die in communistische landen leven, in een uitzichtsloze situatie brengen. Het Godsrijk moet weliswaar een werkelijkheid hier op aarde worden, maar nooit zal het volkomen kunnen samenvallen met een aards rijk. Helaas heeft de christen dit in het verleden soms vergeten, en daaruit zijn grote rampen ontstaan voor het christendom.

Wel streeft de christen naar verwerkelijking van de christelijke waarden in de geschiedenis. Deze waarden moeten tot een werkelijkheid worden, niet slechts in de sfeer van het individuele bestaan, maar ook in de gezamenlijke levensbeweging. Wij zagen reeds dat ons bestaan steeds meer wordt tot een groepsbestaan. Indien de christelijke waarden geen werkelijkheid worden in het groepsbestaan, zullen zij helemaal niet bestaan. Momenteel moet de christen streven naar groepsvorming op wereldniveau.

Hierbij moet de christen er oog voor hebben, dat alle waarden zich in de werkelijke geschiedenis op een ambigue wijze verwerklijken. De eenheid verwerklijkt zich altijd door verdeeldheid en spanningen heen. Vrede wordt nooit bereikt zonder dreigende strijd. Wie verlangt dat de christelijke waarden tot een werkelijkheid worden op een volkomen zuivere wijze, d.w.z. zo dat de menselijke zondigheid daarbij geen rol speelt, moet afzien van de verwerklijking zelf. Er is momenteel een vorm van idealisme dat deze waarheid vergeet. Men vraagt soms om een radicaal christendom, dat waarden wil verwerklijken in onze wereld zonder, hoe dan ook, vuile handen te maken. Men duldt in de weg die zou moeten leiden tot de verwerklijking der waarden, geen menselijke ambiguïteit, geen zondigheid. Dit is gemis aan realiteitszin. Paulus verlangde de uitbreiding van het christendom. Deze kon niet plaats vinden zonder prediking. Paulus stelde met droefheid vast, dat „allen hun eigen belang zoeken” — hij overdrijft wellicht een weinig in een stemming van somberheid —; maar hij voegt er aan toe: wat doet het ertoe, mits Christus maar gepredikt wordt.

Wanneer de christen de groepsvorming op wereldniveau werkelijk wil nastreven, dan zal hij bereid moeten zijn, te speuren naar een werkelijke weg, en aan deze menselijke en werkelijke weg zullen gevaren en zondigheid vastkleven. Nogmaals, een andere weg is er niet.

In het voorafgaande heb ik reeds gezegd, dat bij de groepsvorming het eigenbelang altijd een rol speelt, en dat de groepsvorming zeer vaak plaats vindt naar aanleiding van een gemeenschappelijk gevaar. Welnu, ik ben de mening toegedaan dat op dit ogenblik van onze geschiedenis de groepsvorming op wereldniveau in hoge mate gepostuleerd wordt door het eigenbelang van allen en door de ervaring van een gemeenschappelijk gevaar. Ik geef toe, deze motieven zijn niet bepaald christelijk. Maar de christen zal moeten inzien, dat mensen tot groepsvorming gebracht worden door menselijke motieven. Zo hij zich van deze motieven vrij wil maken, dan moet hij van groepsvorming zelf afzien.

De twee partijen die nu tegenover elkaar staan, zijn tot de tanden toe bewapend. Hun bewapening vertoont een nieuw karakter. Zij wordt nl. tot een gevaar, niet slechts voor de vijand tegen wie zij gebruikt wordt, maar ook voor de gebruiker zelf. Dit is een nieuw feit. De vroegere

wapens keerden zich niet tegen de gebruikers. Dit is wel het geval bij de hedendaagse wapenen. Indien de Amerikanen al hun atoom- en waterstofbommen zouden gebruiken, zou een radioactieve neerslag teweeg gebracht worden, die een bedreiging zou inhouden ook voor de zg. neutralen, ook voor de Amerikanen zelf. Het gebruik van de actuele wapenen brengt gevolgen met zich mee die wij niet kennen. Geleerden waarschuwen ons echter, dat deze gevolgen angstwekkend zijn. Sommigen twijfelen eraan, of het nu reeds zo is, dat het leven der gehele mensheid bedreigd en ondermijnd wordt. Maar binnen afzienbare tijd is het zeker zo ver. Bovendien volgt op de aanval een tegenaanval. De bewapende machten van dit ogenblik bedreigen dus zowel elkaar als zichzelf. Bovendien, de angst dat de vijand sterker zou kunnen worden dan men zelf is, dwingt tot steeds grotere investering in vernietigingswapens, en wel in wapens die steeds meer onbruikbaar worden, omdat zij een gevaar inhouden voor de gebruiker zelf. Tenslotte zijn beide tegenstanders zich scherp bewust van het gevaar van technische fouten, waardoor een conflict zou kunnen losbarsten, zonder dat men het wil.

Het is paradoxaal, maar juist in het vreeswekkende wapenarsenaal openbaart zich een gemeenschappelijk gevaar, dat tot eenheid dwingt. Groepsvorming, zo is reeds gezegd, komt veelal tot stand onder de invloed van een gemeenschappelijk gevaar. De eigen bewapening is aan beide kanten tot een gemeenschappelijk gevaar geworden. Het wordt steeds duidelijker, dat het eigenbelang de tegenstanders tot elkaar zal kunnen brengen. De redenen die brengen tot overleg, worden steeds sterker.

Hier tekent de mogelijkheid van een pacificatie op wereldniveau zich af. Wij kunnen wijzen op een pacificatie die steeds verder om zich heen grijpt. Vroeger — dit is nog niet zo heel lang geleden — voerden steden oorlog met elkaar. Hoezeer Amsterdam en Rotterdam soms ook tegenover elkaar staan, voor een oorlog tussen beide steden behoeven wij niet te vrezen, en Amsterdam zal geen oorlog gaan voeren om de Bijlmermeer. Op dit ogenblik van onze geschiedenis is een oorlog tussen Europese landen al moeilijk denkbaar geworden; de structuur van de modernste oorlog is zo geworden, dat hij nauwelijks meer gevoerd kan worden tussen landen van Europa. De pacificatie van de gehele wereld kan tot stand komen, juist vanwege de vrees van allen voor het soort oorlog waartoe wij nu in staat zijn, nl. het soort oorlog dat geen overwinnaar meer kent.

Men kan het betreuren dat de pacificatie van de wereld langs deze weg tot stand moet komen. Vergeten wij echter niet, dat waarden als regel op zulk een ambigue wijze tot werkelijkheid worden. Bovendien, wanneer waarden op zulk een twijfelachtige wijze tot stand zijn gekomen, dan kan de mens in tweede instantie gevoelig worden voor de innerlijke aansprekingskracht ervan. Wanneer de oorlog eenmaal is uitgeschakeld vanwege gemeenschappelijke angst, dan kan later bij allen het gevoel ontstaan dat hij ongeoorloofd en absurd is. De vrede die uit angst geboren is, kan later op een diepere wijze wortel schieten.

Wij moeten ons hoeden voor het panische denken. Bevangen door vrees voor de afschuwelijke vernietigingskracht van de moderne wapenen, zou de christen ertoe kunnen besluiten, hier een absoluut veto uit te spreken. Hij kan denken, in geweten verplicht te zijn, alle medewerking te ontzeggen aan een militair apparaat dat met dergelijke wapenen is uitgerust. Voor

dit standpunt zijn inderdaad motieven aan te halen. Ik doe dit hier niet, want deze motieven zijn in alle toonaarden ter sprake gebracht, en ik mag veronderstellen dat zij u bekend zijn. Maar ook is bekend, welke de gevolgen zouden zijn, indien alle christenen in het westen dit standpunt werkelijk zouden innemen. Dan zou het communisme de gelegenheid krijgen, zijn eigen stempel te drukken op de één wordende wereld. Bovendien zou juist datgene uit de geschiedenis worden weggenomen, wat momenteel de mensheid dwingt, naar een verantwoord pacificatie te zoeken. Juist het afschrikwekkende karakter van de wapenen waarmee de twee opponenten elkaar bedreigen, houdt een dwang in, de weg naar elkaar te zoeken.

Persoonlijk ben ik in dezen niet pessimistisch. Het eigenbelang en de drang naar zelfbehoud zijn machtige motieven die hun effectiviteit hebben bewezen. Welnu, juist deze motieven houden een uitbarsting van de nieuwe vorm van geweld tegen. Juist deze motieven dwingen de mensen ertoe, tot onderlinge verstandhouding te geraken. Datgene wat door het christelijke geweten gevraagd wordt, wordt onderlijnd door het eigenbelang van allen, door aller drang naar zelfbehoud. Nooit in de geschiedenis zijn zulke machtige motieven werkzaam geweest in de richting van onderlinge verstandhouding en eenwording.

Wel moeten de christenen in de westerse landen al hun invloed aanwenden en alle krachten samenbundelen, teneinde te voorkomen, dat het westerse defensieapparaat komt te staan onder de leiding van politici en militairen die agressieve bedoelingen hebben, die een aanvalsoorlog tegen de communistische landen in serieuze overweging nemen. De leiders van de communistische landen moeten weten, zonder vrees voor het tegendeel, dat het westen geen agressieve bedoelingen heeft. Het lijkt mij boven alle twijfel verheven, dat het christelijke geweten een aanvalsoorlog met atoomwapenen verbiedt. Elke samenleving kent agressieve figuren, die bereid zijn met vuur te spelen. Tot alle prijs moet worden voorkomen, dat zulke figuren verantwoordelijke plaatsen toegewezen krijgen.

Verder moet de christen alle nadruk leggen op de positieve motieven voor de eenheid der mensen. Hij moet weliswaar met realiteitszin erkennen dat waarden in de geschiedenis zo goed als altijd tot bestaan komen mede onder invloed van bedenkelijke motieven. Hij mag deze motieven niet tegenwerken. Hij mag er zelfs verheugd over zijn, dat momenteel het eigenbelang en de vrees de onderlinge verstandhouding en eenwording der mensen bevorderen. Het zou hoogst imprudent zijn, deze motieven in hun werkzaamheid te belemmeren. Maar hij moet oog hebben voor hogere en meer positieve motieven. Uit het Evangelie — en overigens ook uit de ervaring — weet hij, dat de liefde opbouwt, en dat de haat vernietigt. Hij moet de eenheid willen vanwege haar opbouwende kracht, omdat de eenheid van allen gewild en opgedragen wordt door de mensgeworden God. Hij moet ernaar verlangen, dat mensen, die door eigenbelang en vrees tot eenheid zijn gekomen, later de innerlijke waarde ervaren, en ertoe geraken, de eenheid te willen om haarzelfswille. Hij moet weigeren, te blijven staan bij de ambigue motieven die momenteel zo sterk werkzaam zijn in de geschiedenis.

Zijn de kansen op eenwording van de mensheid op dit ogenblik werkelijk groot? Oost en west staan schijnbaar uitermate fel tegenover elkaar.

Maar het communisme is bezig ervaringen op te doen, die zeer belangrijk zijn. Het is verwerkelijk in vele landen, en het is bezig, zijn monolithische eenheid te verliezen. De eenheid van zijn leer blijkt onvoldoende, om de nationale tegenstellingen te overbruggen. Het moet tot het inzicht komen, dat in de geschiedenis nog heel andere motieven werkzaam zijn dan die welke het in zijn leer benadrukt. Bovendien, naarmate men in een communistisch land er meer in slaagt zich boven de nood te verheffen, wordt men geconfronteerd met problemen die alleen met behulp van de communistische leer niet op te lossen zijn.

Er zijn problemen die samenhangen met de nood, en problemen die samenhangen met de welvaart. Het communisme is meer afgestemd op het eerste soort problemen, en nu men in de Sovjet-Unie tot een zekere welvaart komt, stoot men op het tweede soort. Ik geloof dat het communisme bezig is, zijn eigen betrekkelijkheid te ontdekken, ook al zal men dat naar buiten toe niet gemakkelijk toegeven. Naarmate er meer intellectuelen worden opgeleid, zullen er meer denkers komen, die de betrekkelijkheid van de communistische doctrine doorzien. De communistische leiders zeggen altijd dat de tijd voor hen werkt, maar wellicht is het omgekeerde meer waar.

Wij kunnen zelf een bijdrage leveren tot de eenwording der mensheid, door daar waar wij invloed kunnen uitoefenen, de bezwaren weg te nemen die het communisme terecht tegen ons heeft. Het communisme is geboren als een protest tegen wantoestanden, en wel als een protest dat groten-deels terecht in de geschiedenis heeft weerklonken. Wij moeten dat protest serieus beluisteren. Doen wij dat, dan wachten ons grote taken.

Deze voordracht is een pleidooi voor de bevordering van een grote waarde, nl. voor de eenwording der mensen. Men kan betreuren, dat deze eenwording op zulk een ambigue wijze, langs zulke slinkse wegen, tot stand moet komen, maar waarden worden nu eenmaal altijd op een dergelijke wijze gerealiseerd. Wie de waarden niet op deze wijze wil verwelijken, keert zich eigenlijk tegen die waarden zelf. Want hij staat ze niet toe tot werkelijkheid te worden op de enige wijze waarop zij kunnen gaan bestaan. Ik dank u.

PRAKTISGH-PRINCIPIËLE OVERWEGINGEN MET HET OOG OP DE VERDEDIGING DER VRIJHEID

DOOR

PROF. DR. G. C. VAN NIFTRIK

Wanneer een christen uit het Woord Gods de belofte hoort: „Dán zal de wolf bij het schaap verkeren en de panter zich nederleggen bij het bokje . . . de koe en de berin zullen samen weiden . . . dan zal een zuigeling bij het hol van een adder spelen . . . Men zal geen kwaad doen noch verderf stichten op gans Mijn heilige berg, want de aarde zal vol zijn van kennis des Heren, zoals de wateren de bodem der zee bedek-

ken" (Jes. 11 : 6—9), als een christen deze profetische woorden hoort, spitst hij zijn oren, want het woord vrede heeft in zijn ogen een zeer bijzondere klank. Stellig denkt hij bij het woord vrede ook aan de afwezigheid van oorlog, maar daaraan toch niet alléén. Het gaat immers bij de verkondiging van vrede door de christelijke Kerk om de vrede, die alle verstand te boven gaat. Het gaat in de belofte Gods om een toestand van heil, heelheid, beschutting, welstand en welzijn, die door Gods genade tot stand komt. In die toekomstige heilsstaat zal men zich om de handhaving van het recht niet meer behoeven te bekommeren, omdat, zoals wij gehoord hebben, men geen kwaad meer zal doen noch verderf stichten. Het recht behoeft dan niet meer door macht en dwang gehandhaafd te worden, omdat het een vanzelfsprekende zaak is geworden. Wanneer wij echter in onze situatie, met behulp van onze begrippen, gaan spreken over het toekomstige heil, dan zullen wij moeten zeggen, dat dit heil, deze heelheid en gaafheid van het leven der mensheid, bestaat in de heerschappij van vrede, vrijheid en recht. Deze Bijbelse begrippen hebben in de christelijke Kerk een volstreekte klank. Het gaat om de vrede, die alle verstand te boven gaat; het gaat om de heerlijke vrijheid der kinderen Gods, om de vrijheid, waarmede de Zoon Gods ons heeft vrijgemaakt; het gaat om het recht, waardoor Sion is verlost en dat de vastigheid is van Gods troon. Men kan dus de hoofdinhoud van het Evangelie, van het heil Gods, weergeven met behulp van begrippen, die ook politieke betekenis hebben: vrede, vrijheid en recht. Wanneer de politiek in dienst staat van de handhaving van een uit de aard der zaak betrèkkelijke vrede, van een betrèkkelijke vrijheid, van een betrèkkelijk recht hier beneden op aarde, staat zij in dienst van een christelijke zaak. Neen, deze wereld is nog niet het Koninkrijk Gods. Alles is in deze wereldbedeling onvolmaakt en betrèkkelijk. Wij zijn al dankbaar voor een béétje vrijheid, een béétje recht. Het is echter de moeite waard voor zulke beetjes op te komen. Het gaat dan om niets minder dan eerste, zwakke weerspiegelingen van het komende Rijk van God. In de eschatologische verwachting ligt de grondslag van waarachtige christelijke politiek, die niet *uitsluitend* bij confessionele partijen gezocht en gevonden behoeft te worden en waarnaar ook de confessionele partijen in de praktijk van hun politieke leven voortdurend moeten vragen zonder op dit punt al te zelfverzekerd te zijn.

Prof. van Ruler heeft met recht gesteld, dat politiek een *heilige* zaak is. Daarbij zal het wel niet gaan om een inhaerente, inklevende heiligheid, maar om een toegerekende. Het politieke gedrag is meestal niet zo bijzonder heilig. Toch staat het in dienst van een heilige zaak. Rondom de kring der Kerk, waar men in volstreekte zin weet wat vrede, vrijheid en recht betekenen en inhouden, is er de wijdere cirkel van deze wereld, waarin door christelijke politiek een zeer voorlopijge en betrèkkelijke weerspiegeling van de echte vrede, de echte vrijheid, het ware recht gehandhaafd moet worden. Deze handhaving is het zweet der edelen waard. Waarachtige staatkunde zal zich steeds bewust zijn te moeten handelen en beslissen ter handhaving en bevordering van vrede, vrijheid en recht, zonder welke het menselijke bestaan niet leefbaar geacht kan worden. Uit de Bijbelse fundering van deze drie politiek relevante begrippen is wel duidelijk geworden, dat het hierbij niet gaat om drie beginselen, die wille-

keurig van elkaar gescheiden kunnen worden. Wanneer wij een vrede zonder recht deelachtig zijn, zijn wij nog niet bijzonder ver. Vrede zonder recht is een zaak, waarbij men zich alleen door de overmacht der feiten gedwongen zuchtend zou moeten neerleggen. Dan houdt men een bittere smaak in de mond. Zoals wij die nog steeds proeven, wanneer wij terugdenken aan de Hongaarse opstand. Neen, toen is het niet op een wereldoorlog uitgelopen. Maar er was óók geen reden om bijzonder blij en dankbaar te zijn. Er bleef vrede, maar vrede zonder recht.

Uit dit alles zal wel duidelijk zijn geworden, dat wij er niet aan denken op liberale wijze het Evangelie te beperken en te verengen tot een zaak voor de binnenkamer. Wij geloven en belijden, dat het Evangelie van Jezus Christus eminent politieke relevantie heeft. Wanneer dan ook de Synode der Hervormde Kerk een herderlijk schrijven doet uitgaan over de zaak van oorlog en vrede, zoals dat tien jaar geleden het geval was, heeft zij recht op een intens luisteren en meedenken der christenheid. Ik ben ook van mening, dat de Synode het recht heeft te spreken over politieke en militaire zaken zoals zij nu onlangs gedaan heeft in haar geschrift *Het vraagstuk van de kernwapenen*. De prediking van het Woord Gods, die aan de Kerk is opgedragen, is nu eenmaal een zaak, die het gehele leven van mens en mensheid en wereld raakt, en waarlijk niet alleen een zaak van de binnenkamer en van de zondagmorgen. Het is ook vanzelfsprekend, dat de Synode heeft getracht de christelijke houding te vinden met betrekking tot het probleem van de kernwapenen. De Bijbel is nu eenmaal een politiek boek, dat overvloedig handelt over koningen, wereldrijken, richters, veldslagen en wat dies meer zij. En Calvijn heeft de staat gewaardeerd als een van de middelen, waardoor de Here Christus Zijn volk bij de verworven verlossing beschermt en bewaart. Op Bijbelse gronden kan men een kerk moeilijk op legitieme wijze haar politieke belangstelling en bemoeiing euvel duiden.

Het is echter de vraag of hetgeen in het schrijven van de Synode der Hervormde Kerk over de huidige politieke situatie en de bewapening gezegd wordt, inderdaad het beste is wat er thans gezegd kan en moet worden. De Synode kiest duidelijk voor het desnoods eenzijdige neen ten aanzien van het gebruik van kernwapenen. Men kan dit verstaan. Wij weten allen, of beginnen althans te vermoeden wat een oorlog met kernwapenen zou betekenen. Het is huiveringwekkend te bedenken, dat de grootste ontdekking van eeuwen, namelijk de mogelijkheid van kernsplitsing, die het aangezicht van de aarde technisch kan en zal veranderen en die tot grote zegen van de mensheid kan worden aangewend, voor duizenden en millioenen in onze tijd alleen maar een oorzaak van angst en vrees is, omdat deze geweldige vinding bijna uitsluitend wordt toegepast om vergeldingsmiddelen te vervaardigen. De mensheid beschikt thans over middelen, die grote delen der aarde kunnen vernietigen of ongeschikt maken voor menselijk leven. Nog nimmer heeft de mensheid over zulke middelen beschikt. Het angstwekkende is, dat de moderne mensheid een geldend ethos mist, waarin zij het gebruik van haar nieuwe wetenschappelijke mogelijkheden zou kunnen integreren. Wij zijn technisch reuzen en ethisch pubers. Vandaar onze nood. Onze ethische vooruitgang, zo die bestaat, is ver bij de technisch-wetenschappelijke ontwikkeling achtergebleven. Kan de moderne mensheid haar nieuwe mogelijkheden ethisch

aan? Wij weten, dat zij het niet kan. Daarom is het te verstaan en ook toe te juichen, dat de Synode de mensen waarschuwt om niet als barbaren huis te houden in Gods goede schepping. Het is inderdaad beschamend, dat het machtigste instrument, dat de mens tot nu toe heeft uitgevonden en ontdekt, alleen gebruikt wordt tot vervaardiging van middelen ter verdelging, zodat in plaats van vreugde over een dergelijke ontdekking er bij velen alleen maar angst heerst.

Vanwege de verschrikkingen van een oorlog, die met kernwapenen zou worden uitgevochten, zegt de Hervormde Synode een radicaal neen tegen het gebruik van deze wapenen. Zij zegt, dat deze wapenen het beoogde doel, namelijk de handhaving van vrijheid en recht, niet kunnen bereiken en alle menselijk bestaan onmogelijk of onleefbaar zouden maken. Liever een eenzijdig afstand doen van het gebruik ervan dan medewerking aan een dergelijke ondergang. Wat zullen wij hierop antwoorden?

Ik ben het volkomen eens met prof. dr. C. L. Patijn, wanneer hij in *Wending* (1962, p. 644 v.) schrijft: „Ik heb er geen moeite mee te erkennen dat dit wapen illegitiem is. Maar het wapen bestaat, en de vraag is, hoe men kan voorkomen dat het zal worden gebruikt. Dat doet men niet door het buiten de wet te stellen, een grens te trekken in de abstractie der zedelijke casuïstiek, maar door effectief de politieke problemen, die gevaar voor de vrede opleveren, zó te behandelen, dat het niet tot een oorlog komt. Het gaat onder alle omstandigheden om de praktische realisering van onze zedelijke beslissing, dat dit wapen niet mag worden gebruikt . . . Er is geen verschil van mening over het doel, dat wij beogen. Wij moeten de oorlog zèlf uitbannen. In de huidige tijd is een oorlog niet meer een middel der politiek naast andere. Dat gold reeds voor de wijze waarop de beide wereldoorlogen, die wij hebben ondergaan, zich hebben gemanifesteerd. Zij gingen in ieder opzicht veel verder dan de beoogde doeleinden bij hun begin, en kregen terstond het karakter van ontzaglijke crisisverschijnselen, die volkomen uit de hand liepen van hun initiatiefnemers. Hoe veel te meer zou dit waar zijn voor een nucleaire oorlog. Wij moeten alles ondergeschikt maken aan het doel een duurzame vredestoestand te bevestigen en te bewaren.” De vraag is alleen *hoe* men dit doel bereikt. Het is mijn stellige overtuiging, dat men op de weg der Hervormde Synode dit doel *niet* bereikt. Het valt mij zwaar als hoogleraar der Hervormde Kerk in uw midden dit oordeel uit te spreken, maar ik zie geen andere weg. De Synode heeft trouwens zelf op de mogelijkheid gewezen, dat als gevolg van dit radicale neen tegen de nucleaire wapenen de gelovigen wel weer eens in de catacomben terecht zouden kunnen komen. Het lijkt mij de taak voor de overheid ervoor te zorgen, dat indien enigszins mogelijk de christenen (en anderen) *niet* in de catacomben behoeven te gaan. Ik meen, dat de nucleaire bewapening van het Westen de catacomben voorkomt. De Synode der Hervormde Kerk zegt dan: non tali auxilio. Al loopt men de ergste gevaren — men mag geen gebruik maken van déze bescherming. De overheid moet weten, dat zij op geen medewerking der christenen bij het gebruik van nucleaire wapenen kan rekenen. Als de vijand er mee begint, moeten wij ons overgeven.

Men kan respect hebben voor deze bereidheid tot het martelaarschap, zonder dit standpunt te delen. Waarom gaat het?

In de huidige strijd met het communisme gaat het om de waarden der

westerse wereld. Men kan beter in het enkelvoud spreken: het gaat om de waarde van de westerse wereld. Die waarde wordt gedragen en belichaamd door het geestelijk begrip van Europa. Europa is niet slechts een geografische werkelijkheid, maar vooral ook een geestelijke. Europa heeft als geestelijke grootheid drie symbolische hoofdsteden: Athene, Rome en Jeruzalem. Athene is de stad van kunsten en wetenschappen; Rome is de stad van het recht; Jeruzalem is het symbool voor godsdienst en zedelijkheid... Steeds gaat het om de mens en de menselijke leefbaarheid van zijn existentie. De waarde van de westerse wereld is de mens en de menselijkheid van zijn existentie. De mens is geroepen God lief te hebben, vooral ook door middel van liefde tot de naaste en de medemens. Het gaat in het politieke handelen van deze tijd niet om abstracte ideeën, maar om de bescherming van de rechten van de mens en van diens fundamentele vrijheid. Vrijheid is voor de mens niet een extraatje, dat eventueel ook gemist kan worden, maar behoort wezenlijk tot zijn existentie. Strijden voor de mens is strijden voor zijn vrijheid. Het menselijke leven zonder vrijheid moet gezien worden als een verminkt en geschonden leven. Wij erkennen gaarne, dat ook in dézen de tegenstelling tussen Oost en West niet volstrekt is. Men vergeete echter niet, dat kwantitatieve verschillen kwalitatieve betekenis en waarde kunnen krijgen. Wát er kritisch ook met betrekking tot de vrijheid in het Westen opgemerkt kan worden —, het staat m. i. als een paal boven water, dat het Westen in dezen de mens een levens- en existentiemogelijkheid garandeert, die in het communistische Oosten onmogelijk is. Wanneer wij als christen-democraten in deze tijd achter de nucleaire bewapening en de NATO staan, bedoelen wij daarmee de mens en de leefbaarheid van zijn existentie in vrijheid te handhaven.

Kan de Kerk van de overheid eisen, dat zij afziet van de kernbewapening? De Synode der Hervormde Kerk wil niet pacifistisch zijn. Zij erkent het goed recht van de conventionele bewapening. Maar zij zal moeten inzien, dat het handhaven van een conventionele bewapening in het huidige conflict met communistisch Rusland een slag in de lucht is. De conventionele bewapening van het Westen is verre in de minderheid vergeleken bij hetgeen Rusland in deze op de been kan brengen. Zou de overheid, gezien de haar toevertrouwde taak, verantwoord zijn, als zij afstand deed van de kernwapenen? Ik heb de indruk, dat de Synode der Hervormde Kerk in bepaalde opzichten te weinig rekening heeft gehouden met de situatie, waarin de wereld zich bevindt. Gods gebod treft ons altijd in een zeer bepaalde situatie. Het gaat in de christelijke gehoorzaamheid niet om de toepassing van altijd eendere beginselen als ware de christelijke ethiek een soort mathematica. Het gaat er om in de concrete situatie Gods wil te doen. Die concrete situatie is thans de tegenstelling tussen Amerika en Rusland. Om te weten wat wij thans doen moeten, welke houding wij moeten aannemen tegenover de nucleaire bewapening, is het noodzakelijk de concrete situatie, waarin wij ons bevinden, goed te analyseren.

Prof. Patijn heeft op een vergadering, die ik bijwoonde en waar het synodale stuk besproken werd, opgemerkt, dat elk rijk een eenheid van het prestige der geldende doctrine en van macht om die doctrine door te voeren, is, dat in het communisme het prestige van de leer, van de marxistische doctrine, aan het verzwakken is. De voorspelde ineenstorting

van het kapitalistische Westen geschiedt nog maar steeds niet. De communistische utopie wordt nog maar steeds niet verwerkelijkt; de definitieve heilsstaat breekt nog maar steeds niet aan! Het is luce clarius, dat het prestige van het communisme als utopische verwachting sterk gedaald is; het prestige van de communistische doctrine is verzwakt. Wil een rijk blijven bestaan in zulk een geval, dan moet het wel naar de andere component grijpen, dus naar de macht. Het huidige communisme moet het thans in toenemende mate van de macht hebben, want het prestige van de doctrine is zo groot niet meer. Als deze analyse juist is, dan zijn er thans voor het communisme twee mogelijkheden:

- a. als de verwerkelijking van de utopie te lang op zich laat wachten, moet zij maar geforceerd worden. Als Rusland deze weg zou opgaan, betekent dat het ontketenen van een aanval op het Westen;
- b. als de verwerkelijking van de utopie uitblijft, wordt in overeenstemming met de onloochenbare werkelijkheid het dogma gewijzigd, de doctrine veranderd. Maar zulks te doen is vanzelfsprekend niet zo eenvoudig. Men loopt het gevaar zijn gezicht te verliezen.

De uiterst belangrijke en eigenlijk beslissende vraag in het huidige tijdsgewricht is: wat zal de Russische leider doen? Zal hij in staat zijn het dogma te verzetten? Of zal hij de weg van de machtsontplooiing opgaan? Het Westen zorgt er thans voor door middel van zijn bewapening, dat Rusland de weg van het geweld niet op kan. De verantwoordelijkheid van het Westen bestaat hierin ervoor te zorgen, dat de weg van het geweld en van de machtsontplooiing voor Rusland afgesloten blijft. Tot op dit ogenblik heeft het Westen deze verantwoordelijkheid aanvaard. In dit licht gezien was Cuba een westers succes. Rusland heeft bij die gelegenheid getoond te beseffen, dat het de weg van de machtsontplooiing niet kón inslaan. China verwacht van die weg nog heil; Rusland niet. Dat is een uiterst gunstig teken voor de wereldvrede. Door voorzichtigheid en tact kan het Westen de Russische leider helpen in zijn te vermoeden pogingen om zo geruisloos mogelijk het dogma te verzetten zonder zijn gezicht te verliezen. Ik neem aan, dat vele landgenoten zich van deze dingen enigermate bewust zijn geweest. Nu komt daar ineens het getuigenis van de Synode der Hervormde Kerk! Vele kerkse mensen vragen zich af, of dit radicale geluid bijbels en geestelijk gezien niet juist is dan de politieke redeneringen, die wij daareven hebben gehouden. Niet door macht en geweld! Vertrouwt niet op paarden en wagenen, en dus ook niet op atoombommen! Juist de godsdienstige mens is uitermate vatbaar voor radicale geluiden, die elk compromis afsnijden. En stellig; als het erop áán komt, zal een gelovige aan God en Zijn bescherming alleen genoeg moeten hebben. Is het nu echter ook niet mogelijk om dankbaar te erkennen, dat zonder het bestaande en soms veelgemaakte machtsevenwicht het communisme stellig bezwaken zou zijn voor de verleiding om het geslonken prestige van de leér aan te vullen met een bewijs van ongebroken kracht, met brute machtsontplooiing ten koste van nu nog vrije volken? China predikt de weg van de brute kracht. Laten wij hopen, dat Rusland voorgoed van deze weg heeft leren afzien. Dat zou dan een gezegende vrucht zijn van de westerse bewapening. Wij beseffen dat de verzetting van het marxistische dogma voor de Russische leider niet gemakkelijk is. Maar men kan ook aan gene zijde van het ijzeren gordijn zijn ogen niet

sluiten voor het feit, dat het marxistische dogma van de ineensstorting van de kapitalistische wereld niet in vervulling is gegaan, terwijl het er in onze welvaartsstaten helemaal niet naar uitziet, dat het binnen afzienbare tijd in vervulling zal gaan. Daarom is het een levensbelang voor het communisme een muur en een ijzeren gordijn tussen Oost en West op te richten en in stand te houden. Als de weg van de macht voor het communisme is afgesloten, dank zij de westerse bewapening, dan is deze zelfde bewapening een hulpmiddel om het communisme er toe te bewegen en te dwingen de doctrine om te zetten en te veranderen.

In dit licht beschouwd acht ik de weg, die de Synode der Hervormde Kerk voorstelt te gaan, een uitnodiging aan het communistische blok om de doctrine onveranderd te laten en de weg van de brute macht te gaan. Ik acht het daarom beter en ook christelijker om achter de NATO-politiek te staan en machtsgebruik bij de tegenpartij af te remmen en onmogelijk te maken. Het klinkt bijna zot, maar ik zou de Synode der Hervormde Kerk willen vragen, of zij niet te kort is geschoten in naastenliefde. Ik zie zeer duidelijk, dat zij haar stuk de wereld in heeft gezonden, bewogen door deernis met een mensheid, waarover een atoomoorlog zou komen. Zij schreef dus gedreven door naastenliefde. Maar als de wereld haar raad nu eens ter harte nam? Als het Westen nu eens werkelijk verklaarde nooit gebruik van atoombommen te zullen maken? Wie betaalde dan het gelag? In de eerste plaats West-Berlijn! Men zal toch wel niet in ernst geloven, dat de communisten tot tranen toe zouden zijn geroerd over westerse vredelievendheid en de voordelen van de nieuwe situatie ongebruikt zouden laten liggen! Totdat het tegendeel bewezen is, zullen wij het communistische spreken over co-existentie als opportunistisch moeten waarden. Zolang het dogma niet duidelijk verzet is, zullen wij de dogmatiek der communisten volkomen au sérieux moeten nemen. Het treft mij altijd als bijzonder onaangenaam, dat velen, die met nadruk verzekeren geen communisten te zijn en niets voor deze zaak te gevoelen, in hun praktische politieke gedrag steeds weer met het communisme flirten en direct protesteren, wanneer communisme en nationaal-socialisme op één lijn worden gesteld. Zolang het dogma niet duidelijk is verzet, is voortdurende waakzaamheid geboden. Wij geloven, dat het politiek goed is het Russische machtsverlangen te beteugelen door de nucleaire bewapening van het Westen. Politiek goed! Christelijk gezien óók goed?, vraagt de Synode der Hervormde Kerk om die vraag dan met neen te beantwoorden. Wij antwoorden, dat men deze wereld niet volgens de ordening van het toekomstige vredrijk regeren kan. De wereld kan niet geregeerd worden volgens de regelen van de Bergrede. Men mag de ordening van het in zonde gevallen rijk der schepping niet verwisselen met die van het rijk der verzoening. Politiek zal altijd wel weer op compromissen berusten. Politiek is de kunst van het mogelijke, niet van het onmogelijke.

Ondertussen erkennen wij ten volle, dat de aanvaarding van de nucleaire bewapening het nemen van een groot risico inhoudt. Eén vergissing, één moment van onbeheerste angstpsychose, en de vernietiging zou over ons losbarsten. Wij mogen ons geen illusies maken. Elke geruststelling, dat het zo erg niet is en dat het wel zal meevallen en dat wij niet moeten overdrijven, is uit den boze. Een nucleaire oorlog is zo ongeveer het einde van alles, en betekent in ieder geval een massale ver-

nietiging. De westerse politiek moet erop gericht zijn, dat deze wapenen niet gebruikt behoeven te worden. Want wórdén zij gebruikt, dan zijn er inderdaad geen overwinnaars en overwonnenen meer. Dan is er alleen maar een eindeloze vernietiging. Maar hebben wij een vrije keus? Het risico van de nucleaire bewapening moet door het Westen genomen worden, omdat het in prestigie gedaalde communisme anders zeker de kans zou benutten om het Westen-zónder-atoomwapenen naar zijn hand te zetten.

De volgelingen van de Synode der Hervormde Kerk vragen dan weer, of men zich veilig mag stellen door middel van wapenen, die zulk een afschuwelijk karakter hebben. Moeten wij deze wapenen niet wegdoen om alleen op Góð te vertrouwen? Ik meen dat het niet christelijk is te menen, dat het vertrouwen op God zou betekenen het overslaan en geringachten van de weg der middelen: wij slikken ook medicijnen en gaan over tot een operatie. Wel zullen wij moeten erkennen, dat het middel der nucleaire bewapening een bijzonder griezelig middel is. Is de weg van de Synode echter beter? Men kan dan menen niet schuldig te staan aan de verschrikkingen van een kernoorlog, maar men laat de naasten het gelag betalen. Heeft men het zich wel eens ingedacht wat er gebeuren kan en waarschijnlijk zál, als het Westen zou besluiten in géén geval de kernwapenen te gebruiken? Dacht men dan ónschuldig te zijn aan hetgeen er dan gebeuren gaat en dat men door handhaving van de tegenwoordige bewapening had kunnen vermijden? De westerse politiek is erop gericht door het bezitten van deze bewapening de oorlog te voorkomen, terwijl het wegvallen van deze bewapening een vacuum schept, dat naar alle wetmatigheid in de kortst mogelijke tijd weer gevuld moet worden, waarvoor het communisme in dat geval gaarne zorgen zal. Ons standpunt brengt een groot risico met zich mee. Het standpunt der Synode eveneens. Men zal hier moeten kiezen. Welke keuze men ook doet, men loopt de nodige risico's en men kan in géén van beide gevallen een zeker schuldigworden vermijden.

Mijn grootste bezwaar tegen het synodale stuk betreft de radicaliteit van het neen, dat hier aan het adres der kernwapenen is uitgesproken. Ik laat de vraag nu maar rusten, of de Hervormde Kerk dit radicale neen als gezaghebbende verkondiging van het Woord Gods wenst opgevat te zien. Hier rijzen dezelfde vragen als op Rooms-Katholiek gebied met betrekking tot het bindende gezag van een pauselijke encycliciek, die immers niet ex cathedra gesproken is. Wij zullen dat laten rusten. Voor mij staat vast, dat de Synode der Hervormde Kerk de relativiteit van onze ethische positie en van onze ethische beslissingen heeft miskend. Men kan op ethisch gebied niet zó absolutistisch spreken als op dogmatisch gebied. Ik houd het ervoor, dat het op dit laatste gebied eigenlijk óók niet kan, maar ook dáárover zal ik niet spreken. In ieder geval meen ik, dat zo spoedig wij ethische vermaningen uitspreken, wij een toontje lager moeten zingen. Het is immers zó, dat de praktische vormgeving van de gehoorzaamheid aan het Evangelie in deze wereld en onder ons mensen altijd van *die* aard is, dat het Evangelie er nooit geheel in verdisconteerd is. Het Evangelie is niet geheel verdisconteerd in onze aanvaarding van de nucleaire bewapening, maar óók niet in het radicale neen der Hervormde Kerk. Het was immers gemakkelijk duidelijk te maken, dat de naasten-

liefde hier te kort kwam. De tegenstelling tussen de Hervormde Kerk en ons, christen-democraten, is niet de tegenstelling tussen gehoorzaamheid aan het Evangelie en wereldse politiek, maar die tussen twee vormen van nagestreefde gehoorzaamheid, die alleen op hun kwantitatieve verschillen in deugdelijkheid kunnen worden onderzocht. Het Evangelie zelf rijst hoog uit boven elke menselijke mening en activiteit, oordeelt (en rechtvaardigt eventueel) de menselijke mening en activiteit. Het Evangelie valt echter *nóóit* met enige menselijke mening en activiteit zonder meer sámen. Waaruit volgt, dat de synodale proclamatie een mening, ook een politieke mening is, náást en niet bóven de onze. De vraag kan alleen maar zijn welke mening en houding het Evangelie dichter benádert, meer affiniteit ermee heeft.

Het zou kunnen zijn, dat God in Zijn genade ook de Hervormde Kerk in haar vrijheid laat bestaan... door de bescherming van de NATO en haar nucleaire bewapening. De nu van ons gevraagde politiek laat zich niet rechtstreeks uit het Evangelie aflezen. Wij zullen in grote bescheidenheid onze weg hebben te gaan, pleitende op de vergeving der zonden. In deze bescheidenheid kiezen wij thans voor de politiek der bewapening als de betere bóven het radicale neen van de Synode der Hervormde Kerk. Deze bescheidenheid zal ons altijd weer bereid maken de door ons genomen beslissing in discussie te brengen en zo nodig te herzien. Deze bescheidenheid en deze bereidheid tot discussie verminderen echter onze vastbeslotenheid nú niet.

Prof. Patijn had m. i. volkomen gelijk, toen hij in het weekblad *De Hervormde Kerk* van 17 november 1962 schreef: „De Generale Synode heeft gepoogd uit de klem van een zedelijk dilemma te komen door op één punt verder te gaan dan de Werelddraad van Kerken en andere kerken: geen medewerking aan het nucleaire wapen, nu niet en straks niet, maar het dilemma wordt daarmee niet opgelost. Het blijft ons omklemmen. Wij hebben vrede en een politieke toekomst achter de beschermende dijk van het atoomwapen, maar tevens is een nucleaire oorlog moreel onaanvaardbaar. Het is beide waar. Dit kan alleen een aansporing zijn voor grote nederigheid en tevens voor meer fantasie in onze contacten met de Russen, wanneer het gaat om de aanvaarding van verantwoorde risico's. Daarin heeft het rapport gelijk. Maar het kan er niet toe leiden om uit de geschiedenis weg te springen en de wereld over te laten aan de chaos. En dat is wat de Synode van ons vraagt.”

Als men de westerse vrijheid verdedigen wil —, die verdediging bewust als een ons door God opgedragen taak aanvaardende —, en die verdediging ook met tactische en strategische atoomwapenen voeren wil —, dan behoeft men nog niet ál zijn vertrouwen op die wápenen te stellen. Men kan namelijk in het moratorium, dat ons gelaten is als resultaat van een zeker evenwicht en wederzijdse vrees voor een oorlog, het nodige doen voor betere toestanden in deze wereld. Men vraagt zich met enige ongerustheid af, waarom onder de volkeren en ook in de kerken het verlangen naar een internationale rechtsorde niet sterker is. Het minste wat wij doen kunnen, is steeds weer aandringen op het wapen van pogingen om te komen tot tenminste een begin van een internationale rechtsorde, die alleen effectief kan zijn, wanneer zij gedragen wordt door een nieuw internationaal rechtsbewustzijn der volkeren. Wat doet de school daaraan? Wat doet

de heersende pedagogiek daaraan? Wij vrezen, dat het niet al te veel is en in ieder geval niet genoeg. Wij hebben trouwens in onze kringen ook nog niet voldoende nagedacht over de vraag waar een legitiem nationalisme zijn grenzen vindt; m. a. w. over de vraag tot op welke hoogte nationaal voelen en willen legitiem is èn waar het illegitiem wordt. Het zal duidelijk zijn, dat zulk een grens niet abstract kan worden vastgelegd, maar in de concrete situatie van de wereldpolitiek op een bepaald moment van beslissing moet worden bepaald.

Naast de strijd om een internationale rechtsorde, zal ook de strijd met het differentisme der grote massa met kracht gevoerd moeten worden. Wij mogen als christen-democraten niet de indruk wekken, dat wij tevreden zijn, wanneer de communisten door de macht van het Westen gedwongen, binnen hun hedendaagse grenzen blijven. Het huidige machts-evenwicht is veel te explosief om niet alle middelen aan te wenden om tot wat meer bevredigende internationale toestanden te komen. Daarom zou ik willen pleiten voor een versteviging van de handels- en culturele betrekkingen met het communistische Oosten. Ook gesprekken met mensen en kerken achter het ijzeren gordijn kunnen nuttig zijn om te komen tot betere relaties. Het moet in onze kringen niet zó zijn, dat mensen, die naar het Oosten gaan om met kerken en mensen te spreken, onmiddellijk als crypto-communisten verdacht gemaakt worden. Een beetje meer psychologisch inzicht in de mentaliteit van de Russen zou ons ook geen kwaad doen. Wij moeten zien te komen tot een beter begrip voor de Russen en hun aspiraties mitsgaders hun angsten dan de westerse politiek thans meestal te zien geeft.

Christen-democraten zullen moeten streven naar een doelbewuste westerse politiek, die de vrijheid voor het Westen zelf wenst en daarom consequent ook de ànder diezelfde vrijheid gunt. De westerse politiek lijdt soms zwaar aan zulk een dubbelzinnigheid, dat het verre Oosten niet geloven kan aan de westerse belijdenis der vrijheid.

De grootste nood bestaat wellicht hierin, dat brede lagen der westerse bevolking niet weet wat wij hier in het Westen eigenlijk te verdedigen hebben en waarvóór wij menen deze bewapening in stand te moeten houden. Er wordt m. i. veel te weinig gedaan aan de politieke bewustwording der grote massa in wijd verband. Vrijheid is méér dan alleen democratisch stemrecht. Vrijheid is méér dan ijle vrijheid om zowel rechts als links te mogen gaan. Vrijheid is een inhoudelijk gevulde waarde. Vrijheid is de levensmogelijkheid van de individualiteit èn van de gemeenschap. Om die vrijheid te behouden en te versterken menen wij als christen-democraten de thans best mogelijke weg, die van de NATO en de westerse politiek, te hebben gekozen. Wij zijn ons bewust van de risico's. Wij hebben niet de minste reden tot juichen. De situatie is vol gevaren. Daarom zullen wij politiek aan het werk blijven, met fantasie, geloof en moed, om een betere toekomst voor onze kinderen en kleinkinderen te helpen voorbereiden.

HET COMMUNISME EEN UITDAGING?

DOOR

M. RUPPERT

De organisatoren hebben deze conferentie een naam gegeven: *de verdediging der vrijheid*.

Het lijkt mij een typisch westerse naam. Niet: de verdediging van de gerechtigheid, zelfs niet de verdediging van vrijheid en gerechtigheid, maar alleen: de verdediging van de vrijheid.

Het lijkt mij ook een typisch westerse benadering van het vraagstuk. Wij menen, dat *onze* vrijheid wordt bedreigd door het communisme en daarom bezinnen we ons op de *verdediging* van die vrijheid *tegen* het communisme. En bij die bezinning stuiten wij dan op de geoorlooftheid van het gebruik van kernwapens.

De vraag rijst of deze probleemstelling en deze benaderingswijze in alle opzichten verantwoord — althans volledig — zijn. Ik betwijfel het. Ik zou mede daarom willen pogen tot een antwoord te komen op de volgende vragen:

1. Wat is te verstaan onder communisme?
2. Wat is eigenlijk de dreiging van het communisme?
3. Hoe zien de communisten het Westen?
4. Gevoelen de communisten zich bedreigd door het Westen?
5. Is een co-existentie met het communisme mogelijk en wenselijk?
6. Moet er wellicht ook in het Westen iets veranderen?

1. *Wat onder communisme te verstaan is?*

De Nederlandse kenner van het communisme, prof. dr. G. Kuypers, aan wiens schriftelijke en mondelinge uiteenzettingen ik, bewust of onbewust, ook overigens menige gedachte dank, zegt: „Communisme is in het algemeen een term die gebruikt wordt ter aanduiding van verschillende stelsels, stromingen of beschouwingen, die gericht zijn op de vestiging van een ideale maatschappij, waarin ieders behoeften bevredigd worden doordat hetzij de produktiemiddelen hetzij de gebruiksgoederen hetzij beide tot eigendom van de gemeenschap zijn gemaakt”¹⁾.

Het zou — wellicht ook voor deze conferentie — nuttig zijn eens een overzicht te geven van de pogingen, die in de geschiedenis der mensheid zijn ondernomen om zulk een ideale maatschappij te stichten. Deze pogingen zijn echter zó talrijk geweest, dat vele uren nodig zouden zijn voor een, zelfs zeer sobere, opsomming. Ik volsta daarom met de opmerking, dat er vrijwel geen eeuw en geen volk vallen aan te wijzen, waarin niet op enigerlei wijze getracht is een samenleving te verwezenlijken, waarin iets van de commune, van de gemeenschap en van de gelijkheid onder de mensen tot uitdrukking kwamen.

Wat bij een beschouwing van al die pogingen treft is tweeërlei:

1. het heimwee naar het verloren paradijs;

¹⁾ *Christelijke Encyclopedie*, deel II, Kampen 1957, blz. 263.

2. de omstandigheid, dat deze „communistiche” idee eeuwenlang door christenen gedragen en gevoed werd.

Dat laatste behoeft eigenlijk niet zoveel verwondering te wekken. Oud en Nieuw Testament staan vol van uitspraken over rijkdom en armoede, over de gemeenschap onder de mensen en over de gerechtigheid. Ik denk voor wat het Oude Testament betreft aan Gods eigen sociaal-economische wetgeving, aan het sabbatjaar en aan het jubeljaar; ik denk ook aan de heftigheid, waarmede de profeten de opeenhoping van bezit naast het laten voortbestaan van armoede geselden. En wat het Nieuwe Testament aangaat, herinner ik aan het dubbelgebod van liefde, aan de grondregel van de sociale ethiek „een ieder lette niet slechts op zijn eigen belang, maar ook op dat des anderen”. Ik denk vooral aan Christus Zelf. Hij accepteert de rijkdom, maar hij aanvaardt *niet* de rijkdom *naast* de armoede. De rijke man kwam in de hel, niet omdat hij rijk was, maar omdat hij in zijn rijkdom de arme Lazarus niet wilde zien. En wie denkt tenslotte niet aan de eerste christengemeente? Christus heeft zijn discipelen nimmer geboden „communistisch” te leven: en toch hebben zij Zijn Woord klaarlijk in die zin verstaan. „Zij hadden alle dingen gemeen!”

Bij de kerkvaders, in de eerste eeuwen der kerk is zonder twijfel sprake van een „antikapitalistische” geest in de vorm van een reserve, een voorbehoud tegen de private eigendom. Zij zijn in hun oordeel over de particuliere eigendom weliswaar niet homogeen, maar het getal hunner dat de persoonlijke eigendom bestreed of slechts node aanvaardde, overweegt ²⁾).

Eigenlijk kan men zeggen, dat de kerk tot de 13e eeuw geporteerd was tegen het privaat bezit; eerst met Thomas van Aquino keert het tij ³⁾. Als onjuist kwalificeert Thomas de bewering, dat alle bezit van nature gemeenschapsbezit was. Integendeel, hij beschouwt de particuliere eigendom als een eis van het natuurrecht en als een aansporing tot arbeidzaamheid. Hij gaat nog een stap verder en meent dat alleen de particuliere eigendom in staat is orde en vrijheid in de maatschappij harmonisch te verenigen ⁴⁾).

Voor Luther is de private eigendom eveneens noodzakelijke voorwaarde voor de instandhouding van de samenleving. Maar bij Luther is de motivering anders dan bij Thomas. De *lex naturalis* maakt plaats voor de *ordinatio*. Eigendom is een ordening Gods. In die zin is de eigendom ook een gave Gods. Wat de mens heeft heeft hij van Hem en Hem moet hij er rekenschap van geven. Deze eigendomsopvatting is wel ver verwijderd van het romeinse eigendomsrecht, het *jus utendi et abutendi*, dat in de tweede helft van de 16 eeuw West-Europa binnendrong. Luther verdedigde zijn opvatting over de eigendom in een soort tweefrontenoorlog: enerzijds tegen de monniken, anderzijds tegen de wederdopers, doch uit eenzelfde motief, namelijk de bedenking tegen een wettisch opgevat volmaaktheidsideaal.

Luther was tegen de afschaffing van het privaatbezit, omdat christelijke liefde van de christen vordert, dat hij geeft. Maar, zegt Luther, „als een christen moet geven, moet hij eerst iets bezitten. Wie niets bezit kan ook niets geven. En zal hij morgen of overmorgen of over een jaar ook nog

²⁾ Dr. Iqas Seipel, *De economisch-ethische theorieën der Kerkvaders*. Leiden, z.j.

³⁾ Dr. G. Kuypers, t. a. p.

⁴⁾ Vgl. Franz Walter, *Das Eigentum nach der Lehre des hl. Thomas van Aquino und des Sozialismus*. Freiburg i. B. 1895.

kunnen geven — want Christus gebiedt mij te geven zolang ik leef — dan kan ik vandaag niet alles tegelijk weggeven!"⁵⁾ Luther ziet dus de eigendom als *middel* tot het betonen der naastenliefde. Van Luther is dan ook het scherpzinnige bewijs, dat Jezus juist door Zijn vermaning tot de rijke jongeling, alles te verkopen en aan de armen te geven, de eigendom erkend heeft: „Als Christus leert zijn eigendom weg te geven, heeft Hij de eigendom daardoor erkend, want wie geven wil moet immers eerst iets hebben." ⁶⁾ Als Christus het recht van de eigendom had willen bestrijden, had Hij niet van „verkopen" gesproken, want verkopen kan men alleen datgene, wat men rechtmatig bezit, en in plaats van „weggeven" had Hij dan gesproken van „teruggeven" ⁷⁾.

Luther verdiept zich dus niet in de vraag of God al dan niet de private eigendom heeft gewild. Hij constateert alleen, dat geven Christenroeping is en dat deze christelijke naastenliefde slechts kan opbloeien bij handhaving van het instituut van het particulier bezit.

In de tweede plaats moet bedacht worden, dat het Luther ook bij de behandeling van dit onderdeel van het sociale vraagstuk allereerst gaat om de *gezindheid*. Een werk is voor Luther pas dan goed, indien het voortvloeit uit de liefde tot de naaste. Daarom beperkt hij zich ook niet tot de stelling, dat het instituut van de particuliere eigendom de *gelegenheid* biedt tot het betonen van naastenliefde — hij wijst er nadrukkelijk op, dat *privaat bezit verplicht* tot daadwerkelijke hulp aan de naaste. De christen mag nimmer vergeten, dat *God Eigenaar* is van al het geschapene en dat de mens slechts *rentmeester* is: „Wie in deze wereld goederen heeft kan in de wereld zeggen: dat is het mijne; maar voor God moet hij zeggen: God, dat is het Uwe. Gij zijt verplicht Uw naaste te helpen in zijn nood, want Uw goederen zijn niet van U, gij zijt er alleen als rentmeester over gesteld, opdat gij ze uitreike aan hen, die ze behoeven" ⁸⁾.

Tot zover over de geschiedenis!

Zóveel moge over de historie gezegd zijn, dat twee dingen duidelijk zijn geworden:

in elke eeuw en in welhaast elk volk was er een verlangen naar de commune, naar de gemeenschap, naar de sociale gerechtigheid;

in vele gevallen was dat verlangen geworteld in het christendom.

Zelfs kan men met Kuypers stellen, dat het tot 30 à 40 jaar geleden mogelijk was het christendom het ware communisme te noemen ⁹⁾. Sedert het ontstaan van de marxistisch-leninistische maatschappijbeschouwing en haar usurpatie van het woord „communisme" is het echter moeilijk geworden onder „communisme" iets anders te verstaan dan wat het oosten ons daarvan te zien geeft.

Wat van dat zogenaamde communisme van Moskou en Peking te zeggen?

Menigeen heeft vandaag de neiging te antwoorden: het *was* een satanische zaak, maar gelukkig is er nu — althans in Rusland — wat aan het

⁵⁾ Weimarer Ausgabe LI, blz. 384.

⁶⁾ Geciteerd door Rudolf Thiel, *Luther antwoordet*. Berlin-Steglitz 1936, blz. 149.

⁷⁾ Vgl. Karl Holl, *Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte*, deel I: Luther, 1932, 6, blz. 257.

⁸⁾ Geciteerd door dr. Ph. Bachmann, *Unterricht in der christlichen Religion*. Leipzig 1932, blz. 162.

⁹⁾ Dr. G. Kuypers, t. a. p.

veranderen. Het is nog wel niet een toestand om over te juichen, maar er zijn toch allengs zodanige veranderingen opgetreden, dat *daarom* de vraag rijst of een vreedzame co-existentie niet inderdaad tot het rijk der mogelijkheden gaat behoren.

Deze gedachtengang lijkt mij niet verantwoord. Dat er in de loop der jaren in het Russische communisme niet onbelangrijke veranderingen zijn opgetreden valt gelukkig niet te loochenen. Ik hoop er in het verdere deel van mijn betoog op terug te komen. Reeds thans moge echter gezegd worden, dat dit wijzigingen zijn, die zich niet dank zij maar *ondanks* het systeem hebben voltrokken. Het systeem zelf blijft: *atheïstisch* en *totalitair*.

Atheïstisch en totalitair.

Ik neem aan, dat het — althans voor deze kring — niet nodig is het atheïstische en het totalitaire van het communistische systeem aan te tonen. Ik beperk mij daarom tot het volgende:

Atheïstisch: „De communisten zijn — zegt Kuypers terecht — de Babylonische torenbouwers van deze tijd. Daar zij behoren tot degenen, die geen zondeval erkennen, zien zij de verdorvenheid van het menselijk hart niet”¹⁰⁾.

Totalitair: het is een partij-dictatuur, die niet alleen de politiek, maar ook het gehele sociaal-economische leven, de cultuur en het gezinsleven beheerst.

Het zijn deze twee factoren, die kenmerkend voor het systeem gebleven zijn, ook thans nog.

Daarom ook is het moeilijk, zo niet onmogelijk *gebleven* om te spreken over „waarheidselementen” in het communisme. Een zo ernstige perversiteit als het tegenwoordige communisme openbaart, laat het eenvoudig niet toe over „waarheidselementen” te spreken. Emil Brunner had dan ook — dunkt mij — het gelijk aan zijn zijde, toen hij op de Amsterdamse Assemblee van de Wereldraad van Kerken in 1948 uitsprak:

„Man sagt: Darum, weil der Kommunismus wesentliche Wahrheits-elemente, ja christliche Elemente enthält, können wir als Christen ihn nicht schlankweg ablehnen. Mit diesen christlichen Elementen meinen sie vor allem die Idee des Kommunismus, des Gemeineigentums als solchen. Hat nicht auch die Urgemeinde eine Art Kommunismus gekannt? „Und auch nicht einer sagte, dass etwas sein eigen sei, sondern alles war ihnen gemeinsam.” Ziehen sich nicht durch die ganze Kirchengeschichte hindurch die mannigfachen Experimente eines christlichen Kommunismus? Zweifellos steckt schon im blossen Wort Kommunismus für viele Idealisten und Christen eine gewisse Anziehungskraft und erinnert schon die blosse Tatsache, dass es Kommunismus — welcher Art auch immer — gibt, an eine Schuld der Kirche.

Man sagt, mit einen gewissen Recht: Hätten wir Christen in unserer Kirche mehr wahren Kommunismus geübt, so hätte es wohl den heutigen, den totalitären Kommunismus nie gegeben. Aber lassen wir uns nicht durch Worte irreführen! Der christliche Kommunismus der Liebe hat mit dem sogenannten Kommunismus, der ebenso gut diktatorischer Staatskapitalismus genannt werden kann, nicht das mindeste zu tun. Jener war ein Kommunismus der Freiwilligkeit, dieser aber beruht darauf, dass der

¹⁰⁾ Dr. G. Kuypers, t. a. p.

Staat alles Privateigentum an Produktionsmitteln gewaltsam enteignet und mit rücksichtloser Gewaltherrschaft die gesamte Wirtschaft, wie auch alles übrige Leben, beherrscht" ¹¹⁾).

Niettemin rijst de vraag hoe het dan toch ter wereld mogelijk is geweest, dat duizenden en tienduizenden dit communisme omarmd hebben.

Velen menen deze vraag te kunnen beantwoorden met een verwijzing naar de materiële nood, die deze duizenden en tienduizenden in de armen van het communisme heeft *gedreven*. „Communisten worden — aldus de zegswijze — niet geboren, maar gemaakt”.

Ook ik ben de opvatting toegedaan, dat in verscheidene kringen, landen en volkeren de sociale ellende één der hoofdoorzaken van het ontstaan en de ontwikkeling van het communisme is geweest en nog is. Ik hoop ook op dit punt in het verdere deel van mijn voordracht terug te komen. Maar met deze verwijzing naar de materiële nood is toch m. i. wel veel maar niet alles gezegd. Zelfs gaat men met het noemen van de sociale nood meer aan de eigenlijke, meest beslissende factor voorbij.

Er is in de laatste jaren een rijke literatuur ontstaan over de vraag, die thans aan de orde is, de vraag: hoe toch de opkomst en de ontplooiing van het communisme te verklaren zijn. Ik moge in de eerste plaats het laatstverschenen boek over deze materie noemen, namelijk dat van R. V. Burks, *The dynamics of communism in Eastern-Europa* ¹²⁾. In dit m. i. alleszins betrouwbare werk wordt het probleem van de aantrekkingskracht van het communisme behandeld; in het bijzonder worden de uitslagen van de stemmingen in Albanië, Bulgarije, Joegoslavië, Roemenië en Tsechoslowakije geanalyseerd. Burks' boek is een radicale afrekening met de door Marx gelanceerde en door de communisten zorgvuldig in het leven gehouden mythe van het proletariaat dat gepredisponereerd zou zijn als uitverkoren klasse het heil van de klassenloze maatschappij aan de wereld te brengen. De stellingen dat communisme een proletarische beweging zou zijn en dat alle arbeiders potentieel naar het communisme zouden neigen, worden maar al te kritiekloos door velen in het westen overgenomen; de hulpverlening aan de onderontwikkelde gebieden geschiedt vaak vanuit de voorstelling: verhef deze gebieden economisch, geef ze te eten; leer ze de moderne techniek dan is daarmee aan het communisme de wortel ontnomen. Burks geeft zorgvuldig cijfermateriaal, werkt met statistische gegevens en wijst dan de stelling: armoede verhoudt zich tot communisme als oorzaak en gevolg zonder meer van de hand.

Communisme is geen arbeidersbeweging die haar mogelijkheden en voedingsbron vindt in lage lonen, werkloosheid enz.

Burks onderscheidt tussen de harde kern, de activisten en de weke periferie. Hij concludeert:

- a. de voornaamste revolutionaire klasse in Oost-Europa is niet het proletariaat;
- b. vooral onder de boeren vond het communisme veel aanhang en daarbij moet men niet denken aan het boerenproletariaat;
- c. er is in Oost-Europa geen proletarische beweging; de boeren

¹¹⁾ Dr. Emil Brunner, *Kommunismus, Kapitalismus und Christentum*. Zürich 1948, blz. 15 e.v.

¹²⁾ Princeton University 1961.

vormden de weke periferie; onder de middenstand en de meedoende arbeiders werden de activisten gevonden en de harde kern werd gevormd door bourgeois-intellectuelen;

d. oorzaken waarom men uit de weke periferie toetrad tot het communisme lagen meest in storingen van de sociale orde;

e. bijzonder veel aantrekkingskracht bleek telkens weer het communisme te hebben op ethnologische minderheden.

In de tweede plaats herinner ik aan prof. dr. P. N. Devolder's *De communistische propaganda*¹³⁾, waarin onder meer gehandeld wordt over de zuigkracht, die er van het communisme op intellectuelen uitgaat, en over de werkmethode van de communisten onder deze groep.

Bijzonder instructief blijft voorts de verzameling essays onder de titel *De God die faalde*, waarin mensen als Koestler, Silone e.a. hun weg naar en hun terugkeer van het communisme beschreven¹⁴⁾.

Leerzaam is tenslotte Margret Boveri's *Der Verrat im XX. Jahrhundert*, en dan in het bijzonder deel III¹⁵⁾.

Uit deze literatuur, waarvan ik enkele voorbeelden noemde, wordt duidelijk, dat er een grote verscheidenheid van wegen is, die allerlei mensen naar het communisme voerde: de omstandigheden, waaronder zij leefden; het land, waarin zij wonen; de actuele politieke situatie enz.

En toch is er een diepere achtergrond.

Bij het zicht daarop helpt ons vooral J. L. Talmon's *The origins of totalitarian democracy*, dat in 1959 in Londen is verschenen.

Talmon laat zien dat we te maken hebben met een wereldlijke religie, „A state of mind, a way of feeling, a disposition, a pattern of mental and behavioristic elements, best compared to the set of attitudes engendered by a religion. Whatever may be said about the significance of the economic or other factors in the shaping of beliefs, it can hardly be denied that the all-embracing attitudes of this kind, once crystallized, are the real substance of history. The concrete acts of politicians, the elements of history, the aspirations of peoples, the prejudices of an age, are the outward manifestations of its religion in the widest sense.”

Carew Hunt zegt het nog pregnanter: „Communism is in last analysis a body of ideas which filled the vacuum created by the breakdown of organised religion as a result of the increasing secularisation of thought during the last three centuries and it can only be combated by opposing to it a view of life based upon wholly different principles”.

Onze conclusie kan duidelijk zijn: er mogen vele vele wegen naar het communisme zijn — de beslissende factor is het pseudo-religieuze karakter van het communisme. Het communisme is een gesloten „ideologie”; de doctrine wordt beheerst en geïnterpreteerd door een aanwijsbaar centrum; het communisme geeft een richting aan en vooral: het communisme heeft een heilsperspectief. Alle elementen van de oude

13) Antwerpen-Amsterdam 1957.

14) Nederlandse vertaling in nr. 46 van *De Bezige Bij*, Amsterdam.

15) Hamburg 1957.

Joods-christelijke geschiedenis-opvatting zijn in het communisme aanwezig, alleen — en daar gaat het om — geseculariseerd.

Daartegenover heeft het westen een ideologie, die niet één ideologie is maar een pluraliteit en die — wat erger is — volstrekt in de crisis is geraakt.

Indringende vragen heeft Czesny aan het westen gesteld in zijn *De toekomst van het ongeloof*. Waar kunnen de normen gewonnen worden in een Europa, dat grotendeels niet meer leeft uit de christelijke traditie en dat in gebreke blijft andere normen te positiveren?

Het is in deze situatie van cultuurverval, dat de prestaties van de U.S.S.R. bijvoorbeeld op het gebied van de ruimtevaart gemakkelijk de indruk kunnen wekken, dat het communisme een verlossende religie is.

Wellicht mag ik veronderstellen hiermede — althans ter inleiding van een gedachtenwisseling — voldoende te hebben gezegd van mijn eerste vraagpunt: Wat te verstaan onder het communisme?

En nu de tweede vraag:

2. *Wat is eigenlijk de dreiging van dat communisme?*

Het bescheid op deze vraag kan, lijkt mij, aanmerkelijk korter zijn dan het antwoord op de eerste vraag.

De heer N. S. Chroestsjow heeft ons het geven van dat bescheid namelijk zeer vergemakkelijkt door zijn rede *De huidige internationale toestand en de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie*, uitgesproken tijdens de zitting van de Opperste Sovjet der U.S.S.R. op 12 december 1962¹⁶⁾. Dat was dus de eerste zitting van de Opperste Sovjet der U.S.S.R. na de Cuba-crisis. Het verhaal van de heer Chroestsjow over de plaatsing van de raket-bases op Cuba is bekend: die stationering had in het geheel geen agressieve, offensieve bedoelingen; zij was alleen bestemd voor de verdediging van Cuba. Toen echter president Kennedy verklaarde, dat hij niet de bedoeling had Cuba aan te vallen, was er geen enkele reden meer om die raket-bases op Cuba te handhaven en hebben wij ze teruggenomen. Ook hebben we de vliegtuigen van het type „I.L.-28” weggehaald; zij waren als bommenwerpers toch verouderd.

De onjuistheid van die lezing-achteraf van het geval-Cuba heeft de gehele wereld kunnen vaststellen. Ik behoef er dus niets van te zeggen, zeker niet na het desavoueren van de heer Zorin.

Maar ongeveer in het midden van zijn rede heeft de heer Chroestsjow nog iets anders opgemerkt. Hij zei: „Het gaat er om, dat het iedere keer noodzakelijk is om rekening te houden met de concrete situatie en de concrete omstandigheden. Een dogmatische benadering zonder een nuchter rekening houden met de werkelijke toestand is schadelijk, omdat het de oorzaak is van de ernstigste fouten. De marxisten-leninisten moeten er aan denken, dat er geen abstracte waarheid bestaat — de waarheid is altijd concreet”¹⁷⁾. En verder:

¹⁶⁾ Nederlandse vertaling, uitgegeven door de Persafdeling van de Ambassade in 's-Gravenhage van de U.S.S.R.

¹⁷⁾ T. a. p. blz. 42.

„Reeds is gezegd dat het niet in het belang van het socialisme zou zijn geweest te tolereren, dat de crisis rond Cuba in een thermo-nucleaire oorlog zou zijn overgeslagen. Een dergelijke oorlog hebben de agressieve imperialistische krachten nodig, de lieden die uit angst voor het historisch onvermijdelijke perspectief van de nederlaag van het kapitalisme in de vreedzame wedijver met het socialisme als volgt redeneren: als we dan toch moeten sterven, laat het dan, zoals men zegt, een sterven met muziek zijn, zij het dan dat die muziek uit bom-explosies zal bestaan. En zo ontstaat dan de volgende situatie: enerzijds zijn daar de agressieve, avonturistische krachten van het imperialisme, de zogenaamde waanzinnigen, de lieden die de hoop verloren hebben dat het kapitalisme in de wedijver met het socialisme zal kunnen standhouden, die naar een oorlog streven; anderzijds trachten diegenen de gebeurtenissen in dezelfde richting te sturen, die zich marxisten-leninisten noemen, doch in werkelijkheid dogmatici zijn die niet geloven in de mogelijkheid van de overwinning van het socialisme en van het communisme onder de verhouding van een vreedzaam naast elkaar bestaan met het kapitalisme. Zowel de enen als de anderen wensen de geschiedenis de richting in te sturen van het ontketenen van een oorlog, het vraagstuk van de overwinning van het communisme of van het kapitalisme op te lossen door een oorlog, door het vernietigen van miljoenen en miljoenen mensenlevens.

Zo op het oog houden de personen van elk van deze categorieën er in hun gedachtengang richtingen op na, die diametraal aan elkaar tegenovergesteld zijn; in feite gaan zij samen en bestaat er bij hen in dit vraagstuk van levensbelang eenheid van opvatting en handelen.

Wij echter, mensen die het communisme opbouwen en onze broeders, die het socialisme scheppen, gevoelen er niet de minste behoefte aan om te sterven, met of zonder muziek. Wij moeten de zaak van het communisme tot haar definitieve zegepraal voeren.

Waarom zouden wij ons aan de duivel als zijn gasten opdringen, waarom zouden wij ons, zoals dat heet, naar het hiernamaals spoeden? Daar is immers nog niemand van teruggekeerd om ons te berichten, dat het er beter is dan op aarde. Zijt gij, kameraden afgevaardigden, soms bedroefd over de omstandigheid, dat gij in deze zaal bijeen bent gekomen voor het bespreken van de vraagstukken der verdere ontwikkeling van ons land onder vredesverhoudingen, nu het gelukt is een thermo-nucleaire oorlog af te wenden? Neen, daarover verheugen wij ons allen" ¹⁸⁾).

Dan volgt de weergave van een gesprek van Chroestsjow met een Russische arbeidster, die hem vertelde wat zij verdiende en onder welke omstandigheden zij leeft en werkt. „Dus U kunt er wel van komen?“, vroeg ik. „Jazeker, kameraad Chroestsjow. Er is maar één ding, waarom wij ons allemaal zorgen maken: dat er vooral geen oorlog komt... dat is onze vurigste wens!" ¹⁹⁾).

En tenslotte zegt de heer Chroestsjow: „In 45 jaar hebben wij een enorme weg afgelegd en onze schrede is nu nog machtiger geworden: de

¹⁸⁾ T. a. p., blz. 43 e.v.

¹⁹⁾ T. a. p., blz. 45.

afstand; die wij vroeger in vijf jaar aflegden, doen wij nu in een maand. Bezitten wij iets waardevols om te behoeden? Allicht! Wij bezitten het perspectief, wij bezitten het vaste vertrouwen in de definitieve zegepraal van onze ideeën. En deze overwinning zoeken wij niet op het een of andere oorlogspad, maar op de weg van de vreedzame opbouwende arbeid, op die van de wedijver met het kapitalisme. Wij verwerpen niet slechts een thermo-nucleaire wereldoorlog, maar alle oorlogen tussen de staten, met uitzondering van de rechtvaardige bevrijdingsoorlogen, oorlogen die een volk moet voeren, dat aan agressie blootstaat.

Natuurlijk, wanneer men ons een oorlog opdringt, van welke kant ook, dan zullen wij voor onszelf en onze bondgenoten weten te strijden en zullen wij gebruik maken van alle ons ten dienste staande middelen. Maar wij zullen al het mogelijke doen om een militaire botsing te vermijden en de oorlog geheel en al uit het maatschappelijke leven uit te bannen. Kunnen dergelijke doelstellingen worden verwezenlijkt bij het in de wereld voorhanden zijn van twee maatschappelijke stelsels: het kapitalistische en het socialistische? Tegenwoordig zijn de krachtsverhoudingen in de wereld van dien aard dat de krachten van de vrede en van het socialisme die van de agressie en van het imperialisme aan banden kunnen leggen en deze kunnen noodzaken met de wil der volkeren rekening te houden.

Thans is het imperialisme niet meer almachtig en de gebeurtenissen rondom Cuba hebben dit bevestigd. De imperialisten zijn gedwongen rekening te houden met de macht van de socialistische landen.

Ter wille van het behoud van de vrede, van het behoud der grote verworvenheden van het socialisme, zijn wij bereid verstandige politieke compromissen aan te gaan en dat doen wij dan ook, waarbij wij ons streng houden aan de beginselen van de marxistisch-leninistische leer. Wij volgen de aanwijzingen van Lenin, die meermalen de nadruk heeft gelegd op de mogelijkheid en de noodzaak van het aangaan van compromissen in de politiek²⁰⁾.

En om toch vooral niet verdacht te kunnen worden van een afwijking van de marxistisch-leninistische leer citeert Chroestsjow uitvoerig Lenin uit de delen 25 en 31 van zijn Verzamelde Werken, waaruit moet blijken, dat ook Lenin verstandige compromissen geenszins afwees.

De citaten uit Chroestsjows rede waren lang maar m.i. nuttig.

De aard van de communistische dreiging uit Moskou wordt er m.i. duidelijk door:

1. „Rechtvaardige bevrijdingsoorlogen” verwerpt het communisme niet.
2. !Het communisme houdt echter rekening met de werkelijke toestand („er bestaat geen abstracte waarheid — de waarheid is altijd concreet”).
3. Die werkelijke toestand wordt in beslissende mate bepaald door de aanwezigheid van kernwapens bij de „imperialisten”.
4. In de wedijver met het kapitalisme zullen wij, communisten, winnen.

Een erg verrassende uitkomst van dit onderzoek van Chroestsjow's rede is dit niet. Integendeel. Zij klopt precies met ons aller waarneming sedert 1945:

²⁰⁾ T. a. p., blz. 45 e.v.

Zogenaamde nationale bevrijdingsoorlogen steunen.

Als het menens wordt, het niet op een totale oorlog laten aankomen.

Intussen voortgaan met haarden van onrust aan te blazen.

Vooral de in economisch opzicht achtergebleven gebieden laten zien wat het communisme vermag.

3. *Hoe zien de communisten ons?*

Het is niet zo gemakkelijk door een anders bril naar jezelf te zien.

Toch lijkt het niet van belang ontbloomt te weten hoe de communisten ons en ons systeem beschouwen.

Nu is het niet wel mogelijk in een kwart deel van een betrekkelijk beknopte inleiding een enigszins verantwoorde weergave te bieden van de marxistisch-leninistische beschouwing van het westerse kapitalisme. Ik moet mij daarom beperken tot een aanduiding van de meer landläufige, populaire communistische opvattingen over ons stelsel.

Dat de armen onder ons in absolute zin steeds armer worden, beweert de communist niet meer. Dat zou ook al te zeer in strijd met de waarneembare werkelijkheid zijn. De absolute Verelendungstheorie doet niet zoveel opgeld meer. Maar wèl wordt in communistische kring bij herhaling en met nadruk gewezen op de relatieve Verelendung, op de groter wordende verschillen in de inkomens- en vermogensverdeling in het westen zelf en tussen het westen en de achtergebleven gebieden. De meerwaardetheorie wordt voorts nog volop aangehangen, verdedigd en in de propaganda gebruikt. Het eerste punt van kritiek van het communisme op het westen blijft daarom de ongelijkheid.

Het tweede punt is de ondernemingsvorm. Het blijft voor de communist een volstrekt verwerpelijke zaak, dat de voortbrenging ook van produkten die tot de eerste levensbehoeften behoren, in een particuliere onderneming geschiedt en derhalve het object van particulier winststreven kan zijn.

Het derde punt houdt onmiddellijk verband met de eerste twee zaken. De rijken en de particuliere ondernemers hebben een zodanig belang bij de instandhouding van het westerse stelsel, dat zij daarvoor een krijgsmacht behoeven en zo nodig een oorlog willen riskeren.

A fortiori heeft de particuliere wapenindustrie belang bij het voortduren van de internationale spanning.

Dat is — als ik de uitingen van de doorsnee-communist uit het oosten goed begrijp — de kern van zijn visie op het westen.

Nu is het, lijkt mij, een vergissing te menen, dat dit alleen de opvatting is van de partij-ganger. Uit de mededelingen van degenen, die gesprekken hebben gevoerd met christenen uit Oost-Duitsland, blijkt, dat, voor wat betreft de sociaal-economische aspecten van de westerse samenleving, de kritiek op het westen gedeeld wordt ook door niet-partijgangers. Evenals *wij* het vreemd zouden vinden, dat de Nederlandse Spoorwegen Maarse en Kroon's spoorwegen zouden zijn, vinden zij het onverdedigbaar, dat voor het volksleven industrieën het bezit zijn van enkele particulieren dan wel bestuurd worden door enkele managers, die niet of onvoldoende verantwoordingsplichtig aan de gemeenschap zijn.

Ik herinner voorts aan het rapport van de bijzondere V.N.-commissie, die de Hongaarse vluchtelingen heeft verhoord. Vrijwel eenstemmig verklaarden deze vluchtelingen, dat hun afkeer van het communistische

regiem niet impliceerde een verlangen naar terugkeer van de vooroorlogse maatschappelijke verhoudingen. En wat nog duidelijker spreekt is dunkt mij de nauwelijks verholen teleurstelling van velen dezer vluchtelingen over de structuur van de westerse samenleving; klaarblijkelijk kunnen wij hun begeren naar een andere maatschappij niet verstaan en in elk geval niet of niet voldoende honoreren.

4. *Gevoelen de communisten zich bedreigd door ons?*

Bij de beantwoording van deze vraag moet dunkt mij onderscheid gemaakt worden tussen de leiders van de communisten en het gewone partij-lid.

Het gewone partij-lid wordt nog steeds opgevoed in die zin, dat het westen, althans de leiding van het westen, zodra de kans daartoe aanwezig is, het Sovjet-regime militair zou willen vernietigen.

De communistische leiders zelve kunnen m. i. in die militaire bedreiging van het westen nauwelijks geloven. Waarom zouden zij zich bedreigd gevoelen? Hun macht en invloed is sedert 1945 gestadig toegenomen. De lijst van landen in Oost-Europa en in Azië, die zij onder de voet gelopen hebben, is even uitgebreid als droef. In Afrika hebben zij kansen, waarover zij zich evenmin teleurgesteld behoeven te gevoelen. En op het Latijns-Amerikaanse continent bezitten zij nu in Cuba een niet te ver-smaden bruggehoofd.

Waarom zouden zij zich bedreigd gevoelen? Sedert 1945 hebben zij niet anders dan door zelf te dreigen het ene na het andere succes geboekt. Eerst door het optreden van de V.S. van Amerika is aan hun militaire opmars een eind gemaakt.

Van een zich in militair opzicht bedreigd gevoelen kan dan ook — zeker nadat de Sovjet-leiders erin geslaagd zijn hun A-bewapening op hetzelfde of bijna hetzelfde peil als dat van Amerika te brengen — geen sprake zijn. Slechts weten zij thans, vooral na de Cuba-crisis, dat zij voorzichtig moeten worden met bedreigingen. Croestsjow wordt niet moede zijn volgelingen duidelijk te maken — ik heb er zijn door de Haagse ambassade der U.S.S.R. in vertaling uitgegeven redevoeringen van de laatste jaren nog eens op nagelezen —, dat een A-oorlog de ondergang van een groot deel der wereld, waaronder ook de Sovjet-volken, zou betekenen. Het is het machtsevenwicht en niets anders, dat hem en de zijnen in toom houdt. Alleen eventuele resultaten van de actie van pacifisten of crypto-pacifisten in het westen, die al zo dikwijls de oorzaak van oorlog zijn geweest, zouden hem kunnen verleiden de oude strategie opnieuw toe te passen.

Overigens mag m. i. niet uit het oog verloren worden, dat althans het *Russische* communisme overtuigd is van de uiteindelijke zegepraal van het communisme ook zonder gebruik van geweld. Ook dat wordt Chroestsjow niet moede zijn volgelingen in te prenten. Uit de zéér vele uitspraken van Croestsjow op dit punt kies ik hetgeen de Russische leider heeft gezegd op de massameeting van de werkers van Moskou over het werk van de Sovjet-delegatie op de 15de algemene vergadering van de U.N.O.:

„De heersende kringen in Amerika noemen de zogenaamde Amerikaanse levenswijze een voorbeeld voor de „vrije wereld”. Maar wat is dat voor

een vrijheid? Het is de vrijheid van uitbuiting, de vrijheid tot roof, de vrijheid om te sterven van de honger bij het voorhanden zijn van overvloed, en de vrijheid om werkloos te zijn in weerwil van het bestaan van onbenutte produktiemogelijkheden. De vrijheid in Amerika, dat is de vrijheid voor het monopoliekapitaal om de werkers te onderdrukken, om de goegemeente zand in de ogen te strooien met het tweepartijensstelsel en om zijn wil op te leggen aan zijn partner in de militaire blokken. Het is die maatschappij, die de bodem schept voor oorlogen tussen de landen, omdat het monopoliekapitaal, het imperialisme, gekenmerkt wordt door een streven naar reactie binnenslands en door een streven naar expansie en agressie naar buiten.

Het behoud van de vrede onder de verhoudingen van een ongedeelde heerschappij van het imperialisme zou onmogelijk zijn. Echter, met het verschijnen van een nieuw maatschappelijk stelsel, van het socialisme, dat de plaats van het kapitalisme gaat innemen, is de situatie veranderd. Het socialistische stelsel is progressief, het vestigt nieuwe wetten voor de verhoudingen tussen de mensen, nieuwe wetten ook voor de verhoudingen tussen de volkeren en de staten. Wij zijn er van overtuigd, dat de gehele mensheid tot het socialisme, tot het communisme zal komen, naar die harmonieuze samenleving, die geen antagonistische klassen zal kennen en gebaseerd zal zijn op het meest humane beginsel, volgens hetwelk de ene mens voor de ander een broeder en vriend is! (Langdurig applaus).

Na de overwinning van de arbeidersklasse en de werkende boeren zullen er in geen enkel land maatschappelijke, nationale, noch welke andere oorzaken zijn voor het ontstaan van oorlogen. En dit zal zo wezen wanneer over de gehele wereld de volledige heerschappij van het socialistische, van het communistische stelsel gevestigd zal zijn. Het gehele mensdom zal een waar verbond van gelijkgerichtigde volkeren vormen. Daarover is reeds lang, heel lang geleden gesproken en het is wetenschappelijk bewezen door de grondleggers van het marxisme-leninisme.

De opheffing van het kapitalistische systeem is het hoofdvraagstuk van de maatschappelijke ontwikkeling. Doch alleen avonturiers kunnen denken, dat een verandering van maatschappelijke stelsels bereikt kan worden door het ontketenen van oorlogen tussen de staten²¹⁾.

Chroestsjow ging verder met te betogen, dat sociale revoluties geen exportartikel zijn, dat zij noch op bajonetten noch door raketten van het ene land naar het andere land kunnen worden overgebracht. Over dat laatste kunnen wij thans gevoegelijk zwijgen. De Baltische staten, Polen, Tsjechoslowakije, Hongarije enz. enz. weten wat deze woorden reëel betekenen.

Maar vast staat, dat de communist blijft geloven in de overwinning van het communisme over de gehele wereld.

Zo komt dan de vraag aan de orde: is een co-existentie met dit communisme mogelijk en wenselijk?

²¹⁾ N. S. C. Chroestsjow, Wij komen op voor een duurzame vrede en voor de vrijheid van de volken!, uitgave van de Persafdeling van de Ambassade der U.S.S.R. in Nederland, z.j.

5. *Is een co-existentie met het Sovjet-communisme mogelijk en wenselijk?*

Alvorens naar een antwoord op deze vraag te zoeken, lijkt het niet onwenselijk vast te stellen wat de communisten precies onder co-existentie — in later jaren kwam daar het bijvoegelijk naamwoord „vreedzaam” voor — verstaan.

R. N. Carew Hunt heeft er in zijn *A Guide to Communist Jargon* op gewezen, dat in de mate, waarin de macht van de Sovjet-Unie groeit, de openbare mening in het westen wordt verleid, de „co-existentie” in het belang van de wereldvrede en als een poging tot oplossing van de tegenwoordige internationale spanning te beschouwen²²⁾.

Maar — en ik volg nu het betoeg van Hunt²³⁾ — in de jaren, onmiddellijk volgende op de eerste wereldoorlog, waren het de Russen, die op die co-existentie aandrongen, omdat zij de steun van de kapitalistische landen behoeften om hun systeem in Rusland op te bouwen. Zij wensten handelsovereenkomsten, die de weg naar de diplomatieke erkenning zouden effenen. Het Rapallo-verdrag van 16 april 1922 met Duitsland blijft het voorbeeld van deze vreedzame co-existentie tussen twee landen met totaal verschillend sociaal-economisch stelsel.

Dat de Sovjet-Unie in die jaren na de eerste wereldoorlog het grootste belang had bij deze co-existentie, behoeft dunkt mij geen betoeg. Lenin sprak zich dan ook herhaaldelijk uit voor de vrede en voor de samenwerking met de kapitalistische wereld. Wanneer dan ook de tegenwoordige Sovjet-leiders zich in hun pleidooien voor vreedzame co-existentie op de grote leermeester Lenin beroepen, doen zij dat niet geheel ten onrechte. Lenin zag deze co-existentie echter slechts als een fase in het geleidelijke proces naar de wereldrevolutie. Men moet zich dan ook goed en duidelijk voor ogen stellen met wie Lenin vreedzaam wenste te co-existeren: „vreedzame co-existentie met de volken”, maar hij voegde eraan toe: „*met de arbeiders en boeren van alle naties*”. Dat betekent, dat co-existentie naar communistische opvattingen geenszins onvereenigbaar is met het pogen de zogenaamde burgerlijke regeringen ten val te brengen. Zo stelde Lenin in zijn verslag aan het 8e partijcongres in maart 1919 vast: „Het bestaan van de Sovjet-republiek zij aan zij met imperialistische staten is op langere termijn gezien ondenkbaar. Zij of de anderen moeten tenslotte triumpferen. En vóór het tot dat slot komt, is een reeks van vreselijke botsingen tussen de Sovjet-republiek en de burgerlijke staten onvermijdelijk”²⁴⁾.

In 1927 zei Stalin tot het 15de congres, dat een co-existentie slechts zou duren:

„tot de proletarische revolutie in Europa rijpt
 of tot zich de koloniale revoluties toespitsen
 of tenslotte tot de kapitalisten elkander gaan bestrijden.”

Maar intussen ging de Komintern voort met de bevordering van deze revoluties en van deze oorlogen.

Zo is het tijdens het leven van Stalin gebleven. In zijn laatste jaren

²²⁾ R. N. Carew Hunt, *Wörterbuch des kommunistischen Jargons*. Herder-Bücherei Band 35, Freiburg i. B. 1958, blz. 70. Hunt verwijst ook naar A. I. Aaron en P. A. Reynolds, *Peaceful Coexistence and Peaceful Co-operation*. Political Studies, Oxford, oktober 1956, blz. 283 e.v.

²³⁾ T. a. p., blz. 70 e.v.

²⁴⁾ Geciteerd door Hunt, t. a. p. blz. 71 e.v.

werden Stalins uitspraken over de mogelijkheden van co-existentie zeldzamer en voorzichtiger.

Onmiddellijk na zijn dood dook het thema van de co-existentie weer op. Zou deze herverschijsning in verband hebben gestaan met de toenmalige, interne spanningen in Moskou? Malenkow sprak op de dag van de bijzetting van Stalins stoffelijk overschot over „Lenins en Stalins principes van de permanente co-existentie en over de vreedzame wedijver tussen beide systemen”²⁵⁾; Lenin had echter nimmer gesproken over co-existentie *op den duur*.

Sedert 1955 schijnt er een niet-onbelangrijke verandering in de Sovjet-opvatting van de co-existentie te komen, een verandering gaande in de richting van Tito's denkbeeld van de zogenaamde actieve co-existentie, dat wil zeggen de niet-communistische regeringen nemen zoals zij zijn en normale betrekkingen met hen onderhouden.

Het was september 1955, dat Chroestsjow tot de regeringsdelegatie van de D.D.R. zei:

„Wij zijn eerlijke mensen en zeggen altijd de waarheid (Zorin was nog niet ontslagen!, R.). Wij zeggen aan u, onze vrienden, evenals aan onze tegenstanders: Wij zijn vóór co-existentie, omdat er twee sociale ordeningen, twee sociale systemen in de wereld zijn, kapitalisme en socialisme. Wij nemen aan, dat vreedzame wedijver zal tonen wie gelijk heeft”²⁶⁾. Maar op het 20e congres verklaarde dezelfde Chroestsjow, dat het een gevaarlijke vergissing is de volstrekt juiste stelling van de vreedzame co-existentie ook op ideologisch gebied toe te passen. „Uit het feit, dat wij voor vreedzame co-existentie en economische wedijver met het kapitalisme zijn, volgt geenszins, dat de strijd tegen de burgerlijke ideologie, tegen de burgerlijke reactie veronachtzaamd mag worden. Onze taak is onvermoeibaar de burgerlijke ideologie bloot te leggen, te onthullen hoe vijandig zij het volk zijn en hun reactionaire natuur aan te tonen”²⁷⁾.

Ik heb gemeend enkele van de door Hunt verzamelde citaten over het Russische begrip co-existentie te moeten aanhalen, omdat daaruit duidelijk blijkt wat men aan die zijde onder dat begrip verstaat:

a. Het naast elkaar bestaan van twee verschillende sociaal-economische systemen is tijdelijk mogelijk en kan wenselijk zijn.

b. Van een permanente co-existentie kan en mag geen sprake zijn.

c. Ook in de perioden, waarin de co-existentie fungeert, gaat de ideologische strijd voort vooral op sociaal-economisch gebied.

Nu zijn er in het westen mensen, die van oordeel zijn, dat er in het Sovjet-communisme de laatste jaren wijziging in deze opvatting is gekomen. Dat dit een vergissing is voor zover het het Chinese communisme betreft, behoef ik naar ik veronderstel niet te adstrueren. Trouwens, de Chinese communisten beroepen zich m. i. niet ten onrechte op Lenin, wanneer zij een al te grote nadruk op de co-existentie afwijzen. Wat daarvan zij: reeds het bestaan van dit Chinese communisme zou de voorstanders van een radicaal „neen” tegen de A-bewapening tot bezinning moeten brengen. Zelfs al zouden zij gelijk hebben, dat het tegenwoordige

25) Geciteerd door Hunt, t. a. p. blz. 73 e.v.

26) Geciteerd door Hunt, t. a. p. blz. 75 e.v.

27) Geciteerd door Hunt, t. a. p.

Russische communisme anders beoordeeld moet worden dan dat van bijvoorbeeld 15 jaren geleden, dan nòg valt niet in te zien, waarom zij in hun beschouwingen Peking niet of onvoldoende zouden mogen betrekken.

Maar wat te denken van de ontwikkeling in het Russische communisme?

Maar mijn opvatting zijn het drie factoren, die deze ontwikkeling beïnvloeden:

- a. de militaire macht van het westen;
- b. de ongerustheid over China;
- c. de wijzigingen in Rusland zelf.

Ad a: Dat de militaire macht en met name het bezit van A-wapens de Russen noopt in te binden is m. i. zo evident, dat een nader betoeg overbodig is.

Ad b: Dat Rusland de ontwikkeling van het communisme in China als welkom ervaart zal niemand dunkt mij willen beweren. Ik beschouw mij allerminst als een deskundige op het gebied van de verhouding Rusland-China, maar ik vraag mij toch af of langzamerhand Rusland zich in zijn verhouding tot China niet gaat gevoelen als het westen thans tot Rusland. Ook rijst de vraag of in de Russische reserves tegenover China niet iets schuil gaat van de vrees van de Europeaan tegen de Aziaat. En vooral lijkt mij van belang, dat de Rus zijn verworvenheden niet gaarne zou ruilen met die van de Chinees.

Dr. K. J. Hahn heeft onlangs in *Lering en Leiding*, het kaderblad van de K.A.B., aan de spanning tusser Rusland en China enkele beschouwingen gewijd. Ik kan mij daarmee goed verenigen. Dr. Hahn schreef: „Het is bekend en door officiële publikaties en vele zeer doorzichtige toespelingen meer dan duidelijk geworden, dat Moskou, de nieuwe koers van Chroestsjow volgend, de oorspronkelijke leninistische these van de onvermijdelijkheid van de oorlog heeft laten varen, terwijl Mao Tse Tung hieraan nog vast houdt. Chroestsjow is kennelijk ervan overtuigd, dat een atoomoorlog een veel te groot risico zowel voor de aanvaller als voor de verdediger, zowel voor de overwinnaar als voor de overwonnene is. Het is volgens hem niet verantwoord, dit risico te lopen, gezien het feit dat a. het communisme reeds een zeer hoog levenspeil van zijn volkeren kon bereiken en b. de macht van het communisme in de wereld zo groot is, dat de overwinning langs de traditionele weg van infiltratie, intimidatie, penetratie, revoluties, plaatselijke conflicten en permanente dreiging met de atoombom enz. behaald kan worden. Aangezien de „wetenschap” van het marxisme-leninisme het einde van het kapitalisme al lang heeft berekend en de menselijke geschiedenis in ieder geval uitmondt in de zege van het communisme in de gehele wereld, is dus in het atoomtijdperk een geheel nieuwe situatie ontstaan, waardoor de oorlog niet onvermijdelijk en niet het meest gunstige middel voor het bereiken van dit uiteindelijk doel wordt. Chroestsjow gelooft dan ook in een meer bewegelijke diplomatie, in topconferenties, in onderhandelingen en politieke manoeuvres, om deze geleidelijke, maar veilige weg te volgen. Hij is dan ook van mening dat politieke steun, economisch-technische hulp en advies aan neutrale landen in Afrika en Azië, die niet door communistische regeringen bestuurd worden, zeer nuttig is, als daarmee het westelijk front van de kapitalisten verzwakt wordt.

Rood-China is een geheel andere mening toegedaan. De oorlog is onvermijdelijk, omdat het kapitalisme nog bestaat en het kapitalisme is altijd militaristisch en agressief. Topconferenties met de Amerikanen zijn nutteloos, omdat de Amerikaanse kapitalisten nu eenmaal een vaste, anti-communistische agressieve politiek volgen en als men zich met hen inlaat, verzwakt men zijn eigen positie en schaadt men dus het communisme. Er moet een dogmatisch zuiver offensief in de communistische politiek gevolgd worden en daarom moet ook in de Afro-Aziatische landen en in Latijns Amerika vooral het communisme gesteund worden. Samenwerking met nationalistische regeringen in Afrika en Azië, die nog gebonden zijn aan het verraderlijke democratische socialisme of zelfs aan de bourgeoisie, is uit den boze.

Het is duidelijk dat Rood-China tegenover Moskou de oude stalinistische lijn volgt, die de trouwe aanhangers van de overleden dictator, Molotov voorop, dan ook Malenkow en Kaganowitsj ook heden nog in hun hart de beste vinden. Deze stalinistische koers acht ook de liberalisering op het binnenlandse gebied een rechtse afwijking die gevaarlijk is. Het strakke partijcentralisme, dat Stalin heeft ingevoerd, moet volgens deze opvattingen onverminderd van kracht blijven.

Het is niet te voorzien in hoeverre, waar en wanneer dit sterke verschil in de politieke lijn, dat tussen Peking en Moskou bestaat, tot nieuwe en ernstiger conflicten zal leiden. Hoewel wij geenszins geneigd zijn, ons in dit opzicht aan een optimisme over te geven, dat nog recentelijk westelijke staatslieden als Adenauer en ook De Gaulle tot hoopvolle visioenen over een berouwvol tot Europa terugkerend Rusland aanleiding gaf, zijn we toch van mening, dat het conflict diep is. Het betreft niet alleen personen, regeringen en communistische partijen van twee grote landen, het raakt alle communisten in alle landen zeer diep²⁸⁾.

Ad c: Zo mogelijk nog belangrijker lijkt mij de ontwikkeling in Rusland zelf. Ik beperk mij thans tot de meer recente ontwikkeling en zwijg dus over hetgeen in vroeger jaren reeds is gewijzigd terzake van bijvoorbeeld de zondag en het huwelijk. Misschien heeft Chroestsjow zelf één van de kenmerken van die recente ontwikkeling het beste aangeduid. In 1959 zei hij: „Wij worden rijker, en als iemand meer te eten krijgt wordt hij democratischer²⁹⁾”. Wat Chroestsjow precies onder „democratischer” verstaat is niet geheel duidelijk. Naar mijn indruk bedoelde hij: liberaler, minder fel. Wat daarvan zij: het is volstrekt duidelijk, dat Rusland allengs tot een hogere welvaart is gekomen en dat mede daardoor iets van het oorspronkelijke proletarische elan verloren is gegaan. Het „gij hebt niets te verliezen dan uw ketenen” klopt niet meer. Eenzelfde verschijnsel zien wij trouwens ook in de arbeidersbeweging van het westen. Velen hebben weinig aandacht meer voor de vernieuwing van de samenleving: meer interesse hebben zij voor het behoud en de uitbreiding van „brood en spelen”.

Dit proces — laat het ons de verburgerlijking noemen — oefent ook in Rusland naar het schijnt sterke invloed.

²⁸⁾ *Lering en Leiding*, Scherpere koers in Polen, blz. 323 e.v.

²⁹⁾ Geciteerd door Edward Crankshaw, *Het gezicht van het communisme verandert*, *The Observer*, 9 september 1962, blz. 17 e.v.

De daarmee gepaard gaande vermindering van de strijd lust openbaart zich niet alleen op het binnenlandse front, maar ook op het terrein van de buitenlandse en de militaire politiek. Het besef van geroepen te zijn, het bewustzijn dat het Russische volk een zendingsofdracht heeft, moge niet geheel verdwenen zijn³⁰⁾ — het verlangen naar vrede schijnt bij grote delen van het Russische volk toch te overheersen.

Een tweede factor lijkt mij te zijn de nuchtere ervaring met de collectivisatie van de landbouw. Dat die collectivisatie is vastgelopen weten ook de Russen en zij trekken er de consequentie uit. Zij veranderen hun politiek, maar daarmee geven zij wat prijs van hun dogma. De betekenis daarvan mag niet onderschat worden. Men kan zeggen: dat is alleen een verandering van de landbouwpolitiek, maar dat is dunkt mij een vergissing. Wanneer men één steen uit het gebouw van het communistische dogma haalt, gaat er meer wankelen. De stalinisten hebben, vanuit hun standpunt geredeneerd, niet zo erg ongelijk als zij stellen, dat het revisionisme, ook al betreft het slechts een onderdeel van het totaal der leerstellingen, gevaarlijk is. De ene steen, die verwijderd wordt, is oorzaak dat andere moeten volgen.

Nog een derde factor moge ik noemen: de sterkere communicatie tussen de Russische volkeren en het westen. De dictatuur in Rusland moge nog zo sterk zijn, de contacten op internationale congressen van wetenschap en cultuur, de sportwedstrijden, de moderne communicatiemiddelen en verschillende andere factoren zijn oorzaak, dat vele Russen het westen iets anders hebben leren zien dan als het kapitalistische, imperialistische monster.

Trouwens, ook in het westen is sedert 1919 wel het een en ander gewijzigd. Misschien mag gezegd worden, dat het westen geen zuiver kapitalistische maatschappij meer is en de Sovjet-Unie geen zuiver communistische.

Er zijn mensen, misschien ook onder ons, die menen, dat Rusland niet veranderd is. Die mening is m. i. niet vol te houden.

Er zijn ook mensen, die van oordeel zijn, dat communisten niet veranderen *kunnen*. Dat oordeel is de grondslag van veler opvattingen over het beleid, dat het westen moet voeren. Ook dat oordeel lijkt mij onverantwoord. Communisten kunnen wél veranderen. Dat heeft de Nederlandse politieke geschiedenis geleerd; dat leert ook de internationale geschiedenis.

En toch dient er bij ons te blijven één grote reserve, namelijk de wetenschap, dat wij te maken hebben met een systeem, dat van huis uit is: *atheïstisch* en *totalitair*. Daarmee is niet gezegd, dat het westen gelovig en democratisch is. Maar het westen heeft — om met prof. Van Niftrik te spreken — nog steeds drie symbolische hoofdsteden: Athene, Rome en Jeruzalem. Het kan aan die geestelijke grootheden ontrouw worden en het lijkt er soms veel op, dat het bezig is daaraan ontrouw te worden. Maar de invloed van die drie werkt door, werkt na.

Het westen kan ook ontrouw worden aan de democratie; ook daarvan levert de historie, zelfs de zeer recente geschiedenis, menig voorbeeld. Doch de democratie wint het telkens weer, omdat de mens in het westen

³⁰⁾ Mr. J. C. Baak, *De verhouding van den Russischen mens tot den West-Europeeschen mensch*. Amsterdam 1946.

een andere, een *wezenlijk* andere waarde heeft dan in het Sovjet-systeem.

Tegenover dat westen staat — wat er in Rusland ook moge zijn gewijzigd — een atheïstisch en totalitair systeem. En zolang dat stelsel zijn atheïstische en zijn totalitaire trekken behoudt, zal het westen op zijn hoede moeten zijn. Want atheïsme en totalitarisme hebben een moraal, die de naam moraal niet verdient: „Het doel heiligt de middelen”.

De conclusie?

Voor wat de *buitenlandse* en de militaire politiek betreft:

a. voortgaan, hardnekkig voortgaan met contact, gesprek, overleg, onderhandelingen, onderzoek naar alle beschikbare middelen tot oplossing van geschillen;

b. in dat contact voorzichtig nagaan of en zo ja in hoeverre het gemeenschappelijke Chinese gevaar het de Russische leiders mogelijk maakt tot nauwere samenwerking met het westen te komen;

c. voortgaan, standvastig voortgaan met voorlichting aan het Russische volk met alle beschikbare middelen;

d. intussen het machtsevenwicht zorgvuldig bewaren: te allen tijde bereid tot vermindering van de bewapening, mits gelijktijdig wederkerig;

e. afwijzen van elke vorm van eenzijdige ontwapening, omdat eenzijdige ontwapening de uitnodiging inhoudt aan totalitaire stelsels om oorlog te voeren.

Dàt zou, naar mijn aanvankelijke mening, dienen te geschieden terzake van het buitenlandse en het militaire beleid.

Maar een werkelijk vreedzame co-existentie zal ook iets vorderen van het *binnenlandse*, sociaal-politieke en sociaal-economische beleid.

6. *Moet er wellicht ook in het westen iets veranderen?*

Men kan deze vraag uit tweeërlei gezichtspunt trachten te beantwoorden: vanuit de kritiek van het communisme op ons stelsel of vanuit de wezenlijke waarden van het westen.

Ik geef de voorkeur aan het laatste. (Misschien blijkt dat dan een beschouwing van de kritiek van het communisme althans op sommige punten tot eenzelfde conclusie voert).

Wat is de wezenlijke waarde van het westen?

Ik sluit aan bij prof. Van Niftrik: „De waarde der westerse wereld is de *mens*”.

De mens,
die geschapen is door God,
en wel naar *Zijn* beeld,
die geroepen is om als beelddrager Gods te leven,
die daarom een verantwoordelijk wezen is, verantwoordelijk jegens zijn Schepper voor zijn doen en laten met betrekking tot God, zichzelf, zijn medemens en de dingen,
die door Hem zo wordt bemind, dat Hij Zijn Zoon voor hem in de dood gegeven heeft

en die thans door Hem wordt verwacht in Zijn huis.

Grote woorden!

De vraag rijst, wat wij er in de praktijk van het maatschappelijk leven in het westen van terecht brengen.

Als het waar is, dat de verantwoordelijkheid kenmerkend is voor de mens — en het is waar —, wat doen wij dan om die verantwoordelijkheid te bevorderen, relief te geven, wezenlijke inhoud te schenken?

Met die persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens staat en valt toch het westen. Zonder die persoonlijke verantwoordelijkheid zal het westen de strijd met het communisme verliezen.

Ik herhaal daarom de vraag: wat maken wij ervan? Ik spits de vraag toe op de positie van de doorsnee Nederlandse arbeider. De plaats waar hij in de eerste plaats met de samenleving in contact komt, is de onderneming.

In de belangrijke bundel *Lasst sie Menschen bleiben im Betrieb, Neue Wege der gemeinsamen Sozialarbeit der Konfessionen*³¹⁾ heeft prof. dr. Karl Abraham een belangrijk opstel geschreven over *Der Betrieb als Erziehungs- und Bildungsfaktor*. Hij merkt daarin op:

„Voor het grootste deel van de bevolking is de onderneming het prototype van de maatschappij. De staat is iets dat ver verwijderd is van de individuele mens. Hij is een abstract begrip en als zodanig kan men hem niet „belevan”.

Zelfs de gemeente is voor de enkeling niet meer een zaak die men kan overzien . . .

Wel te overzien is voor de enkeling de onderneming en daarom is zij voor de mens de kring, waarin hij de maatschappelijke orde beleeft en waaraan hij deze toetst. Beleeft hij in het bedrijf een goede ordening, dan wordt hij ook opgevoed tot het bewustzijn, dat de maatschappij in haar geheel in orde is. Dan wordt in hem het vertrouwen gesterkt, dat de maatschappij, zoals deze thans is, door hem aanvaard kan worden. Indien echter een man of een vrouw in het bedrijf onrecht, onverbiddelijkheid, uitbuiting, enz. ervaart, dan wordt de mens door deze ervaring, zelfs zonder dat hij dat wil, tot een negatieve instelling ten aanzien van de maatschappij gedreven”³²⁾.

Wanneer de onderneming in de arbeider niet de mens herkent, de mens die ook en vooral in zijn arbeid een verantwoordelijk wezen *is* en moet kunnen zijn, dan behoeven wij ons over de ontwikkeling van de westerse maatschappij m.i. niet veel illusies te maken. Dit probleem en de juiste benadering ervan zou wel eens van beslissende betekenis voor de toekomst van onze westerse cultuur kunnen zijn³³⁾.

Maar nog steeds is ons vennootschapsrecht principieel zó opgezet, dat alleen het kapitaal en niet de arbeid een constituerende factor van de onderneming is. Wel wordt hier en daar gepoogd de arbeider wat medeverantwoordelijkheid te geven, maar het blijft cureren aan het symptoom.

Het moge duidelijk en onomwonden gezegd worden: in de onderneming heeft de westerse arbeider geen zier grotere verantwoordelijkheid dan zijn Russische collega. Zijn rechtspositie, het arbeidsrecht in het westen, is op verschillende punten beter dan in Rusland, maar principieel zijn zijn positie als mens, zijn medeverantwoordelijkheid en zijn medezeggenschap zeker niet beter en groter dan in Rusland.

Waar — aldus moge ik vragen — blijft de actie van de christelijke

³¹⁾ Uitgegeven door Gilbert Corman en Werner Lottmann, Stuttgart/Essen, 1960.

³²⁾ T. a. p. blz. 173 e.v.

³³⁾ Prof. dr. T. P. van der Kooy, *Antirevolutionaire Staatkunde*, 31e jrg. nr. 12, blz. 362.

groeperingen in West-Europa om — eindelijk — ernst te maken met de „wezenlijke waarden van het westen” in de werkelijkheid van het beroeps- en bedrijfsleven?

En waar blijft — om een tweede, tevens laatste punt te noemen — de krachtdadige actie tot evenwichtiger bezitsverhoudingen? Cijfers behoeven, dunkt mij, thans niet genoemd te worden. Wij *weten* het allen maar al te best, dat de verschillen in de vermogensverdeling niet alleen in de wereld in het algemeen, maar ook bij ons, in het eigen vaderland, steeds groter worden.

Wie het echter menens is met zijn betoog met betrekking tot de verantwoordelijkheid van de mens zal niet voorbij kunnen gaan aan de voortgaande „opeenhoping van kapitaal en grondbezit”³⁴⁾ en aan de machtsconcentratie, die daaruit voortvloeit.

Spaarpremies zijn uitstekend — ik ben ervóór —, maar gelijktijdig zal de *sparcapaciteit* verhoogd moeten worden en zal een oplossing gevonden moeten worden voor het probleem van het bezit van het uit de overwinst in de ondernemingen geïnvesteerde kapitaal. De factor arbeid zal dienen te delen in de vermogensaanwas, een deling die goed te verwezenlijken is met handhaving van een wenselijke spaar- en investeringsquote.

Er is voor het westen een *uitdaging* in het communisme.

Er is in het westen ook een Oud en Nieuw Testament, dat zich verzet *niet* tegen rijkdom maar wél tegen rijkdom naast armoede, dat spreekt over gemeenschap onder de mensen en dat handelt over de gerechtigheid.

Dat is het *ware* communisme.

Het marxistisch-leninistische communisme heeft in laatste instantie een religieus karakter, het karakter van een pseudo-religie.

Het westen zal slechts staande blijven tegenover deze pseudo-religie, wanneer het leeft en werkt en strijdt vanuit een echte religie, wanneer het ernst maakt met het gebod van de eenheid onder de christenen, wanneer het de boetvaardigheid kent, wanneer het de daad voegt bij het woord en vooral wanneer het trouw blijft aan de Koning der Eeuwen, aan Wie de zegekroon blijft. Onsterfelijk schittert Zijn glorie door alle haat en hoon. De volkeren verdwijnen, maar luider klinkt het lied: De wereldzou blijft schijnen, Haar glanzen sterven niet.

VERDEDIGING DER VRIJHEID

DOOR

TH. E. E. H. MATHON

Voor de gelegenheid mij geboden om in dit milieu te spreken over enige punten, waar de publieke opinie zich thans mee bezig houdt, ben ik u, mijnheer de Voorzitter, zeer erkentelijk.

³⁴⁾ Conclusies Sociaal Congres van 1891.

Ik meen, dat er voldoende overeenstemming tussen ons bestaat om van mening te kunnen verschillen. Het zal goed zijn enige aangelegenheden nader toe te lichten om de kans op misverstanden te verminderen. Tegelijkertijd zal dit een ondersteuning vormen van het door de regering gevoerde beleid overeenkomstig de opvatting van de grote meerderheid van ons volk.

Het communisme gaat uit van een antithese en is de leer van de klassenstrijd. Het brengt de internationale klassenstrijd.

Wel is het doel de heilstaat op aarde, waar geen strijd meer is en alleen maar zaken te regelen zijn. Doch op de weg daarheen bestaat de noodzakelijkheid van de dictatuur van het proletariaat, die reeds thans in de S.U. niet in handen van het proletariaat meer is. De dictatuur blijft echter noodzakelijk.

Na W.O. II heeft het communisme steeds militaire middelen gebruikt of daarmee bedreigd.

In 1946 werd Azerbeidsjan bezet, in '47/48 kwam Oost-Europa onder communistische heerschappij, waarbij de Sovjet legers of aanwezig of in de nabijheid waren. Tegelijkertijd werd tevergeefs getracht Frankrijk en Italië van binnen te veroveren. In '48/49 werd Berlijn bedreigd en was W.-Europa van angst vervuld voor een komende oorlog. In 1951 werd Korea aangevallen, in '54/55 ging N.-Vietnam verloren, in 1961 waren wederom militaire maatregelen nodig gedurende de Berlijn-crisis, in 1962 werd Laos bedreigd en van Cuba uit de Verenigde Staten.

Tegelijkertijd werden economische en psychologische middelen gebruikt in de ontwikkelingslanden, m.i. volgens een bepaald plan, zoals Lenin en Stalin reeds hadden. Het communisme treedt met alle middelen op, tot zelfs moord op bepaalde personen toe.

Het communisme verwerpt geen oorlog ter bevrijding van onderdrukte volkeren. Het verwerpt geen oorlog als deze tot gunstige resultaten kan leiden. De Sovjet-Unie beschikt daartoe over de middelen: Atoom-wapens, geleide-projectielen en een grote overmacht aan conventionele middelen: onderzeeboten, vliegtuigen en tanks. Ze verstrekt wapens aan ontwikkelingslanden, militaire hulp gaat veelal economische hulp vooraf en vormt het grootste deel van de werkelijke hulpverlening.

De dictatuur maakt het mogelijk de wapens terstond te gebruiken, met de invloed van de publieke opinie behoeft maar in beperkte mate rekening te worden gehouden.

Tegenover deze gevaren moeten wij langdurig paraat zijn. De Amerikaanse luchtmacht is permanent in de lucht, geleide projectielen staan gereed, geallieerde troepen zijn in Duitsland. Nederlandse soldaten mogen om deze reden slechts eenmaal per twee weken gedurende het week-end naar huis. Zelfs in Zweden, een neutraal land, blijkt — bij een grap — een regiment snel gealarmeerd te zijn. Alle landen hebben veel soldaten onder de wapenen met een lange dienstdtijd en zijn genoodzaakt zich grote financieel-economische inspanningen te getroosten. Er zijn hoge belastingen, een kostbare research is nodig. Dit alles vormt een belemmering op andere gebieden: zoals onderwijs, woningbouw, sociale gebieden en hulp aan ontwikkelingslanden.

Er rust geestelijke druk op jongeren, die zich afvragen wat brengt de

toekomst? Zal niet alle inspanning tevergeefs zijn? En de jongeren, die zich reeds Hongarije niet meer kunnen herinneren vragen: is dat communisme zo gevaarlijk?

Het psychologische middel, dat het communisme gebruikt bestaat voornamelijk uit enerzijds het angst aanjagen en anderzijds het in slaap wiegen van de publieke opinie door zich voor te doen als een anti-kolonialistische, een vredelievende, ja veel erger nog, als een normale gemoedheid.

Daartegenover stelt het Westen in wezen nog steeds de „containment” politiek: het tegenhouden om expansie te voorkomen en op militair gebied, de „deterrent”: het de aanvaller afschrikken, merkwaardigerwijze door de Amerikanen „retaliation” genoemd, waarin dus meer afstraffing van de aanvaller tot uiting komt.

Zeer in het kort heeft de ontwikkeling op militair gebied geleid van een A-monopolie en daarna een A-overmacht van het Westen tot een A-evenwicht dat thans een A-impasse is geworden. Een impasse is een ongunstige positie, waaruit men zich niet weet te bevrijden en de huidige positie is ongunstig, want men kan de atoomwapens niet gebruiken en men kan ze niet afschaffen. Daarnaast heeft men conventionele wapens nodig om het gebruik van atoomwapens te kunnen uitstellen.

Thans lijken mij twee kansen op een „grote” oorlog te bestaan en wel:

— „miscalculation” en

— „escalation”

en beide kunnen uitlopen op het gebruik op grote schaal van de „ergste” wapens.

Uit „miscalculation” zou een „grote” oorlog kunnen voortkomen, indien de S.U. er aan zou twijfelen, dat Amerika atoomwapens zou gebruiken. Het zelfde kan zich voordoen, indien Amerika er aan twijfelt of voor de verdediging van Europa wel naar de atoomwapens kan worden gegrepen. In beide gevallen zou een aanval beginnen en zouden atoomwapens noodzakelijkerwijze worden gehanteerd.

Immers „escalation” kan zich voordoen, ook al zou men aanvankelijk geen atoomwapens gebruiken. Hierin schuilt ook het gevaar van een „kleine” oorlog buiten het Atlantisch gebied, die op een bepaald ogenblik zou kunnen leiden tot het gebruik van de „ergste” wapens.

Aan beide zijden bestaat er inzicht, dat de huidige atoomimpasse dient te worden doorbroken, een doorbreking zowel om zelf overmacht te verkrijgen als om de gevaren van een „grote” oorlog te voorkomen en de enorme lasten van de bewapening van zich af te wentelen.

Gelukkig groeit in toenemende mate het inzicht, dat de atoomwapens wellicht een ondeugdelijk middel zijn voor een oorlog.

De ontwapeningsbeperkingen komen uit dit inzicht voort. Hierbij gaat het om het verkennen, het ondermijnen en het verzwakken van elkaars posities en tegelijkertijd om werkelijk doeltreffende regelingen tot stand te brengen. Grote voorzichtigheid en deskundigheid zijn bij deze ontwapeningsonderhandelingen nodig.

Men tracht na te gaan elkaars kracht en zwakheden en hoe enig resultaat kan worden bereikt zonder zelf te veel prijs te geven.

Slechts één doel dient te worden nagestreefd, n.l. algemene en volledige

ontwapening, mits onder wederzijdse controle. Een dergelijk doel zal eerst in fases kunnen worden bereikt en het is begrijpelijk, dat men zich aanvankelijk toelegt op het bereiken van beperkte doeleinden, zoals het beëindigen van de atoomproeven en het voorkomen van een verrassende aanval, dit laatste, toen de geleide projectielen nog niet waren ingevoerd.

Zeer belangrijk zijn de pogingen om tot „arms control” te komen, namelijk het beheersen van de bewapening, niet een controle van de bewapening.

Al deze ontwapeningspogingen zijn de keerzijde van de defensiepolitiek. De ontwapening betekent hetgeen men niet doet, de defensiepolitiek hetgeen men wel doet op het gebied van bewapening.

In Nederland bestaat niet veel belangstelling voor deze technisch zo ingewikkelde en daarom veelal moeilijk te volgen ontwapeningsonderhandelingen. Bij Buitenlandse Zaken houdt één ambtenaar zich er voornamelijk mee bezig en is zeer goed op de hoogte. Op het Defensiestudiecentrum heb ik indertijd de noodzakelijkheid gevoeld zelf hierover te spreken en later is de behandeling van dit onderwerp in het programma gebleven.

De hoogste militaire autoriteiten hebben hun medewerking toegezegd om enkele jongere officieren van deze materie op de hoogte te doen geraken.

Hoewel de publieke opinie dus weinig in de ontwapeningsonderhandelingen is geïnteresseerd, vindt de voorstelling, dat de schuld van het mislukken vooral aan het westen te wijten is, veelal ingang. Hiertegenover dient men echter niet te vergeten, dat in 1957 na langdurige onderhandelingen in het Lancasterhouse in Londen de voorstellen in de Verenigde Natïën met een meerderheid van 56 tegen 9 (het Sovjet blok en Joegoslavië) en met 15 onthoudingen, werden aanvaard, doch door een Sovjet-veto werden getroffen.

De conferentie in Genève betreffende verrassingsaanvallen werd spoedig verdaagd. In juni 1960 zijn de Sovjet-afgevaardigden in Genève van de ontwapeningsconferentie weggelopen, de S.U. heeft de proeven hervat. Inmiddels hebben nieuwe besprekingen in New York geen resultaten opgeleverd en zullen de Ver. Staten de tijdelijk geschorste proeven eveneens hervatten en hoopt men in Genève de ontwapeningsconferentie weer te kunnen voortzetten.

Ik meen, dat het noodzakelijk is het ontwapeningsvraagstuk te bestuderen en de ontwikkeling te volgen. Men leert des te meer inzien, dat een „grote” atoomoorlog niet meer kan worden gevoerd en dat men zich zal blijven inspannen om uitwegen te zoeken. Wellicht kan dit er toe leiden, dat men de tegenpartij en zijn strevingen iets meer leert verstaan, maar tevens leert men waakzaam te moeten blijven. Op het huidige ogenblik kan men geen atoomwapens afschaffen.

In toenemende mate wordt de aandacht gevraagd voor hetgeen men gaarne het vraagstuk van oorlog en vrede wil noemen.

De vraag rijst, of dit een eigen wetenschap kan zijn. Ten dele heeft men reeds lang zich bij wijsbegeerte en rechtsstudie hiermede bezig gehouden, evenals men dit bij de bestudering van de geschiedenis en later ook in de sociologie heeft gedaan.

Het is te betwijfelen of de vrede werkelijk een subject van wetenschap is.

De oorlog wordt meestal verkeerd gezien. Het heeft geen zin bij het beschouwen van de oorlog alle mogelijkheden van vernietiging op te sommen en na te laten naar de waarschijnlijkheden te zoeken. Wetenschappelijk denken is kritisch denken en vereist een onderscheidingsvermogen, dat selectief dient te zijn. Politiek denken is nodig, flexibel en aangepast aan de feitelijke situatie. Men kan de problemen niet oplossen langs natuurwetenschappelijke en/of juridische redenering. Men dient het politieke machtsevenwicht te verstaan.

Oorlog is niet allen en alles vernietigen. Oorlog is het uiterste middel om de politieke wil aan de tegenpartij op te leggen, die men daartoe weerloos moet maken en moet houden.

Indien allen en alles zouden worden vernietigd, blijft er niemand aan wie men zijn politieke wil kan opleggen, blijft er geen eigen politieke wil meer bestaan. Zouden de A-wapens tot een dergelijke vernietiging leiden, dan zijn zij ondeugdelijk als middel van oorlog voeren. Wellicht schuilt hierin de reden, dat het huidige machtsevenwicht een oorlog kan voorkomen.

Toch moet men t. a. v. deze problemen voorzichtig zijn en niet tot te absolute uitspraken komen. Reeds eerder zeiden wij, dat een oorlog bij vergissing mogelijk zou zijn, maar deze zou dan zeer kort kunnen duren. Eveneens blijft een oorlog zonder A-wapens tot de mogelijkheden behoren. Het blijft plicht waakzaam te zijn.

Studie van oorlog en vrede veronderstelt studie van de vrede. Dan is het nodig het communisme te kennen en de tegenwoordige vrede te bezien, waarbij men met het communisme in aanraking komt en genoodzaakt is er mede samen te leven.

Is er wel vrede? Er is koude oorlog en men dient zich af te vragen, wat deze koude oorlog is. Maar tegelijkertijd stellen wij voorop, dat wij het communisme niet willen aanvaarden en helaas niet kunnen vertrouwen en daarom waakzaam moeten blijven. Geen andere mogelijkheid kunnen wij zien dan het machtsevenwicht, zolang elke vorm van ontwapening, van beperking van bewapening, van „arms control”, beheersing van de bewapening wordt afgewezen. Voor dit machtsevenwicht zijn atoomwapens, geleide projectielen en andere wapens onmisbaar.

Thans de koude oorlog, die op politiek, geestelijk, militair en economisch gebied wordt gevoerd.

Veelal zegt men, dat de S.U. verandert. De kracht van de leer verzwakt door het uitblijven van de heilstaat. Men kan de mens niet dwingen tot een on„menselijke” levenswijze. De welstand neemt toe evenals het verlangen naar wel-zijn. De Sovjet-mensen willen een andere wereld zien en een andere levenswijze leren kennen. Er treedt een verburgerlijking op, die het revolutionaire elan afstompt. De economie stelt andere eisen en deze zullen invloed hebben op de Sovjet-maatschappij. Men kan geen dwang meer met de ergste maatregelen toepassen. Het conflict tussen de S.U. en Rood China dwingt de S.U. naar het westen te zien.

Daartegenover dient men toch te zien, dat de leiding in de S.U. dezelfde

blijft. Chroestsjof heeft de dictatuur in de Oekraïne in de ergste vorm toegepast en velen met hem, Soeslof, de theoreticus van het communisme, tevens Stalinist, is gebleven. Mensen blijven onmachtig en hebben generlei invloed.

Er doen zich wijzigingen in de economie voor, er ontstaat een verstrengeling van de industrie en de landbouw, maar de voorrang blijft aan de zware industrie toegekend. Dit betekent militaire macht, economische macht en aanzien in de ontwikkelingslanden. De landbouw — waar het grootste deel van de bevolking van afhankelijk is — blijft onderworpen aan de industrie en tegelijkertijd wordt de partij als machtsapparaat, juist bij deze verstrengeling van industrie en landbouw gehandhaafd.

In de *Züricher Zeitung* stond een interessant artikel over ideologie en macht in de S.U. Daarin werd betoogd, dat een zekere „Expropriation der Ideologie” leidt tot een verzwakt despotisme van de technische bureaucratie. Maar Chroestsjof voorspelt nog steeds de onvermijdelijke ondergang van de kapitalistische wereld. Het zal immers niet anders gaan, voordat de garnalen leren fluiten. De S.U. ideologie is niet statisch doch dynamisch en heeft streng geformuleerde einddoelen, maar laat van dag tot dag een openheid toe. Hij, die tegen de leidende positie van de partij is, is tegen de vooruitgang. De industriële ontwikkeling is de dwingende consequentie van de ideologisch gefundeerde politiek en vormt op deze wijze de glansrijke autoriteit van de partij. De terreur moet door deze autoriteit worden vervangen, blijft wel ter beschikking, maar zijn aanwezigheid wordt verzwakt. Een geheime politie is niet meer nodig, de partij-dictatuur is nu onaanvechtbaar. In dit verband moet men ook de uitspraken van Chroestsjof zien op een tentoonstelling van experimentele schilderijen, die later verwijderd zijn. Het heeft geen zin op deze wijze te schilderen, wanneer men niet de opgewekte arbeiders toont die a. h. w. gereed zijn in de heilstaat te leven.

Nog steeds is er geen sprake van vrijheid om te kiezen, vrijheid van informatie, van verkeer en van godsdienst. De boeren uit Siberië, die een korte tijd op de Amerikaanse ambassade waren, hebben het aan den lijve ondervonden. De Jodenvervolgingen in de S.U. gaan steeds door.

Wij zijn een andere fase van de wereldrevolutie ingetreden en daardoor is de koude oorlog van karakter veranderd. Het gaat niet meer om de bevrijding van de onderdrukte klasse in de kapitalistische landen, de sociale ontevredenheid kan niet meer het voornaamste middel zijn, het onderdrukte proletariaat niet meer de voornaamste aanvalskracht.

Economische kracht is voor de S.U. als middel er bij gekomen. En de economische koude oorlog betekent het steeds meer vergroten van deze macht, tegelijkertijd het trachten de onze te verzwakken, i. h. b. door ons verdeeld te houden en tenslotte te trachten de ontwikkelingslanden, van ons verwijderd, in het Sovjetkamp te brengen.

De ontwikkelingslanden zijn het voornaamste strijdgebied geworden, nu in Europa geen grote successen kunnen worden behaald, in niet geringe mate dank zij de hulp van Amerika, dank zij de NAVO en dank zij de Europese samenwerking. Toch zal men van Sovjet-zijde nimmer nalaten ook tegen Europa psychologische en economische middelen te gebruiken. Denk aan de strijd tegen de E.D.G. de Europese samenwerking in het algemeen en aan de grote petroleumleveranties.

Wat verwacht men in het conflict tussen de S.U. en Rood China? Het westen zal geen lachende derde zijn, noch de hond die met het been wegloopt. Wel is in zekere zin het conflict begonnen en dreigt het in de toekomst, maar grote verwachtingen zal men op korte termijn niet mogen hebben.

De S.U. tracht om Europa heen door het Midden-Oosten en Afrika „vreedzaam” in Latijns Amerika te penetreren, op deze wijze Noord-Amerika te benaderen en tegelijkertijd Azië van het westen te isoleren. Steeds vinden er wapenleveranties plaats, al ontbreken de tegenstanders en blijft er hoop op kleine oorlogen bestaan, die de aandacht en de krachten van het westen zullen afleiden en uitputten.

Naast het opbouwen van een economische machtspositie tracht het communisme in de wereld geestelijk invloed uit te oefenen, allereerst door het versterken van het wetenschappelijk potentieel, hetgeen de economie en het aanzien ten goede komt, maar voorts nog steeds door het aanjagen van angst en — noodgedwongen tegelijkertijd — door het in slaap wiegen van de publieke opinie. Op deze wijze moet het westen worden teruggedrongen en verdeeld en geestelijk en economisch geïsoleerd geraken.

Daartegenover zullen wij onze eigen maatschappij met wapens en economische middelen moeten beveiligen. Vooral niet alleen met militaire middelen, maar wel zal men deze niet kunnen ontberen. Een gezonde sterke economie is noodzakelijk en tegelijkertijd geestelijke kracht, gevoed door een hoog wetenschappelijk potentieel, doch in niet geringe mate door algemeen verbreide kennis, die tegelijkertijd inzicht moet betekenen.

Wij zullen een eigen maatschappij moeten opbouwen niet op de Sovjet wijze, doch gebaseerd op sociale rechtvaardigheid en geestelijke gezondheid voor onszelf en voor de uitstraling daarvan op de rest van de wereld. Deze maatschappij dient geïnspireerd te zijn door hetgeen wij de hoogste waarden achten, die ook in vele delen van de wereld als zodanig worden erkend, zelfs wanneer wij in strijd daarmee handelen.

Tegelijkertijd mag deze maatschappij niet zelfgenoegzaam zijn, doch dient zij voortdurend verontrust en kritisch te zijn t. a. v. de vraag of wij werkelijk deze weg volgen, of onze vrijheid ons in staat stelt afwijkingen van die weg te bemerken, of onze afkeer van dwang het mogelijk maakt ons beperkingen op te leggen.

Er is geen historisch determinisme, dat ons kan leiden tot het bereiken van het gestelde doel, omdat onze plicht ons zegt 's werelds feitelijkheden niet te ontgaan en daarom bereid te zijn te reageren op werkelijke veranderingen in de communistische wereld, omdat in Gods wereld naastenliefde dit steeds van ons verlangt.

RONDOM DE KERNBEWAPENING

Het synodaal rapport

DOOR

LT.-KOL. A. VAN RAMSHORST

Zelden wierp in ons land een kerkelijke publikatie in zo korte tijd zoveel stof op als het herderlijk schrijven van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk met betrekking tot *het vraagstuk van de kernbewapening*¹⁾.

Het is naar aanleiding van het één — de hoedanigheid van het geschrift — zowel als naar aanleiding van het ander — de lawine van kritiek, die op de verschijning van dit geschrift is gevolgd²⁾ —, dat ik thans een bijdrage afsta aan dit maandschrift.

Ik doe dit ook niet zonder reden: er staat in het onderhavige geval *meer* op het spel dan menigeen bevroedt. Het gaat thans om het behoud dan wel om het verlies van een eeuwenoude schat!

Het is overigens niet zonder *schroom*, dat ik mij thans meng in wat wel de *atoomdiscussie*³⁾ wordt genoemd.

1) *Het vraagstuk van de kernwapenen. Noodzakelijke aanvulling van het Herderlijk Schrijven van 3 juli 1952 betreffende het vraagstuk van oorlog en vrede.* Aanvaard door de generale synode van de Nederlandse Hervormde Kerk in haar vergadering van 26 juni 1962. Boekencentrum N.V., 's-Gravenhage, 1962.

2) *Reacties op het rapport (indien aangehaald: R-...).*

a) „eerste snede“:

1. Prof. dr. G. C. van Niftrik, *Het dilemma met betrekking tot de kernwapenen in Christelijk Historisch Tijdschrift*, 8e jaargang no. 1, oktober 1962.

2. H. Algra, *Over kernwapenen, vrede en vrijheid in A.R. Staatskunde*, 32e jaargang no. 11, november 1962.

3. Mr. W. Aantjes, *De hervormde synode en de kernwapenen in A.R.-Post*, 2e jaargang no. 10, november 1962.

4. Dr. B. Rietveld, *Het vraagstuk van de kernwapenen in Centraal Weekblad voor de gereformeerde kerken in Nederland*, 10e jaargang no. 44; *Heldhaftig — Vastberaden — Barmhartig*, zelfde weekblad, 10e jaargang no. 49, 15 december 1962; *Nog eens: het vraagstuk van de kernwapenen*, zelfde weekblad, 11e jaargang no. 1, 5 januari 1963.

5. Ir. G. B. Smit, *Het vraagstuk van de kernwapenen in Wapenveld*, 12e jaargang no. 11, december 1962.

6. Prof. dr. C. L. Patijn, *Kritische kanttekening bij het rapport der synode in Wending*, 17e jaargang no. 10, december 1962.

7. Dr. A. Th. van Leeuwen, *De dans om de gouden egel*, ibidem.

8. Prof. dr. J. de Graaf, *Het rapport van de Synode van de Hervormde Kerk over het vraagstuk van de kernwapenen in Militia Christi*, 17e jaargang no. 20/21, 17 november 1962.

9. Dr. K. Strijd, *Wij moeten de Synode niet in de steek laten*, ibidem.

10. Dr. J. Buskes, *Herderlijk schrijven Synode 1952 en Er zijn tenslotte grenzen*, ibidem.

b) „tweede snede“:

11. Ds. mr. C. Brouwer, *Een synode spreekt (I)* in *Appèl*, 58e jaargang no. 2, februari 1963; *Een synode spreekt (II)*, zelfde maandschrift, 58e jaargang no. 3, maart 1963.

3) Ons woordgebruik volgde de ontwikkelingen in onze wereld op de voet: atoom-bom, atoomtijdperk, atoomdiscussie, atoomspionage (heel bijzondere vorm van spionage: A. L.-7, A. L. = aanbevolen literatuur, opgenomen aan het einde van dit

1. Er zijn *grenzen* aan die discussie, gegeven met de axioma's van het geloof.

Ons verstand is niet bij machte de situatie, waarin wij ons bevinden, tot op de bodem te doorgronden.

Wat kunnen wij eigenlijk uitrichten met ons *verduisterd* verstand in en tegenover een situatie, *krom en kreupel* vanwege al dat opgestapelde, zich dagelijks vermeerderende kwaad...?

Eén is er, Die *boven* de situatie staat: de Heer der Wereld, de Heer ook der Geschiedenis.

Dit is een postulaat van het *geloof*, nimmer voor discussie vatbaar.

Zo al een mens kennis heeft aan de waarheid, dan is zulks louter *genade*, dank zij het zoenoffer van Hem, Die gezegd heeft: „Ik ben de weg, de waarheid en het leven” (Joh. 14 : 6).

Edoch, wie onzer beschikt over de gaven der genade op het moment, dat hij meent die gaven te kunnen *étaleren*?

Enerzijds besluipt ons het gevaar, dat wij van ons geredeneer te veel en van ons geloof te weinig verwachten en wat baat ons dan dat *gefilosofeer*? Anderzijds is het gevaar groot, dat wij ons *vergrijpen*...

2. Het vraagstuk van de kernbewapening is, als ook door de Synode opgemerkt (blz. 5 en 16), *zeer ingewikkeld*, zo ingewikkeld dat van mensenkant — gelet ook op het gestelde sub 1 hiervoor — geen oplossing kan en derhalve mag worden verlangd.

Heilzaam acht ik de verontrusting, die zich allerwegen openbaart, dank zij ook de injectie, die de Synode heeft gegeven⁴).

Het perspectief, dat de kernbewapening opent, brenge ons toch vooral op de knieën voor de God van Hemel en Aarde!

Zij daarbij onze troost, dat ons niets bij geval overkomt⁵).

3. Het is een betreurenswaardige zaak, dat de discussie van pacifistische zijde wordt *opgezwieept*, ja zelfs *onmogelijk* gemaakt.

De strijdmethoden, in pacifistische kring langzamerhand ingeburgerd, zijn gemeenlijk *anders* dan wel van zich vredelievend noemende mensen mocht worden verwacht⁶).

artikel), atoomchantage, atoomvrede, atoomzonde, enz.; daarnaast: kernoorlog, kernwapen, kerngeleerde, enz. Sommige auteurs (von Weizsäcker o.a.) prefereren het voorvoegsel „-kern”, ten rechte m.i.

⁴ De Synode hanteert reeds langer de injectienaald. De publikatie van het onderhavige rapport is een tweeledige stap: enerzijds bedoeld als een voorlopige afsluiting van de reeks der reeds gegeven injecties (blz. 66), anderzijds als een begin van een nieuwe reeks, nog toe te dienen injecties... Wat de behoeften betreft: deze worden achter het IJzeren Gordijn anders beoordeeld dan hier. Te onzent zou de situatie als volgt kunnen worden getekend: „Veel mensen leven met de Bom als met de dood; zij weten dat hij er is, maar denken er zelden aan en piekeren er nog minder over. Dat is heel frivool en verwerpelijk, maar ook zeer natuurlijk”, *Indrukken van een partijcongres: Oorlog, vrede en de meerderheid*, door J. Eijkelboom, *Vrij Nederland* van 26 januari 1963. Achter het IJzeren Gordijn geldt: „Over de kwestie van de kernwapens schrijven wij niet omdat wij het volk niet willen verontrusten”. *Adzjoebei in Wenen: Russen zijn het volk dat het best is voorgelicht*, correspondentie in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 16 maart 1963.

⁵ N.G.B., art. 13; H. C., zondag 10.

⁶ Hier onderscheid te willen maken tussen „hele” en „halve” pacifisten heeft, naar de ervaring leert, nauwelijks zin: pacifisme ten halve tendeert naar „al-out”-pacifisme... (prof. dr. H. Berkhof, dr. C. Dippel e.a.). Ziehier ook de reden, dat het rapport *innerlijk zwak* moet heten: „halfslachtig” (prof. van Riessen, C-4. C. = conferentieresultaten, opgenomen aan het einde van dit artikel).

Het is ook een uiterst kwalijke noot, dat de Synode het doet voorkomen, alsof het één noodzakelijkerwijs in het verlengde van het ander zou liggen: 's mensen visie op het vraagstuk van de kernbewapening en . . . 's mensen staat voor God (blz. 24/25, 44).

Zo kunnen de omstandigheden ertoe leiden, dat onzerzijds van een verdergaande discussie moet worden afgezien.

4. Mijn *terughoudendheid* — drempelvrees, zo men wil — vindt mede haar oorzaak in factoren als

- a) *de wijze waarop* de Synode zich van haar opponenten pleegt te ontdoen;
 - zo'n confrontatie loopt, naar de ervaring leert, doorgaans op een *spiegelgevecht* uit.
 - Ik kom er beneden op terug.
- b) de status van een *beroepsmilitair* in de Nederlandse samenleving.

Ik heb er geen behoefte aan dit hier te verduidelijken; ik hoop dit binnenkort elders te mogen doen ⁷⁾.

Nu dan het *omstreden* rapport.

Een reeks van vragen blijkt telkens weer de resultante te zijn van een *eerste* kennismaking.

Ziehier een bloemlezing:

1. Lag het wel op de weg van de Synode te spreken, zoals zij gemeend heeft dat te moeten doen? ⁸⁾.
2. Wie is de afzender van het schrijven, wie de geadresseerde? ⁹⁾.
3. Is hier niet de hoogkerkelijkheid aan het woord? ¹⁰⁾.
4. Dekt het voorwoord — blz. 5/6; zie ook: blz. 51/52, 66 en 85 — wel de inhoud van het geschrift? ¹¹⁾.

⁷⁾ Rubrick *Militaria* in ons weekblad *Nederlandse Gedachten*.

⁸⁾ Ir. Smit: „Of de kerk in deze situatie spreken mag of moet, kan een prealabele vraag zijn” (R-5) — Algra: „De kerk verkondigt het Woord des Heeren voor *heel* het leven, ook voor het politieke leven. Zij doet dat normaliter niet door kerkelijke boodschappen of synodale verklaringen. Die zijn exceptioneel en secundair. Zij doet dit elke zondag in de prediking” (R-2).

⁹⁾ Mr. Aantjes: „Het eerste, dat men zich bij het beoordelen van het geschrift van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk over het vraagstuk van de kernwapenen voor ogen moet houden, is, dat het geen uitspraak van de Kerk bevat. . . Ons dit voor de beoordeling van het gezag van het geschrift wel voor ogen houdend, moeten wij niettemin stellen, dat het rijkelijk naïef ware te veronderstellen, dat het geschrift in feite niet toch als een uitspraak van de Kerk met het daaraan verbonden gezag zal functioneren of althans als zodanig zal worden gehanteerd. . . Dit voorzienbare effect van te worden ontvangen en gehanteerd als de visie van de Hervormde Kerk, achten wij een van de bedenkelijkste aspecten van het geschrift” (R-3) — Ds. mr. Brouwer: „En nauwelijks was de inkt van het geschrift droog of het functioneerde reeds als een geschrift met kerkelijk gezag en werd als zodanig gehanteerd op zeer sprekende wijze” (R-11/2).

¹⁰⁾ Algra: „Bovendien blijkt telkens weer, dat dit incidenteel of regelmatig publiceren van het oordeel der Kerk of van kerkelijke vergaderingen en instanties over actuele politieke vraagstukken zeer bedenkelijke aspecten heeft. Vooreerst al door de keus van de onderwerpen, waarover gesproken wordt, terwijl andere worden verzwegen. Daardoor ontstaat de indruk, „dat de Kerk een mening heeft” en vaak een geprononceerde mening speciaal over die punten en vraagstukken, die sommige kerkelijke topfiguren bijzonder na aan het hart liggen” (R-2).

¹¹⁾ Ds. mr. Brouwer: „De Synode schrijft dan wel, dat het geschrift niet de pretentie heeft een „oplossing” van het vraagstuk van de kernwapenen te bieden, maar

5. Ligt het herderlijk schrijven van 1962 in de lijn van dat van 1952, als voorgewend? ¹²⁾
6. Met welk oogmerk lanceerde de Synode haar geschrift? ¹³⁾
7. Welke verwachtingen koesterde de Synode aan de vooravond van die historische zitting? ¹⁴⁾
8. Hoe verklaren wij het ogenschijnlijke gemis van égards jegens
 - a. de nationale overheid (in bondgenootschappelijk verband);
 - b. de andere kerkgenootschappen in ons land, c.q. daarbuiten;
 - c. de lidmaten van de eigen kerk, die krachtens hun positie in de nationale en internationale samenleving ambtelijk deskundig moeten heten, b.v. op het terrein van de internationale politiek? ¹⁵⁾

Ik zal hierover niet uitweiden, althans niet in details; het voorterrein lijkt mij thans meer dan voldoende „afgegraasd”...

Ik behoor niet tot degenen, die enkel kritiek hebben op wat van synodale zijde gesteld is geworden.

Het rapport i.c. bevat om mede te beginnen *veel goeds* ¹⁶⁾; het zou

het geschrift wijst toch wel als enige weg aan, dat er verantwoorde risico's genomen dienen te worden” (R-11/1).

¹²⁾ Het Herderlijk Schrijven van 1962 is meer dan alleen maar een aanvulling op dat van 1952, het is ook een duidelijke zelfcorrectie. Nog in 1952 getuigde de Synode: „De synode... wil zich met haar uitspraak niet bewegen op het vlak der politieke en militaire discussie. De vakkennis, daartoe vereist, is niet haar deel, en haar taak is een andere. Zij kan en mag slechts spreken vanuit het Woord Gods, vanuit de beloften haar geschonken in haar gekruisigde en opgestane Heer, in wie alleen voor de wereld het leven is” (blz. 85).

¹³⁾ Ds. mr. Brouwer: „Het synodale geschrift wordt natuurlijk gedreven door een motief. Dat motief is vanzelfsprekend de diepe verontrusting over alles, wat met het kernwapenprobleem en met de bedreiging van de wereld en het leven op aarde samenhangt. Er worden dan ook gedachten en overwegingen gegeven, die ons diep in het hart moeten grijpen en die tot diepgaande bezinning moeten leiden. Maar wie ter wereld is er niet verontrust over het grote vraagstuk, waarmee deze generatie zich afspijnt en de komende geslachten zullen worstelen?” (R-11/2). De keerzijde van deze medaille is: „Maar als de synode geen antwoord heeft op de vraag of haar principiële afwijzing van de kernwapens ook betekent, dat het risico van een communistische overheersing genomen moet worden, maakt zij die gewetensconflicten niet kleiner, maar nog groter dan zij al zijn” (*Gewetensconflicten*, redactioneel artikel in *De Volkskrant* van 3 november 1962).

¹⁴⁾ De voorlaatste zinsnede van het voorwoord: „In het bijzonder wat betreft hoofdstuk III moeten wij waarschuwen tegen het uit hun verband rukken van bepaalde zinsneden, waardoor gemakkelijk misverstanden zouden kunnen ontstaan omtrent de bedoeling van datgene wat daarin naar voren gebracht werd” (blz. 5) zou erop kunnen duiden, dat de Synode voorzien heeft hetgeen haar te gebeuren stond: misverstand op misverstand...!

¹⁵⁾ Prof. Patijn: „Er is geen overleg geweest met één der voor politieke zaken competente organen der Kerk” en „Het is ook enigszins verbijsterend, dat een dergelijk stuk wordt samengesteld zonder enige medewerking van militairen en politici, want het gaat om hun arbeidsveld en hun verantwoordelijkheid” (C-6) — Prof. dr. H. Ridderbos: „Lezing en herlezing van het Hervormde stuk heeft echter bij mij de vraag doen rijzen: Kan dit eigenlijk nog in onze dagen, dat één kerk aan haar eigen leden en aan de staatkundige gemeenschap zó vergaande eisen meent te moeten stellen (eenzijdige ontwapening, géén medewerking in de militaire dienst waar het kernwapens betreft) zonder andere kerken ook maar te raadplegen? Gaat dat eigenlijk wel aan, als men aanneemt, dat aan andere kerken óók het Woord Gods is toevertrouwd?” (aangehaald door ds. mr. Brouwer, C-11/1).

Zie ook aantekening 23.

¹⁶⁾ Het indringende getuigenis van de Synode — op zichzelf al een prijzenswaardige zaak — zal er ongetwijfeld toe bijdragen, dat menigeen ontwaakt uit zijn dromen. Als hij tot de ontdekking komt, dat hij op een vulkaan leeft... Ik reken het ook de Synode tot verdienste, dat zij ons een blik gunt in de krater om ons tot een gids te willen zijn bij de afdaling van die vulkaan langs de buitenzijde... Wie onzer onderschrijft niet nagenoeg alles van wat zij ons voorhoudt in de hoofdstukken VIII-X (blz. 54—68)?

dwaasheid zijn dit te willen ontkennen. Ik acht ook het spreken van de Synode *rechtmatig*¹⁷⁾.

De Synode moge er niet in geslaagd zijn zich de vereiste *deskundigheid* toe te eigenen¹⁸⁾, het *pogen* is er zeker geweest, al bevreedt ons allen de wijze waarop zij gemeend heeft dat te moeten doen. Terloops zou hier kunnen worden gevraagd: Wie is er eigenlijk deskundig op het gebied van zegge de internationale politiek... ?

Wat het *karakter* van het geschrift aangaat: het lijdt geen twijfel, dat het geschrift als een *pastorale boodschap* is bedoeld¹⁹⁾.

Jammer alleen, dat de Synode geen *maat* heeft weten te houden; zij ging te ver.

Op zichzelf beschouwd is er niets tegen, dat zij eens een keer de *geweten opschudt*; dat kan *nuttig* wezen, soms zelfs *noodzakelijk*²⁰⁾.

Zij behoeft ook niemand te ontzien in voorkomend geval; het Evangelie is nu eenmaal *niet* naar de mens (Gal. 1 : 11).

Altijd evenwel zal zo'n getuigen moeten stroken met het *doorgaande* belijden van de Strijdende Kerk (2 Cor. 1 : 13); in geen geval mag zulk een spreken plaats vinden onder druk ener zich opschroevende *hoogkerkelijkheid* dan wel door het toedoen van z.g. *pressure-groups* binnen of buiten de kerk...

Wat heeft nu de Synode *tot dusver bereikt*?

En dan merk ik drie dingen op:

17) Prof. Patijn: „De kerk heeft het recht in de teugels te grijpen en te zeggen: broeders, zó gaat het niet” (R-6) — Prof. Van Niftrik: „Ik ben ook van mening, dat de Synode het recht heeft te spreken over politieke en militaire zaken zoals zij nu onlangs gedaan heeft in haar geschrift *Het vraagstuk van de kernwapenen*” (C-3).

18) De meningen hieromtrent lopen ver uiteen (gedachtenwisseling prof. Patijn/dr. Van Leeuwen, R-6/7). Een mild oordeel lijkt mij hier op zijn plaats, gezien ook wat dr. Van Leeuwen schrijft: „Een van de beslissende vragen, welke in hoge mate de inzichten en beslissingen inzake het kernwapenbeleid bepalen, betreft de aard van de *feiten* en de interpretatie van de achter het politieke handelen liggende *motieven en doeleinden*. Over *beide* is diepgaand verschil van opvatting mogelijk. De discussie dreigt van het begin af aan geblokkeerd te worden door wantrouwen in de *feitelijke gegevens*, welke de gesprekspartner hanteert; door ongelof in de *interpretatie, selectie en rangschikken* van de gegevens, waarover de ander beschikt; door verschil van (waardering en keuze van) de *beslissende informatiebronnen*” en „De kwestie is daarom zo gewichtig, omdat ze de facto beslist over de vraag van de „deskundigheid”. Het doet hier weinig terzake, dat een verantwoordelijke politicus zichzelf een veel kleiner marge van ondersteld gebrek aan deskundigheid kan veroorloven, dan degenen, die voor het politieke beleid slechts indirecte verantwoordelijkheid dragen. Want in een discussie over het kernwapenvraagstuk is deskundigheid één van de beslissende factoren, hetzij de eigen deskundigheid, hetzij de deskundigheid van de autoriteiten, op wie men zich beroept”.

19) Het valt op, dat de Synode hier telkens weer op terug komt. Suggereert haar uitspraak dan toch een anathema? Rectificeerde niet het moderamen: „Maar steeds weer brak de zekerheid door, dat waar het om de toekomst der mensheid gaat, de kerk haar eigen verantwoordelijkheid heeft en zeker op dit punt moet tonen, dat zij leeft uit een andere waarheid, dan welke voor de wereld geldt. Wat de kerk hierover zegt is geen vrijblijvende mening, waar ieder maar mee doen moet, wat hij wil. Het is ook geen absolutistische uitspraak, waar elk kerklid zich aan heeft te onderwerpen” (Rubric *Kerkelijk leven: Nog eens: debat over het herv. kernwapengeschrift in Trouw* van 21 maart jl.)? Ik ben daar overigens niet zo gerust op...!

20) Wie denkt hier niet aan de ambtelijke wereld (blz. 53)? Politici en militairen zitten dikwijls uit hoofde van hun ambt vastgekleusterd aan het apparaat, dat hen aan het werk houdt. Zo'n „apparaat”, dat circulaire uitzendt met de ondertekening „w.g. onleesbaar”, dat strikt onzijdig wenst te blijven, dat geen precedenten schept, dat zich bij voorbaat hult in een waas van geheimzinnigheid (aureool van het apparaat), dat zich bij voorkeur in de anonimiteit ophoudt en dat nooit eens zal roepen; „mea culpa” (kenmerk bij uitstek van hetgeen des mensen is!)... „Schoktherapie” (dr. Strijd) kan ter plaatse een fenomenaal geneesmiddel blijken, mits op het juiste moment toegediend!

1. Het „ist”-effect is een *ander* gebleken dan het „soll”-effect.

Dit is naar mijn gevoelen mede een gevolg van de door de Synode gevolgde betoogtrant (dialectiek, zie beneden).

Ik acht deze betoogtrant verwerpelijk. Op zijn minst had van de Synode een *leesbaar* geschrift mogen worden verwacht.

Ik betreur ook het optreden van ds. Landsman in dit verband; zijn optreden schaadt m.i. het aanzien van de Synode²¹).

2. Wij werden gesterkt in de overtuiging, dat de „top” van de Nederlandse Hervormde Kerk overhelt naar *links, kerkelijk* zowel als *politiek* . . .

Dat is iets wat ons al jaren met zorg vervult²²).

Formeel moge de Synode namens de kerk hebben gesproken, ik waag het te betwijfelen of zulk een spreken wel was *comme-il-faut* in een kerkgenootschap op *presbyteriale* grondslag . . .²³).

3. Er is een duidelijk toenemende *verwarring*.

Dit had m.i. kunnen worden voorkomen²⁴).

Ik schrijf deze verwarring mede toe aan de gedachtengang, die de Synode ons opdringt.

Aan dit alles ga ik nu maar voorbij; elders heb ik daar reeds het mijne van gezegd²⁵).

Voordat ik verder ga: de kritiek, die ik hier uit, heft mijn waardering niet op. Het is geenszins zo, dat de ene post tegen de andere zou kunnen worden weggeschapt. Wij zijn hier niet met algebra bezig!

Ik waardeer het, dat de Synode van haar gevoelens heeft doen blijken

21) Het kan m.i. niet juist zijn, dat terzake van een zo gewichtige aangelegenheid als het vraagstuk van de kernbepaaling ds. Landsman schier op zijn ééntje voortgaat met uit de doeken te doen, wat nu „de” Synode bedoeld heeft te zeggen (*Hervormde Nederland*, rubriek *Kernwapenen*, enz.). Op grond waarvan was hij bevoegd aan erudiete figuren als vice-admiraal b.d. H. Bos en prof. dr. C. L. Patijn een brevet van „onvermogen” uit te reiken (C-2)? Ligt nu de verantwoordelijkheid van de leesbaarheid van het rapport bij desteller of de lezers? Overkwam staatssecretaris Calmeijer niet iets dergelijks? Ik vond het ook niet prettig te lezen: „Het moderamen is van mening, dat de heer Calmeijer de bedoeling van het synodaal geschrift niet geheel juist heeft weergegeven” (*Hervormde Kerk en de kernwapenen-Reactie op enkele bezwaren van staatssecretaris Calmeijer*, redactioneel artikel, *De Tijd/Maasbode* van 2 november 1962). Wat moeten derden dan toch wel met het rapport beginnen . . . ?

22) De ware gezindheid van de Synode trekt in steeds bredere kring de aandacht: „Blijkbaar voelt de Synode zich verbonden met de klassiek-marxistische, oud-socialistische opvatting, die de Westerse samenleving veroordeelt omdat zij naast de vrijheid van godsdienst, vereniging, vergadering van drukpers ook de vrijheid van ondernemen waarborgt. Dat een dergelijke opvatting tijdens de opkomst van de industrie met alle beruchte uitbuitingsexcessen, die daarmee gepaard gingen, kon ontstaan is begrijpelijk. Thans wordt zij nog slechts aangehangen door communisten en oud-socialisten, maar klaarblijkelijk voelt de Synode zich aan deze sfeer verwant” (*Synode en politiek* door Pieter ’t Hoen in *Het Parool* van 17 november 1962). Vernietigend commentaar!

23) Mr. H. J. K. Beernink heeft erop gewezen, dat zelfs de classieale vergaderingen tevoren niet werden geraadpleegd (*Lof voor kabinet op CH-toogdag*, verslag naar *Het Parool* van 17 april j.l.). Een kerkgenootschap op presbyteriale grondslag veronderstelt m.i. op zijn minst

a. een florissant beeld, wat betreft de praktijk van de communicatie in opwaartse en neergaande zin;

b. medeverantwoordelijkheid der lidmaten over de gehele linie en

c. de grootst mogelijke zelfdiscipline der competente publiciteitsorganen.

24) Prof. Patijn: „Het is mijn overtuiging, dat het rapport in deze vorm een vergissing is, een vergissing, die had kunnen worden voorkomen” (R-6) — Algra: „... een tragische vergissing...” (R-2) — Dr. Rietveld: „... een misgreep...” (R-4/1).

25) Rubriek *Synodale geluiden omtrent de kernbepaaling* in het weekblad *De Waarheidsvriend*, officieel orgaan van de Geref. Bond in de Ned. Herv. Kerk.

terzake van een aangelegenheid, die ons niet met rust laat. Ik bewonder zowel de *moed* als de *ernst*, waarmede zij dat heeft gedaan.

Het was ook een goede gedachte, kerk en volk te betrekken bij een problematiek, die heel de wereld beroert, en dat op een tijdstip, dat zich een *radeloze angst* (Luc. 21 : 25) onder de volkeren schijnt af te tekenen . . . ²⁶⁾. Zulk een optreden strekt de Synode tot eer.

Ik acht het ook een voorrecht, tot een kerk te mogen behoren, die in deze weg *tucht* uitoeft.

Niettegenstaande dit alles beschouw ik het als mijn *plicht*, de vinger te leggen bij de manco's van het rapport. Dit geschrift toch hangt mij — het zij zonder overdrijving gezegd — als een molensteen om de hals . . . Uiteraard ook in de zin als door de Synode graag gezien!

Het rapport is *doorspikkeld van vooroordelen*.

Illustraties :

1. De Synode *hakte de knoop door*: zij hechtte haar zegel aan de zienswijze der z.g. atoompacifisten, maar vreemd is de wijze waarop zij dat doet: naar *links* maakt zij een minzame buiging, naar rechts heft zij waarschuwend de vinger op . . . (hoofdstuk VII, blz. 51-53)!

2. Haar geschrift rieht naar *anti-militairisme* ²⁷⁾; daarentegen wordt aan de legitimiteit van het hedendaagse pacifisme in het minst niet getwijfeld . . . Schuilt daar dan geen kaf onder het koren? Pacifisme schijnt edeler bezigheid dan de wapenhandel, zoals het vroeger heette, maar is het dat ook?

3. De Synode promoveerde de *dienstweigeraar* één en andermaal tot een mogelijk teken voor kerk en volk (blz. 92 en 8), maar kan van de soldaat niet hetzelfde worden gezegd? Herinnert niet de verschijning van een burger in 's konings rok aan het bestel ener van God afgevallen wereld?

4. Zeer gekleurd is de voorstelling van zaken, welke de Synode geeft met betrekking tot *de politieke toestand* in de wereld. Zij accepteert wat haar aan anti-westerse motieven uit het Oosten vandaan wordt „angehaucht”, terwijl zij de Westerse theorieën goddeels naast zich neer legt; wat van

²⁶⁾ Er is veel angst in de wereld, doch wie zal zeggen, hoe groot die angst wel is en waaraan die angst moet worden toegeschreven? Wat zegt ons een indicatie als: „Volgens mij worden de mensen steeds rustiger en evenwichtiger. Wij leven in een pracht tijd. Het is duidelijk aanwijsbaar dat hysterie en neurose in extreme vormen afnemen” (*Wij leven in een pracht tijd* door dr. A. C. Westerman, psycho-analiticus te Amsterdam in *De Telegraaf* van 31 oktober 1962); Wat zegt ons dat hoge percentage van suicide in Zuid-Korea? (uit: *Zelfmoorden in Korea*, bericht in *de Barneveldse Courant* van 11 oktober 1962). Zeer ernstig is het feit, dat die angst van bepaalde zijde wordt geëxploiteerd: „De angst voor en de afschuw van een wapen, dat alles vernietigen kan is een reëel iets. Deze vrees maakt op het ogenblik in Amerika bestellers van boeken waarin atoomzuilen en vuurstormen steden en werelddelen verzengen. Hier wordt de angst door auteurs op misdadige wijze uitgebuit” (*Infiltratie*, redactioneel artikel in *De Volkskrant* van 17 april 1963). Deze boeken waaien reeds over naar Europa: Peter van Greenaway, *The crucified city*, verschenen in de serie *New Authors*, Londen.

²⁷⁾ Prof. Van Niftrik: „Het lijkt mij nauwelijks voor bestrijding vatbaar, als ik beweer, dat er in de Hervormde Kerk een verholten antimilitarisme heerst” (R-1). Van andere zijde is opgemerkt, dat in het rapport zoveel, ons vertrouwd in de oren klinkende militaire termen tussen aanhalingstekens zijn geplaatst, zo b.v. het woord „bescherming” op blz. 54. Is dat niet een „sneer” op de militairen (vice-admiraal b.d. H. Bos, C-2)?

links komt wordt van een uitroepteken voorzien, wat van rechts komt krijgt een vraagteken... Wat te zeggen van een fragment als: „De atoombom veroorzaakt een verstoring van het machtsverwicht tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, die bij de eerstgenoemde de hoop wekte dat zij, met het monopolie van het kernwapen, haar „vrede” aan de rest van de wereld zou kunnen opleggen” (blz. 20)? Demobiliseerden niet de Verenigde Staten terstond na afloop van de Tweede Wereldoorlog 85 à 100 divisies? Is soms de Synode aan één oor wat doof... ?

De Synode schijnt van haar doofheid aan dat rechter oor nog steeds niet genezen.

De haast, waarmede zij een autoriteit als staatssecretaris Calmeijer meende te moeten temmen, steekt schrill af bij de wijze waarop diezelfde Synode prominente figuren uit het pacifistische kamp met rust schijnt te moeten laten²⁸⁾.

Aan het rapport — dit is mijn volgende bezwaar — ligt een *wijze van denken* ten grondslag, die *eer tot verwarring dan tot verheldering* aanleiding geeft, afgezien van de vraag of die *dialectiek* schriftuurlijk te verdedigen valt.

Een uitvloeisel hiervan zijn de constructies „enerzijds . . . anderzijds . . .”.

Illustraties:

1. Enerzijds houdt de Synode haar reputatie van „*a catholic taste*” (ruimheid van opvattingen) hoog: heet niet de Nederlandse Hervormde Kerk een „hotelkerk” (Kraemer) . . . ? Anderzijds zitten wij nu opgescheept met dat veto („een neen zonder ja's”, blz. 25): de Synode zuivert bepaalde opvattingen uit. Wat staat ons hier verder nog te wachten? Doet zij aanstonds het privaatbezit van (sociale) produktiemiddelen in de ban, in het voetspoor van de P.S.P.? Ik acht het bedenkelijk, dat haar het vraagstuk van de kernbewapening zwaarder op de maag ligt dan de visie van prof. Smits . . .

2. Enerzijds laat de Synode geen gelegenheid voorbijgaan om van haar *oecumenische gezindheid* te doen blijken. Hoe warm loopt zij bv. niet voor de Wereldraad van Kerken! Anderzijds evenwel stelt zij een daad, die de andere kerkgenootschappen in ons land het „nakijken” geeft. Is daar dan niet het gesprek hervormd-gereformeerd, op gang gebracht door de broederschap van de „Achttien”? Had zij niet wat kunnen wachten? ²⁹⁾

3. Enerzijds propageert de Synode nu al jaren lang de mondigheid van de „leek” („*Het vergeten ambt*”, Kraemer). Anderzijds echter stoot zij de eigen lidmaten voor het hoofd, figuren als mr. Beernink en prof. Patijn . . . Waartoe deze lidmaten voorbij gerend?

4. Enerzijds blijft de Synode vasthouden aan het reformatorische ge-

²⁸⁾ Prof. Van Riessen e.a. stelden zich de vraag: Had en heeft de Synode geen reden — gezien de haast waarmede het moderamen staatssecretaris Calmeijer te lijf ging — zich publiekelijk te distancieren van

a. het standpunt van dr. Van Leeuwen betreffende de uitleg van Rom. 13 (R-7) en

b. het standpunt van zoveel pacifisten, als zou thans krijgsmacht in N.A.V.O.-verband taboe zijn voor een christen, gegeven dat rapport . . .

²⁹⁾ In dit verband zij nogmaals verwezen naar de uitspraak van prof. Ridderbos (aantekening 15).

geven „overheid = dienaarssse Gods” (blz. 7). Anderzijds doet zij van haar reserves blijken (blz. 7/8). Op grond waarvan meende zij de hoge overheid met haar geschrift te mogen overrompelen?

Wordt er niet zondag aan zondag voor die overheid gebeden, nog op tal van plaatsen in ons land, naar ik veronderstel?

5. Enerzijds beroept zich de Synode te pas en te onpas op de tekst van *artikel X* (het meest besproken artikel van de nieuwe kerkorde). Anderzijds zoeken wij in het onderhavige rapport vergeefs naar de draad: het rapport i. c. rept met geen woord over de terzake van toepassing zijnde noties (N.G.B. artikel 36; H. C. zondag 39). Zouden onze vadersen dit rapport wel hebben onderschreven . . . ?

6. Enerzijds distancieert zich de Synode van het handwerk van de politici en de militairen (blz. 7/8), waarschuwt zij voor bedrijfsblindheid (blz. 53), enz. ³⁰⁾. Anderzijds houdt zij hun de hand boven het hoofd en predikt zij solidariteit (blz. 64/65). Is het niet om van te duizelen?

Diezelfde *dialectiek* verschaft de Synode, zoals ik reeds heb opgemerkt, de middelen om zich de kritiek van het lijf te houden. Sprong niet de toeh wel goed gefundeerde kritiek van een man als Calmeijer af op het schild van die dialectiek? ³¹⁾.

Hier zou ik willen vragen: Is niet heel de betoogtrant van de Synode door-en-door *verwerpelijk*? Is niet op het schema van haar denken mede van toepassing wat zij zelf aanhaalt, zij het ook in ander verband (blz. 13): „Het schema, de gedaante, het uiterlijk van deze wereld is bezig te verdwijnen” (1 Cor. 7 : 31)?

Op grond waarvan acht zich de Synode bevoegd te zinspelen op de orde van het *Koninkrijk Gods*? ³²⁾.

Zij verheft a.h.w. de orde ener *nog niet* zijnde wereld tot norm, alsof haar getuigenis aan de werkelijkheid iets toe- of afdoet. Wat moet nu een politicus of een militair met zo'n proclamatie beginnen? ³³⁾. Is niet het uitgangspunt voor een ieder van ons de „empirische situatie” (Dijckmeester) in plaats van deze of gene fictieve . . . ?

De Synode werkt zichzelf a. h. w. boven de orde van die zijnde wereld uit, als had zij aan die door de zonde geperverteerde wereld zelf part noch deel! ³⁴⁾.

Zeker, op ons rust de last te zoeken naar het Koninkrijk Gods en

³⁰⁾ Deze waarschuwing is op zichzelf niet misplaatst (zie aantekening 20); mits ook een kerkelijke autoriteit zich realiseert, dat een *ieder* het gevaar loopt van

a. bedrijfsblindheid en

b. maatschappelijke bijziendheid, de kwaal bij uitnemendheid van leidinggevende figuren.

³¹⁾ Zie aantekening 21 hiervoor.

³²⁾ Een voorbeeld ter toelichting: Op blz. 43 introduceert de Synode de term „verantwoorde risico's”: „Daarmede wordt bedoeld, dat christenen onder bepaalde omstandigheden het wel eens aan moeten durven zeggen en te doen, die indruisen tegen bepaalde, wel gefundeerde, ordeningen van de kerk, waartoe zij behoren. Dit brengt risico's met zich mee, omdat niet van te voren is te zeggen of het een en ander het resultaat zal hebben dat er mee beoogd wordt”. Een rechtgeaard politicus behoeft dit niet voorgehouden te worden, doch zo'n politicus beseft beter dan de Synode, wat kan en wat niet kan. Concessies zijn vaak levensgevaarlijk! En wat dat weg te schenken vertrouwen betreft (blz. 47): Is het verantwoord zijn vertrouwen weg te schenken aan iemand, die zich zelfs niet gebonden weet aan het gegeven woord, althans niet in het verkeer met andersdenkenden (Lenin's „situationisme”)?

³³⁾ Prof. Patijn: „In de praktijk heb ik er niets aan: het rapport zit vol hobby's en onjuistheden, slimmigheden en kleine logica” (C-2).

³⁴⁾ Dr. Rietveld: „Het klinkt natuurlijk verschrikkelijk aanmatigend, maar met de

deszelfs gerechtigheid (Matth. 6 : 33), maar het moet ten enenmale uitgesloten worden geacht, dat de orde van dat in aantocht zijnde Rijk voorwerp zou kunnen zijn van dialectische bespiegelingen omtrent „de wereld van morgen”³⁵⁾. Daartoe geeft ons Gods Woord geen grond. Het Koninkrijk Gods kan onder ons slechts gestalte krijgen in het leven van de *wedergeboren* mens³⁶⁾, want het is er om der wille van één zondaar, die zich bekeert, dat er beweging komt onder de engelen in de hemel (Luc. 15 : 10). „Gemaszregel” onzerzijds komt daar nimmer aan te pas. Hoe duidelijk is met betrekking tot dit alles niet de Schrift!³⁷⁾.

Het is niet alleen aan de levenshouding van de begenadigde mens maar ook aan de activiteiten, die hij ontplooit — zal niet een christen ernaar haken ruimte vrij te maken voor Christus' heerschappij? — zichtbaar, dat het Koninkrijk Gods op komst is.

Alle zg. christelijke activiteiten zijn a. h. w. een afschaduwing van wat komt doch *nog niet* is; van een identiteit is geen sprake.

Daarom zullen wij ook steeds met dat etiket „christelijk” uiterst voorzichtig moeten wezen, opdat niet om onzentwil Christus' Naam gelasterd wordt. Het zij de volgelingen van Karl Barth toegegeven, dat misbruik eer regel is dan uitzondering. Maar diezelfde Barthianen hebben ongelijk, als zij die activiteiten in de ban zouden willen doen³⁸⁾.

Moet het op voorhand voor onmogelijk worden gehouden, dat iemand christelijke politiek bedrijft, dat er confessionele partijen zijn, enz.?

Voor een „fundamentalist” — ik weet mij een zodanig iemand — is dit geen vraag.

Hier dringt zich een vergelijking op: Sluit ware oranjegezindheid het lidmaatschap ener oranjevereniging uit? Is het feit, dat er zoveel misbruik plaats vindt van onze driekleur (kersenboomgaarden, ijssalons, enz.) een reden, het goede gebruik daarvan (vlagvertoon op nationale feestdagen) achterwege te laten als zijnde niet geoorloofd?

Zeker, ons optreden zal altijd beneden de maat blijven, maar is dit hier wel van doorslaggevende betekenis?

beste wil kan ik dit geschrift niet minder dan naïef noemen. Het lijkt wel geschreven door mensen, die zich gesteld hebben buiten de historie. Het riekt heel erg naar de studeerkamer” (R-4/1).

³⁵⁾ Mr. Aantjes: „God is machtig ons en onze kinderen ook onder de anti-christelijke tirannie te bewaren. En als het Hem belieft die over ons te brengen, dan zullen wij daarop mogen vertrouwen. Maar dat mag ons er niet toe brengen het met afstand van onze verantwoordelijkheid over ons te laten komen. Dan vertrouwen wij niet op God, dan speculeren wij op God”. (R-3) — Prof. Van Riessen: „De weg van een christen kan niet gebaseerd zijn op discutabele beschouwingen omtrent de toekomst” (C-3).

³⁶⁾ Een moeilijk te verteren stuk van die theologie, die niet in een *heilsorde* gelooft. Zie dr. G. C. Berkouwer, *Karl Barth*, blz. 175, Kampen, 1936.

³⁷⁾ Enige teksten in dit verband:

— „En Ik verordineer u het Koninkrijk, gelijkerwijs Mijn Vader Mij dat verordineerd heeft” (Luc. 22 : 29).

— „Jezus antwoordde: Mijn Koninkrijk is niet van deze wereld: indien Mijn Koninkrijk van deze wereld ware, zo zouden Mijn dienaars gestreden hebben, opdat ik den Joden niet ware overgeleverd; maar nu is Mijn Koninkrijk niet van hier” (Joh. 18 : 36).

— „Alsdan zal de Koning zeggen tot degenen die tot Zijn rechterhand zijn: Komt gij gezegenden Mijns Vaders, beërft het Koninkrijk hetwelk u bereid is van de grondlegging der wereld” (Matth. 25 : 34).

³⁸⁾ Dr. Berkouwer in *Karl Barth*, hoofdstuk V speciaal! Aan het einde van dit hoofdstuk lezen wij: „Evenals in de dogmatiek wordt ook in de ethiek het goddelijk voorbehoud een bron van onzekerheid en onvastheid” (blz. 147).

Zouden wij ons niet richten naar dat kloeke woord van Jozua: „Maar aangaande mij en mijn huis, wij zullen de Here dienen” (Joz. 24 : 15b)?

Mijn derde bezwaar is: het rapport is *onaf*³⁹⁾.

De Synode laat het aan de politici en de militairen over de gevolgen onder ogen te zien van die radicale uitspraak, onder woorden gebracht op blz. 24: „Op grond van wat wij over de vredezaak van de kerk en over de aard van de kernwapenen hebben gezegd, mag de kerk dan ook niet anders dan een radicaal neen tegen de kernwapenen uitspreken.”

Deze uitspraak gaat mij te ver; ik dacht haar *ethisch in het geheel niet verantwoord* en dat in meer dan één opzicht⁴⁰⁾.

De Synode laat hier om het zo maar eens te zeggen, het vuile werk liggen voor de ander, terwijl zij wist, althans had kunnen weten, dat hier in het rijtje van de letters — ik gebruik hier het beeld van het alfabet — op die „A” de „B” volgt, resp. de „C”, *niet* een „P” of een „Q”!

Ik acht dit een bijzonder kwalijke zaak om over de rest dan maar te zwijgen . . .

Van recente datum is de gedachtenwisseling met betrekking tot de vraag, wat nu de Synode precies bedoeld heeft te zeggen: is haar uitspraak enkel van toepassing op het smijten van die bommen in oorlogstijd, of ook op het vervaardigen en in voorraad hebben daarvan, het verrichten van proefnemingen, enz.?⁴¹⁾

Ik acht deze gedachtenwisseling van *ondergeschikt* belang. Wapenen worden niet vervaardigd om ze alleen maar in depôt te hebben. Licht ook niet in dat hebben mede besloten het gebruik? Een als afschrikmiddel („deterrent”) te hanteren wapen houdt op langer afschrikmiddel te zijn op het moment, dat de eigenaar er ruchtbaarheid aan geeft dat wapen nimmer te zullen gebruiken. Op hetzelfde moment is zo'n wapen ongeoorloofd, d. i. geen wapen meer. En wat die ruchtbaarheid betreft: het moet in ons werelddeel onbestaanbaar worden geacht, dat de hoogste politieke leiding ooit het voornemen, op het kritieke ogenblik van daadwerkelijk gebruik af te willen zien, geheim zou kunnen houden. Ziehier tevens een hoogst gevaarlijk aspect van het drijven der pacifisten!

39) Dit woord ware hier in tweeërlei betekenis te lezen:

a. *onaf* in de zin van *onvoldoende doordacht*;
„Wij hebben de indruk, dat de Synode deze kant van de zaak — het compenseren van een eenzijdige afschaffing der kernwapenen, v. R. — niet voldoende doordacht heeft en dat zij, door enkele schijnbewegingen te maken, wil trachten iets te bereiken” (Uit: *Gevaarlijk*, redactioneel artikel in *Trouw* van 3 november 1962).

b. *onaf* in de zin van *afgebroken*.
Zie onder aantekening 13 (tweede citaat).

40) Ethisch niet verantwoord in 4-derlei opzicht:

1. De Synode treedt met haar uitspraak (blz. 24/25) op een terrein dat het hare niet is.
2. De Synode laat het „vuile” werk aan anderen over, op uiterst laakbare wijze.
3. De Synode verbreekt de lotsverbondenheid met de nog in leven zijnde slachtoffers van het communisme.
4. De Synode tast de nagedachtenis aan van hen, die in de strijd — met dat communisme o.a. — zijn gevallen.

Commentaar: zie o.a. Pieter 't Hoen, *Synode en politiek* in *Het Parool* van 17 november 1962.

41) Zie o.a. het referaat van prof. dr. P. J. Roscam Abbing, *De gemeente en het oorlogszaakstuk nu*, gehouden ter vergadering van hervormde predikanten in april j.l. (*Alleen-maar-dreigen* *ethisch onontkoombaar*, verslag van *Trouw* van 24 april j.l.).

Het één is onlosmakelijk met het ander verbonden. Het kernwapen is, wat dit betreft, dan ook geenszins een oneigenlijk wapen, als zo dikwijls wordt geponereerd (de Synode doet dit ook, zie hieronder).

De inwoners van West-Berlijn zullen m.i. vrij blijven, zolang Chroestsjef blijft geloven in de mogelijkheid van een „second-strike-strategy” . . .

Dank zij diezelfde geloofwaardigheid liep de affaire-Cuba met een sisser af.

Ik voeg hier met nadruk aan toe: aan de ernst van de toestand doet het vorenstaande niets af. En het Westen gaat ook niet altijd vrij uit. Wat Cuba aangaat: Chroestsjef's avontuur volgde op dat van Kennedy . . .

De Synode nu stelt zich op het standpunt,

- a) dat kernwapenen *oneigenlijke* wapenen moeten heten, „machteloos” en ongeloofwaardig (blz. 23—25, 28 en 63);
- b) dat in een eventueel te voeren kernoorlog geen *redelijke verhouding* bestaanbaar moet worden geacht van de aan te wenden middelen enerzijds tot het te bereiken doel anderzijds (blz. 33) en
- c) dat alsdan *onze waarden* (orde, vrijheid en gerechtigheid) *geen betekenis* meer zouden hebben (blz. 18/19).

Velen, buiten zowel als binnen Hervormd Nederland, onderschrijven dit standpunt en de conclusie, die de Synode daaraan verbindt. Zij vrezen, al zou niet één machthebber het ooit zover willen laten komen, dat toch vroeg of laat de hel losbarst, hetzij door een technische *vergissing* of een *wanhoopsdaad*⁴²⁾, hetzij ook door de werking van *automatismen*, geheel dan wel gedeeltelijk buiten de wil van één zinnig mens om⁴³⁾.

Nu kan ik mij niet onttrekken aan de indruk, dat de Synode zich grandioos *verkijskt* op de kernwapenen als zodanig.

Dat blijkt al dadelijk uit de titel van haar geschrift. Juister ware geweest de titel „Het vraagstuk van de kernbewapening”. Dingen kunnen niet ter verantwoording worden geroepen, mensen wel.

Het blijkt ook uit de eigenlijke inhoud van haar geschrift.

Ik som maar eens wat op.

De Synode stelt,

- a) dat het kernwapen een *fundamenteel dubbelzinnig* wapen moet heten (blz. 23, 28 en 63).

Ik teken aan, dat deze uitspraak *in beginsel* voor elk wapen geldt, hoezeer ook van toepassing op het kernwapen. Is soms de mens geschapen om aan een dolk geregen te worden . . . ?

Was niet van oudsher de *normale* houding van een zwaardmacht die met het geweer bij de voet?⁴⁴⁾ Wijzen ook niet de grondnoties van het

⁴²⁾ Prof. mr. B. V. A. Röling, *De wetenschap van oorlog en vrede — Rede uitgesproken ter gelegenheid van de Groninger Universiteitsdag op zaterdag 19 november 1960*, blz. 10/11, Groningen, 1961 — Kol. Th. E. E. H. Mathon is van oordeel, dat van twee dingen het ergste moet worden gevreesd: „miscalculation” en „escalation” (C-3).

⁴³⁾ Prof. dr. G. Brillenburg Wurth e.a. vrezen het ontstaan van een z.g. duivelskring (als het middel een eigen leven gaat leiden) (C-2). Zie ook A.L.-4, blz. 160 e.v.

⁴⁴⁾ „De strijdkrachten zijn er voor bijzondere tijden, waarvan we hopen, dat ze nooit zullen aanbreken” (Uit: *Onbevredigend*, redactioneel artikel in *Trouw* van 17 januari j.l.).

krijgswezen — „ultima ratio regum” (vrij vertaald: het laatste argument van de machthebbers) en „si vis pacem para bellum” (bereid u voor op de oorlog, als ge de vrede wilt) — in dezelfde richting?

Overigens ben ik mij bewust van het *scharnierpunt* der atoomdiscussie: „Het dilemma van de zware atoomwapenen is, dat men ze niet kan missen, maar ze ook niet kan gebruiken”⁴⁵). Zelfs mag, wat mij betreft, het woordje „zwaar” in deze formule worden geschrapt...!⁴⁶).

b) dat een kernoorlog een vorm van *genocide* oplevert (blz. 18);

Ik teken aan, dat genocide aan de orde van de dag is in onze wereld⁴⁷). Men scherme toch niet te veel met zulke grote woorden!

c) dat een kernoorlog *Gods schepping aanrandt* (blz. 24);

Ik teken aan, dat zulks van iedere oorlog kan worden getuigd, zelfs van een alleszins gerechtvaardigde oorlog. Tijdelijk en plaatselijk veroorzaakt alleen al het klimaat van een mogelijk op handen zijnde oorlog ontwrichting en ontreddeering⁴⁸).

d) dat een kernoorlog zich wreekt, *generaties lang* in een niet te becijferen reeks (blz. 19).

Ik teken aan, dat ook dit verschijnsel geenszins nieuw is. Is soms de rekening van 1918 al betaald, resp. die van 1945...?

Uit bovenstaande aantekeningen moge blijken, dat het perspectief van een kernoorlog weliswaar een nieuwe stand van zaken betekent⁴⁹), mits

⁴⁵) Dit is een uitspraak van prof. J. C. Bennett, o.a. aangehaald in het artikel *Atoombewapening* door ir. G. B. Smit en wijlen dr. J. C. de Vos in *Theologia Reformata*, 2e jaargang no. 1, maart 1959. Een variant op dit gezegde bezigde dr. W. P. Berghuis op 27 november j.l. in de Eerste Kamer, toen hij verklaarde slechts die overheid te kunnen respecteren, die ten aanzien van de kernwapenen geen ja wil en geen neen kan zeggen (het standpunt ook der Regering, naar het verslag van *Trouw* van 12 december 1962).

⁴⁶) Ik deel het standpunt van de Synode, weergegeven op blz. 22/23: „Zodra echter tactische — zg. kernklappertjes (ds. Hugenholtz) — kernwapenen worden gebruikt is het uiterst onwaarschijnlijk, dat na de zwakkere niet ook krachtiger kernwapenen, zeker door de tegenpartij, zullen worden gebruikt. Het resultaat is na vrij korte tijd dan toch het ontstaan van die vorm van kernoorlog waarvan de gevolgen sub 2 (paragraaf, die de uitwerking van kernwapenen behandelt — v. R.) aangeduid zijn”. „Escalation” noemt men dit verschijnsel (blz. 71); zie ook aantekening 42 hiervoor.

⁴⁷) Genocide is een begrip, inhaerent aan het bestel van de wereld na de zondeval. Uitersten zijn hier: a. hersenspoelingspraktijken bij wijze van kadertraining in Rood-China (dr. J. H. Plokker, *Hersenspoeling* in *Wending*, 16e jaargang no. 2, april 1961);

b. praktijken van massabeïnvloeding onder het motto „voorlichting”

Wijlen prof. mr. dr. J. Barents: „Massale vernietiging van mensenlevens is — als men dat zo achteloos mag formuleren — niets nieuws” (A.L.-4, blz. 16).

⁴⁸) Prof. De Graaf bezigde onlangs in dit verband de term „geestelijke fall-out” (Zie o.a. *Forum voor studenten over kernwapens* in *Het Parool* van 3 april 1963). Is „panisch denken” (prof. Kwant, C-3) daarvan niet een symptoom?

⁴⁹) Als belangrijkste aanzichten van een kernoorlog worden in de literatuur wel genoemd:

1. Een kernoorlog wist de laatste reminiscenties aan het klassieke dueffect uit.
2. Binnen een zekere straal rondom de plaats van inslag is alle leven ten dode gedoemd.

3. Kerngeweld onderscheidt vriend noch vijand.

4. Kerngeweld „doesn't pay”...

Zie o.a. drs. J. Klatter *Een Zwitserse roepstem* in *Appel*, 54e jaargang no. 8, december 1959 (schrijver citeert hier de gezaghebbende stem van oberst i. Gst Karl Schmid).

wij aan dat woordje „nieuw” maar niet de betekenis hechten van „in elk opzicht zonder precedent”⁵⁰).

Ik leg hier bij twee hoogst belangrijke gezichtspunten de vinger :

In de eerste plaats is heel de voorstelling, als zou nu met dat perspectief ons wereldbeeld min of meer zijn getekend, zwaar overdreven⁵¹).

Zou niet de kennismaking met het buskruit zoveel eeuwen geleden een soortgelijke uitwerking kunnen hebben gehad als de ontdekkingen van prof. Bohr („vader van de A-bom”) en prof. Teller („vader van de H-bom”) ⁵² omstreeks het midden van de 20e eeuw, *gegeven het verschil in schaal wat de verhoudingen betreft*⁵³). Dit laatste zeg ik er uitdrukkelijk bij!!!!

Fundamenteel nieuw is niet het kernwapen maar de situatie, waarin wij ons thans bevinden, en dat niet zozeer vanwege het blote feit, dat de film van het wereldgebeuren doorgedraaid schijnt te zijn tot op de volgende deelstreep van de tijdschaal als wel vanwege de omstandigheid, dat wij thans de voorlaatste deelstreep zijn gepasseerd . . . !

Met die situatie is het kernwapen gegeven, en niet omgekeerd.

Het is in en met diezelfde situatie, dat de mens nog over andere wapenen beschikt, niet minder effectief (chemische en bacteriologische strijdmiddelen). Wat is toch de reden, dat de Synode hieraan nauwelijks aandacht schenkt? ⁵⁴).

Buitendien zijn met deze middelen de mogelijkheden van de op totale vernieling en vernietiging aansturende mens in het atoomtijdperk niet uitgeput, gesteld al dat God dit toeliet . . . Zou ook niet de een of andere verstoring van het biologisch evenwicht in de natuur kunnen leiden tot zo'n onvoorstelbare calamiteit? ⁵⁵).

Het is alsof de Synode zich blind staart op dat kernwapen ⁵⁶).

⁵⁰) Zie o.a. A.L.-4, blz. 16 (hier ware te letten op dat stereotype „tot op zekere hoogte” . . .).

⁵¹) De Synode geeft b.v. als haar mening weer: „In de eerste plaats was daar het feit dat wij het vraagstuk van oorlog en vrede hebben toegespitst in dat van de kernwapenen, terwijl het ook nog vele andere aspecten heeft, die niet verwaarloosd mogen worden, zoals het politieke, het sociale en ook het militaire in meer technische zin. Al deze factoren kunnen in de voortgang van onze bezinning niet worden gemist, terwijl zij ook de beslissingen, waarvoor wij ons als christenen en als staatsburgers geplaatst zien, mede moeten bepalen. Wel kan het ons reeds nu duidelijk zijn geworden, dat zowel deze nadere bezinning als deze beslissingen alleen dan verantwoord zullen zijn, als daarin met het feit dat de kernwapenen een geheel nieuwe situatie in het aanzien hebben geroepen, ten volle rekening wordt gehouden” (blz. 27). Dit laatste vooral is mij te kras gesproken.

⁵²) In de Sovjet-Unie geldt als vader van de H-bom de natuurkundige Iger V. Koerchatow (bericht in *Trouw* van 14 januari j.l.). Dit gegeven is in overeenstemming met wat daar usance is: de annexatie van Westerse uitvindingen!

⁵³) A.L. no. 4, blz. 102.

⁵⁴) Dr. Van Leeuwen merkt op „dat het rapport zwijgt over het feit, dat bij terugtrekken op conventionele bewapening de daaronder thuishorende biologische en chemische strijdmiddelen evenredig aan betekenis zouden winnen” (R-7). Deze opmerking acht ik waardevol, hoewel het voor mij de vraag blijft of voornoemde strijdmiddelen conventioneel mogen heten . . .

⁵⁵) Litt.: Tachel Carson *Silent Spring*, Engelse uitgave, London, 1963 (onder de titel: *Amerikaanse biologie luidt alarmklok: Roekeloze mens vergiftigt aarde* gerecenseerd in *Trouw* van 27 april 1963; in diezelfde editie is mede opgegeven de commentaar van dr. C. J. Briejèr, directeur van de Plantenziektkundige Dienst te Wageningen: „Slechts dan ingrijpen als natuur te kort schiet”).

De schrijfster tracht ons ervan te overtuigen, dat de mens bezig is zichzelf te vernietigen . . . !

⁵⁶) Het is alsof de Synode door die kernwapenen „gebiologeerd” is: Prof. Van Riesen vraagt zich in dit verband af: „En is de verabsolutering van de vrede (en dan

In de *tweede* plaats deugt ook haar benaderingswijze niet; zij is te rationalistisch.

Haar filosofie — geen doel, dat een illegitiem middel heiligt — is mij te rechtlijnig.

Zij is niet toepasselijk op een wereld, die de karikatuur is van het door God gewilde model.

Ik citeer:

1. Prof. van Stempvoort: „Eerlijk gezegd, hebben wij van het rationalisme van dit vraagstuk (het vraagstuk van oorlog en vrede, v. R.) schoon genoeg gekregen. De rationaliteit is een doodlopend slop. De feiten beslissen: schuld en dood, demonen en ongeesten, martelaren die niet ontwijken wilden, tot offer bereide zielen wier bloed een zaad was. De mensheid gaat haar kruisgang. Deze feiten zijn onvermijdelijk als de dood. En tevens overwonnen door de opstanding ten leven. Ouderen hebben zich opgeofferd, opdat kinderen zouden leven”⁵⁷).

2. Emery Reves schrijft, als hij het over Marx heeft: „Het zou wel bijzonder eenvoudig zijn de sociale problemen op te lossen, wanneer de motor der menselijke handelingen zulk een duidelijk te definiëren, materialistische drijfkracht was. De moeilijkheid is, dat de mens niet zo'n verstandelijk wezen is. De geschiedenis wordt door veel vulkanischer, veel primitiever machten bepaald en is veel moeilijker te controleren en te hanteren dan het economisch zelfbelang van individuen of klassen. De werkelijke machten der historische evolutie zijn altijd geweest en zijn nu meer dan ooit: transcendentale emoties, volksinstinct, vertrouwen, haat en bijgeloof”⁵⁸).

Ik heb hier niets aan toe te voegen.

Terugkomende op wat de crux schijnt van heel de discussie — de legitimiteit van de kernwapenen — meen ik dan ook *centraal* te moeten stellen *niet* de vraag: „Zijn kernwapenen als zodanig toelaatbaar?“, maar de vraag: „Kan er in het atoombijperk nog wel sprake zijn van een te voeren „bellum justum” of dient daarvoor in de plaats te worden gesteld, dat het alternatief van de „koude oorlog” thans een *anachronisme* moet heten, ja een *onmogelijke zaak?*”⁵⁹).

Het vraagstuk van de kernbewapening kan en mag m. i. niet anders worden beoordeeld dan

- a) in de *gegeven-contekst*;
- b) binnen het raam van de *gegeven situatie* en
- c) in het licht ener *bijbels gefundeerde theologie*.

Wij willen deze criteria achtereenvolgens aan een bespreking onderwerpen.

de vrede met een kleine v), zoals in het rapport gebeurt, niet een vorm van moderne afgoderij?” (C-4).

⁵⁷) Prof. dr. P. A. van Stempvoort, *Is dan niets een oorlog waard?* in *Elseviers Weekblad* van 23 september 1961. Een uitmuntend artikel!

⁵⁸) Emery Reves, *De anatomie van de vrede*, blz. 75, Amsterdam/Brussel/Londen/New York, 1947.

⁵⁹) Prof. dr. F. Duynstee: „Naar menselijke maatstaf is oorlog onmogelijk geworden” (Uit: *Europese verdediging: Naar nieuwe internationale verhoudingen in Tijd/Maasbode* van 16 oktober 1962) — Prof. Röling: „Het tijdperk van de atoombewapening kan zich de luxe van daadwerkelijke ervaring niet veroorloven” (A.L.-4, blz. 102).

Wij beginnen met de *context*.

Het vraagstuk van de kernbewapening maakt deel uit van het zoveel meer omvattende *vraagstuk van oorlog en vrede*.

Dat zal ik altijd het consequente pacifisme moeten blijven toestemmen: het heeft niet de minste zin zich blind te staren op de wapenen als zodanig, ook in het atoomtijdperk niet.

Annex als laatstgenoemd vraagstuk is het *krijgswezen*, en verschijnselen als het pacifisme en het militarisme ⁶⁰).

Het krijgswezen op zijn beurt lijdt geen eigen bestaan, het gedijt enkel in de wereld van de *politiek* ⁶¹).

Was niet tot voor kort het bezit van een eigen „defensie-apparaat” kenmerk bij uitstek van nationale soevereiniteit? ⁶²). Stond ook niet bij de wieg van elk volk de een of andere krijgsgod? ⁶³). Voert ook niet de Staat der Nederlanden een roofdier in zijn wapen? ⁶⁴).

Twee vragen dienen zich hier aan:

1. Zou soms voornoemd bezit iets te maken kunnen hebben met het *wezen* van een staat, resp. de overheden in het verband van zo'n staat?

2. Waaraan ontlenen die cultuurmachten ⁶⁵) haar *bestaansgrond*?

Eerstgenoemde vraag kan moeilijk anders dan in bevestigende zin worden beantwoord.

De geschiedenis wijst duidelijk uit, dat altijd en overall als adagium heeft gegolden: *primaire taak van een staat is de handhaving van recht en gerechtigheid*, intern en eventueel ook extern, indien zijn bestaan van buitenaf bedreigd werd (*bellum justum*). Deswege beschikte iedere staat ook over een machtsapparaat (tweeërlei zwaard: politie en milite).

Met de opkomst van de moderne industrie — zegge sedert 1750 — veranderde het beeld min of meer totaal, althans in ons oude werelddeel.

Mede als gevolg van de politieke ontwikkelingen (de repeterende breuk

⁶⁰) Een „-isme” duidt bijna altijd op een teveel aan de ene kant en een te weinig aan de andere kant: *pacifisme* = verabsolutering van de vrede in de zin van „afwezigheid van oorlog”; *militarisme* = een zich autonoom wanend militair apparaat.

⁶¹) „Der Krieg ist nichts anderes, als die Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln” (von Clausewitz' variant op „ultima ratio regum”). Het jargon der communisten is nog andere definities rijk:

— „Die Geschichte lehrt uns, dasz der Friede eine Atempause für den Krieg ist, der Krieg aber ein Mittel, um einen halbwegs besseren oder schlechteren Frieden zu erreichen” (Lenin).

— „Wenn der Krieg nur eine Fortsetzung der Politik mit anderen Mitteln ist, ist auch der Frieden nur die Fortsetzung des Kampfes mit anderen Mitteln” (Boris M. Schaposchnikow).

— „Deshalb kann man sagen, dasz Politik ein unblutiger Krieg, der Krieg aber blutige Politik ist (Mao-Tse-tung).

(Theodor Arnold, *Der revolutionäre Krieg*, SS 20—23, Pfaffenhofen/Ilm, 1961).

⁶²) Als zodanig kenmerk geldt meer en meer het *bezit van kernwapenen*. Daarvandaan het streven van de Franse President, resp. Rood-China om zich een zetel in de „atoomclub” te verwerven. Typisch politiek aspect van het kernwapen!

⁶³) „De strijd lust, de neiging om onze macht te toonen, onze overmacht te doen gelden zit ons in het bloed. Elke taal, ook de onze, wemelt van uitdrukkingen en zegswijzen, die, hoewel thans tot beeldspraak verbleekt, er aan herinneren, dat de krijgsgod bij de wieg van ieder volk stond” (W. Jansen, *Het vraagstuk van den oorlog en zijne ethische beteekenis*, blz. 50, 1915).

⁶⁴) A.L. no. 5, blz. 82.

⁶⁵) Het woordje „machten” uit de Statenvertaling van Rom. 13 : 1 is bij de Nieuwe Vertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap vervangen door het woord „overheden”. Groot immers is het getal der machten, waarvoor de Schrift ons juist waarschuwt (de machten der natuur; cultuurmachten in onttaarding): Ef. 6 : 12. Uit het tekstverband blijkt duidelijk, dat de apostel hier speciaal de overheden in de statelijke sfeer op het oog heeft.

van revoluties, ingeleid door de Franse Revolutie) kwam gaandeweg de moderne verzorgingsstaat uit de verf, belast met een complex van taken, haar opgedrongen door de samenleving.

Het resultaat van deze ontwikkelingen is, dat die staat thans een fantastisch brok zelfbestuur representeert van de samenleving, die hij omspant ⁶⁶⁾. In het sociaal-economische bestel is die staat eveneens present: speelt hij niet mede de eerste viool in de kring van grootproducenten?

Eens was er een vorst, die zei: „L'état c'est moi". Thans zou kunnen worden gezegd: „L'état c'est nous" . . . Men neme niet te gauw de term „blanco crediet" (blz. 8/9) in de mond! ⁶⁷⁾.

Het is mede als gevolg van de hier geschetste ontwikkelingen, dat de primaire taak van zo'n staat wat *verdrongen* schijnt.

Doch dit is slechts *schijn!*

De handhaving van een staand leger moge in een land als Nederland luxe schijnen — ware daar niet de „koude oorlog" en de bondgenootschappelijke inspanningen om die oorlog te overleven —, in andere delen van de wereld belichaamt die zwaarmacht niet slechts „het kwade geweten van de natie": zij is ook een stabiliserende factor van niet te onderschatten betekenis; het is op dit bolwerk, dat de golven ener niet aflatende, corrupte politiek te pletter slaan!

Laatstgenoemde vraag kan al heel kort worden afgedaan.

Wie kent er niet dat oude soldatenrijmpje:

„God and the soldier we adore,
in time of danger, not before,
when danger is past and all things righted
God is forgotten and the soldier slighted."

Hebben wij meer wijsheid nodig?

Prof. van Ruler merkte eens op: „Zouden de ogen nog eens opengaan van datgene, wat alle heidenen en christenen van alle vroegere eeuwen duidelijk zeggen: dat God en de staat in de vraag naar het menselijk zijn juist op het allerintiemst verstrengeld zijn" ⁶⁸⁾.

Moet dit ons, kinderen van de Reformatie nog worden voorgehouden? ⁶⁹⁾.

Laatste thema van deze reeks is derhalve het *kwad in onze wereld*; het is tenslotte bij de individuele mens, dat de *oorlogsbacil* ⁷⁰⁾ moet worden gevonden.

⁶⁶⁾ Pas in de 19e eeuw drong dit goed tot ons door: „Er is leiding van autoriteit noodig met het oog op de gevolgen van de zonde; maar er is ook zekere leiding van autoriteit noodig, met het oog op de menselijke saamleving als zoodanig" en „En het is eerst door deze onderscheiding, dat het ons mogelijk wordt de eer van het Overheidsgezag met de ordinantie Gods in het vijfde Gebod in overeenstemming te brengen" (Dr. A. Kuyper, *E voto dordraceno*, deel IV, blz. 49, Amsterdam, 1895). Sedertdien lijkt dit al heel vanzelfsprekend: „De „staat" der toekomst zal dus de door zelfbestuur geregelde „maatschappij" zijn" (Franz Oppenheimer, *De Staat*, geautoriseerde vertaling naar de derde druk door F. van der Wissel, blz. 196, Utrecht, 1932).

⁶⁷⁾ Prof. Van Riessen: „allerwegen heerst geen besef meer van wat de overheid is..." (C-4).

⁶⁸⁾ Kerstnummer *Elseviers Weekblad*, 1956.

⁶⁹⁾ „Zoo drong zich vanzelf bij Overheid en Volk de vraag op, vanwaar het hoog gezag kwam, dat de Overheid uitoefende, en nu is het een inwerking der Gemeene Gratie geweest, dat van meetaf bijna alle volken dien oorsprong *buiten* de aarde, in *de onzienlijke wereld*, hebben gezocht" (Dr. A. Kuyper, *Pro Rege*, deel III, blz. 246, Kampen, 1912).

⁷⁰⁾ E. Henny, *De oorlogsperiodiciteit*, blz. 8, 's-Gravenhage, 1945.

Hoogst merkwaardig is nu de *selectie*, die de Synode hier toepast ⁷¹⁾: het vraagstuk van de kernbewapening (eerste thema van deze reeks) neemt haar geheel in beslag, de gevallen mens (laatste thema van dezelfde reeks) nagenoeg niet... Alsof niet het kwaad in en om ons heen terzake van doorslaggevende betekenis moest worden beschouwd! Rust niet op de bodem van alle vragen der wereld zondesschuld...? Zijn wij soms dat stadium te boven...?

Er is nog iets, dat ons verbaast: *het hedendaagse pacifisme* — een ander thema uit voornoemde reeks — blijft in het rapport onbesproken. Had het de Synode niet gepast, het *gehalte* daarvan eens te wegen...?

Dit pacifisme nu willen wij eens *naderbij* bezien.

Naar ons de kerkgeschiedenis leert zijn er altijd christenen geweest, die niet in krijgsveld wensden te treden, op grond van het zesde gebod: „Gij zult niet doden”. In ander verband kom ik daar beneden nog op terug.

Het stemt tot dankbaarheid, dat dezulken in ons land erkenning genieten. Achter het IJzeren Gordijn wordt hun geen dispensatie verleend ⁷²⁾.

Ik respecteer de gevoelens van een principieel dienstweigeraar, als aan die gevoelens een kerkelijke legitieme geloofsovertuiging ten grondslag ligt.

Van een heel ander kaliber is het *kerkelijk niet-orthodox* en politiek *links tot ultra-links* georiënteerd *pacifisme*.

Ik teken aan:

1. Pacifisme in een „oude” samenleving doet mij altijd weer denken aan schimmel op oud brood. Is niet ons oude werelddeel sedert de 18e eeuw van dit pacifisme het toneel? Moet niet te onzent de *bakermat* worden gezocht van de vele pacifistische stromingen, die thans om het hardst roepen: „Weg met de Bom!”?

2. Wat dit pacifisme o.m. kenmerkt is zijn *uiterst gereserveerde* houding tegenover de *status quo* ⁷³⁾ met inbegrip van de verworvenheden, die onder ons *de Waarden van het Westen* worden genoemd ⁷⁴⁾. Al wat

⁷¹⁾ Dr. Van Leeuwen attendeerde op het belang, dat er aan de selectie van de feiten moet worden toegekend (zie aantekening 18 hiervoor).

⁷²⁾ Gegevens met betrekking tot de situatie in Oost-Duitsland: — „Dienstweigering uit religieuze overwegingen is niet mogelijk...” (Uit: *Militarisering der D.D.R.*, overgenomen uit de *Neue Zürcher Zeitung* van 21 maart 1962 in *Feiten met betrekking tot het communistische wereldgevaar*, 3e jaargang no. 9 van 26 juni 1962).

— „De communistische regering erkent geen principiële dienstweigeraars en iedereen, die in militaire dienst weigert te gaan, wordt naar de gevangenis gestuurd” (Uit: *Sensationele stap Oostduitse protestanten — Geen inmenging van de Staat*, naar *Trouw* van 30 mei 1963).

Meer informatie: *Die Aufrüstung in der sowjetischen Besatzungszone Deutschlands* von Helmut Bohn u.a., herausgegeben vom Bundesministerium für gesamtdeutsche Fragen, SS 15 u 16, Bonn/Berlin, 1960.

Wat de landen aan deze zijde van het IJzeren Gordijn betreft: ook in Frankrijk wordt in voorkomende gevallen geen dispensatie verleend (Uit: *Franse hervormde synode tegen de doodstraf* in *Trouw* van 24 j.l.).

⁷³⁾ Uiteraard blijft onder ons het gevaar bestaan, dat wij vervallen tot wat wij een beweging als die der „Morele Herbewapening” verwijten (brochure *Aanbidders van de status-quo*, Eltheto-recks no. 9). Buitendien zijn daar nog de afgoden van onze tijd...

⁷⁴⁾ Als belangrijkste waarden zouden hier kunnen worden genoemd
a. het bewustzijn der ons van God geschonken *persoonlijke verantwoordelijkheid* (2 Sam. 12 : 7) en

naar het verleden riekt schijnt in de ogen van dit pacifisme verdacht. Het is dit pacifisme, dat telkens weer tot schandelijke *zelfverguizing* vervalt, de gezindheid van „*De Derde Weg*” manifesteert en soms ook de mentaliteit van „*De Vijfde Colonne*”⁷⁵). Altijd schijnt dit pacifisme *met het wettige gezag* overhoop te moeten liggen!⁷⁶).

3. De houding van dit pacifisme verraadt een *innerlijke gespletenheid*, welke het spiegelbeeld schijnt te zijn van de tweespalt in de grote wereld⁷⁷). Enerzijds predikt dit pacifisme de uiterlijke vrede van de daken — uit *pure weelde* overigens, dank zij de miljarden, die de Westerse defensie jaarlijks verslindt en de toeslag daarbovenop van duizenden niet-pacifisten (militairen!) —, anderzijds is ditzelfde pacifisme het toonbeeld vaak van krenkende *onverdraagzaamheid*⁷⁸), krachtens zijn traditie ook . . . ?⁷⁹).

4. Als het gaat om de *toekomst* van land en volk of over de *wereld van morgen*, zoals het dan wel heet, kent ieder pacifist het recept, *doch* over het *verleden* zwijgt hij liefst *categorisch* . . .⁸⁰). Het is alsof hij met

b. de hang naar het verloren paradijs: „Ik weet, dat mijn leer onrust veroorzaakt”, (blz. 67, Amsterdam), 1954.

Zie ook: Dr. mr. C. de Ru, *Het wezenlijke van Europa*, in *Reflector*, 4e jaargang no. 7, februari 1963.

⁷⁵) De zg. spionnen voor de vrede zijn het jongste fenomeen in dit gezelschap. Op hen is van toepassing: „Deze groepen gebruiken bovendien soms middelen die, zoals in Engeland, niet minder dan landverraad betekenen” (Uit: *Zó geen pacifisme*, redactioneel artikel in de *Gooi en Eemlander* van 16 april 1963).

⁷⁶) Aan het razen van de pacifisten kan de ernst van de internationale politieke toestand worden afgelezen. Hoe moest niet de B.B. het ontgelden ten tijde van Chroestsjef's „vuurwerk” bij Nova Zembla in de herfst van 1961 (Ad den Besten, *Officiële volksmisleiding in De Groene Amsterdamer* van 14 oktober 1961)! Zulk een optreden geschiedt klaarblijkelijk in het kader van de „nieuwe weerbaarheid” (mr. A. H. Heering, *Verdediging zonder geweld*, kleine brochure no. 3 van „Kerk en Vrede” z. j.).

⁷⁷) Het is mede op grond van deze innerlijke gespletenheid, dat de pacifistische propaganda telkenmale vervalt tot wat zij onze voorlichting verwijt (het achterhouden van informatie, enz.). Illustratie: Engeland en Amerika stelden op 27 augustus van het vorige jaar de Sovjet-Unie voor, in te stemmen met een verbod op kernproeven in de dampkring, onder water en in de ruimte, zonder inspectie (*Brits Amerikaans voorstel: Verbod op kernproeven zonder inspectie*, bericht in *Trouw* van 27 augustus 1962). Niettemin verklaarde prof. De Graaf enige maanden later voor de radio: „Nu zijn de rollen wat veranderd: als de wetenschappelijke onderzoekers het oude strategische wereldbeeld in het atoombijperk voor verouderd verklaren, dan blijven de politici toch aan hun oude wijsheid vasthouden, zoals de kerk in Galilei's dagen aan Aristoteles vasthield en de massa zegt: de politici en de generaals zullen het wel beter weten dan de protesterende atoomgeleerden” (V.P.R.O.-uitzending van 7 januari j.l.). Zeide ook niet prof. Blackett onlangs: „Zowel de V.S. als de U.S.S.R. zien de totaal desastreuze gevolgen van een nucleaire oorlog duidelijk in” (Uit: *Nobelprijs winnaar prof. Blackett spreekt op het lustrum van de PSF in Tijd/Maasbode* van 6 april 1963).

⁷⁸) Hoe is niet een Calmeijer bejegend geworden door ds. W. A. Poort te Hattum (ingezonden stuk onder de titel *Tragicomisch* in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 31 oktober 1962), mr. W. H. Fockema Andreae (*Het Remonstrants Weekblad* van 3 november 1962), Fedde Schurer (*Friese Koerier* van 29 oktober 1962) en H. J. Lankhorst (kamerverslag naar *De Telegraaf* van 14 november 1962)! En wat de houding der pacifisten inzake het wereldgebeuren betreft: „Want het kenmerk van pacifisten en neutralisten is, dat zij nooit partij kiezen tegen de Russen, ook al zijn de dingen zo helder als glas. Steeds moeten de Amerikanen er tevens bijgesleekt worden, desnoods met de haren. De erpalm der neutraliteit komt intussen zeer beslist toe aan de vereniging „Kerk en Vrede”” (Uit: *Tweeërlei weegsteen*, redactioneel artikel in *Het Parool* van 28 oktober 1961).

⁷⁹) Litteratuur: *Vijf oorlogsdagen en hun twintigjarige voorgeschiedenis* door J. J. C. P. Wilson, Assen en Baarn, 1960.

⁸⁰) A.L.-5, blz. 210 e.v. Een goed verstaander heeft hier maar een half woord nodig!

dat „lange proces-verbaal van de marteling der mensheid”⁸¹⁾ geen raad weet. De categorieën van het *geloof* — ik denk in dit verband aan het bijbelse parool „gedenkt”⁸²⁾ — zijn hem vreemd . . .

Eén ding blijkt uit het voorgaande zonneklaar: dit pacifisme is een *vrucht uit de schoot van de Revolutie*. Droomden niet alle denkers uit de 18e en het begin van de 19e eeuw van een eeuwige vrede op aarde?⁸³⁾

Karakteristiek voor dit pacifisme immers zijn: het geloof in „de goede mens”, de onverdraagzaamheid (onder de vlag juist van het tegenovergestelde!), de rationalistische inslag, de kairos-idee (seculaire equivalent van het morgenrood der genade), de progressie-idee (seculaire equivalent van het Maranatha: 1 Cor. 16 : 22) en last-but-not-least de aankanting tegen het van God ingestelde, wettige gezag.

Het is ook in de richting van dit laatste gegeven, dat *de eigenlijke wortel* moet worden gezocht.

Alle gezag immers is *één en ondeelbaar*, d.w.z. *ten laatste van God*, de bron en maatstaf van het gezag⁸⁴⁾.

Nu is het altijd weer bij de autoriteit van *Gods Woord*, dat die aankanting begint. *Schriftkritiek* is de openingszet van alle afval, de hoeksteen van huize „Humanitas”. Daar ook werd het pacifisme, dat ik hier hekel, geboren!

Had de Synode geen reden, zich eens te verdiepen in dit alles? Onderschrijft zij wel het *klassiek-reformatorisch* belijden omtrent het gezag van Gods Woord?⁸⁵⁾

ZIEHIER DE KERN VAN HET VRAAGSTUK VAN DE KERNBEWAPENING!

Wat het binnenkerkelijke pacifisme betreft: wijst ook niet dat pacifisme in de richting van *Karl Marx*, de grondlegger van het z.g. wetenschappelijke socialisme⁸⁶⁾, resp. *Karl Barth*, de grondlegger der z.g. *relativistische*

⁸¹⁾ Uitspraak van Félicité de Lamennais (1782—1854), opgetekend in C. Buddingh's *Nieuw Prisma Citaten Boek*, blz. 70, Utrecht/Antwerpen, 1958.

⁸²⁾ Komt ooit de mens, die gewend is te tellen wat hij aan zegeningen ontvangt — wat is gedenken anders? —, iets te kort? (Ps. 21 : 4).

⁸³⁾ Dit inzicht is wel het zuiverst vertolkt door Voltaire, toen hij zei: „Toute guerre européenne est une guerre civile” (J. Cauberghe, *Nederlandse taalschat*, 2e uitgave, blz. 1157, Brussel/Amsterdam, 1957).

⁸⁴⁾ „Er — Paulus, v. R. — sagt von der Obrigkeit, dasz sie Gewalt über uns hat. Er schreibt ihr also nicht die denkbar höchste Vollmacht zu, sondern nur eine tatsächliche Gewalt über die andern. Der Apostel scheint damit den vorwitzigen Fragen begegnen zu wollen, die oft aufgeworfen werden, nämlich woher die Menschen das Recht haben über andere zu regieren. Es soll uns genug sein, dasz sie eben ihre Gewalt haben. Denn sie sind nicht durch eigne Kraft zu dieser Höhe emporgestiegen, sondern Gottes Hand hat sie dorthin gestellt” (Johannes Calvins Auslegung der Heiligen Schrift in deutscher Uebersetzung — Der Römerbrief, S. 237/238, herausgegeben von K. Müller, Professor der Theologie in Erlangen, Verlag der Buchhandlung des Erziehungsvereins, Neukirchen-Kreis Moers, z.j.).

⁸⁵⁾ Hier wringt, dacht ik, de schoen: Aan het rapport ligt ten grondslag *de dualistische Schriftbeschouwing van Karl Barth* (dr. Berkouwer, *Karl Barth*, blz. 256). Wat is er van het klassieke belijden dienaangaande (N.G.B., art. 5) nog over?

⁸⁶⁾ Enkele uitspraken in dit verband:

— „Het — oorspronkelijk historisch materialisme, v. R. — dient zich niet aan als een filosofie . . . maar maakt er aanspraak op, wetenschap te zijn . . .” en „Wetenschappelijk socialisme” noemt het marxisme zich trots, in tegenstelling tot het „utopische”, dat van verstand en zedelijkheid uitgaat” (*Van Christus tot Marx — van Marx tot Christus*, door Leonhard Ragaz, in de vertaling van E. Brouwer, blz. 67, Utrecht, 1929).

theologie?⁸⁷). Behoeft soms het beeld — de *politieke kleur*, resp. de *modaliteit* van zoveel prominenten in het pacifistische kamp — nadere toelichting . . . ?

In de jaren na 1945 kreeg het pacifisme — meer dan zulks ooit te voren het geval is geweest — het getij mee, nadat het kortstondig tot zwijgen was gebracht als gevolg van de gebeurtenissen in de jaren 1939-1945.

Met de *kernbewapeningswedloop* (reeds begonnen in het laatste oorlogsjaar!) en de perspectieven daaraan verbonden ging het pacifisme een periode van ongekende bloei tegemoet. Naast het „all-out“-pacifisme kwam het z.g. atoompacifisme op: AA-bewegingen (doorgaans in het gewaad van een of ander comité), schoten als paddestoelen uit de grond⁸⁸).

Het waren echter geenszins de luidkeels protesterende pacifisten alleen, die in actie kwamen. Allerwegen manifesteerde zich toenemende veront-rusting.

Het proces van *bewustwording*, dat aan die veront-rusting ten grondslag ligt, verliep niet zonder rimpel. Culminatiepunten waren o.a. Bikini (1 maart 1954) en Chroestsjef's superbom (30 oktober 1961).

Deze discontinuïteiten tekenden ook de internationale politieke toestand gedurende kortere of langere tijd.

Het waren overigens niet alleen die proefexplosies c.a., die het wereld-geweten schokten. De evenementen op het terrein van de *ruimtevaart* verstoorden mede onze rust . . .

Is het zo'n wonder, dat de moderne mens *geen rust meer* kent?

Het hedendaagse pacifisme is daaraan mede debet: immers leidt het de mens op een *dwaalspoor* . . .

Stellig spreekt ook *het moderne levensgevoel* een hartig woordje mee.

En hoe droevig is dan niet het beeld. Wat is er onder ons volk nog over van de *gereformeerde zede*? Zijn wij niet bezig de restanten ervan in te wisselen voor wat het cultuurideaal schijnt in onze tijd?

Het is al *vernieuwing* en *verjonging* wat de klok slaat!

Je vraagt je telkenmale af: Zijn er nog wel normen . . . ?⁸⁹).

God en Zijn dienst moeten wijken voor dat ideaal, terwijl Zijn Woord ons toch duidelijk leert, dat het de mens is, die zich zal hebben aan te passen, niet God . . . !

Uit niets blijkt, dat de Synode het *afsterven* van die gereformeerde

— „Het — marxisme, v. R. — is rationalistisch, zoals iedere wetenschap rationa-listisch is, het erkent de rede als het enige middel, waarmee wij de wereld werke-lijk leren kennen en beheerschen, — niet het geloof” (*Hedendaags Marxisme* door L. de Jong, blz. 58, Amsterdam, 1937).

— „Wanneer Marx zijn wijsgerige zienswijze synthetiseert, wijst hij de materiële basis van het leven aan als de grond van alles en wel als een determinerende grond. Gegeven een bepaalde basis, vloeien de menselijke levensverschijnselen, tot en met de bewustzijnsvormen, daaruit voort op een wijze die van de wil onaf-hankelijk is. De ontwikkeling van deze man kan, aldus Marx, op natuurweten-schappelijke wijze getrouw geconstateerd worden” (*De wijsbegeerte van Karl Marx*, door prof. dr. R. C. Kwant, blz. 24/25, boek no. 33 in de serie „Mens en Mede-mens”, Utrecht/Antwerpen, 1962).

⁸⁷) Litteratuur: *Karl Barth* door dr. G. C. Berkouwer, Kampen, 1936. M. i. nog altijd een standaardwerk!

⁸⁸) Agitatie schijnt van deze comité's (Comité van Honderd, Comité voor de Vrede-1963, enz.) het hoofddoel . . . Slechts het zg. Pugwashcomité maakt op deze regel een duidelijke uitzondering.

⁸⁹) Zie o.a. J. H. uit den Bogaard, *Waan en wezen* (gedachten over mens en tijd), fragment 43, ontleend aan H. Steinhausen, *Die Rolle des Bösen in der Weltgeschichte*, Utrecht/Antwerpen, z.j.

zede betreurt. De theologie, die aan haar rapport ten grondslag ligt, gedooft zulks blijkbaar niet.

Er is ook een zichtbare affiniteit tussen die theologie enerzijds en dat moderne levensgevoel anderzijds. Druipt niet heel het rapport van *relativisme, vitalisme en activisme*...?

De Synode neemt het hedendaagse pacifisme voor wat het is; het militarisme daarentegen — een in het verleden veel aanbeden afgod⁹⁰⁾ — wijst zij expliciet (blz. 89/90 e.a.) en impliciet — zulks ten onrechte overigens — af.

Meet zij hier niet met *tweërlei maat*?

Het drijven van de atoompacifisten vooral is er m.i. de oorzaak van, dat de discussie in ons midden zo dikwijls *hapert*.

Die discussie loopt keer op keer vast op de van pacifistische zijde zo graag gesuggereerde valse tegenstelling „pacifisme-militarisme”, alsof die tweedeling zonder meer op de werkelijkheid van toepassing zou kunnen worden verklaard. Tussen haakjes: Is dit ook niet een typisch klassiek-marxistisch recept...?

De pacifisten doen het graag voorkomen, alsof zij nu het antwoord zouden hebben gevonden op het vraagstuk van oorlog en vrede in het atoomtijdperk. Zouden echter de politici en de militairen dat antwoord niet weten? Dat een reprise van Wereldoorlog I, resp. Wereldoorlog II in het atoomtijdperk een nimmer te rechtvaardigen zaak moet heten, beseffen de machthebbers van Oost en West, zeker de leden van de „club” (kernmogendheden).

Terug komende op de discussie in ons land: Streven wij niet allen naar hetzelfde doel, al is het niet langs dezelfde weg? Wat geeft dan die pacifisten het recht zich het *monopolie* toe te eigenen van de juiste visie op dat doel?⁹¹⁾

Kan dit recht worden geverifieerd?

Pacifisme is en blijft in mijn oog een *weeldeartikel*; de marktwaarde ervan in oorlogstijd is nihil.

Eén van de vele herinneringen, die ik bewaar aan de leerschool van mijn leven — Buchenwald, 1942—1945 — is, dat daar geen pacifisten waren⁹²⁾. Ik kan me zelfs niet herinneren, dat het pacifisme als zodanig daar ooit onderwerp van gesprek is geweest, als wij daar zo stonden, op de plaats der offeranden (appèlplaats)...

Was het niet in die kampen, dat de gevangenen — het zingen van de schare der „verdoemden” behoorde er tot de liturgie — het refrein van het laatste couplet van het lied van Ernst Busch veranderden in „Dann zieh’n die Moorsoldaten, Gewehre statt der Spaten...?”⁹³⁾.

Is het hier in de jaren ’40—’45 ooit voorgekomen, wat onlangs in Zwolle is geschied, dat defilerende soldaten door pacifisten werden gemolesteerd?

⁹⁰⁾ Zie o.a. A.L.-3, blz. 19 e.v.

⁹¹⁾ „De overgrote meerderheid van alle volkeren is zeker zo vredelievend en anti-oorlog als de kleine minderheid, die zich het predicaat „pacifisme” als het ware met uitsluiting van alle anderen toeëigent” (Uit: *Zó geen pacifisme*, redactioneel artikel in de *Gooi- en Eemlander* van 16 april 1963).

⁹²⁾ De Jehova’s Getuigen werden geacht niet tot de politieke gevangenen te behoren; het was ook niet vanwege hun pacifistische denkbeelden, dat zij gevangen werden gezet, maar vanwege hun excentrieke geloofsovertuiging!

⁹³⁾ Dr. Eugen Kogon *Der SS-Staat*, S. 84, Stockholm, 1947.

Hoe snel scharden zich in de V.S. de kerngeleerden weer niet in het gelid, toen president Truman zich gedwongen zag te interveniëren in Korea!⁹⁴).

In de vuurgloed op het altaar van Mars verdwijnt alle pacifisme als sneeuw voor de zon. Ja, veel eerder al, naar ons de ervaring leert.

De ware gedaante van zoveel pacifisme blijkt reeds in vreedstijd: grof op de toekomst speculerende propaganda, ostentatieve marsen op feestdagen en wat dies meer zij.

Tot het jargon van de pacifisten behoort ook de term „*anti-communistische hysterie*” (blz. 39).

Het is mij een raadsel, hoe ook de Synode deze klank heeft kunnen laten vallen.

Is het niet de formule „anticommunisme = fascisme + nationaal-socialisme + militarisme + revanchisme + kolonialisme + imperialisme + (de lezer vulle zelf maar in)” een geliefkoosd strijdmiddel in de psychologische oorlogvoering van de zijde van het internationale communisme?⁹⁵).

In dit verband vraag ik me af: Is ook niet de Synode het slachtoffer geworden van agitatorische elementen („Kerk en Vrede” o. l. v. prof. dr. J. de Graaf en „Nieuw Politiek Ethos” o. l. v. prof. dr. A. J. Rasker, twee P.S.P.-ers van formaat . . .)?

Waarheen voert ons dat doperse christendom verder . . . ?⁹⁶).

Een vraag d'r tussendoor: Wat te zeggen van de *Praagse Vredesbeweging*?

Het spijt me het te moeten zeggen: ik zie haar als een fuik van de communistische propaganda. Deze beweging immers leeft bij de gratie van het Oosten, waar de kerk weinig meer is dan een *speelbal* van de staat⁹⁷).

Promotor Hromadka sanctioneerde indertijd, naar de lezer zich ongetwijfeld nog wel herinnert, de bloedige onderdrukking van de Hongaarse „opstand”⁹⁸).

Een dubieuze figuur is ook aartsbisschop Nikodim. Ik citeer: „Viele lehnen den Kommunismus wegen seiner „Todsünde” des Atheismus ab. Aber sie vergessen dabei über den Atheismus im Schosse jeder nicht-kommunistischen Gesellschaft (zu reden)”. Aldus liet deze lakei van het communisme zich uit tijdens zijn laatste bezoek aan ons land⁹⁹). Alsof

⁹⁴) A.L.-7, S. 299.

⁹⁵) Theodor Arnold, *Der revolutionäre Krieg*, SS 200 u. 214, Phaffenholen/Illm, 1961.

⁹⁶) Prof. Van Niftrik: „Het wil me voorkomen, dat het consequente en óók het minder consequente pacifisme zwaar gedrukt wordt door doperse, en mocht dat al te onvriendelijk worden opgevat, dan kan men ook zeggen, door anticiperende haast” (R-2).

⁹⁷) Litteratuur:

— *Kerk en godsdienst in de Sovjet-Unie* door pater André van de Wal A.A., Geert Groote Genootschap, periodieke uitgave, no. 732, 1e kwartaal 1963.

Dit geschrift geeft een duidelijk beeld van de huidige toestand.

— *Religions in the Soviet Union* by Walter Kolarz, London, 1961.

Een schat van gegevens omtrent „the other Russia” Handboek van formaat!⁹⁸) Ook van het woordgebruik heeft zich de communistische propaganda meester gemaakt: — A.L.-4, blz. 26 (betreft het hier gebezigde woord „opstand”); zie voorts: Emery Reves, *Onvergefelijke slaafsheid: „Woorden” wiegen het Westen in dodelijke slaap* in *De Telegraaf* van 16 oktober 1962.

⁹⁹) Dit was ter conferentie C-1. (De tekst van zijn toespraak werd de deelnemers uitgereikt in het Duits).

het geen verschil uitmaakt wat ginds en hier geschiedt...! Is niet in de ogen van het zichzelf genoegzaam zijnde communisme iedere religie uit te drijven bijgeloof?

De *concrete situatie*, zoals dat in het jargon heet, zij ons volgende punt¹⁰⁰).

Die situatie kan zowel *verticaal* als *horizontaal* worden doorgelicht.

Lichten wij haar verticaal door, dan is ons aller werkelijkheid, dat wij in het *atoomtijdperk* zijn aangespoeld¹⁰¹).

De 30e oktober 1961 zou als *datum van ontsluiting* kunnen gelden, zijnde het nieuws van die dag een calibratiepunt in de cultuurgeschiedenis van de mens.

Sedertdien is de mens in staat energie vrij te maken op een schaal zo groot als tot zover ons enkel bekend uit processen in de ons omringende natuur, geheel buiten hem om: aardbevingen, vulcanische erupties, enz.¹⁰²).

Het gebeuren als zodanig schokte het geweten van de gehele wereld; een *begin van paniek* was er het gevolg van...¹⁰³). Het drong tot ons door, dat wij de dorpel van de eindtijd¹⁰⁴) waren gepasseerd.

De beide wereldoorlogen — een comparatief (ca. 12 miljoen doden), resp. een superlatief van bloedvergieten (ca. 58 miljoen doden) aan de weg der mensheid — zouden de *geboorteweëën* van het atoomtijdperk kunnen worden genoemd.

¹⁰⁰) „De concrete situatie — het kan zijn, dat in deze aanduiding bedoeld wordt het gevaar te bestrijden van een onzuivere casuïstiek, maar het valt niet te ontkennen, dat in de tegenwoordige tijd het spreken over de concrete situatie de „concrete” woorden der Schrift bedreigt” (Dr. Berkouwer, *Karl Barth*, blz. 142).

¹⁰¹) Welk een verschil is er tussen het rapport van de P.v.d.A. *In dienst van de vrede* (A.L.-9) en dat van de Synode: eerstgenoemd rapport gaat uit van de situatie, waarin wij ons bevinden; het moge dan „meer zakelijk dan enthousiast” (Uit: *Probleem der ontwapening-bewapening beheerste het P.v.d.A.-congres in Trouw* van 22 januari 1963) zijn geschreven; laatstgenoemd rapport daarentegen gaat uit van een denkbeeldige situatie: „De Synode is uitgegaan van de *extreme situatie*, nl. zij is uitgegaan van de gedachte aan de totale vernietiging. Dit uitgangspunt beheerst de conclusie. Er is niet uitgegaan van de concrete situatie.” (Ds. mr. Brouwer, R-22/2).

¹⁰²) Op 30 juni 1908 kwam er ergens in Siberië een meteoriet ten val met een snelheid van 72 km/sec. Een regen van stenen bereikte de aarde. Tot in wijde omtrek verbrandden alle bomen (binnen een straal van 10 à 15 km); in nog wijdere omtrek bleken alle bomen ontworteld (binnen een straal van 40 à 45 km). Met dit geweld was — naar naderhand berekend is geworden — het equivalent van 5 à 15 megaton T.N.T. aan energie gemoeid (*Meteorologica: Kernexplosie en Meteoriet*, door prof. dr. W. Bleeker in *Elseviers Weekblad* van 16 september 1961).

¹⁰³) Een bloemlezing uit krantenberichten van omstreeks die tijd: „Army-contractors” werden bestookt door de vraag naar Geigertellers (*Geigertellers bij honderden verkocht, Trouw* van 27 oktober 1961). In Engeland maakten zich groepjes uit de samenleving los met het oogmerk zich naar veiliger oord te begeven (*Groep Britten wil land verlaten uit vrees voor A-bom, Het Parool* van 31 oktober 1961). In Amerika kwam een nieuw statussymbool in zwang: de atoomschuilkelder (*Gereserveerde plaats in A-schuilkelder voor 300 dollar, Het Parool* van 27 oktober 1961) en *Kennedy's onduidelijke woorden zaaiden „schuilkelderpaniek”* (*De Volkskrant* van 17 november 1961). In Japan deed zich zelfmoord voor (*Jonge Japanner wil sterven uit protest tegen kernproeven? Het Parool*, 21 november 1961). De psychologische oorlogvoering beleefde een hausse: Te Rome verschenen op de muren anti-communistische plakkaats met het opschrift „voor een radio-actieve toekomst, wordt nu lid van de Italiaanse communistische partij” (berichtje in *Het Parool* van 29 november 1961). Te Genua stond een advocaat op (*Italiaan klaagt Sowjet-Unie aan, Het Parool* van 25 oktober 1962). Regende het toen ook niet ingezonden stukken in de dagbladers, vol angst en wanhoop...?

¹⁰⁴) De Bijbel (Statenvertaling) kent het woord als zodanig niet, wel het begrip, omschreven als „het laatste der tijden” (1 Tim. 4 : 1 e.a.), „het laatste der dagen” (2 Petr. 3 : 3 e.a.), enz. De Nieuwe Vertaling bezigt soortgelijke omschrijvingen.

Het jaar 1914 zou kunnen worden aangemerkt als het jaar van de *grote caesuur*.

Sedert 1914 voltrokken zich de ontwikkelingen in snel toenemende mate op *planetair niveau*¹⁰⁵); wij zien dat op alle terreinen des levens, niet alleen op politiek, militair en economisch terrein, maar ook op sociaal, cultureel en religieus terrein.

Een *stroomversnelling van wetenschap en techniek* van weergalozе omvang verhaast dit proces¹⁰⁶). Als belangrijkste aspect daarvan dient — dit lijkt mij nauwelijks voor bestrijding vatbaar — de *verkeersrevolutie* te worden genoemd¹⁰⁷). Het effect daarvan was weinig minder dan een *explosie*, in vrijwel iedere sector van het verkeer (personen, goederen, diensten, informatie, geld en energie). Is niet deze revolutie de basis waarop zich thans de *éénwording* van onze wereld voltrekt?

Een vergelijking van de overgangstijd, voorafgaande aan de ontsluiting van het atoomtijdperk, zegge de periode van 1914 tot 1961, met de tijd, waarin de Middeleeuwen plaats maakten voor de Nieuwe Tijd, kan ons ervan overtuigen, dat ons wereldbeeld met een *nieuwe dimensie* verrijkt is geworden, ja dat niet alleen, het is met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid, dat dit de *laatste* dimensie moet heten.

Toen de ontdekking van Copernicus, in later tijd door Goethe zo verheerlijkt...¹⁰⁸). Copernicus evenwel kon slechts waarnemingen doen vanaf de grond, die zijn voeten schraagde. De onderzoeker van nu is in staat fotografische opnamen te doen vervaardigen van b.v. de achterzijde van de maan; hem staat a. h. w. een denkbeeldig oog in de ruimte ter beschikking. Is in dezen nog een volgende stap denkbaar?

Toen de zg. ontdekkingsreizen (2-dimensionaal), nu de ruimtevaart (3-dimensionaal). Is hier een 4e dimensie voorstelbaar...?

Toen de kolonisatie (begin van het zg. koloniale tijdperk), nu de dekolonisatie (einde van het koloniale tijdperk). Kolonisatie is niet meer denkbaar, hoogstens neokolonisatie onder begeleidende terreur...

Toen de oude cultuur in gevaar (Turken voor Wenen, 1529), nu opnieuw (de communisten doen een greep naar Groot-Berlijn, 1949...). Zal er een volgende maal nog iets te bewaren over zijn...?

Toen de derde stand in opmars (boerenopstanden in Duitsland, enz.), een proces, bekroond door de Franse Revolutie; nu de vierde stand in opmars. Staat niet in heel de wereld „de arbeider” model? Is er een vijfde stand...?

Toen nieuw religieus/humanistisch élan (Reformatie en Contra-Reformatie, het optreden van figuren als Erasmus), nu wederom (in de protestantse sector: de dialectische theologie, enz.; in de rooms-katholieke sector: „la nouvelle théologie”, enz.; in de humanistische sector: strijd om de erkenning van een status, overeenkomende met die van de kerken, enz.).

Toen begeleidende vormen van spiritualisme (Wederdopers, Zwickauer profeten, Schwenckefeldianen, enz.), nu opnieuw (Pinkstergemeenten, enz.).

Toen een denken „of-of” (beelden: brandstapels, refugie’s, enz.), nu een denken „en-en” (beelden: syncretisme; gesprekscentra, enz.). De Franse Revolutie was ook met betrekking tot dit aspect der ontwikkelingen de schakel. Het denken was immers als volgt: „wij weten het nu” — „wij weten het nu weliswaar nog niet maar morgen” (dialectiek, vooruitgangsgeloof) — „of wij het ooit zullen weten...?”¹⁰⁹).

¹⁰⁵) Prof. dr. ir. A. F. van Leeuwen S.J. introduceert mede het begrip „planetaire mens” (A.L.-4, blz. 50).

¹⁰⁶) Oorlogen zijn de hele geschiedenis door „versnellers” gebleken over de α -kant, „vertragers” over de β -kant. Dit verklaart ook het beeld van thans, na die beide immense slachtingen (W.O.-I en II): „Wij zijn technisch reuzen, geestelijk pubers” (prof. Van Niftrik, C-3).

¹⁰⁷) Ook wel transportrevolutie genoemd: Mr. G. B. J. Hilterman, *De toestand in de wereld*, blz. 11 e.v. Amsterdam, ca. 1960.

¹⁰⁸) Dr. J. L. Sneathlage, *De Politiek*, blz. 66, 's-Gravenhage, 1961.

¹⁰⁹) Typerend voor onze tijd is „de crisis der zekerheden” (normen uitgehold, traditie versleten).

Toen het profijt van de uitvinding van de boekdrukkunst (zou de verbreiding van de reformatorische inzichten zonder dit profijt mogelijk zijn geweest?), nu het profijt van een reeks van nieuwe mogelijkheden: microfilm, pocketboek, radio en T.V.

Hiermede verwierf zich de mens het gemak van *vèr*-lezen, *vèr*-horen en *vèr*-zien. Is het denkbaar, dat hier nog een vierde werkwoord op volgt?

Wij zouden zo nog wel een tijdje verder kunnen gaan, maar dat is hier mijn bedoeling niet.

Hoofdzaak is, dat het tot ons doordringt, dat wij de dorpel van de eindtijd zijn gepasseerd ¹¹⁰).

Het is dus alsof de mens het hoogst denkbare niveau van zijn kennen en kunnen heeft bereikt. Dit impliceert natuurlijk niet, dat er geen uitvindingen meer zouden kunnen worden gedaan.

Waar het om gaat is dit: met de hier besproken *expansie* is er aan het proces van *schaalvergroting*, althans wat *orde van grootte* betreft, een einde gekomen. Enerzijds is het niet denkbaar, dat het de mens beschoren zal zijn een vier-dimensionale ruimte aan te spreken, anderzijds mag op gezag van physici worden aangenomen, dat geen stoffelijke deeltjes zullen worden ontdekt, een orde van grootte kleiner dan de ons thans bekende protonen, neutronen en electronen.

Dit alles nu maakt het *wezen* van het atoomtijdperk uit.

De kernbewapening is van het atoomtijdperk een attribuut, een uitvloeisel. Het andersom te willen stellen is dwaasheid, al is het duizendmaal waar, dat dat tijdperk zijn naam ontleent aan de vrijmaking van de kernenergie.

Het begrip „atoomtijdperk” dekt een *totale werkelijkheid*.

En dat wij thans te doen hebben met een *fundamenteel nieuwe* situatie, is een gevolg van de omstandigheid, dat het wereldgebeuren opgerukt is tot op de voorlaatste deelstreep van de schaal der inhaerente verhoudingen.

Nu doet de Synode het voorkomen alsof met die kernwapenen alleen onze situatie zou zijn getekend (blz. 27). Deze visie is volstrekt niet houdbaar, naar ons uit het bovenstaande zeker duidelijk zal zijn geworden.

Knots en roer passen *niet* in het atoomtijdperk.

Er is ook *geen terug* in de zin als waarop de Synode hoopt ¹¹¹).

¹¹⁰) Met profetische blik getuigde reeds dr. Kuyper, kort vóór zijn dood: „Op grond van wat de Openbaring, de Geschiedenis en de Ervaring van het heden ons onderwijst, is het ons daarom niet wel mogelijk, een andere horoscoop te trekken, dan dat óf de wederkomst des Heeren aanstaande is, en dat met zijn Parousie de laatste en hoogste cultuurperiode zal ondergaan, om plaats te maken voor het Koninkrijk Gods, dat alle land zal omvatten, óftewel, dat deze cultuurperiode door verwijning allengs haar einde tegemoet gaat, om, na een periode van algemene inzinking, nogmaals een geheel nieuwe cultuurperiode te doen opkomen, die onze huidige samenleving in treffelijkheid zal te boven gaan. Het zou dan die laatste cultuurperiode zijn, die het naast aan de Parousie, d.i. aan de voleinding van het historisch proces, voorafging” (Dr. A. Kuyper in *Antirevolutionaire Staatskunde*, deel I, blz. 121, Kampen, 1916). Had ook niet Jakob Burckhardt reeds het een en ander „gezien” (Karl Löwith, *Wereldgeschiedenis*, uit het Duits vertaald door Rob Limburg, blz. 27, Aula-reeks A-31, Utrecht/Antwerpen, 1960)?

¹¹¹) „Aan het centraal station van de geschiedenis der mensheid worden geen retours verkocht, doch uitsluitend enkele reizen” (uit het openingswoord van dr. P. Glazema ter gelegenheid van het Tweede Nederlandse Oudheidkundig Congres, gehouden te Amersfoort op 2/3 janurai 1961, onder het motto „8000 jaar verkeer”).

Wij zullen derhalve „met de bom moeten leren leven”¹¹²⁾.

Het kernwapen moge in de ban worden gedaan¹¹³⁾, de zg. atoomdrempel moge worden verhoogd (blz. 65/66), enz., het zal ons allen niet baten. Geleidelijke, algemene ontwapening — en dat op wereldniveau uiteraard, lijkt mij een betere weg, indien het Gode behaagt, dat het zover komt.

Ik merk nog op, dat het kernwapen ook tot vreedzame doeleinden kan worden aangewend¹¹⁴⁾ en dat het a priori geenszins uitgesloten moet worden geacht, dat ook dit wapen „verouderd” . . .¹¹⁵⁾.

Nu dat andere aspect.

Horizontaal bezien is het beeld, dat de situatie ons verschaft, weinig verheffend: het panorama ener van God afgevallen wereld, ons al te zeer bekend uit het nieuws van de dag.

Meest op de voorgrond tredende factor is de „koude oorlog”, waarin het geheel verwickeld schijnt.

De vlag, die deze lading dekt, is de leus „vreedzame coëxistentie”, door prof. Banning de „onmogelijke noodzakelijkheid” genoemd . . .¹¹⁶⁾.

Die vreedzame coëxistentie, ook wel wedijverende coëxistentie geheten, doet denken aan een wedstrijd.

Inhaerent aan het wedstrijdwezen zijn echter de volgende elementen:

a) de spelregels;

Is hier het woord „spel” nog wel op zijn plaats, als ter plaatse (terrein van de internationale politiek) telkens weer blijkt, dat die regels hetzij tijdens het spel hetzij ook na afloop van het spel het voorwerp zijn van een „getawar” zonder eind . . . En bleef het dan nog maar bij dat touwtrekken!

b) de arbitrage;

Op 22 juni 1962 sprak de Sovjet-Unie in de Veiligheidsraad haar honderdste veto uit . . .

c) de tribune.

Hier zitten de vertegenwoordigers der z.g. neutrale mogendheden: ont-

¹¹²⁾ Deze zegswijze is, zoals bekend, ontleend aan de titel van een boek van Von Weizsäcker. Lezenswaardige artikelen in dit verband:

a. Ook vreedzame toepassing kernenergie niet zonder risico's, verslag van een door dr. J. Spaander, algemeen directeur van het Rijksinstituut voor de Volksgezondheid te Utrecht, afgelegde verklaring, volgens welke het niet mogelijk is, een scheiding te maken tussen de vreedzame en de niet-vreedzame toepassing van kernenergie, als het gaat om de gezondheid van mens en dier (*Trouw* van 25 mei 1962) en

b. *Te zijn of niet te zijn: Leven met de Bom*, door Willem Vogt in *De Telegraaf* van 3 november 1961.

¹¹³⁾ Zie o.a. prof. dr. S. U. Zuidema, *In de ban van het kernwapen of het kernwapen in de ban?* in *A.R. Staatskunde*, 31e jrg. no. 7/8, juli/augustus 1961. Zeer goed artikel!

¹¹⁴⁾ Zo b.v. tot het graven van havens en kanalen, het aanboren van mineralen, enz. Een bekend project is het z.g. Ploegschaar-program (*V.S. Bereiden ondergronds kern-experiment voor*, bericht in *Trouw* van 5 juli 1962).

¹¹⁵⁾ Zie o.a. het artikel *Strategie der vrijheid: Te groot vertrouwen op kernwapens slinkt*, door H. J. Neuman in *De Tijd/Maasbode* van 10 november 1962.

¹¹⁶⁾ Prof. dr. W. Banning, *Onmogelijke noodzakelijkheid* (Cahier „Ruimte”, no. 15/16, blz. 197—209 van april 1962, Hilversum).

nuchterde vredesapostelen à la Nehroe¹¹⁷), sjeiks uit het Midden-Oosten („pecunia non olet”), kijvende prinsen (Laos), revolutionairen à la Nkroemah, charlatans à la Duralier, enz.

Allen nemen wel op de een of andere wijze deel aan het spel, hetzij vrijwillig hetzij ook erbij gesleept: die tribune immers fungeert enerzijds als *klankbord*, anderzijds als *veroveringsmiddel*, al dan niet in ideële zin . . .

Ziehier de *werkelijkheid* van Chroestsjef's vreedzame coëxistentie, ons gepresenteerd als der volkeren heil in een overgangstijd . . . Hem staat geen ander doel voor ogen dan dat van zijn voorgangers: een vuurrode aardbol, zonder God . . .

Dat het klassieke recept van prof. Manuïlsky¹¹⁸) tijdelijk opgeborgen schijnt, hebben wij te danken aan . . . het kernzwaard, dat kleurenblind is. Daarom toverde Chroestsjef uit zijn hoed een ander recept te voorschijn . . .

De Synode verkijkt zich hier op de *schijn*:

1. Zij ziet niet in, dat de termen „koude oorlog” en „vreedzame coëxistentie” aanzichten zijn van *één en dezelfde zaak*: een alles omvattende worsteling op leven en dood . . .
2. Zij degradeert die worsteling tot een *belangenstrijd*¹¹⁹).
3. Zij beseft onvoldoende, dat op *ideologisch* terrein — toch bij uitstek het domein van de kerk! — vreedzame coëxistentie onbestaanbaar moet worden geacht, naar ons van communistische zijde aldoor duidelijk te verstaan is gegeven¹²⁰).
4. Zij heeft er onvoldoende oog voor, dat ook die z.g. neutrale mogendheden — het zij de Synode toegegeven, dat wij niet met een tweepolig wereldbeeld te doen hebben (hoofdstuk V, 3 — blz. 38/39); „*le tiers monde*” is in dit verband een zinvol begrip — *zeer nauw* bij die oorlogstoestand *betrokken* zijn, als wel blijkt uit het streven der

¹¹⁷) „Op ruwe wijze zijn wij gestoten uit de kunstmatige sfeer die wij zelf hebben geschapen; wij hadden het contact met de realiteit verloren”, aldus premier Nehroe op 25 oktober 1962 (*Bekeerd*, redactioneel artikel in het *Algemeen Dagblad* van 26 oktober 1962).

¹¹⁸) Prof. Manuïlsky (1931): „De totale oorlog tussen communisme en kapitalisme is onvermijdelijk. Vandaag zijn wij natuurlijk nog niet sterk genoeg om aan te vallen. Onze tijd komt na 20 of 30 jaar. Om te winnen zullen wij het verrassingsmoment nodig hebben: de bourgeoisie moet in slaap gesust worden. Daarom zullen wij beginnen met het meest spectaculaire vredesoffensief, dat ooit werd getoond. Er zullen opwindende voorstellen en ongehoorde concessies worden gedaan. De kapitalistische landen — door en door decadent — zullen het toejuichen aan hun eigen ondergang mede te werken. Zij zullen een nieuwe kans op vriendschap aangrijpen. Zodra hun waakzaamheid verslapt is, zullen wij hen met gebalde vuist vermorzelen.”

¹¹⁹) Mr. W. Aantjes: „Een innerlijke toetsing van deze „systemen” aan een hogere norm ontbreekt al te zeer. Wanneer de synode zich uitdrukkelijk verenigt met een visie, die het onderscheid tussen verschillende politieke systemen terugbrengt tot bestaande „belangentegenstellingen”, en wanneer zij als de gewenste verhouding tot de communistische staten een „wedstrijd tussen verschillende manieren van leven” aanbeveelt (blz. 40), dan is daaruit iedere beoordeling naar criteria van vrijheid of knechting, van recht of onrecht, verdwenen. (Waarom blijven ten aanzien van het communisme kwalificaties achterwege, gelijk wij die zoëven uit het geschrift aanhaalden met betrekking tot het nationaal-socialisme — barbaarse, anti-christelijke tirannie — en die op het communisme toch evenzeer van toepassing zijn?)” (R-3).

¹²⁰) Zo bv. onlangs nog door Adzjoebel, Chroestsjef's schoonzoon ter gelegenheid van zijn bezoek aan de paus: „Ik kan U verzekeren dat onze communistische ideologie nooit op geen enkel gebied bereid zal zijn tot vreedzame coëxistentie met een andere ideologie, ook niet op het gebied van toneel, literatuur of godsdienst”. (Uit: *Adzjoebel in Wenen: Russen zijn het volk dat het best is voorgelicht*, in *De Nieuwe Rotterdamse Courant* van 16 maart 1963).

belligerenten, zich de steun van die mogelijkheden te verwerven.

5. De Synode beoordeelt de situatie, als had *zijzelf* aan die situatie part noch deel ¹²¹). Is het soms enkel vanwege de *toegepaste methode van projectie*, dat ons dit zo vreemd toeschijnt . . . ?

Haar visie doet afbreuk aan de werkelijkheid: de „*pax atomica*” (Thielicke).

Een epitheton ornans, een zinledig begrip, een contradictio in terminis, een abstractie in het kwadraat . . . ?

Ik citeer, wat van *kerkelijke* zijde gesteld is geworden, uit het buitenland, resp. Engeland en Zwitserland:

1. „One thing is clear. However agonising the decision, a choice has to be made. On the balance of risks it appears to us that the possession both by the West and the Communist bloc of „the ultimate deterrent”, with the implication that neither can attack the other without risking overwhelming destruction to itself, offers the best hope, not only of avoiding all-out war, but of gaining gradual agreement of disarmament and other issues. Since avoiding all-out war is a common interest of the USA and the USSR and everyone else, the two giants might agree to keep the deterrent with an explicit or implicit understanding that neither would use it first. Such an understanding, being in the interests of both, would be easier to arrive at and more likely to be kept than a promise to scrap the H-Bomb now. For in addition to the difficulty of inspection, the „know-how” cannot be lost” ¹²²).

2. „De Synode is er zich van bewust, dat zij aan ons eigen volk en aan de andere volkeren geen utopische eisen kan stellen en dat de weg naar het doel in de regel door de volkeren slechts stap voor stap kan worden afgelegd. Zij vraagt van de grote naties, die een bijzondere verantwoordelijkheid dragen voor de vrijheid en de vrede in de wereld, in de tegenwoordige omstandigheden geen eenzijdige afschaffing van hun atoombewapening en zij verlangt ook van Zwitserland niet een opgeven van zijn bereidheid zich te verdedigen” ¹²³).

Ik kan het dan ook onmogelijk eens zijn met ds. Landsman, als hij zegt, dat wij in de dodencel zitten, in afwachting van onze executie . . . ¹²⁴).

Zo spreekt een *humanist*, niet een christen!

Is het nu zo, dat wij *thans reeds* zouden hebben te kiezen tussen zegge het perspectief van een alles verzengende oorlog enerzijds en het perspectief van een onvoorstelbaar „K.Z.” anderzijds, als ons telkenmale gesuggereerd wordt van pacifistische zijde en ook van de zijde der Synode: „Wat men in de wereld reeds nu zeker moet weten van de christenen en van de kerk is, dat zij van oordeel zijn dat de kernwapenen ook in het

¹²¹) Ds. mr. Brouwer: „Wij kunnen niet spreken in de term van „als de bom nog eens wordt gebruikt, dan . . .” want de kernwapenen worden thans al gebruikt als „deterrent weapons”” (R-11/2).

¹²²) *The valley of decision*, blz. 35/36. Brochure, uitgegeven door de Britse Raad van Kerken (1961). Aanvulling op en verduidelijking van *Christians and Atomic War* (1959).

¹²³) Uitspraak Zürcherische Kirchensynode van 12 mei 1959 (stelling no. 7).

¹²⁴) Uitlating ter conferentie op de Horst in het begin van dit jaar (C-2).

uiterste geval niet gebruikt mogen worden en dat christenen het niet voor hun, aan het Woord en de beloften Gods gebonden, geweten zullen kunnen verantwoorden aan zulk een oorlog met kernwapenen hun medewerking te geven. Dit moet nu reeds worden gezegd en dit moet nu reeds geweten worden. De consequenties van dit inzicht vragen nadere door-denkings" (blz. 44)?

Het is juist *dank zij* die z.g. atoomvrede, dat er m.i. een bevaarbare geul is tussen die beide klippen, de Scylla en de Charybdis van ons aller werkelijkheid op dit moment.

Wat is toch de reden, dat de Synode naar de knuppel van ons roer grijpt en de stuurder (de overheden) voor de voeten loopt?

Is het niet vanwege die relativistische theologie, dat zij het kwaad aan bakboordzijde *verabsoluteert* en dat aan stuurboordzijde *relatieveert*, alsof er met dat communisme nog wel te praten valt...? ¹²⁵⁾

Waarvan ontleent de Synode het *recht* om haar keus op te dringen als zijnde die keus de keus van een christen?

Staat het de lidmaten van een kerk niet vrij om zelf te kiezen?

Nogmaals: de Synode ging hier te ver.

Het is haar goed recht zich te distancieren van het standpunt dergenen, die van oordeel zijn, dat de vaarroute welke zij aanprijst, fataal is... Maar zij blijve van de andere af: God is het, die de harten toetst! ¹²⁶⁾

Zo komt dan nu ons derde en laatste thema: Wat zegt ons omtrent dit alles *het Woord van God*?

Een inventarisatie van hetgeen er tot dusver met betrekking tot het vraagstuk van de kernbewapening al zo gezegd en geschreven is geworden, laat er geen twijfel over bestaan, waar de verklaring moet worden gezocht van het feit, dat er omtrent dit vraagstuk zoveel verschil van opvatting heerst. Het zijn *de theologische inzichten op de achtergrond* die de standpunten bepalen, als ook van extreem pacifistische zijde meermalen is toegegeven ¹²⁷⁾.

Edmund Schlink heeft erop gewezen, dat de Bijbel in *andere* categorieën spreekt dan het spraakgebruik onder ons gewoonlijk is, met name waar het betreft *polaire* begrippen als „leven” en „dood”, „vrede” en „oorlog” ¹²⁸⁾.

Aan deze reeks zou nog kunnen worden toegevoegd het koppel „vrijheid” en „gezag”, zo zwaar gedevalueerd in onze tijd... ¹²⁹⁾.

Grondslag van het synodale rapport is de *dialectische theologie*, naar uit het voorgaande al wel duidelijk zal zijn geworden. De theologie van „de slag om de arm”... ¹³⁰⁾.

¹²⁵⁾ „Alsof de nood van het kwaad, de zonde, in de wereld te verdrijven zou zijn met de glimlach der welwillendheid jegens hen, die kwaad beramen” (Drs. J. Klatter, *Demasqué in Troww* van 10 november 1962).

¹²⁶⁾ Ps. 7 : 10.

¹²⁷⁾ A.L.-5, blz. 9 e.v.

¹²⁸⁾ A.L.-1, SS 204—205.

¹²⁹⁾ „De valsche vrijheidszucht, die het kenmerk onzer eeuw is, streeft er naar elken zedelijken band los te maken en alle door God aangelegde touwen van zich te werpen” (Ds. J. J. Knap Czn., *De Heidelbergsche Catechismus*, ad zondag 39, blz. 400, Groningen, 1912).

¹³⁰⁾ Algra: „Bovendien, hoe scherper men dit geschrift analyseert hoe meer de innerlijke onzekerheid en tegenstrijdigheid blijkt” (R-2).

In het geding zijn hier vragen als:

1. *Is het paulinische voorschrift nopens onze gehoorzaamheidsplicht jegens de overheden*¹³¹⁾ *een altijd en overal geldende regel dan wel een éénmaal van toepassing geweest zijnde richtlijn?*¹³²⁾

Van klassiek-reformatorisch standpunt uit bezien is dit geen vraag; onze belijdenisgeschriften spreken op dit punt klare taal¹³³⁾.

Het is dan ook uit *vrijzinnige* hoek, dat thans andere geluiden kunnen worden beluisterd, als zou bv. met het optreden van Constantijn de Grote de kerk van het rechte spoor zijn afgeweken: een zich meer en meer met de staat identificerende kerk.

Heering noemt dit dé zondeval van het christendom¹³⁴⁾; Van Leeuwen zinspeelt hier op „het einde ener exegese” . . .¹³⁵⁾.

Zover gaat gelukkig de Synode niet: zij respecteert het ambt van de overheid, zij het niet zonder reserve . . . (blz. 52/53 o.a.); aan haar spreken kleeft echter een wazigheid, die m.i. niet strookt met de helderheid van het vermaan der apostelen.

Is hier niet *Karl Barth* aan het woord?¹³⁶⁾

Het is stellig waar, dat zich de kerk in het verleden teveel heeft afgegeven met de staat¹³⁷⁾, mits wij hier wel bedenken, althans wat Nederland betreft:

- a) dat het woordje „staat” in dit verband een *te groot* woord is (tot op de Franse tijd voor de plaatselijke gemeenten een weg te cijferen begrip);
- b) dat de maatschappij van voorheen een typische *standen*maatschappij was: hoe lang vegeteerde in ons land niet het gildewezen? Pas aan het einde van de 18e eeuw, resp. in de 19e eeuw beleefden wij daarvan de excessen. Het is nog geen honderd jaar geleden, dat Rockefeller Sr. zei: „God heeft mij mijn geld gegeven . . .”.
- c) dat een onafhankelijke kerk tot voor kort zelfs *niet denkbaar* was, gegeven o.a. die structuren!

Maar gaat het dan wel aan de nagedachtenis van onze voorouders te verbinden aan een problematiek, waarvan zij zelfs het bestaan niet hadden kunnen dromen?

Ik teken verder nog aan, dat Gods volk in het verleden overigens genoeg te stellen heeft gehad met zijn eigen „voorgangeren” (wereldlijke heren, regenten en notabelen, die zich nestelden in de besturen van de kerk). Het kwam zelfs voor, dat zich een vrijdenker roerde in de Synode!¹³⁸⁾

En dan nog een vraag: Hoeveel kwaad zou er de eeuwen door zijn

131) Rom. 13 : 1; 1 Petr. 2 : 13—17; Tit. 3 : 1; Spr. 8 : 15 en 16, enz.

132) Zie aantekening 181 hierna.

133) N.G.B., art. 36; H.C., zondag 39.

134) D.i. ook de titel van zijn boek: A.L.-5.

135) R-7.

136) K. Barth: „Nur scheinbar ist das eine positive, bejahende Begründung der bestehenden Ordnung” (commentaar op Rom. 13 : 1, aangehaald door dr. Berkouwer, *Karl Barth*, blz. 166).

137) Litt.: A.L.-3, 4 en 5.

138) Dr. W. Volger, *Om de vrijheid van de kerk. Achtergrond en ontstaan van de Doleantie*, blz. 125 e.v., Kampen, 1954.

gestuit door het effect van de „*Unterwanderung*” (Thielicke), gestimuleerd en voorgeleefd door de kerk?

Wie is gerechtigd hier een vonnis te vellen?

Als ds. Landsman meent te moeten zeggen, dat de christenheid in de eerste helft van deze eeuw gefaald heeft, is dat *net niet* de waarheid¹³⁹). Zo'n uitspraak werpt een blaam op Gods volk, op mensen ook, die zich niet meer kunnen verweren . . .

Dikwijls ook wordt ons het gedrag van *de eerste christenen* ten voorbeeld gesteld.

Ik acht dit voorbeeld in tweeërlei opzicht niet relevant, als het gaat om die gehoorzaamheidsplicht:

1. De verering van de keizer (heel die heidense cultus rondom zijn persoon) weerhield die christenen ervan — het is overigens om andere redenen niet aannemelijk, dat zij in die richting ambities zouden hebben gehad — zich in overheidsdienst te begeven. Een situatie, die — van ideologisch standpunt bezien — gelijkenis vertoont met die der christenen achter het IJzeren Gordijn. Maar wat een Van Leeuwen hier bedenkelijk toeschijnt, schijnt zijn geestverwant Nikodim geen onoverkomelijk bezwaar . . .

2. Het is ten enenmale ondenkbaar, dat zich anno 1963 een gemeenschap zou kunnen handhaven op dezelfde voet als in het begin van onze jaartelling de eerste christengemeente. Hoe zou zo'n gemeenschap de staat willen ontlopen . . .? Terzake: heeft de staat te onzent op dit moment iets uitstaande met die van het oude Rome, qua structuur dan wel anderszins?

De staat is ons gelaten na de zondeval; zij behoedt de samenleving voor *desintegratie* en *chaos*¹⁴⁰).

Zelfs de *oudste heidenvolken* hadden hiervan weet. Hoe werden niet in het oude China de mandarijnen (ambtenarenkaste) gerespecteerd, om van de keizer dan nog maar te zwijgen!

Het gezag van de overheden *als zodanig* is de eeuwen door onaange-

¹³⁹) Letterlijk schreef hij: „Het christelijk geloof is een bevrijdend en overwinnend geloof of een slag in de lucht. Dit bevrijdende bestaat in de eerste plaats hierin dat het ons mogelijk maakt de geesten te onderscheiden en te zien wat goed en wat kwaad is. In dit opzicht heeft de christenheid gefaald in de eerste helft van deze eeuw”. (Uit zijn artikel *Brave burgers of weerbare christenen*, in *Hervormd Nederland* van 6 april 1963).

Prof. Berkhof wierp er nog een schepje bovenop: „De synode is, tegen haar eigen zin in, op deze weg voortgedrongen. Angst om verder te gaan kan juist goed zijn. Het is geen politieke stunt geweest, maar als een Luther zei de synode: Hier sta ik: ik kan niet anders. Het heeft de Heilige Geest blijkbaar goed gedacht, dat de synode zo handelde en ook bij doorwerking en doordenking van deze materie zal die Geest haar weer leiden”. (Uit: *Berkhof noemt verschijning kernwapenrapport kerkelijk historisch feit*, naar het desbetreffende verslag in *Trouw* van 5 juni j.l.). Is hier niet de hoogkerkelijkheid aan het woord . . . ?

¹⁴⁰) „Wij gelooven, dat onze goede God, uit oorzaak der verdorvenheid des mensche-lijken geslachts, koningen, prins en overheden verordend heeft; willende dat de wereld geregeerd worde door wetten en politiën, opdat de ongebondenheid der menschen bedwongen worde en het alles met goede ordinantie onder de menschen toega”. (Aanhef N.G.B., art. 36, nader toegelicht in *De Geloofsbelijdenis der Ned. Gereformeerde Kerk*, door W. H. Gispen, 5e druk, blz. 21 e.v., Kampen, 1876).

tast gebleven, tot op de achttiende eeuw...¹⁴¹⁾. Met de Verlichting (Franse Revolutie) kwam daaraan een einde.

Middelerwijl veranderde ook, zoals wij hiervoor gezien hebben, het *karakter* van de staat; de staat bleef echter gechargeerd met de taak, die hij reeds bezat: de handhaving van het rechtsbestel.

En nu doet zich in ons land het merkwaardige feit voor, dat *iedereen* profiteert van de diensten van de staat, terwijl diezelfde staat in toenemende mate bloot staat aan onze kritiek. Hoe worden in ons land vaak niet de hoogste gezagsdragers bejegend!¹⁴²⁾.

Zij, die de meeste kritiek hebben op die staat, schreeuwen het luidst om toenemende overheidsinvloed in de maatschappij, de P.S.P. voorop!...

Zijn wij hier niet bezig het eigen nest te bevuilen?

Het standpunt van Van Leeuwen wijs ik zonder meer af, als zijnde bijbels in het geheel *niet* verantwoord.

Zijn visie, als zouden de oorlogspraktijken (over en weer op elkaar schietende christenen, enz.) het voorschrift van Romeinen 13 van zijn kracht hebben beroofd, berust op een exegese, die het einde van alles betekent. Faalt hier nu het *voorschrift* , of de *mensen* ? Als de bijbelse normen op hun „*haalbaarheid* ” zouden mogen worden getoetst, kan de Bijbel gevoelig worden dichtgeklapt. Maar wie geeft ons het recht iets toe te voegen of af te doen aan hetgeen er staat?¹⁴³⁾. Dan nog een vraag: Wat moet dan toch wel een eenvoudige van geest, die niet over de eruditie, enz. van een theologoog van het kaliber-Van Leeuwen beschikt, met dat boek beginnen...?

De Synode gaat hier, zoals gezegd, evenmin vrijuit¹⁴⁴⁾.

De kwaal van de *relativistische* theologie is, dat in haar ogen „alle poesjes krabben”: zij werpt alle instellingen van het „diesseitige” bestel te hoop, als zou daar bv. geen onderscheid meer mogen worden gemaakt tussen een democratie enerzijds en de caricatuur daarvan (een zg. volksdemocratie) anderzijds¹⁴⁵⁾. Met het verschijnsel van de *kerstening* schijnt die theologie al heel weinig te kunnen beginnen!

Zijn dan die twintig eeuwen christendom, zoals het dan wel heet, in

141) Betreffende onze opstand tegen Spanje:

— „Het verzet had in het eerst geenszins afzwering des Konings ten doel” (Mr. G. Groen van Prinsterer, *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland*, deel 1—130, blz. 90, Amsterdam, 3e druk, 1863).

— „De opstand ging niet tegen het gezag als zodanig” (zelfde schrijver, *Ongelof en Revolutie*, met een naschrift van mr. P. A. Diepenhorst, blz. 307, Kampen, 1922).

142) Ik denk in dit verband aan het optreden van figuren als Wim Kan en het geschrijf in diverse dag- en weekbladen (de zg. boulevardpers en de periodieken van onverdacht pacifistische huize). Boeken van het genre J. B. Charles, *Van het kleine koude front* acht ik ook bijzonder gevaarlijk, en dat niet zozeer vanwege de feiten, die de auteur noemt als wel vanwege de wijze van belichting... speciaal in handen van onze jeugd!

143) Zie o.a. Openb. 22 : 18 en 19.

144) Dr. B. Rietveld: „Wat de kerk nu gedaan heeft is de overheid aantasten in haar goddelijke roeping en haar het zwaard, dat zij als Gods dienares dragen moet, uit de handen nemen” (R-4/1) — Mr. W. Aantjes: „Wat ons in de hoogerwaarde beschouwingen wel het meest verontrust, is dat daarin geheel is verloren geraakt het gezicht op de taak, de roeping, het ambt (art. 36 N.G.B.) van de Overheid” (R-3).

145) „Het typische van de rechtsstaat is, dat de overheid zich steeds neerlegt bij de uitspraken van de rechter en haar machtsmiddelen niet gebruikt, om deze uitspraak ongedaan te maken” (citaat uit *Berlijnse commissie van onderzoek — Idee van rechtsstaat blijft levend bewaard*, door mr. dr. C. J. R. Roogenroc in *De Volkskrant* van 17 augustus 1962). In een machtsstaat staat het gelijk van de staat bij voorbaat vast.

ons werelddeel zonder uitwerking gebleven? Kan zulks in ernst worden staande gehouden . . . ?

Tal van bewegingen beroerden in de loop der eeuwen wat dan nu het Avondland heet.

Wat al die bewegingen met elkander gemeen hebben is, dat zij alle iets uitstaande hebben, resp. hebben gehad met het Evangelie. Zonder dat ferment zou zelfs een seculaire beweging als die van de Aufklärung nimmer zijn opgekomen . . . Doet zich ook in de geschiedenis niet gelden de wet van de traagheid (actie en reactie)?

En het is mede dank zij die bewegingen — elk dezer bewegingen bleek in de geschiedenis een repeterende breuk¹⁴⁶⁾ —, dat wij ons thans nog verheugen mogen over zoveel waarden, die elders in de wereld vergeefs worden gezocht . . .

En dan durft men in steeds breder kring nog smalend spreken over wat die twintig eeuwen ons wel zouden hebben gebracht . . . !

Ik had van de Synode positievere geluiden verwacht.

2. *Geldt met betrekking tot alle verhoudingen in onze samenleving de bergrede-ethiek, of is er sprake van tweeërlei ethiek: de één van toepassing op de staat (overheden en onderdanen), de ander van toepassing op de kerk (de gelovigen)?*

Wij zullen het er allen over eens zijn, dat er maar één ethiek is, en wel die ethiek, ons gegeven met de Decaloog (Deut. 5 : 6—21), gedifferentieerd in de Bergrede (Matth. 5—7), samengevat in het Grote Gebod (Matth. 22 : 37—40).

Maar met dit te constateren zijn wij er natuurlijk niet; daar is de werkelijkheid ener van God afgefallen wereld: het regiment van de „overste dezer wereld”.

Het is aan de overheden in onze wereld, paal en perk te stellen aan het woeden van de duivel en zijn trawanten¹⁴⁷⁾. Of nu alle onderdanen dit beamen, doet niet terzake.

De duivel immers houdt met opzet zijn aanhang dom en van niemand worden de ogen geopend anders dan door kracht van Omhoog . . . !

Als nu van de zijde dier overheden naar het zwaard wordt gegrepen om het woeden van het beest uit de afgrond te keren is dat niet in strijd met die ethiek. Ethisch *handelen* toch veronderstelt omstandigheden, die

¹⁴⁶⁾ Spreken wij ook niet — wat de kerkelijke lijn betreft — van de Nadere Reformatie?

¹⁴⁷⁾ „Het wereldlijke bestuur is een heerlijke, goddelijke instelling en een voortreffelijke gave Gods, welke Hij heeft gesticht en ingezet, en ook wil in stand houden, als iets, dat onontbeerlijk is. Als deze er niet ware, zou de eene mensch den anderen niet met vrede kunnen laten, de een zou den ander verslinden, als de redeloze dieren elkander doen. Evenals het daarom het werk en de eere is van het predikambt, om van zondaars heiligen, van dooden levenden, van verdoemden zaligen, van kinderen des duivels kinderen Gods te maken, zoo is het het werk en de eer van het wereldlijk bestuur, om van wilde dieren menschen te maken, en menschen te behoeden, dat zij geene wilde dieren worden” (Luther, aangehaald in *Bijbel, of de geheele heilige Schrift*, met in den tekst ingelaschte verklaringen, en aanmerkingen van de beroemdste Godgeleerden uit alle tijden, door ds. F. P. L. C. van Lingen, naar het Hoogduitsch van K. Aug. Dächsel, deel VII, blz. 150/151, Amsterdam, 1869).

zulks toelaten, en een klimaat, dat zulks rechtvaardigt, d.w.z. een *rechts-toestand*. Maar is zo'n toestand denkbaar zonder *orde*?¹⁴⁸⁾.

Het is in dit verband, dat ik tweeërlei *gemeenschap* zou willen onderscheiden: de *liefdesgemeenschap* en de *rechtsgemeenschap*.

Ter toelichting het volgende.

Gegeven deze of gene woongemeenschap, zegge de gezamenlijke bewoners van de panden 2, 4 en 6 in een bepaalde straat. Op zo'n gemeenschap — die ik hier een liefdesgemeenschap zou willen noemen — zijn de voorschriften, die ons Christus in Zijn Bergrede opsomt, rechtstreeks van toepassing, geheel dan wel gedeeltelijk.

Het beeld immers verschilt met de situatie: de ene gemeenschap is de andere niet (een chapter met veel varianten)!

Stel nu, dat op zekere dag de hoofdbewoner van pand no. 2, zegge een taxi-chauffeur, zich vergrijpt aan de kippen van zijn buurman, een poelier, huurder van pand no. 4 en dat de bewoner van pand no. 6, een politieagent, dat ziet of hoort.

Dan zijn er twee mogelijkheden:

1. Er wordt, al dan niet door toedoen van die agent, een minnelijke schikking getroffen; de agent maakt geen proces-verbaal op.
2. De agent treedt — al dan niet daartoe gedwongen — ook ambtelijk op: er volgt een proces-verbaal enz.

In elk van beide gevallen blijft de liefdesgemeenschap intact, doch in laatstgenoemd geval blijkt nog een tweede structuur present, die ik hier de rechtsgemeenschap zou willen noemen.

Wat leert ons nu dit gegeven, ontleend aan de kleine wereld?

Wel, dat een voorschrift als dat van Romeinen 13 recht van bestaan heeft naast Christus' Bergrede, want het is vanwege *de zondeval*, dat hier onderscheid moest worden gemaakt tussen die liefdesgemeenschap enerzijds en die rechtsgemeenschap anderzijds.

Vóór de zondeval waren die beide gemeenschappen één; in het komende Rijk van God zal dat wederom zo zijn. Die identiteit maakt het *wesen* van de paradijselijke toestand uit.

Het feit, dat die gemeenschappen in onze wereld — in de grote zowel als in de kleine wereld — niet meer één zijn, sluit de *gebrokenheid* van ons bestaan in; zij verklaart ook die schrijnende breuk in ons hart: geen christen, die de pijn daarvan niet kent!

Enerlei ethiek echter beheerst in beginsel die beide nimmer van elkander te scheiden gemeenschappen, hetzij direct (liefdesgemeenschap), hetzij indirect (rechtsgemeenschap). Immers zijn en blijven de begrippen „liefde” en „recht” *in oorsprong identiek*: zij gaan beide terug op *God*.

De kinderen der duisternis zijn niet in staat deze „knoop” te ontwarren en het is dan ook geen toeval — zoals wij hiervoor reeds hebben gezien — dat de spits van iedere stormloop, die de vorst der duisternis denkt te kunnen ondernemen, altijd weer gericht blijkt te zijn op de autoriteit van Gods Woord. Want het is dat Woord, dat zoveel schijnbare tegenstrijdigheden bevat. . . Hoe is die vorst er dan bij om ons in het oor te fluisteren: Is dat een God van liefde, die zoveel onrecht tolereert?

¹⁴⁸⁾ Vgl. *Bijbelse woorden en hun geheim*, door ds. F. J. Pop, deel I, blz. 193 e.v. (toelichting op het nieuwtestamentische woord „eirène”), 's-Gravenhage, 1951.

Genade alleen — het „sola gratia” van de Reformatie — doet ons die identiteit beamen. Het is alsdan en niet eerder dat een mens ja zegt op het één zowel als het ander: het recht en de liefde Gods.

Wat deed toch de Synode er toe besluiten hier de knoop door te hakken...?

Zij plaatste onder de samenleving „*een brok dynamiet*”¹⁴⁹).

Het is niet duidelijk in welke richting hier een verklaring moet worden gezocht.

Geschiedde dit optreden onder de bedwelming van het moderne humanisme dan wel onder de druk van zijn telg, het hedendaagse pacifisme (blz. 9), uit een gehaast-zijn¹⁵⁰), uit angst¹⁵¹), uit levensdrang¹⁵²) of anderszins¹⁵³)?

Het is niet onwaarschijnlijk, dat hier meerdere motieven een rol hebben gespeeld.

Ik betreur het zeer, dat de Synode zich niet heeft kunnen of willen aansluiten bij wat van kerkelijke zijde uit Duitsland vandaan voorgesteld is geworden: „Wir müssen versuchen, die verschiedenen im Dilemma der Atomwaffen getroffenen Gewissensentscheidungen als komplementäres Handeln zu verstehen”¹⁵⁴).

Ik acht deze visie *superieur*.

Zou één onzer willen beweren, dat deze uitspraak ethisch indifferënt moet heten?

Eén opmerking nog: Zijn wij ons er wel altijd van bewust, dat *miljoenen toezien* op wat in ons midden thans plaats vindt: w. o. de weduwe van een Kurt Liechtenstein, de vader van Peter Fechter en de jongens en meisjes in een oord als Bautzen...?¹⁵⁵).

Waar dit bewustzijn ontbreekt, houdt verder alles op. Want het is aan de voet van de muur van Ulbricht, dat wij de waarheid omtrent de werkelijkheid al te zeer aan de weet kunnen komen, de werkelijkheid zoals ons de Bijbel die tekent (Rom. 3 : 9—20).

3. *Wat is — inzonderheid met het oog op de toestanden in de wereld van vandaag — de betekenis van de sondeval, ons beschreven in Gen. 3?*

¹⁴⁹) Kwalificatie van dr. Van Leeuwen (C-2).

¹⁵⁰) Zie aantekening 96 hiervoor.

¹⁵¹) Zie aantekening 26 hiervoor.

¹⁵²) De verabsolutering van de uiterlijke vrede, die uit het rapport spreekt, sluit aan bij het vitalisme van de moderne mens; dat welhaast het sterkst spreekt uit onze z.g. jeugdigheidscultuur. Merkte ook niet dr. Rietveld op: „Ik zou mij nog kunnen voorstellen, dat het (rapport) geschreven was door mensen beneden de dertig. Dat het geschreven zou zijn door mensen, die bewust de laatste wereldstrijd hebben meegemaakt, kan ik mij niet indenken” (R-1/4). Een „transcendentale” levensfase, zoals de oude Chinezen die kenden (Fung Yu-Lan Ph. D. *The Spirit of Chinese Philosophy*, translated by E. R. Hughes, M.A. P. XIII, London, 1947), is de moderne westerse mens totaal vreemd...!

¹⁵³) Is er in synodale kring ook niet veel „ach-en-wee-geroep van hen die uit andere bron borrelende onlustgevoelens afschuiven op de Bom”? (J. Eijkelboom, *Indrukken van een partijcongres: Oorlog, vrede en de meerderheid*, in *Vrij Nederland* van 26 januari 1963). Men onderschatte voorts de psychologische factoren niet. Roept niet een kernexplosie *apocalypische* beelden op (paddestoelvormige stofwolken, kleurenboog in de atmosfeer, enz.)?

¹⁵⁴) A.L.-1, S. 230.

¹⁵⁵) Kurt Liechtenstein en Peter Fechter waren twee slachtoffers van het sinistere „spel” op de grens van Oost en West Berlijn; Bautzen is de meest beruchte gevangenis van Oost-Duitsland.

Een en andermaal kwam reeds in het voorgaande het kwaad in onze wereld ter sprake ¹⁵⁶).

Dienaangaande telegrafeerde ik aan de Synode op 29 oktober van het vorige jaar, bij wijze van *cri de coeur*: „Hoedt U voor de schijn van het illusionisme in Uw midden, dat het kwaad in onze wereld verdoezelt en oordeelt alsof het hem gegeven ware, zich buiten de realiteit van dat kwaad te verplaatsen.”

Bij dat kwaad denk ik niet alleen aan dat kwaad, dat in ons aller hart sluimert, maar ook aan het kwaad dat uit onze samenleving opstijgt (gemeenschapsideologieën, zich autonoom wanende cultuur machten).

Ik zei reeds, dat de Synode te hoog opgeeft over de mens. Willig leent zij het oor aan een pacifisme, dat het paard achter de wagen spant in plaats van daarvoor ¹⁵⁷). Hoe duidelijk is met betrekking tot dit punt niet de Heilige Schrift. Ik lees daar: „Indien gij in Mijn inzetten wandelt en Mijn geboden nauwgezet in acht neemt . . . zal Ik vrede in het land geven, zodat gij nederliggen zult, zonder dat iemand u opschrikt” (Lev. 26 : 3 en 6a).

Professor van Riessen heeft er onlangs op gewezen, dat er *verband* bestaat tussen de voortgang van het secularisatieproces en de in hevigheid toenemende *verschrikkingen van een oorlog*, reeds achter de rug dan wel in het verschiet ¹⁵⁸). Ik deel deze zienswijze; ik houd mijn hart vast als ik denk aan de lege kerken in ons vaderland anno 1963, de toenemende misdadigheid om ons heen en zoveel meer.

Schreeuwt niet langzamerhand heel deze wereld om recht en gerechtigheid?

Daar zijn *de schrijvende tegenstellingen in de wereld*, tussen de welvarende landen enerzijds en de niet-welvarende landen anderzijds . . .

Daar is het kwaad van *het communisme*, alsook dat van *het moderne humanisme*, de boezemkwaal van het Avondland, al dan niet in toga gehuld . . . ¹⁵⁹).

Ik duid het de Synode euvel, dat zij zich van al dat kwaad te gemakkelijk afmaakt.

Wat *het communisme* aangaat: Ziet de Synode wel in, dat het communisme het kwaad is van „*de vierde mens*” (Alfred Weber), de *renegaat* van zijn voorganger? Staan er in Midden-Duitsland geen borden langs de zónegrens, tot ver in onze richting leesbaar, met het opschrift: „Der Antibolsjewismus ist der Grundtorheit des zwanzigsten Jahrhunderts” (Thomas Mann)? Het communisme is meer dan een „christelijke ketterij” (Karl Barth), het is *de perversie van het christendom* . . .

Wat de communistische *mens- en maatschappijbeschouwing* betreft: het

¹⁵⁶) Ds. mr. Brouwer: „Het ziet er naar uit, dat in het geschrift van de Synode en in alle discussies en conclusies rondom het kernwapen één hoofdstuk vergeten dreigt te worden. Dit is het hoofdstuk van de zondeval der mensen, waarin de rol van de tegenstanders van God en Jezus Christus en de Heilige Geest zo ontzettend groot is, dat wij tot op de dag van vandaag te maken hebben met de demonieën in de wereld. Is de satan dan niet ter aarde gevallen om er als een briesende leeuw tekeer te gaan?” (R-11/2). Deze woorden zijn mij uit het hart gegrepen!

¹⁵⁷) Prof. Rölting: „Als de geschiedenis lessen leert, dan zeker deze, dat geen ontwapening kans van slagen heeft, zonder dat eerst het conflict dat tot de bewapening leidde een oplossing heeft gekregen” (A.L.-4, blz. 118).

¹⁵⁸) „Die afval zal gepaard gaan met hevige schokken in de natuur en rampen in de menselijke wereld” (Dr. V. Hepp, *De antichrist*, blz. 175, Kampen, 1919).

¹⁵⁹) *De vijand op pantoffels*, (ds. Kalf).

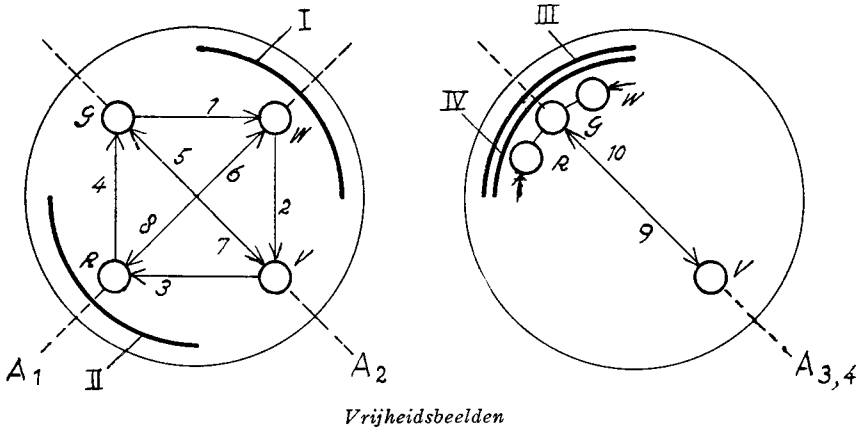
communisme *loochent* iedere betrokkenheid van de mens op God — godsdienst is z. i. uit te roeien Dunkelmännertum —, *geloofd* in „de goede mens” (in het voetspoor van Mencius zowel als van Voltaire) doch *ontkent*, dat de individuele mens antwoordwezen is ¹⁶⁰).

Is in ons werelddeel het „habeas corpus” en het „habeas animan” een moeizaam verworven goed, het communisme erkent geen van beide rechten. *Hersenspoeling* is z. i. dan ook alleszins gerechtvaardigd in voorkomend geval: hoe zal een fout zijnd mens anders tot het inzicht komen, dat hij fout is? ¹⁶¹).

Is daar voorts niet *de worgende greep* van het collectivum en het alziende gehoor- en gezichtsvermogen van de partij? ¹⁶²).

De werkelijkheid van een communistisch geregeerd land is in beginsel de zelfde als die van *het concentratiekamp*: tweërlei domein gunt het communisme zijn tegenstanders: het dierenrijk (de mens leeft als een kuddedier, beroofd van zijn Ik) en het dodenrijk (de staat neemt de verantwoordelijkheid voor het door de mens te telen kroost voor zijn rekening).

Welk een verschil in vrijheidsbeleving is er niet tussen de communistische wereld en die van ons: hier een vierpolig vrijheidsbeeld, ginds een tweepolig vrijheidsbeeld (zie onderstaande figuur)!

WEST

Polen: G(ezag), W(aarheid), V(rijheid) en R(echt).

Assen: A₁ (rechtsstaat) en A₂ (democratie).

Velden: I. Sector van de innerlijke vrijheid: categorie van het bewustzijn) en II. Sector van de uiterlijke vrijheid: categorie van het zijn).

OOST

Polen: 1. G(ezag) + W(aarheid) + R(echt), immers: „die Partei hat immer recht...” (Lenin) en 2. V(rijheid).

As: A_{3,4} (machtsstaat, zg. volksdemocratie).

Velden: III. Sector van de „alziende” en „alwetende” partij en IV. Sector van de totalitaire staat (die vaart op het kompas van de partij).

¹⁶⁰) Zie aantekening 74 hiervoor.

¹⁶¹) De rechtvaardigmaking van eventuele hersenspoeling berust op 4 gronden, in formulevorm:

1. Mens = materia: hersenen dus repareerbaar...
2. Het geloof in „de goede mens”.
3. De collectiviteit antwoordt.
4. Geweten = de resultaten van een gewenningsproces (I. P. Pawlow).

¹⁶²) Litt. o.a. *De god die faalde, ervaringen van Arthur Koestler e.a. met het communisme*, uit het Engels vertaald door Koos Schuur, Amsterdam, 1950.

Krachten :

1. Het ware gezag verdraagt de mondigheid, ja bevordert haar (prof. dr. J. de Graaf).
2. De vraag naar de waarheid gaat aan het verlangen van de vrijheid vooraf. Vgl. : „... en de waarheid zal u vrijmaken” (Joh. 8 : 32b).
3. „De ware vrijheid luistert naar de wetten” (Jac. Perk.). Socrates bezegelde dit met zijn leven ... !
4. „De wet is een stomme overheid en de overheid is een levende wet” (Calvijn).
5. „Echte verantwoordelijkheid t.g.o. de maatschappij komt voort uit het persoonlijke vrijheidsgevoel, niet uit maatschappelijke verhoudingen” (prof. dr. R. K. Ullmann).
6. „Geen recht zal men trouwer dienen dan de waarheid” (Duits spreekwoord).
7. Het ware gezag streeft ernaar zichzelf overbodig te maken.
8. „Domat omnia veritas” (de waarheid gaat boven alles).
9. „De beste manier om iemand aan zich te binden is hem te doen geloven dat hij vrij is” (Comtesse Diana).
10. „Wahrheit wagte Ich kühn zu sagen, und die Ketten sind mein Lohn” (aria van Florestan uit de 2e acte van de opera Fidelio).

Het kan niet worden ontkend, dat het communisme trekken draagt van de komende antichrist ¹⁶³).

Is niet de grondslag van het communisme de grote leugen, als zou God niet bestaan ... ? ¹⁶⁴).

Bootst ook niet het communisme in alles het christendom na ? ¹⁶⁵).

In ons werelddeel stuiten wij op het kwaad van het *moderne humanisme*, dat teruggaat op dezelfde stam als het communisme, onschuldiger lijkt maar het daarom niet is.

Integendeel, ik acht het zelfs gevaarlijker.

Zijn wij er wel voldoende van doordrongen, dat ook onze samenleving langzamerhand tot verzadigings toe doordrenkt is van motieven, die een uitvloeisel zijn van het humanistische cultuurideaal ?

Ik blijf eens even bij ons eigen land en wat daaraan grenst.

Daar is geweest :

a) de *Staphorst-affaire*: officiële schijnheiligheid onder het motto „leven en laten leven”; illustratie op „de kleine terreur der z.g. neutraliteit” ¹⁶⁷).

b) het *Dachau-spel*: een dankbare aanleiding tot ontlasting van het officiële geweten. (Was het in 1962 voor het eerst, dat zich sinistere

¹⁶³) Litteratuur: Dr. V. Hepp, *De antichrist*, Kampen, 1919.

¹⁶⁴) De leugen speelt ook in het leven van de communisten zelf een grote rol. Klassiek zijn de woorden van Ruth Fischer, vóór haar bekering Elfried Eisler geheten (zuster van de beruchte lawaaischopper Gerhardt E. en wijlen de componist Kurt E.): „Who fights for communism must be able to fight and not to fight, to say the truth and not to say the truth, to render and to deny service, to keep a promise and to break a promise, to get into danger and to avoid danger, to be know and to be unknown. Who fights for communism has of all the virtues only one: that he fights for communism” (*Time*, 27 september 1948).

¹⁶⁵) Litteratuur: prof. dr. S. U. Zuidema, *Communisme in ontbinding*, Wageningen, z.j. Dit boek toont ons als geen ander hoezeer het communisme een pseudo-religie moet heten!

¹⁶⁶) Prof. Zuidema wordt maar niet moede ons erop te wijzen „dat iedere verdoezeling van kerkelijke zijde van de totalitaire en terroristische aard van het communisme een misdaad aan de naaste, de nabije en de verre, en een verduistering van Gods Woord” (rede prof. Zuidema ter jaarvergadering van de N.C.O.V. te Utrecht op 9 november 1961, afgedrukt in *Appel*, 56e jaargang no. 7/8, december 1961).

¹⁶⁷) Prof. dr. J. G. Bomhoff, *De kleine terreur der zogenaamde neutraliteit* (*Naar de wereld van morgen*, deel I, blz. 86-89, Carillonreeks no. 13, Amsterdam, 1961). Een zeer goed artikel!

ontgroeningspraktijken voordeden? Deed het „officium” niet veel eerder al een oogje toe . . . ?); „regiefouten” (Is er één officieel rapport verschenen, dat van *zonde* gewaagt . . . ?).

c) het *Softenonproces*: de autonome mens, die zich aan het leven vergrijpt en daarop een „tjap” ontvangt van Vrouwe Justitia, voorheen geblinddoekt . . .

d) de *zaak-Baarn*: de triomf van het formele recht op kosten van de waarheid; een zich in de greep van demonen bevindende jongelingschap; „lijkschennis . . .”

e) het *Profumo-schandaal*: symptoom ener wereld, die in film en boek aanprijst wat officieel nog steeds niet toelaatbaar wordt geacht. Alleen al aan het snel wisselende woordgebruik met betrekking tot het begrip „meisjes van plezier” kan het „wringmoment” (verlegenheden) worden afgelezen . . .

Wat is er nog over van *het erfgoed onzer voorouders*?

Verbazen wij er ons nog over, dat de jeugd in ons midden het wel gelooft?

Wordt die jeugd niet van alle zijden als *breekijzer* gehanteerd¹⁶⁸), om te slopen wat nog overeind staat?

Durft nog iemand het opnemen voor de *oude paden* (Jer. 6 : 16)?

Het moderne humanisme is daarom zo verderfelijk, omdat het zich het stadium van de met „vooroordelen” behepte, gelovige mens te boven waant. Hoever is dit humanisme al niet reeds „doorgevreten” in officieel Nederland . . .!

Bedwelmd door dat geloof leeft de naar brood en spelen hunkerende, geestelijk dakloos zijnde mens zich uit onder het gebinte van de moderne „welvaartsstaat”. God en de duivel schijnen daaruit geëclipseerd . . . Maar geen nood: een op betaling alles producerende nihilistische élite zorgt er wel voor, dat de harerzijds veronderstelde „cultuurhonger” gestild wordt!¹⁶⁹).

Het is in *dit klimaat*, dat het pacifisme het weligst tiert en er een geschrift kon verschijnen onder de titel *Het vraagstuk van de kernwapenen* . . .

In een samenleving waar de zonde *geen zonde meer heet*, past ook de doodstraf niet. Kan je het iemand kwalijk nemen, dat zijn jas onder het stof zit . . .

Nog in ander opzicht schijnt de Synode door dat humanisme beneveld.

Is het überhaupt denkbaar, dat een christen zijn handen niet vuil maakt op zijn reis door de wereld¹⁷⁰)?

¹⁶⁸) Dit geschiedt o.a. van de zijde der moderne reclame: F. Sierksma, *Kind en televisie in Hervormd Nederland* van 30 maart 1963.

¹⁶⁹) Wat een kerkenbouwactie niet vermag op te brengen wordt door progressieve „neuzen” vlot gevoteerd, uit de pot van de gemeenschap . . . Zie o.a. het artikel *Raads-lid van Pol: Opera voor Amsterdam schandaal, gezien al die krotten* . . . In *Trouw* van 24 mei '63.

¹⁷⁰) Prof dr. R. C. Kwant: „Wie verlangt dat de christelijke waarden tot een werkelijkheid worden op een volwassen zuivere wijze, d.w.z. zo dat de menselijke zondigheid daarbij geen rol speelt, moet afzien van de verwerkelijking zelf. Er is momenteel een vorm van idealisme dat deze waarheid vergeet. Men vraagt soms om een radicaal christendom, dat waarden wil verwerkelijken in onze wereld zonder, hoe dan ook, vuile handen te maken. Men duldt in de weg die zou moeten leiden tot de verwerkelijking der waarden, geen menselijke ambigüiteit, geen zondigheid. Dit is

Ik herinner me een situatie in het concentratiekamp Buchenwald, hoe in een bepaald blok dagen achtereen het voedsel (Steckrüben) niet anders kon worden gedistribueerd dan onder toezicht van een met zware knuppels uitgeruste knokploeg, rondom de ketels... Keer op keer dansten de knuppels over de ruggen, eer het zover was, dat een ieder kreeg waar hij recht op had!

Dat is de werkelijkheid in een door de zonde bedorven samenleving, en niet anders. In een concentratiekamp zie je dat het scherpst! Een les om nooit te vergeten...

Het is geheel in de geest van dat moderne humanisme, dat de Synode de uiterlijke vrede verabsoluteert.

Zij doet het voorkomen, alsof ons aller levensbehoud zou zijn gegarandeerd, als de kernwapenen werden afgeschaft.

Gods Woord spreekt *andere* taal.

Een christen staat vóór alles naar de *innerlijke* vrede; *hij laat het aan God over* wat er verder gebeurt, zijnde van zijn kant alles verbeurd... Inbegrepen ook die uiterlijke vrede (Gal. 5 : 22).

Het kernzwaard — attribueert van de *eindtijd* — kan hem het leven niet benemen.

Zeide niet de Heere Jezus: „En vreest niet voor degenen, die het lichaam doden, en de ziel niet kunnen doden; maar vreest veel meer hem, die beide, ziel en lichaam kan verderven in de hel”? (Matth. 10 : 28).

Niemand kan iets verliezen dat hij niet bezit.

Het was reeds in de prille ochtendstond van zijn historie, dat de mens het leven verloor, en dat hem de weg terug naar de boom des levens werd versperd (Gen. 3 : 24).

Het is geenszins zo, dat het zwaard aan de uitgang van het verloren paradijs door het kernzwaard zou zijn vervangen.

Een theologie, die de leer der algemene verzoening huldigt, vindt geen steun in de Schrift.

Wij derven *allen* de heerlijkheid Gods (Rom 3 : 23). Doet het kernzwaard daaraan iets toe of af?

Is die uiterlijke vrede nu 's *mensen troost* in een wereld, die absurd schijnt? Dat leert ons die Heidelberger *wel anders!* (H.C., zondag 1).

Is *onze* toekomst maatstaf van alle dingen, of is dat de dag van 's *Heren* toekomst (2 Petr. 3 : 11 en 12)?

Waarom gaat ons de viering van het Kerstfeest van jaar tot jaar moeilijker af? Zou dit niet iets te maken kunnen hebben met wat ons hier bezig houdt en voor ons verstand niet te rijmen valt: de *engelenzang* in de kerstnacht, het prelude op de *kindermoord* te Bethlehem...? Hoe zal ons verstand deze *paradox* ooit doorgronden?

De *diepten* Gods behoren tot de orde des heils en het is de natuurlijke mens — in hem kruipt immers dat humanistische bloed — niet gegeven daarin af te dalen (1 Cor. 2 : 9—14).

Jezus alleen kan ons die *paradox* verklaren en het is dan ook in Hem, dat ons heil besloten ligt: „Deze dingen heb Ik tot u gesproken, opdat gij in Mij vrede hebt” (Joh. 16 : 33a).

gemis aan realiteitszin.” (C-3) — „Wie niet al ploeterend zijn handen mee vuil wil maken, heeft geen recht van spreken” (Uit: *Geen verloren zaak* door E. Sneller in *Hervormd Nederland* van 6 april 1963).

Dit is de vrede, die wij nodig hebben.

Jezus kwam niet ter wereld om het lijden en de dood uit ons midden weg te nemen, maar de *wortel* daarvan, d. i. de *sonde* (Rom. 6 : 23a); onze laatste vijand zal pas op het einde der tijden teniet worden gedaan, niet eerder (1 Cor. 15 : 26; Op. 20 : 14). Daarvandaan, dat de scheping nog steeds zucht . . . (Rom. 8 : 22).

Ja, *mede* onder het loodzware druk van de problematiek, eigen aan het vraagstuk van de kernbewapening.

Is ons dit alles niet voorzegd: „In de wereld zult gij verdrukking hebben” (Joh. 16 : 33b)?

Doch onze troost zij het derde en laatste gedeelte van dezelfde tekst: „. . . maar hebt goede moed, Ik heb de wereld overwonnen” (Joh. 16 : 33c).

Lazen wij maar meer dat Woord, dat van zichzelf getuigt, dat het vast is en eeuwig (Jes. 34 : 16; 1 Petr. 1 : 25)!

4. *Wat zegt ons hier en nu het gebeuren van Pasen?*

Er is naar de schijn te oordelen tweeërlei geschiedenis: de *profane* geschiedenis en de *heils* geschiedenis.

Slaan wij een geschiedenisboekje open, dan lijkt die profane geschiedenis door mensen gemaakt. Berust ook niet het *historisch materialisme* van Karl Marx op deze aanname?

Toch is dit maar schijn¹⁷¹).

Hoeveel theorieën zijn er al niet in omloop gebracht omtrent de aanleiding van de catastrofale gebeurtenissen in het jaar 1914. De laatste jaren vooral is daarop van verschillende kanten nieuw licht geworpen.

Doch nog steeds is niet afdoende beantwoord de vraag, hoe het toch komt, dat vaak een nietig voorval de kiem in zich draagt van zoveel onheil. De theorieën mogen kloppen als een bus, de beelden mogen wisselen, staande blijft de *tragiek*: *de mens, die zich wentelt in het slijk der zonde, ten prooi aan de demonen*, bezielid overigens van „goede” voornemens tot op zijn sterfuur toe . . .

Wij komen steeds op hetzelfde uit: Hoe zal ooit die mens, die eindig is en beperkt de identiteit van die twee schijnbaar evenwijdige lijnen — korreltjes *wetenschap* doen hem de ene lijn aftasten, een sprankje *geloof*, indien al begenadigd, de andere lijn — beamen? Is dit geheim niet weggelegd voor de eeuwigheid?

Pasen is het grote keerpunt in de heilshistorie; in de reeks van keerpunten der profane geschiedenis loopt het Amen van God — naar het ons toeschijnt — uit de rij . . .

Waar bevindt zich nu de mens?

Enerzijds beweegt hij zich ergens in de lijn van de profane geschiedenis, zegge in het spoor van Hiroshima (1945) en Bikini (1954) . . . Anderzijds

¹⁷¹) Prof. Fritz Lieb: „Want God houdt de wereld in stand terwille van Zijn Kerk, d.w.z. terwille van de door deze aan de hele wereld gerichte Blijde Boodschap van Jezus Christus” (J. H. Uit den Bogaard, *Waan en wezen*, fragment 62, Utrecht/Antwerpen, z. j.) — „Onzichtbaar is de geschiedenis principieel veranderd al is zij voor het oog nog altijd dezelfde” (Karl Löwith, *Wereldgeschiedenis*, hoofdstuk XI, biz. 164 e.v. uit het Duits vertaald door Rob Limburg, Aula-reeks A-31, Utrecht/Antwerpen, 1960).

beweegt hij zich in de lijn van Pasen en Pinksteren, als het goed is . . .

Met welk een spanningen in ons leven gaat die beweging niet gepaard in die ogenblikken, dat het wel lijkt, alsof God zich om onze wereld niet meer bekommert? Leefden wij maar wat meer uit die „Naherwartung” . . . Wij zouden ook aan die Bom niet zo zwaar tillen, dacht ik.

Is het soms voor het eerst in de geschiedenis, dat de situatie de mens boven zijn hoofd uitgegroeid schijnt? . . . ¹⁷²⁾.

Met dat hinken in die beide lijnen is het wezen van een christen (zijn vreemdelingschap) getekend: in de wereld, nochtans niet van de wereld.

Pasen is het feest van de *hoop*, niet het feest van de vervulling.

De opstanding van Christus als Eersteling uit de doden is voor de gelovigen de zekerheid van wat komt doch nog niet is: de wederopstanding der doden ten jongsten dage. Pas dan en niet eerder zal hun geloof in *aanschouwen* overgaan (2 Cor. 5 : 7).

Als tevoren sluipt de duivel rond om te zoeken wie hij verslinden kan (1 Petr. 5 : 8).

Wat ons dan al overkomt?

Het is met de kerk van vandaag dikwijls precies eender als in lang vervlogen eeuw met het volk Israël in de woestijn.

Dat volk bleef maar murmureren.

Het staarde zich blind op de profane gebeurtenissen: gebrek aan water, bitter water, altijd dezelfde kost, enz. Het kon niet wachten . . . (Ex. 32 : 1 e.a.).

Het had vaak geen oog voor die andere lijn. Daarvandaan ook, dat hun telkenmale de betekenis van het Pascha, de afschaduwing van het nieuwtestamentische Pasen moest worden ingescherpt (Deut. 16 : 1—3 e.a.).

Israël bleef mopperen; de interessensfeer van het volk bleef beperkt tot de „leefbaarheid” van het bestaan in de woestijn . . .

Zouden wij ons niet spiegelen aan dat volk?

Wat is in ons midden de situatie?

Eerzijds moge het kernzwaard boven ons hoofd een allerlaatste waarschuwing zijn van God om ons ertoe te bewegen zich tot Hem te bekeren, want daar gaat het tenslotte om (Joh. 12 : 46).

Anderzijds zullen wij wel hebben te bedenken, dat de duivel zich van dat zwaard bedient om ons te misleiden, als gold die uiterlijke vrede als 's mensen hoogste bestemming op aarde . . .

De Bijbel geeft ons *geen* grond voor een pessimistische dan wel een optimistische kijk op de wereld van morgen, ook in het atoomtijdperk niet.

God houdt de mens voor, dat Zijn genade niet aan koersschommelingen onderhevig is (Jac. 1 : 17), dat de mens aan Zijn genade genoeg heeft (2 Cor. 12 : 9), dat hij tevreden zal zijn met wat hij ontvangt (Rom. 3 : 23 en 24), dat hij niets behoeft in te slaan (Matth. 6 : 33 en 34; Jac. 4 : 13—15), dat hij niet tot speculatie vervalt (Ps. 95 : 7b en 8; Hebr. 3 : 12 en 13), dat hij acht geeft op de tekenen der tijden (Matth. 24 : 32 e.a.), dat hij nuchter blijft, en waakzaam (1 Thess. 5 : 6 e.a.), en dat hij aldoor zijn vertrouwen zal blijven stellen op Hem, Die gezegd heeft:

¹⁷²⁾ Dit is ook opgemerkt door staatsraad M. Ruppert (C-3).

„... hebt goede moed. Ik heb de wereld overwonnen” (Joh. 16 : 33c).
Daáram is Pasen het feest van de hoop!¹⁷³).

5. *Hoe en langs welke weg verwezenlijkt zich in onze wereld het Koninkrijk Gods?*¹⁷⁴).

We zouden deze vraag als volgt kunnen formuleren: Verwezenlijkt zich dat Koninkrijk in *horizontale* richting dan wel in *verticale* richting? Of anders gezegd: Is die verwezenlijking het werk van *mensen* of *enkel van God*, en hoe geschiedt zulks dan?

Deze vragen kwamen in het voorgaande reeds ter sprake.

Ik wil hier kort zijn.

Gods Woord laat ons met betrekking tot deze vraag niet in het onzekere. Wij lezen in de tweede brief van de apostel Petrus: „Maar de dag des Heren zal komen als een dief in de nacht, in welke de hemelen met een gedruis zullen voorbijgaan, en de elementen branden zullen en vergaan, en de aard en de werken die daarin zijn, zullen verbranden”, resp. „Maar wij verwachten naar Zijn belofte, nieuwe hemelen en een nieuwe aarde, in dewelke gerechtigheid woont” (2 Petr. 3 : 10 en 13).

Iedere gedachte, als zou daar door ons aan de orde van het Koninkrijk Gods kunnen worden meegebouwd tot op de dag der voltooiing van dat Rijk, moet hier zonder meer worden afgewezen¹⁷⁵).

Eveneens moet worden afgewezen de gedachte, als zou het ons, oproerlingen gegeven zijn de orde van de zijnde wereld te *toetsen* aan die van de komende wereld. Daar is niet één mens toe bekwaam.

Ik betreur het zeer, dat de Synode gemeend heeft zich te moeten distancieren van die zijnde wereld¹⁷⁶). Daarmede grijpt zij vooruit op de wereld, die komt.

Hoe zouden wij haar op dit pad willen volgen? Alsof wij ten laatste alleen maar zouden hebben over te stappen, zo maar van de ene wereld in de andere, met achterlating dan van die kernwapenen...

Gods volk kent slechts het *beginsel* van het komende Godsrijk; dat Rijk zelve kan het niet betreden (Joh. 8 : 21b). Het visioen van Jes. 11 zal voor dat volk pas werkelijkheid worden bij Jezus' wederkomst.

Wij moeten hier wel de nodige *afstand* in acht nemen.

¹⁷³) „De mogelijkheid van een atoomdood van de mensheid, tengevolge van de te grote kracht gelegd in de handen van de te kleine mens, is de duistere wolk over het welvarend leven van onze eeuw en het is vanzelfsprekend, dat hij zijn schaduwen werpt tot diep in de zielen en de geesten drijft tot een jachtig zoeken naar een uitweg. De kerk doet mee aan dat zoeken, natuurlijk. Maar zij behoeft het niet jachtig te doen. Op Pasen is de overwinning reeds behaald, ook over de atoomdood van de gehele mensheid” (Uit *Pasen, feest van de hoop*, door dr. B. Rietveld in *Centraal Weekblad van de Gereformeerde kerken in Nederland*, 11e jaargang no. 15, 13 april 1963).

¹⁷⁴) Twee lezenswaardige artikelen in dit verband: 1. *Horizontale komst van het Koninkrijk* door dr. B. Rietveld in *Centraal Weekblad der gereformeerde kerken in Nederland* (10e jaargang — no. 43, 3 november 1962) en 2. *Komt het Koninkrijk horizontaal?*, discussie tussen dr. J. Rinzema en dr. B. Rietveld (zelfde Weekblad), 10e jaargang — no. 45, 17 november 1962).

¹⁷⁵) Eén onzer voormannen merkte reeds op, dat het herstel van de menselijke eenheid in ons menselijk geslacht slechts kan komen na de grote catastrofe, die Jezus' wederkomst teweeg zal brengen (Dr. A. Kuyper, *Antirevolutionaire Staatkunde* deel I, blz. 117/118, Kampen, 1916).

¹⁷⁶) Prof. Patijn: „De kernwapenen kunnen wel luiten de wet worden gesteld, maar niet buiten de werkelijkheid...” (C-2).

Wij gaan ver *over de schreef*, als wij onze „blauwdrukken” menen te moeten posten voor . . . de Hemel! Onze „anticiperende haast”¹⁷⁷⁾ zou er ons toe kunnen brengen, God verwijten te maken . . .¹⁷⁸⁾. Is ook niet die zelfverguizing levensgevaarlijk?

Waar het m.i. bij zoveel moderne theologen aan schort is nederigheid, ootmoed, geduld en . . . gehoorzaamheid! Het was immers in de weg der gehoorzaamheid, dat de Here Jezus de Wil van Zijn Vader volbracht (Phil. 2 : 8). En dat is ook de weg van al Zijn discipelen (Rom. 6 : 17).

Nog welft zich Gods Voorzienigheid over ons allen, pacifisten en niet-pacifisten, tegenstanders van de kernbewapening en „voorstanders”, communisten en niet communisten, „Bataafse” christenen en christenen-la Tolstoï . . .

Schonk Hij ons niet de kernenergie op een tijdstip, dat er algemeen een *energietekort* werd gevreesd, nog vóór het einde van de 20 eeuw?

Met welk een *Majesteit* schreed God daarop door ons midden!

Van Kaj Munk zijn deze woorden: „Het is heidense leer, dat wij in staat zouden zijn het paradijs op aarde te stichten. Het zijn maar heel enkele ogenblikken, dat het ons vergund wordt de aarde te beleven als een berg der verheerlijking. Over het geheel genomen is zij niet bepaald de plaats waar wij hutten kunnen bouwen voor onszelf en Mozes en Elia. Nee, het kwade heeft te diep zijn wortels in onze oude moeder Aarde geslagen dan dat het ons mogelijk zou zijn het uit te graven. Hoe ver we het ook gebracht hebben met de bestrijding van het kwade, tegen de dag des oordeels zal het nog eens in lichterlaaie opvlammen. En al oplaaierende zal het een macht verkrijgen, alsof het reeds heeft getriomfeerd. Dan is het de tijd van aarde's doodstrijd. En dan komt Jezus weer”¹⁷⁹⁾.

Heeft de kerk dan geen *vredestaak* in de wereld?¹⁸⁰⁾

Op deze vraag moet het antwoord luiden: Ja, mits zij die vrede niet tot een afgod maakt en zij zich houdt aan de taak, haar in deze wereld toegemeten¹⁸¹⁾.

De kerk trede de overheden in voorkomend geval met begrip tegemoet, *zolang* er ter plaatse aan de bereidheid tot luisteren niet behoefte te worden getwijfeld.

De Synode bevordere dit; zij zie er bovenal op toe, dat er in de zondagse

¹⁷⁷⁾ Uitdrukking van prof. Van Niftrik (zie aantekening 96 hiervoor).

¹⁷⁸⁾ „Als wij het heden op zijn hoogst mokkend accepteren en God heimelijk beschuldigen, dat Hij niet anders en niet vlugger de overwinning van zonde, dood en graf realiseert, zijn wij niet in staat God lief te hebben” (ds. J. Overduin, *Liefde bloeit tussen geloof en hoop* in *Centraal Weekblad van de Gereformeerde kerken in Nederland*, 11e jaargang — no. 16, 20 april 1963).

¹⁷⁹⁾ Vulling rubriek *Kerkelijke rondblik* in de *Barneveldse Courant* van 23 augustus 1962.

¹⁸⁰⁾ Uiteraard heeft ook de staat een vredestaak; ik denk hier met name aan de zijnerzijds te begunstigen wetenschap: de polemologie en de conflictologie (zie het artikel *Prof. Pen over een jonge tak van wetenschap: de conflictologie* in *Het Parool* van 5 april 1963).

¹⁸¹⁾ Aan de kerk zijn de dienst des Woords en de bediening van de sacramenten toevertrouwd; aldus werd zij van Boven getekend (Johannes Calvijn, *Institutie*, verkort weergegeven door dr. B. Wielenga, met een inleiding van prof. dr. D. Nauta, blz. 178, Boektreeks no. 2, Kampen, 1958). Steeds zal de kerk vanuit het Woord hebben te spreken: zó, dat de situatie, waarin wij ons bevinden a.h.w. transparant wordt. Het zal dus steeds een *schriftuurlijk* spreken moeten zijn: „Dit wil zeggen dat niet de situatie het spreken der kerk mag bepalen, maar dat de situatie zelf voorwerp moet zijn van het *judicium* der Schrift, dat door de kerk moet worden voorgesteld” (Ir. Smit, R-5).

diensten gebeden wordt: voor ons koningshuis, voor alle overheden in de wereld, voor een Kennedy en . . . een Chroestsjef! Zij schrijve ook eens een nationale bid- en boetedag uit.

Het is — zoals gezegd — mede aan die overheden om zich te bezinnen op wat ons allen benauwt. Wellicht komt het dan spoedig zover, dat ook omtrent de kernbewapening alle militairen worden ingelicht. Iets, waarmede m. i. niet langer mag worden gewacht.

Eén vraag brandt mij nog op het hart.

Er is een tijd geweest, dat de kerk het zicht op de aarde nagenoeg kwijt was.

Maar moet haar thans niet worden toegeroepen: „*Hier beneden is het niet!*”?

Op zo'n 19e eeuws huis lees je nog wel eens: „Linguenda”. Zegt ons dit nog wel iets . . . ?

Want zoveel is zeker: met de dood is *niet alles* afgelopen.

Daarboven is een lijden, *erger dan de dood*¹⁸²⁾.

Ik spreek hier uit *persoonlijke* ervaring.

En dan denk ik terug aan de Steinbruch van Buchenwald, in het voorjaar van 1942.

Dikwijls bad ik daar hardop: „Heere, neem mij nu maar weg van deze aarde. Dit leven heeft geen zin meer . . .”

Summa summarum: Wat ik tegen het rapport heb is, dat het een *illusionistisch* geschrift moet heten, dat het *niet* centraal stelt wat m. i. centraal gesteld had moeten worden, t. w. *de vrede in Christus* en dat het *de geest des tijds* uitademt.

AANBEVOLEN LITTERATUUR

(indien aangehaald: A.L.-. . .)

1. *Atomzeitalter — Krieg und Frieden* (mit Beiträgen von C.-F. Frhr. von Weizsäcker, R. Nürnberger, U. Scheuner, E. Wilkens, G. Howe, E. Schlink, K. Janssen und H. Gollwitzer, Eckart Verlag Witten und Berlin, 1959). Standaardwerk.
2. *Mensen en atomen* door dr. W. J. A. Schouten, Wageningen, 1960. Technische informatie voor de meer ontwikkelde leek.

¹⁸²⁾ Enige uitspraken in dit verband:

— „Wanneer God en de mens beledigd worden en het communisme beiden tracht te vernietigen, dan is dit een oorlog waard. Deze oorlog kan onvermijdelijk zijn. Het offer wordt gevraagd” (Prof. Van Stempvoort in zijn artikel *Is dan niets een oorlog waard?* in *Elseviers Weekblad* van 23 september 1961).

— „Maar, wanneer eenmaal de strijd onontkoombaar zou zijn, doordat een gewetenloos agressor zijn doeleinden zonder scrupules zou nastreven, dan zou m. i. het ogenblik kunnen komen, waarop men kiezen moet. En onwillekeurig gaan mijn gedachten dan naar David, die, toen hij kiezen moest tussen vijanden, honger en pest het laatste koos, want, zeide hij immers: „Laat mij in de handen van mensen niet vallen, laat mij in de hand des Heeren vallen”. Wanneer ik denk aan een misvormd kind in de armen van de moeder of een gezond kind in de armen van de vijand (en wij spreken niet over veronderstellingen, maar de feiten kunnen u ieder ogenblik via de film van een zeer recente datum — bedoeld is hier hoogstwaarschijnlijk de film „Vraag 7”, vR. — onder de ogen gebracht worden) dan vind ik beide zo verschrikkelijk, dat alles gedaan moet worden om beide te voorkomen, maar de keus, als er dan gekozen moet worden, is m. i. toch niet moeilijk. Laat mij in de handen van mensen niet vallen”

— „Er zijn dingen, erger dan de dood! Er zijn ook dingen, erger dan de atoomdood van de mensheid” (idem, R-4/1).

3. *In de schaduw der vernietiging* door prof. mr. I. A. Diepenhorst, Het vraagstuk van oorlog en vrede, toegespitst op de hedendaagse situatie.
4. *Oorlog en vrede* (bundel voordrachten en discussies, gehouden tijdens het congres over Oorlog en Vrede, dat in mei 1959 plaats vond aan de Universiteit van Utrecht, Utrecht, 1960). Gedegen werk. Geeft de problematiek van de kernbewapening uitnemend weer.
5. *De zondeval van het christendom* door prof. dr. G. J. Heering, vierde, opnieuw bewerkte druk, Utrecht, 1953. Een studie over christendom, staat en oorlog.
6. *... und Friede auf Erden* (Dokumente der Ersten Altchristlichen Friedensversammlung, Praha, 13—18 juni 1961; herausgegeben vom Sekretariat der christlichen Friedenskonferenz, redigiert von V. D. Schneeberger).
7. *Heller als tausend Sonnen* von Robert Jungk, Bern, Stuttgart und Wien, 1956. De ondertitel *Das Schicksal der Atomforscher* geeft de inhoud weer. Dit boek is intussen ook in het Nederlands verschenen en wel onder de titel *Licht van duizend zonnen*.
8. *Verboden toegang voor het geweten* (de briefwisseling tussen de Hiroshima-piloot Claude Eatherly en Günther Anders, geredigeerd en ingeleid door Robert Jungk, Amsterdam, 1962). Dit boek verscheen aanvankelijk in het Duits onder de veelzeggende titel *Off limits für das Gewissen!*
9. *In dienst van de vrede* (rapport van de commissie „Oorlog en vrede in het atoomtijdperk”, uitgave P.v.d.A., Amsterdam, 1962). Een uitstekend rapport (de visie van de minderheid is mede in dit rapport opgenomen).

CONFERENTIERESULTATEN

(indien aangehaald: C-....)

1. Thema: *Vrede en vrijheid*. Organisatie: Nederlandse Werkgroep van de Praagse Christelijke Vredesbeweging. Plaats: „Eykmanshuis”/„Hydepark”, Driebergen/Doorn. Tijd: 8/9 december 1962.
2. Thema: *Het synodaal rapport* (kernbewapening) Organisatie: Kerk en wereld. Plaats: „De Horst”, Driebergen. Tijd: 5/6 januari 1963.
3. Thema: *Verdediging der vrijheid* Organisatie: Nederlandse Groep van de Internationale Unie van Christen-Democraten. Plaats: „Woudschoten”, Zeist, Tijd: 8/9 febr. 1963. Verslag: zie *A. R. Staatskunde*, 33e jaargang no. 5, mei 1963.
4. Thema: *Fundamentele worsteling* Organisatie: Nationale Christen Officieren Vereniging en Nationale Christen Onderofficieren Vereniging. Plaats: Dierentuin, 's-Gravenhage. Tijd: 25/26 april 1963. Verslag (verkort) in *Appèl*, 58e jrg. no. 5, mei/juni 1963.

HET WEZEN VAN EEN ZIEKENFONDS EN VAN DE VERPLICHTE ZIEKENFONDSVERZEKERING

DOOR

PROF. DR. G. A. LINDEBOOM

In *Anti-Revolutionaire Staatskunde* van april 1963 (33e jaargang blz. 177) vindt men een artikel van prof. dr. A. C. Drogendijk, getiteld *Is een Ziekenfonds een sociale verzekering of een orgaan van zorg voor de volksgezondheid?*

Hierin neemt de schrijver „met kracht stelling” tegen de „gedachten-gang en derhalve ook tegen het uitgangspunt” van de minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid gevolgd in de memorie van toelichting op het nieuwe ontwerp-Ziekenfondswet, dat op 25 augustus 1962 werd ingediend.

De studie van prof. Drogendijk richt zich niet name tegen de uitspraak van de minister, dat het hem wil voorkomen, „dat de strijdvraag of de ziekenfondsverzekering tot de sociale verzekeringen of tot de volksgezondheid behoort, van een oneigenlijke tegenstelling uitgaat”, en tegen het feit, dat de minister in zijn memorie van antwoord zijn standpunt had gehandhaafd, dat de ziekenfondsverzekering, al levert ze een uiterst belangrijke bijdrage aan de volksgezondheid, toch een vorm van sociale verzekering blijft en wel zodanig, dat hij geen aanleiding vond de begrotingsposten daarop betrekking hebbende, over te brengen naar een andere afdeling.

De schrijver komt tot de conclusie, dat de ziekenfondsen naar hun doel gerekend, tot het terrein der volksgezondheid behoren, naar het middel tot de sociale verzekeringen, en dat de volle nadruk valt op het ziekenfonds als orgaan van de zorg voor de volksgezondheid.

Het komt mij voor, dat het genoemde opstel om een aantal kanttekeningen vraagt, daar het betoog hier en daar een enigszins gekunsteld karakter draagt.

1. Het is mij niet bekend, of achter het artikel van prof. Drogendijk nog een gedachte ligt, die onuitgesproken is gebleven en verband houdt met het feit, dat de minister de begrotingsposten, die op het ziekenfondswezen betrekking hebben, niet wenst over te brengen naar een andere afdeling. Het is mogelijk, dat prof. Drogendijk hierin een hindernis ziet, al of niet door de minister geplaatst, op de weg die naar een afzonderlijk ministerie voor Volksgezondheid zou kunnen leiden.

Wat ik schrijven ga, houdt in elk geval met die mogelijke gedachte-op-de-achtergrond geen rekening. Het komt mij persoonlijk voor, dat, gezien het belang en de omvang van de volksgezondheidszorg, en de vele facetten die zij heeft, en die nog lang niet alle voldoende tot hun recht komen, de instelling van een afzonderlijk ministerie voor Volksgezondheid, zoals men heden ten dage in verschillende landen heeft, ernstig overwogen dient te worden.

2. Ik kan het niet anders zien, dan dat de titel die prof. Drogendijk

gekozen heeft, minder juist is en tendentieus zou kunnen worden genoemd. Die titel immers werpt slechts de vraag op, of *een* ziekenfonds een sociale verzekering is, terwijl de kwestie, waarom het gaat, de voor een zeer groot deel van de Nederlandse bevolking *verplicht gestelde* ziekenfondsverzekering betreft.

Het gaat niet om het een of ander ziekenfonds dat ergens in Nederland bestaat — natuurlijk is dat geen sociale verzekering in de zin, als men daar tegenwoordig onder verstaat. Een ziekenfonds, zoals die vroeger in grote getale bestonden, met vrijwillig verzekerden is een orgaan voor verzekeringen tegen de kosten van geneeskundige behandeling.

Het gaat er echter om, of de verplichte ziekenfondsverzekering, door de Duitse bezetters in 1941 ingevoerd, een sociale verzekering is of niet. De inhoud van de studie van prof. Drogendijk dekt dan ook de titel niet. En in zoverre kan die titel niet anders dan onjuist worden geacht.

3. Het eerste verzet van de schrijver tegen het standpunt van de minister is niet principieel.

De gedachte van de minister wordt niet nieuw genoemd, omdat het stroef werken van de huidige Ziekenfondsraad, de financiering die voor een groot deel berust op de bijdragen der werkgevers, en het aspect van de sociale verzekering verbonden aan het ziekenfondswezen, sommigen de Ziekenfondsraad onder de sociale Verzekeringsraad hebben willen doen onderbrengen.

„Tegen deze gedachtengang en *derhalve*¹⁾ ook tegen het uitgangspunt van minister Veldkamp ten aanzien van dit wetsontwerp, dient echter met kracht stelling te worden genomen.”

De klem van deze consequentie ontgaat mij. Uitgaande van een juist gestelde gedachte kan men immers een onjuiste gedachtengang volgen. Als men een middel om het stroeve werken van de Ziekenfondsraad te verbeteren zoekt in een bepaalde richting — en die richting slechts omdat het ziekenfondswezen een bepaald aspect heeft — dan kan men daartegen stelling nemen, maar zolang men dit streven niet met zoveel woorden grondvest op het door prof. Drogendijk aangevochten standpunt van de minister, dat de (verplichte) ziekenfondsverzekering een vorm van sociale verzekering is, mist de gevolgde redenering voldoende overtuigingskracht.

4. Hierop wordt door de schrijver het probleem van de aard van het ziekenfonds naar voren gebracht.

Betoogd wordt, dat het ziekenfonds geen verzorgingsinstituut is, maar de eigen verantwoordelijkheid voor de ziekenzorg bij de patiënten en de geneesheer laat liggen.

Hier gaat de schrijver geheel voorbij aan het feit, dat in brede kringen tegen de *verplichte* ziekenfondsverzekering, zoals die bij ons gebruikelijk is (en die geen „ticket modérateur” kent, volgens hetwelk de patiënt althans een klein gedeelte van de honorering der diensten zelf moet betalen) juist het bezwaar wordt gevoeld, dat ze de verantwoordelijkheid aan de patiënt ontnemt. De patiënt is zonder restrictie verzekerd, hij kan een heel jaar lang op verantwoorde maar ook op onverantwoorde wijze zijn geneesheer

1) Cursivering van mij.

bij dag en bij nacht lastig vallen. Men kan met evenveel recht stellen, dat de verplichte ziekenfondsverzekering in haar huidige vorm het verantwoordelijkheidsbesef ten opzichte van de bestaanszekerheid in ernstige mate verzwakt.

Vervolgens geeft de schrijver toe, dat het ziekenfonds gezien kan worden als een collectieve verzekering tegen de gevolgen van ziekte, als een verzekeringstechnisch instituut.

Hier echter is de formulering minder juist. Het ziekenfonds is geen verzekering tegen de gevolgen van ziekte, het kan geen dodelijke afloop of invaliditeit voorkomen, het kan slechts de *financiële* gevolgen van ziekte, voorzover die de behandeling betreffen, verzekeren. Deze omissie van het *geldelijk* karakter der verzekering is een zeer zwakke plek in het betoog.

5. Hierna wijst de schrijver — onder verwijzing naar een algemene definitie van prof. Levenbach — er op, dat het hier toch niet om een „gewone” sociale verzekering gaat. Hij beroept zich op prof. Van Esveld, die voor een sociale verzekering kenmerkend acht, dat ze niet alleen materiële zekerheid, maar „geestelijke zekerheid door middel van het handhaven van de psychische onafhankelijkheid (verband met het wegnemen van vrees voor gebrek)” bedoelt.

Wat zegt prof. Drogendijk nu naar aanleiding daarvan?

Hij zegt: *a)* het ziekenfonds geeft geen hulp in natura, *b)* bovendien regardeert deze het gehele gezin en *c)* het verzekeringselement staat primair ten dienste van de volksgezondheid en niet ten dienste van de bestaanszekerheid.

Ad a. De bewering „dat de hulp in het ziekenfondswezen — behoudens enkele uitzonderingen — niet in geld, maar in natura wordt gegeven, dient kritisch te worden gezien. Zeker wanneer men eerst stelt, dat de eigenlijke verantwoordelijkheid voor de ziekenzorg blijft liggen bij de patiënt die de arts zijner keuze te hulp roept, mag men die hulp toch geen verstrekking in natura noemen — de hulp betreft de betaling van een doktersrekening. Wanneer het ziekenfonds eigen artsen in dienst had (zoals vroeger De Volharding in Den Haag gedurende lange jaren), dan zou de zaak wellicht anders liggen. Nu betekent deze bewering een degradatie van de hulp van de vrij gekozen arts. Eigenlijk ligt het voor de bij de apotheker gehaalde medicijnen precies zo. Weliswaar is men gewend deze en vooral breukbanden, watten, enz. verstrekkingen in natura te noemen, en dit spraakgebruik is verklaarbaar, maar strikt genomen is dit niet juist. De verstrekking geschiedt niet door het ziekenfonds, dit betaalt alleen of het betaalt (sommige dure geneesmiddelen) niet. Een voorbeeld van verstrekking in natura vanwege het ziekenfonds is te zien in de brillen, die de ziekenfondsen te Amsterdam een tijdlang hebben geleverd vanuit hun eigen opticiën-zaken. Daaraan is door de overheid een einde gemaakt.

Ad b. Dat de hulp het gehele gezin betreft, is slechts ten dele waar, en wel voor gehuwde verzekerden met kinderen die ten laste der ouders komen. Dit is echter niet essentieel, en irrelevant ten opzichte van het probleem.

Ad c. Zie ik goed, dan is de gedachtengang van prof. Drogendijk aldus: Van Esveld stelt psychische onafhankelijkheid (wegnemen van vrees voor gebrek, dus bevordering van bestaanszekerheid) als een doel der sociale verzekering. Dit is hier niet het geval: het verzekeringselement zou primair ten dienste van de volksgezondheid en niet van de bestaanszekerheid staan.

Intussen verzekert het ziekenfonds, van uit het standpunt van de verzekerde gezien, slechts tegen de geldelijke kosten van eventuele ziekte, aldus een zekere financiële onafhankelijkheid in tijden van ziekte waarborgend.

Essentieel is ook hier het onderscheid tussen vrijwillige en verplichte verzekering. Het vrijwillig toetreden tot een ziekenfonds is een daad van verantwoordelijkheidsbesef voor de verplichting, eigen bestaanszekerheid zoveel mogelijk te bevorderen.

Het streven, door het telkenmale opvoeren van de loongrens steeds grotere groepen van de bevolking te omvatten, is m.i. niet anders te zien dan als uitweg van het streven naar een steeds omvattender sociale verzekering.

Het indirect nut voor de volksgezondheid (aanvankelijk niet te ontkennen, aangezien in de groepen met de laagste inkomens te vrees was, dat velen verstoken zouden blijven van geneeskundige hulp, daar ze die niet zouden kunnen bekostigen) verbleekt naar mate de loongrens hoger wordt opgevoerd. De groepen die er bij komen hadden al voldoende geneeskundige hulp: van de vrijwillige particuliere ziekteverzekeringen wordt steeds meer gebruik gemaakt.

Het is onmogelijk vol te houden, dat de verhogingen van de loongrens geboden waren door de zorg voor de volksgezondheid, of daarvoor noemenswaardig nut hadden. Ze zijn slechts tekenen van het streven naar een sociale verzekering, die tenslotte het gehele volk moet omvatten.

6. De conclusie van prof. Drogendijk, „dat het ziekenfondswezen in eerste instantie een zaak van zorg voor de volksgezondheid is, waarbij men om het geheel te financieren gebruik heeft gemaakt van de methoden der sociale verzekering”, kan dan ook m.i. in haar algemeenheid niet zonder meer worden aanvaard.

Historisch is dit althans niet vol te houden. De ziekenfondsen zijn ontstaan uit doktersbonden en lokale initiatieven om zieken de kosten van geneeskundige verzorging te kunnen laten dragen.

Wanneer prof. Drogendijk zegt: „In wezen is het ziekenfonds geen sociale verzekering, maar een *collectieve* verzekering”, dan was dat vóór 1941 juist. Maar de verplichte ziekenfondsverzekering is sinds 1941 in wezen wél een sociale verzekering, en is dat steeds duidelijker geworden.

Tegen deze waarheid brengt prof. Drogendijk in het geding,

a) dat de ziekenfondsen, ontsproten uit particulier initiatief, sinds jaar en dag een privaatrechtelijk karakter dragen;

b) dat ze „ook heden ten dage berusten op een volkomen vrijwillig fundament”;

c) dat de verhouding tussen medewerker en verzekerde in beginsel geen andere is dan tussen arts en particuliere patiënt.

Hierbij kan het volgende worden opgemerkt:

Ad a). Ik ontken voor velen het „volkomen vrijwillige fundament”. De aangewezen vrijheid van dokterskeuze kan toch niet als een „volkomen vrijwillig fundament” voor het stelsel worden beschouwd.

Men *moet* in een ziekenfonds, of men wil of niet. Personen met een aanzienlijk vermogen die in loondienst treden op een salaris beneden de loongrens, ze moeten er in. De werkgevende instituten, organisaties en instellingen, doodsbenuwd met de wet in aanraking te komen, willen personen met een inkomen uit vrij beroep en een kleine dienstbetrekking, dwingen in een ziekenfonds te gaan, hoezeer ze er ook tegen sputteren. Verscheidene „verplicht verzekerden” maken er geen gebruik van. Weet prof. Drogendijk, dat het ziekenfonds eigenlijk een dure verzekering is?

De verplichte ziekenfondsverzekering *mist* het vrijwillige fundament, maar is een *dwang*, heilzaam voor velen, ondraaglijk voor verscheidenen. In algemene zin bevordert zij de persoonlijke verantwoordelijkheid niet. De huidige wettelijke bepalingen voor de inenting tegen koepokken, ingevoerd toen men de dwang moest laten schieten, doen dat bijvoorbeeld wél.

Dat „de overeenkomsten in vrijheid worden opgemaakt”, is eveneens een bewering, die *cum grano salis* moet worden genomen. Wie iets weet van de soms heftige strijd, die uitgevochten wordt op de ruggen van de huisartsen, die, het gehele jaar 24 uur per dag voor enkele guldens per patiënt beschikbaar moeten staan voor een bevolking, die de vrije zaterdag, vóór de zondag reeds als een soort natuurrecht beschouwt, kan hier niet zonder protest aan voorbijgaan.

7. Volgens prof. Drogendijk heeft het ziekenfonds ook na het Ziekenfondsbesluit, zijn privaatrechtelijk karakter behouden.

Ik durf hierover niet te veel te zeggen. Het spreekt mij toe, dat de verbinde van een vrijwillig verzekerde van privaatrechtelijk karakter is. Ik kan echter niet inzien, hoe men een verplichte ziekenfondsverzekering, die een steeds groter deel der bevolking omvat door de telkens terugkerende verhoging van de loongrens, nog privaatrechtelijk kan noemen. Het private heeft dan alleen betrekking op de keuze van de arts, die tenslotte ook beperkt is en veelal door de ziekenfondsbode bepaald wordt.

Prof. Drogendijk wil de *ziekenfondsen* kenschetsen voor wat hun juridisch karakter betreft, als een *privaatrechtelijke organisatie* met een *publiekrechtelijke taak*.

Hier gevoel ik behoefte aan de uitspraak van een deskundig rechtsgeleerde over de vraag, of het bij de bestaande verplichte ziekenfondsverzekering en de huidige organisatie van het ziekenfondswezen, is vol te houden, dat de organisatie van privaatrechtelijke aard is.

8. En wanneer de schrijver concludeert, dat een *ziekenfonds geacht moet worden* te zijn een *instelling tot behartiging van de gezondheidsbelangen en van ziekenverpleging met de verzekeringsvorm als middel en niet als doel*, dan komt het mij voor, dat de schrijver hier

- a) voorbijgaat aan de wordingsgeschiedenis van de ziekenfondsen;
- b) het principiële onderscheid tussen een vrijwillige aansluiting bij een ziekenfonds en een steeds meer omvattende *verplichte* ziekenfondsverzekering uit het oog verliest, en

c) ten onrechte in het algemeen het idealistisch karakter van verzekeringen, ook tegen de kosten van geneeskundige behandeling, miskent en die in het algemeen blijkbaar ziet als een middel tot geldelijk gewin, en niet met als doel: de vrijwaring voor geldelijke risico's, die de enkeling dikwijls niet dragen kan.

9. Zo komt het mij voor, dat de minister zich op een voorzichtige en verantwoorde wijze heeft uitgelaten, en dat zijn standpunt in wezen niet aangetast wordt door prof. Drogendijks artikel, dat m.i. tekort schiet in strenge betoog- en bewijstrant, en verschillende aspecten uit het oog verliest — al kan een *ministerie van volksgezondheid* toch tot de verlangens behoren die ik wellicht met collega Drogendijk deel.

10. Anti-revolutionaire staatkunde eist de bevordering van het verantwoordelijkheidsbesef van vele staatsburgers. Dit wordt m.i. door de verplichte ziekenfondsverzekering in haar huidige vorm ondermijnd. Een middel om dit nadeel te voorkomen is de „ticket modérateur”, symbool en substraat van eigen verantwoordelijkheid van de patiënt of van de persoon, die voor hem verantwoordelijk is (gezinshoofd).

LITERATUUR

G. F. van Balen en G. A. Lindeboom, *Staatsziekenzorg*. Zaltbommel, 1947.

G. A. Lindeboom, *Reorganisatie van de Volksgezondheidszorg*, in *Geloof en Wetenschap*, 1947, blz. 62.

Voorlopig Verslag bijzondere Commissie der Tweede Kamer over Ontwerp Ziekenfondswet, in *Medisch Contact*, jaarg. 21, (1963), blz. 380.

IS EEN ZIEKENFONDS EEN SOCIALE VERZEKERING OF EEN ORGAAN VAN ZORG VOOR DE VOLKSGEZONDHEID ?

DOOR

MR. J. VAN VIEGEN

Onder bovenstaande titel publiceerde prof. dr. A. C. Drogendijk in het nummer van april j.l. een artikel, waarin hij zich met grote stelligheid keert tegen het uitgangspunt dat minister Veldkamp heeft ingenomen bij de voorbereiding van het thans bij de Tweede Kamer aanhangige ontwerp-Ziekenfondswet. Tegen dit uitgangspunt¹⁾ dient z.i. „met kracht stelling te worden genomen” (blz. 118) en het moet „beslist . . . worden afgewezen”

¹ Een uitgangspunt, dat prof. Drogendijk volgens de tweede alinea van zijn artikel ook in de memorie van antwoord terugvindt. Dit zal wel een verschrijving zijn, want de memorie van antwoord verscheen pas na het artikel. Is wellicht blz. 14 van de memorie van toelichting bedoeld?

(blz. 120). Het artikel bepaalt zich tot deze opwekking. Het wijst niet aan, welke heilloze gevolgen het uitgaan van 's ministers punt van vertrek zou kunnen hebben, wat men wellicht in een staatkundig tijdschrift zou hebben mogen verwachten.

Welk is dan dat verkeerde uitgangspunt? Dit: dat Ziekenfondsverzekering een vorm van sociale verzekering is en dat de Ziekenfondswet dus geplaatst zou mogen worden in de rij der overige sociale verzekeringen. Naar schrijvers mening behoren de ziekenfondsen alleen naar het middel gerekend te kunnen worden tot het terrein van de sociale verzekering. Naar hun doel, een bepaalde groep der bevolking zo volledig mogelijk medische en farmaceutische hulp te geven, behoren zij z.i. tot het terrein van de volksgezondheid.

Al aanstonds valt het op, dat de auteur met dit laatste (blz. 121) in tegenspraak komt met wat hij drie bladzijden tevoren zelf had geschreven, nl. dat een ziekenfonds zelf geen geneeskundige verzorging geeft, maar slechts in (lees: naar) die zorg bemiddelt. Ook hier is echter misschien van een „slip of the pen” sprake. Volgen wij daarom het betoog liever op de voet.

Het valt dan op, dat prof. Drogendijk na een schets van het karakter van het ziekenfonds tot de slotsom komt, dat dit „zeer zeker gezien (kan) worden als een collectieve verzekering tegen de gevolgen van ziekte, als het verzekeringstechnisch intermediair tussen de verzekerden enerzijds en de medewerkers anderzijds”. Evenwel, het is z.i. geen „gewone” sociale verzekering, zoals b.v. die van de Ongevallenwet of van de Ziektewet. Schrijver laat dan enkele definities van het begrip sociale verzekering de revue passeren²⁾ en gaat na, of het ziekenfonds daaronder valt te brengen. Neen, is zijn conclusie, want:

- a. de hulp wordt in het ziekenfondswezen als regel niet in geld, maar in natura gegeven;
- b. deze hulp regardeert het gehele gezin;
- c. het ziekenfonds draagt een privaatrechtelijk karakter, en
- d. het verzekeringselement staat primair ten dienste van de volksgezondheid en niet ten dienste van de bestaanszekerheid.

Geen van deze vier argumenten lijkt mij een deugdelijke stut voor zijn stelling dat het ziekenfondswezen in eerste instantie een zaak van zorg voor de volksgezondheid is. Ik maak bij elk een enkele kanttekening.

Ad a. In de eerste plaats valt er op te wijzen, dat het hier geen regel zonder uitzonderingen betreft: het ziekenfonds doet ook uitkeringen in geld (kraamgeld b.v.). Overigens valt ook hulp in natura onder de beide door prof. Drogendijk vermelde definities van het begrip sociale verzekering. Levenbach spreekt geheel in het algemeen van „recht op een zekere *prestatie*” en Van Esveld noemt als eerste doelstelling van de sociale verzekering „materiële compensatie door middel van geldelijke uitkeringen en *medische voorzieningen*” (cursivering van mij, v.V.). Ook volgens deze twee definities behoort de ziekenfondsverzekering dus tot de sociale verzekering, die ook elders hulp in natura, t.w. medische behandeling, als vorm van prestatie kent (Ongevallenwet). Men mag voorts betwijfelen, of de hulp in natura een essentiale van de ziekenfondsverzekering is. In vele

²⁾ Die van Levenbach is wel lang, maar stellig niet onoverzichtelijk, zoals prof. Drogendijk beweert.

andere landen betalen de verzekerden zelf hun arts en ontvangen zij het betaalde bedrag geheel of ten dele terug³⁾, een systeem dat mij meer bevorderlijk lijkt voor een goede verhouding van patiënt en medewerker dan het onze en ook meer in overeenstemming met het moderne sociale recht. De nieuwe Algemene Bijstandswet b.v. gaat er van uit, dat de bijstand als regel in geld wordt uitgekeerd en niet meer in de vorm van verzorging in een inrichting. De gedeelten van de memorie van toelichting op het ontwerp-Ziekenfondswet waarin handhaving van het bestaande stelsel van verstrekkingen in natura wordt verdedigd, behoren bepaald niet tot de sterkste. Hierop ingaan zou mij evenwel buiten het kader van dit artikel voeren.

Ad b. De financiële hulp krachtens de andere sociale verzekeringswetten doen dat evenzeer. In het algemeen reeds strekt bv. een werkloosheidsuitkering tot onderhoud van het gehele gezin in de tijd waarin het gezinshoofd werkloos is. Daarnaast kan gewezen worden op de Algemene Kinderbijslagwet, die speciaal op het onderhoud van gezinsleden betrekking heeft.

Ad c. So what? Vóór de totstandkoming van de Organisatiewet Sociale Verzekering voerden privaatrechtelijke bedrijfsverenigingen de ziekingeldverzekering uit, en dat is thans nog het geval met de land- en tuinbouwongevallen verzekering⁴⁾.

Ad d. Hier wordt een tegenstelling gesuggereerd die niet bestaat. De kosten van de zorg voor de gezondheid behoren tot de kosten van het bestaan. In zijn inleidende schets van wat een ziekenfonds is, wijst prof. Drogendijk er zelf op, dat de minder draagkrachtigen zich verzekerd hebben bij een fonds om zich te vrijwaren tegen hoge kosten van medische en farmaceutische behandelingen. Het gaat inderdaad bij de ziekenfondsverzekering om verzekering tegen de *financiële gevolgen* van ziekte. Een ziekenfonds wordt door zijn taakvervulling zo min een orgaan van zorg voor de volksgezondheid als een gemeentebestuur dat wordt *ómdat* het in ettelijke gevallen aan hulpbehoevenden bijstand verleent ter betaling van kosten van medische zorg die het ziekenfonds niet voor zijn rekening neemt⁵⁾. Terecht schrijft minister Veldkamp dan ook op blz. 33 van de memorie van toelichting dat de volksgezondheidsaspecten van het ziekenfondswezen niet primair thuishoren bij de Ziekenfondsraad, die zich heeft bezig gehouden met alle aangelegenheden, de ziekenfondsverzekering betreffende, doch dat de advisering over de volksgezondheidsaspecten ingevolge de bepalingen van de Gezondheidswet primair toekomt aan de Centrale Raad voor de Volksgezondheid.

Uit het vorenstaande meen ik te mogen concluderen, dat het ziekenfonds stellig van groot belang is voor de volksgezondheid, maar dat het institutioneel niet tot haar terrein behoort, doch tot dat van de sociale ver-

3) Bijlage III van de memorie van toelichting noemt België, Luxemburg, Frankrijk, Zweden en Noorwegen. In Italië kan men dit systeem kiezen. Voor andere prestaties, als ziekenhuisverpleging, ligt het ook in de genoemde landen vaak anders.

4) „Het vervullen van publiekrechtelijke taken door privaatrechtelijke lichamen is in de moderne sociale en sociaal-economische wetgeving, die zo vaak een neerslag is van de interpenetratie van staat en maatschappij, beslist niet ongebruikelijk.” (m. v. a. blz. 5, l.k.).

5) Het gemeentebestuur kan natuurlijk orgaan van zorg voor de volksgezondheid zijn, maar dan is dat uit anderen hoofde.

zekering. Het ziekenfondsgebouw staat juist aan de andere zijde van de grens dan het — blijkens het slot van het artikel van prof. Drogendijk — naar zijn inzicht staat.

Op de rest van het artikel van Zijn Hooggeleerde behoef ik niet in te gaan. Schrijver betoogt daar nog eens uitvoerig, dat een ziekenfonds een privaatrechtelijke organisatie is. Zoals ik *ad c* heb aangetoond, doet dat echter niet terzake.

BOEKBESPREKING

DR. A. J. RASKER, *Politiek ethos*. Uitg. Callenbach N.V.,
Nijkerk z.j. Prijs f 6.50.

In dit boekje van zeer beperkte omvang (omstreeks 70 bladzijden) geeft de vaardige auteur, die wij reeds kenden uit een ander wat uitgebreider, niet lang na 1945 verschenen werkje *Politieke ethiek* geheten, enkele beschouwingen over de grondslagen der huidige staatkunde en een verantwoord staatkundig handelen. Hij is een voorstander der dusgeheten dialectische opvatting, welke sedert Barth en Brunner zulk een grote aanhang heeft verkregen. Hij toont zich een trouw aanhanger van genoemde zienswijze ook als deze zelf wat tweeslachtig wordt, of — wil men — wanneer deze haar goed dialectisch karakter, het redeneren in tegenstellingen of door tegenstellingen heen, openbaart.

De dialectische leer aangaande de staatkunde is toch begonnen te waarschuwen tegen een verbinding van het tijdelijke met het eeuwige. Zij stelde telkens weer in het licht, dat niet met zoveel overtuiging als geschiedde, van christelijk politieke beginselen evenmin als van een uitgesproken christelijke politiek gesproken kan worden. Volgens haar was slag op slag betrekkelijk lichtvaardig een in zichzelf wellicht niet onaanvaardbare oplossing voor bepaalde moeilijkheden als de enige, de principieel uitsluitend gewettigde, oplossing aanvaard.

Maar tegelijk dwingen de omstandigheden de pleitbezorgers der dialectische staatkunde soms tot een keuze. Het nationaal-socialisme plaatste voor de noodzaak beslissingen te nemen. Er werd een rasseneer voorgedragen — en erger — verwezenlijkt, die noopte tot een keuze van de eigen positie. De christelijke school, de christelijke pers, de christelijke partijen bleken ook lichtzijden te bezitten, meer lichtzijden dan men aanvankelijk van pers en partij had aangenomen. Aan den lijve werd ervaren hoe gevaarlijk kon zijn een prijs geven van het publieke leven als te zakelijk en moeilijk met geloof en openbaring in een vaste relatie te brengen; daar waar men vroeger enkel een afstand wist, werd nu weer gepoogd een nauwer betrekking tot stand te brengen.

Deze situatie weerspiegelt zich in dr. Raskers gedachtengang. Hij is er van overtuigd dat het „hunkeren naar een cultuurchristendom” te vermijden zij, dat het wantrouwen „tegen iedere zich christelijk noemende staat” gerechtvaardigd is. Maar hij wil staat, maatschappij of cultuur niet hun gang laten gaan. Het kost hem geen zelfoverwinning om Van Ruler

aan te halen als deze grote betekenis hecht aan het op de rechte manier in deze wereld leven, daar het God om dit aardse leven begonnen is.

Zo kan Rasker afstand nemen tot de twee-rijken-leer, die de meeste Lutheranen bij de „Doktor” in die vorm vinden, dat ze de wereld en de wereldse overheid een ruime zelfstandigheid gunnen: men kan nu eenmaal van de tijdelijke ordeningen en met name van de staat en zijn macht niet veel verwachten. Eens — aldus deze overtuiging — komt de vernieuwing van alle dingen, maar zolang deze vernieuwing toef moeten liefde en recht, vergeving en vergelding, niet met elkaar worden verward; ze dienen gescheiden te blijven. Rasker knoopt liever aan bij sommige inzichten van Barth, hoewel hij deze niet uitwerkte: de aardse statelijke gemeenschap, de polis, hoort thuis in het Rijk van Christus. Met Gollwitzer aanvaardt hij, afkerig van een tweedeling in het bestaan, een uitgesproken christelijk politieke verantwoordelijkheid, die tot het zoeken en naar te hopen is tot het vinden van de rechte staatkundige weg leidt.

Het ligt voor de hand dat men bij Rasker als in tegenstellingen en door tegenstellingen heen redenerend denker, niet te veel vastigheid verwachten moet, ofschoon hij radicaal wil wezen. Hij heeft een afkeer van schipperen; het bewaren van de balans ligt hem niet. Hij neemt spoedig secularisatie, verwereldlijking aan. Zij met wie hij het niet eens is, krijgen heel wat verwijten te incasseren. Ze gaan eensdeels nogal goedmoedig en argeloos te werk. Zij overschatten anderzijds macht en geweld. Krachtig wordt gewaarschuwd tegen een op verkeerde manier veilig stellen der aspiraties van onze wereld. Het is alleen te betreuren dat de schrijver, wetend wat hij niet wil, veel onduidelijker is in zijn mededelingen van wat hij wel aanvaardt.

Hij begint met het wekken van een zekere behoefte aan stelligheid. Alle politiek heeft, zo zet hij uiteen, ethische wortels en hij verduidelijkt zulks aan een drietal begrippen: menselijkheid, geschiedenis en heiliging. Te weiniger bevredigt dan als hij bij de menselijkheid er enkel aan herinnert dat de bijbelse gerechtigheid de ander tot zijn recht doet komen. Met betrekking tot de geschiedenis verwacht hij alles van het profetisch, priesterlijk en koninklijk handelen der kerk, zovaak deze zich bevindt tegenover een stationaire, dus niet reformatorische, of verwereldlijkte politiek. Bij de heiliging waarschuwt hij tegen een vergeestelijkte uitleg van het Nieuwe Testament.

Nu zou dit alles uit wat verder volgt zijn eigenlijke vulling kunnen krijgen. Noch wat er over het onmiddellijk volgende onderwerp „zin en onzin der theocratie” wordt gezegd, noch hetgeen daarna over „vragen van democratie” bespreking verkrijgt, geeft veel uitsluitel. De theocratie mag geen belangengemeenschap van kerk en staat zijn, maar houdt de gehoorzaamheid der overheid aan Gods wet in. De democratie draagt in zich christelijke elementen, doch wordt gevaarlijk zodra zij de mens op een voetstuk plaatst.

Het is waar dat én met betrekking tot de theocratie én in verband met de democratie Rasker veel van de kerk verwacht. Zij moet leiding geven door herderlijke brieven; zij doet uitspraken; op haar ambtelijke vergaderingen wordt gewikt en gewogen wat „de rechte weg” is. Terwijl geen partij mag pretenderen dat zij alleen de mond der kerk zou wezen,

en de kerk zich nimmer van enige partij als mantelorganisatie bedienen moet, is er behoefte aan een klaar getuigenis. De vraag rijst of de kerk steeds spreken kan en al evenzeer of waar zij dit niet dadelijk vermag, een christelijke partij dient te zwijgen. Het politieke terrein mag volgens Rasker niet zo gemakkelijk als men in de kring van het Lutheranisme soms deed, worden prijs gegeven. De moeilijkheid is dat er zonder dat de mogelijkheid van een rechtstreeks duidelijk kerkelijk belijden bestaat, een christelijk handelen nodig is.

Nieuwe onduidelijkheid levert op, dat Rasker afkerig van een éénpartijensysteem — hij ziet dit, de gevaren te laag aanslaand, slechts als byzantinisme — het meerpartijensysteem aanvaardt, en zelfs een ogenblik van beginselpartijen zonder terughouding spreekt, om dadelijk daarop te verklaren dat beginselpartijen hun program hebben geformuleerd naar aanleiding van een nauwelijks meer in het heden belangwekkende problematiek. Hier kan men de schrijver slechts met moeite begrijpen en met geen mogelijkheid steunen. Hij ontwikkelt zelf een beschouwing van de democratie waarin aan het wezenlijk christelijke wordt recht gedaan. Hij weidt uit over totalitarisme, dictatuur, communisme, de gevaren van belangenpartijen en de noodzaak dat het volksgeweten spreekt. Hij wenst — zulks in navolging van Banning — het gewicht te erkennen van „gelijkwaardigheid der mensen, vrijheid, eerbied voor orde en wet, verantwoordelijkheid voor de gemeenschap”. Het lijkt al te argeloos om tenminste zich geen rekenschap te geven van de kardinale kwestie of men bij tijden als op deze punten fundamentele tegenstellingen aanwijsbaar zijn, niet tot de noodzaak van principiële partijen te besluiten heeft. Let wel: bij tijden, er wordt hier, in dit verband, geen enkele beslissing voor absoluut geldend gehouden. Rasker zwijgt waar iemand hem het liefst zou horen en daarop een bepaalde aanspraak, in acht genomen de gewisheid waarmee hij over het algemeen oordeelt, mag laten gelden.

Daarentegen is de schrijver uitvoeriger — men moet er hem om eren — op een ander punt. Eigenlijk krijgt iemand die zijn betoog onbevangen leest, de indruk dat het hem hierom begonnen is — wanneer hij handelt over de internationale politiek en inzonderheid over de oorlog. Een argeloos lezer zal geneigd zijn te zeggen: nu is hij scherp en klaar: hij wil buigen voor het bijbels gebod; hij durft de beperktheid van blik die hij in het Oosten — nader in de Sowjetunie — bespeurt, aan de kaak te stellen; hij noemt het atoomwapen een onbruikbaar middel en vindt het rapport der Nederlandse Hervormde Kerk van 1962 over de atoomwapenen een moedig geschrift.

Intussen kan het volstrekt onverschillig laten wat of de argeloze lezer denkt. Als Rasker — en hij heeft zo goed als ieder ander het recht ertoe — het Westen hoge normen aanlegt, wanneer hij tevens over feitelijke toestanden zeer besliste oordelen velt, zo mag men niet als argeloze lezers maar als denkende burgers en christenen van hem een helder bescheid verwachten, en tenminste, omdat in de huidige ontzettende problemen een voor geen tweëerlei uitleg vatbaar antwoord wellicht niet te geven is, een duidelijke waarheidsgetrouwe weergave der werkelijkheid.

Deze juiste weergave mis ik als Rasker zegt dat wij — hij bedoelt stellig wij Westerlingen — het risico der voortgaande bewapening verkiezen

boven een radicale en moedige keuze voor de vreedzame coëxistentie. Ik beoordeel op dit moment niet of de keuze goed is, als men haar in dezer voege doet. Ik meen alleen te mogen vaststellen dat zeer velen de coëxistentie begeren boven een atoomoorlog, zelfs in die mate de coëxistentie begeren, dat zij volgens anderen — ik beslis dit opnieuw niet — te ver gaan: Hongarije is volgens sommigen aan Westerse halfheid ten slachtoffer gevallen.

Die juiste weergave ontbreekt evenzeer, wanneer zonder nader bewijs wordt geponereerd, dat de Russen ideologisch de vreedzame coëxistentie wel aandurven. Ze gingen terzake van Berlijn, in de kwestie Korea, in de dagen van de Cuba-crisis dan toch heel ver.

Rasker schrijft: we moeten het onmogelijke vragen. Tegelijk zegt hij van zichzelf geen voorstander van eenzijdig pacifisme te zijn. Hij weerspreekt het standpunt der Hervormde synode, die in 1953 overtuigd van het goed recht der Noord-Atlantische Verdragsorganisatie was, nergens. Hij is afkerig van een utopisch vredesstreven, hetgeen betekent dat hij geen feiten wil verdoezelen.

Maar in zijn pogen eerlijk te zijn gaat hij herhaaldelijk te ver. Over de wedloop in ruimtevaartprojecten te spreken, er aan toevoegend „met (althans in het Westen telkens uitgesproken) militaire neven- of hoofdbedoelingen”, is in deze combinatie eenzijdig. Al evenmin is het gelukkig te vragen of wij Westerlingen daarom ons vrouwen op macht en geweld stellen, omdat wij aan de kracht van het geestelijk goed, dat ons werd toevertrouwd gingen twijfelen. Al evenmin is aannemelijk de betiteling van het communistische dogma als een sectarische waarheid. Het ware dan beter van een door het communisme verwereldlijkt waarheidsbestanddeel te spreken. Tenslotte wordt de confrontatie met de goddelozen in tegenstelling tot het spreken tegen een „vrome wereld” iets te gemakkelijk afgeschilderd.

Daarom overtuigt ook niet de veroordeling van de als eenzijdig bestempelde leuze: liever dood dan rood. Ik neem de juistheid van dit devies niet voor mijn rekening. Ik zeg alleen, dat hier veronachtzaamd worden de remmingen in het communisme, de matiging van de communistische druk op de christenen achter het ijzeren gordijn als gevolg van het tot dusver ongebroken bestaan der vrije wereld.

Het is mogelijk dat straks op grond van ethiek en religie tegen het atoomwapen zal moeten worden gekozen. Ik houd deze toekomstige, deze misschien nabije toekomstige mogelijkheid open. Evenwel Rasker, die het eenzijdige, het utopistische pacifisme verwerpt, die een klein risico in ontwapening wil nemen, overtuigt mij niet als hij en deze voorzichtigheid in acht neemt en tegelijk betoogt dat de atoomoorlog niet terwille van het recht, de vrijheid, de cultuur of de religie mag worden gevoerd. Hier kom ik zelfs dialectisch niet meer uit.

Derhalve bevredigt deze wat onsamenvangende beschouwing niet. Zij heeft verdiensten. Er worden, diep ernstig, behartenswaardige opmerkingen gemaakt over de zuiverheid van motieven, die een politieke keus dienen te bepalen. Er wordt geprikt — dit woord is opzettelijk gebruikt — in heel wat verkeerde gemakzucht. Maar trachtend aan allen recht te doen, wordt Rasker eenzijdig: hij moge de deugden van het Westen niet overschatten, de gevaarlijkheid van het communisme slaat hij te laag aan.

Evenmin is hij in zijn streven naar onomwondenheid duidelijk. Er bestaat geen zweem van twijfel over, dat hij het evangelie als volstrekte maatstaf der politiek erkent. Het blijft in het onzekere of hij om twee — overigens ongelijksoortige — punten te noemen, deswege hier en nu een beginselpartij verkeerd acht en radicaal, dit betekent terstond, de atoombewapening wil opgeven, dan wel een voorzichtiger standpunt inneemt, uit onbewuste erkenning dat het compromis onmisbaar blijkt.

Eén overweging ontbreekt in Raskers verdienstelijke, tot hernieuwd nadenken aansporende uiteenzetting. Nochtans verdient zij bij het vormen van een oordeel te dezen een plaats. Het *Politiek ethos* ware in een zuiver communistische staat niet ongeschreven maar wel ongedrukt gebleven. Dit argument is niet beslissend. Het weegt wel zwaar.

I. A. DIEPENHORST

DE GRENSWACHT ZIJ PARAAT!

DOOR

M. W. SCHAKEL

Dat de minister van Maatschappelijk Werk het jaarcongres van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten — en dan nog wel de werkvergadering — bezoekt, is niet zo voor de hand liggend. Toch behoeft het niet te verwonderen, dat de demissionaire minister Klompé de Vereniging ditmaal de eer van haar aanwezigheid aandeed.

Het hing ongetwijfeld met het behandelde onderwerp samen. Uit de titel was niet zonder meer af te leiden, dat juist deze excellentie naar Vlissingen zou reizen.

Die luidde namelijk: „Hedendaags gemeentelijk sociaal beleid.” Achterdochtige lieden zien in deze coincidentie wellicht een nieuwe rechtvaardiging van de verhalen, dat „Sociale Zaken” en „Maatschappelijk Werk” over en weer annexatiegevoelens zouden koesteren.

Dezulken kunnen wij geruststellen met een spitse definitie van prof. Groenman (één van de vier referenten): De sociale zaken van Sociale Zaken zijn niet de sociale zaken van de sociologie.

Op het congres ging het zonder twijfel over de sociale zaken van de socioloog.

Kleeft de sociale zaken van het gelijknamige departement het armetierige aan, het bijstaan van burgers-in-nood dus, de sociale zaken van de sociologie bedoelen een sociaal beleid in veel bredere zin.

Met betrekking tot de behartiging van deze sociale zaken heeft oud-minister Klompé bepaalde denkbeelden.

Die denkbeelden heeft ze in de toelichting op hoofdstuk XVI (Maatschappelijk Werk) van de rijksbegroting voor het dienstjaar 1963 — achteraf beschouwd: min of meer haar ministeriële zwanenzang — uitéengezet.

Men vindt één en ander in de hoofdstukken 5 en 6, die handelen over resp. „structuurbeleid van de lagere overheid” en „samenhang met het beleid op andere terreinen.”

Nieuwe koers

Minister Klompé onthulde in haar slotwoord op het Vlissingse congres, dat een nieuwe gedachte de basis is geworden van een nieuwe koers van haar departement.

En omdat deze nieuwe koers — mocht ze weerklank en ondersteuning vinden — belangrijke gevolgen zou hebben, komt het ons dienstig voor haar in dit orgaan aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

Uitstel van behandeling is te minder geboden daar minister Klompé

een werkgroep samenstelde uit functionarissen van haar departement en van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Opdracht van deze werkgroep is: beraad over de verschillende aspecten en consequenties van deze nieuwe koers voor beleid en bestuur op lokaal niveau.

Zien wij het wel, dat er bij de staf van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten de bereidheid bestaat om de nieuwe denkbeelden van Maatschappelijk Werk te pousseren?

De kritisch luisterende congresganger zal ontdekt hebben, dat het congresonderwerp eigenlijk in twee onderwerpen uiteenviel.

Onderwerp 1 was het actuele vraagstuk: hoe voert de gemeente de inmiddels tot wet verheven Algemene Bijstandwet deugdelijk en in de geest van de wetgever uit?

Via een enigszins geforceerde overgang werd het congres daarna van de lex-Klompé weggeleid naar een gans ander onderwerp: de denkbeelden van mej. Klompé over het sociale structuurbeleid van de lagere overheid.

De bereidheid van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten om minister Klompé op deze nieuwe baan te volgen, zou voorts ook indirect kunnen blijken uit het verslag van dit congres in *De Nederlandse Gemeente* van 5 juli 1963.

Men brak ditmaal met de goede traditie van de Vereniging, dat zulk een verslag vóór alles een onbevooroordeelde weergave van het „gebeurde en gesprokene” moet zijn.

Met behulp van daartoe geëigende verba selecta werd wat een globaal verslag van twee mooie dagen had behoren te zijn, een propaganda-artikel voor het nieuwe exportartikel van Maatschappelijk Werk.

De koekoek-één-zang waartegen ik mij als lid van het forum op het congres reeds verzette, werd dusdoende ook na het congres weer aangeheven.

Als ontbrekende schakel in „de grootst mogelijke meerderheid” van voorstanders van de nieuwe koers — de kwalificatie is van de congresverslaggever en hij zou beter kunnen weten! — willen wij dan nog wel eens in alle rust en bezonnenheid uiting geven aan onze kanttekeningen, reserves, bedenkingen en bezwaren.

Wij willen daartoe de niet volledig ingevoerde lezer eerst beknopt die nieuwe lijn aangeven.

Wij houden ons daarbij in hoofdzaak aan de reeds eerder genoemde toelichting van minister Klompé bij de begroting 1963.

Het maatschappelijk werk heeft zich in het verleden beperkt tot het behartigen van belangen van individu en gezin.

Het beleid moet zich verbreden tot een structuurbeleid, dat tevens gericht is op het functioneren van de samenleving als totaliteit. „We leven niet meer in een tijd waarin men de medemens kan dienen door telkens aan één bepaalde behoefte, die bevredigbaar blijkt, te voldoen,” verkondigt de congresverslaggever zonder enige nadere bewijsvoering (*De Nederlandse Gemeente*, 5 juli 1963). Een griezelige stelling, die wij terwille van de voortgang van ons betoog nu maar onbesproken zullen passeren.

„Het particuliere initiatief moet zich meer gaan bezinnen op het doel de totale samenleving te dienen. Het eenzijdig denken in de doelstelling van de eigen organisatie is uit de tijd,” aldus een conclusie van de forum-

voorzitter dr. P. C. J. van Loon, één van de topfunctionarissen van Maatschappelijk Werk.

Als iedereen zich met alles moet gaan bemoeien — dit is onze nuchtere vertaling van bovenstaande hooggestemde uitspraken — dan moet dat natuurlijk in het organisatiepatroon op het lokale vlak tot uitdrukking komen.

In de ten departemente nog altijd florerende kanselarijtaal drukte minister Klompé het aldus uit: de gemeenten dienen haar beleid terzake meer structureel te accentueren.

In concreto gaan de gedachten uit naar een plaatselijk platform, een gespreksforum, een contactorgaan, waarin de plaatselijke overheid en alle daarvoor in aanmerking komende facetten van het particulier initiatief — dat wordt een heerlijk breed samengesteld praatcollege — gaan filosoferen over het totale welzijnsbeleid.

Dat is helaas maar al te veel de praktijk als het „schoenmaker blijft bij je leest” tot uit-de-tijds geproclameerd wordt en allen uitgenodigd worden om hun licht over alles te doen schijnen.

Doorsnee-eindresultaat: veel besognes en weinig zaken. Wij lopen het risico van het verwijt, dat wij een ernstige zaak in het belachelijke trekken, er ons wat goedkoop-badinerend (desneen: het is ons bittere ernst) van afmaken.

Wij zullen onze praktische en principiële bezwaren — ook die zijn er tegen deze ontwikkelingstendentie — daarom nader ontwikkelen en motiveren.

1. *Hier dreigen bepaalde gevaren voor het particulier initiatief.*

Dat gevaar is potentieel altijd aanwezig bij een aanpak, waarin men de Rubicon, die de communicatie van de coöperatie scheidt, welbewust oversteekt.

Een crossing, die vanuit het r.k. subsidiariteitsbeginsel — het gaat daar om een doelmatige verdeling van arbeid over hogere — (lees: overheids-) en lagere (lees: particulier initiatief) organen — zonder principieel bezwaar gemaakt kan worden, maar die bij reformatorische christenen op het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring behoort af te stuiten.

Tegen communicatie tussen particulier initiatief en overheid zal niemand bezwaar maken. Zij moet integendeel bevorderd worden. Het is ongewenst dat door verschillende instellingen langs elkander heen wordt gewerkt.

Maar het gaat hier niet om een vorm van overleg tussen instellingen onderling *vanuit de feitelijkheid* van hun werk — dat zou niets nieuws betekenen, dat geschiedt sinds jaar en dag — neen het nieuwe steekt hierin, dat men vanuit een gezamenlijk aanvaarde verantwoordelijkheid voor het totale sociale beleid, als overheid en particulier initiatief gemeenschappelijk beziet wat er moet worden verricht, waar zich lacunes voordoen en hoe de (nog) te verrichten arbeid (verder) over de partners verdeeld zal worden.

Blijven bij een normale communicatie overheid en particulier initiatief, elk binnen het eigen toegewezen bestek, zodra de communicatie in coöperatie overgaat, overschrijdt men naar twee kanten de gestelde grenzen, treedt er ormoese (onderlinge doordringing) op tussen de fundamenteel

van elkander verschillende opdrachten en competenties der ongelijksoortige grootheden, die zichzelf tot partners nivelleerden. Een nivellatie die voor beiden op een degradatie neerkomt. De overheid is niet een vereniging tot nut van het algemeen belang. Het particulier initiatief moet niet voor overheid spelen. De overheid moet zich niet inlaten met de vraag, wat voor arbeid het particulier initiatief zal gaan vervullen. Dat particulier initiatief heeft een andere Opdrachtgever, leeft en werkt vanuit eigen geestelijke impulsen. Het bepaalt niet in coöperatie met de aardse overheid, welk deel van de te verrichten arbeid het geëndoseerd zal krijgen. Het beslist — natuurlijk na rijp beraad en verstandig overleg (o.a. ook met de overheid) — vanuit de eigen, singuliere, onvervreembare, niet in de coöperatieve vereniging in te brengen verantwoordelijkheid, waar en hoe het de hand aan de ploeg zal slaan in Gods wijngaard.

Overdreven getheoretiseer?

Straf volgt op het niet rekenen met Gods scheppingsstructuren. Als het particulier initiatief zou afzien van het eigen geboorterecht, het anderszijn, het zijn van eigen rechte, om in ruil daarvoor van tijd tot tijd wat rond te fladderen tussen de bloemkelken van de macht (een met de overheid gedeelde verantwoordelijkheid van het totaal), dan zal het te ongelegenertijd de rekening daarvoor gepresenteerd krijgen.

En dat deel van het particulier initiatief, dat financieel voor een goed deel — vaak voor meer dan 50 % — drijft op de door die overheid ter beschikking te stellen subsidies, mag het zich dubbel voor gezegd houden. Het is slecht kersen eten met hoge heren. Die overheid is een hoge heer, zeker naar luid van het subsidiariteitsbeginsel.

Het eten wordt moeilijker naarmate men steeds meer van de eigen kersen door dat heer betalen laat.

Het is geen best advies als men het particulier initiatief voorhoudt dat het uit de tijd is om eenzijdig in de doelstelling van de eigen organisatie te denken, dat men zich meer moet gaan bezinnen op het doel de totale samenleving te dienen. Alle eenzijdigheid is inderdaad uit de boze, maar iedere organisatie en ieder orgaan uit de sfeer van het particulier initiatief en daarbuiten, die (dat) niet meer denkt in de doelstelling van de (het) eigen organisatie (orgaan) legt zelf de bijl aan de wortel van de boom van het eigen bestaan. Uit pure liefde voor het omvattend al, blijft men zelf tenslotte nergens.

Het particulier initiatief, ook ieder mens persoonlijk (zowel in ambt en beroep als particulier) dient de totale samenleving het best door de eigen, specifieke taak — natuurlijk wars van eenzijdigheden en particularismen — zo getrouw mogelijk te vervullen.

Juist daarin en daardoor kan het, kan men met de eenvoudige middel-eeuwse steenzetter, die ergens schijnbaar verloren op de grote bouwplaats zwoegde, de vraag wat hij nu eigenlijk deed, beantwoorden met het befaamde: Ik? Ik bouw een kathedraal!

De levenskring die in een organisatorische relatie treedt met de overheid, wordt beïnvloed door het overheidsgezag, wordt direct of langs een omweg ingeschakeld in de hiërarchie van het overheidsapparaat, moet mede torsen onder de loodzware opdracht van die overheid: het behartigen van het algemeen belang.

Men is tegenwoordig geneigd om dat een verheven instelling te noemen.

Maar goede bedoelingen alleen zijn niet goed genoeg. Ze hebben de richtlijn van juiste beginselen nodig. Prof. J. P. A. Mekkes zegt er in zijn bijdrage *Gezag en vrijheid* in het gedenkboek van S.S.R. *Vier glazen* dit van: „Het besef der roeping tot handhaven van de eigen competentiekring naar buiten en daarmee het inzicht in de te verdedigen en bij de ander te eerbiedigen grenzen kan slechts levend zijn en groeien als men van eigen verantwoordelijkheid naar binnen juiste kennis draagt. Deze eis gaat temidden der historische ontwikkeling hoe langer hoe scherper spreken. Is deze aanwezig, dan zal de historische ontwikkeling ons dienen tot het gaandeweg scherpen van ons inzicht; is zij er niet, omdat wij in de eerste plaats voor onszelf een plaats zoeken (het schema van deze wereld!) dan wordt in de toeneming der vraagstukken een dekmantel gezocht tot het gaan in wat men de voordeligste richting acht.”

De reformatorische christen ziet in de zelfstandigheid der samenlevingsverbanden de beste waarborg tegen totalitaire gemeenschapsvorming.

Van Riessen wijst er in *De maatschappij der toekomst* op, dat principieel en praktisch de strijd daartegen slechts uit die stelling met enige kans op succes gevoerd kan worden.

Penetreert de overheid in de samenlevingsverbanden — en bij iedere vorm van coöperatie wordt de deur daartoe opengesteld — dan kan de totalisering geleidelijk en geruisloos voortgaan nemen en hebben.

2. *Hier dreigen bepaalde gevaren voor het openbare bestuur.*

De aardse overheden staan onder de Goddelijke opdracht om de openbare gerechtigheid te bestellen.

Tot het richtig vervullen van deze opdracht in een gebroken bedeling zijn die overheden met zwaarmacht bekleed. In deze opdracht en volmacht onderscheidt de overheid zich fundamenteel van alles wat zich in de vrije maatschappij manifesteert.

Prof. Mekkes voert in zijn reeds eerder geciteerde bijdrage een hartschtelijk pleidooi voor het zuiver houden van de publieke wapenmacht onder het opdringen van een (voorlopig nog) economisch totalitarisme.

Als wij ons niet vergissen dan vallen zowel ten departemente van Maatschappelijk Werk als in aan- en geestverwante kring daarbuiten de eerste symptomen te signaleren van een totalitarisme vanuit de sfeer van het maatschappelijk werk.

Er heeft zich in deze sector in na-oorlogs Nederland op verblijdende wijze een nieuwe en snelle ontwikkeling afgetekend.

Maatschappelijke, sociaal-hygiënische, sociaal-culturele organen ontwikkelen activiteiten op een breed veld.

Binnen de feitelijkheid van hun eigen, specifieke arbeid en arbeids-terrein stuiten de werkers in deze organen op het gegeven dat de individuen en de gezinnen, waarover zij hun zorgen uitstrekken, beïnvloed worden door hun totale sociale omgeving.

Het lijdt voorts geen twijfel, dat deze sociale omgeving voor een niet onbeduidend gedeelte beïnvloed wordt door het beleid van het betrokken gemeentebestuur. Het lokale, sociale — sociaal in de ruime zin van het woord — beleid van de plaatselijke overheid: woningbouw, openbare

nutsbedrijven, industrialisatie, vervoer, onderwijs, recreatieve en culturele voorzieningen, verlichting en riolering, uitbreidingen etc. etc.

Het bepleite plaatselijke (c.q. regionale) maatschappelijke contactorgaan moet nu het platform zijn, waarop de mensen uit de particuliere sector en het gemeentebestuur zich kunnen beraden op dat totale, lokale, sociale beleid (zie de niet-limitatieve opsomming in de vorige alinea).

Natuurlijk kunnen op grond van ons geldende gemeenterecht op dat platform in formele zin slechts adviezen aan het gemeentebestuur geboren worden.

De voorstanders van een ontwikkeling in deze richting leggen echter de accenten in materiële zin nu reeds zwaarder (om dan nog maar te zwijgen van een eventuele toekomstige ontplooiing als eenmaal deze zo vooralsnog onschuldig uitziende weg — wie zou er bezwaren hebben tegen adviezen, niet waar? — wordt ingeslagen: men speelt in bepaalde kringen nu al met het denkbeeld om dat platform een publiekrechtelijke vorm te geven!).

Dat zwaardere accent heeft minister Klompé ons in de toelichting bij de begroting 1963 voor Maatschappelijk Werk niet willen verhullen: „Indien een structuurbeleid wil worden gevoerd ten aanzien van het maatschappelijk welzijn van de bevolking en het goed functioneren van de samenleving, dan zal dit *overleg* zich moeten gaan uitstrekken tot de inhoud van het werk en de leemten, die zich terzake op plaatselijk niveau nog voordoen. Een regelmatig overleg tussen plaatselijke instellingen van individueel maatschappelijk werk en maatschappelijk opbouwwerk — in welk overleg zo nodig ook andere instellingen dienen te worden betrokken — zal de bezinning op de taakvervulling zowel van overheid als van particulier initiatief stellig bevorderen.”

De heer F. Verheyen, die het Vlissingse congres in het verenigingsorgaan van 5 juli versloeg, stelt vrijmoedig vast „dat de grootst mogelijke meerderheid van de forumleden de wenselijkheid (c.q. noodzaak) onderschreef van het instellen van deze contactorganen als geëigend middel *om tot een plaatselijk welzijnsbeleid te komen.*”

Wij citeren nogmaals conclusie 3 van de forumvoorzitter dr. P. C. J. van Loon, directeur van de hoofdafdeling II van het ministerie van maatschappelijk werk:

„Het particuliere initiatief moet zich meer gaan bezinnen op het doel de totale samenleving te dienen. Het eenzijdig denken in de doelstelling van de eigen organisatie is uit de tijd. Ditzelfde geldt voor de diensten van het gemeentebestuur en van de bestuurscolleges zelf.”

Men verwerke deze conclusie met haar consequenties naar twee kanten eens rustig.

Vanuit de r. k. subsidiariteitsgedachte betoont deze topfunctionaris op Maatschappelijk Werk zich een voorstander van osmose — onderlinge doordringing — van publieke en private activiteitssferen. De bestuurders van reformatorischen huize zullen er goed aan doen om op dit aangelegen punt op hun hoede te zijn.

Tussen het subsidiariteitsbeginsel en dat van de soevereiniteit in eigen kring bestaat niet een gradueel, maar een principieel verschil.

Hier zijn fundamenteel verschillende maatschappijbesouwingen in het geding.

Oppositie tegen de door Maatschappelijk Werk gesuggereerde streef-richting is niet een (nog) niet-verstaan van een nieuwe, noodzakelijke boodschap, gelijk minister Klompé op het Vlissingse congres op niet mis te verstane wijze aan het adres van „de kleinst mogelijke minderheid” van het forum poneerde.

Per interruptie mochten wij er op wijzen, dat hier een verschil in staatsrechtelijke filosofie aan de orde is.

Wij zouden ernstig willen bepleiten, dat men zich nog eens bezint vóór men in deze richting begint.

Het gevaar schuilt niet in de formeel-wettelijke status van dit maatschappelijk orgaan.

Het kan niet meer dan een adviescollege zijn. Het gevaar schuilt in de verderliggende intenties, die in bepaalde — niet, de eerste de beste — kringen van het maatschappelijk werk te dezen aanzien leven.

Het maatschappelijk orgaan wordt daar gezien als het platform, waarop de *gemeenschappelijke* richting en doelstelling gevonden wordt, waarop de werkzaamheid van particulier initiatief en overheid zich kan instellen.

De uitkomsten van het gemeenschappelijk beraad worden voor beide partijen richtinggevend genoemd. Het gaat dezulken om de ontwikkeling van een planmatig en gericht plaatselijk sociaal beleid, als uitkomst van een gezamenlijk op samenwerking en overleg gericht beraad.

Geen enkel, zinnig gemeentebestuurder zal bezwaar hebben tegen een goede communicatie met de verschillende werkvormen, die functioneren in het kader bv. van de volksgezondheid, het sociaal cultureel werk, de recreatie, de stedebouw en de volkshuisvesting.

Hij zal er niet alleen geen bezwaar tegen hebben, hij zal ze waar en wanneer dat maar mogelijk is van harte stimuleren.

Zelfgenoegzaamheid is uit den boze, zeker voor een gemeentebestuurder. Die communicatie kennen wij in gemeentelijk Nederland van overlang in zeer vele gemeenten en wij aarzelen niet om te stellen, dat waar men ze nog niet kent, men het openbare bestuur, de burgerij en de verschillende particuliere werkvormen tekort doet.

Het nieuwe is, dat men dit maatschappelijk contactorgaan wil doen uitgroeien tot een lichaam dat zich bezig houdt met de voorbereiding van de beleidsbepaling op een steeds ruimer veld. Het wordt in de kringen van de voorstanders kennelijk zo hoog opgenomen, dat de schrijver van het congresverslag zich in spanning afvraagt of onder het nieuwe kabinet deze nieuwe gedachte gestalte zal krijgen door middel van een herstructurering van de departementale organisatie.

Afgezien van het principiële bezwaar, dat wij reeds ontvouwden, moet om nog andere redenen verzet aangetekend worden. Een en ander leidt maar al te gemakkelijk tot een desintegratie van het gemeentelijk beleid.

Een maatschappelijk contactorgaan, dat de meerkantigheid van het particuliere organisatiepatroon zo breed en getrouw mogelijk weerspiegelt en dat zich bezig gaat houden met een lange lijst van gemeentelijke activiteiten, is eenvoudigweg een schaduw-gemeenteraad.

De wensdroom van Maatschappelijk Werk raakt de positie van de gemeenteraad — de op democratische wijze gekozen vertegenwoordiging van de burgerij — in de kern.

Men stelle het zich een ogenblik voor: de raad en die schaduwraad,

met name in een niet al te grote, nog overzichtelijke gemeenschap.

Men heeft bepaald niet veel fantasie nodig om te voorspellen wat voor „fraais” er uit het functioneren van zulk een doublure kan groeien.

Wij zien de neerslag daarvan al in het plaatselijk nieuwsblad.

Moet de waardevolle inbreng, die het particulier initiatief kan leveren, dan maar onbenut blijven?

Natuurlijk niet.

Er bestaan wegen en middelen genoeg om die tot zijn recht te doen komen.

Maar, zal men tegenwerpen, dat komt dan toch ongecoördineerd bij het gemeentebestuur binnen.

Het gaat niet om kwesties van maatschappelijk werk, volksgezondheid, volkshuisvesting enz. Ieder op zich, zeggen de voorstanders van de nieuwe koers.

Het nieuwe in onze visie is, dat wij aandacht vragen voor de samenhang der dingen, voor het totale welzijnsbeleid.

Het gaat om een structureel beleid, dat tot nu toe nimmer systematisch de aandacht heeft gehad, zei minister Klompé in haar slotwoord te Vlissingen. Wij bestrijden dit. Het is een onbewezen stelling, die de Nederlandse gemeentebesturen onrecht doet.

Het is de centrale taak van het gemeentebestuur — en van haar alleen! — het is de grote charme van het te mogen besturen in de publieke dienst om alle te behartigen belangen, ook alle voorgebrachte wensen en verlangens, op evenwichtige, op geëvenredigde wijze te kanaliseren binnen het stroombad van het financieel verantwoorde.

Er is geen sprake van, dat er in Nederland op hap-en-snap wijze bestuurd zou worden. Wie dat als argument onder een maatschappelijk contactorgaan wil schuiven, deelt aan de Nederlandse gemeentebestuurder een onverdiend testimonium paupertatis uit. Neen, laten wij in dit ons land de dingen maar niet ingewikkelder gaan maken dan ze toch al zijn.

De grote gemeenten kennen hun interdisciplinaire contacten tussen de verschillende diensten, er ligt in bestuurlijk Nederland een groot aantal communicatiebruggen tussen maatschappelijke verbanden en de overheid, ieder rechtgeaard gemeentebestuurder is er bij de voortduur op gespitst om zijn persoonlijke contacten met dat stukje van de samenleving waarvoor hij bestuurlijk verantwoordelijkheid draagt, zo veel mogelijk te cultiveren.

Wanneer men de harmonisering — noodzakelijk voor het totale structuurbeleid — geheel of ten dele weghaalt bij het enige instituut, dat de exclusieve opdracht heeft de publieke gerechtigheid te bestellen, dan verparticulariseert men het publiek domein.

Ook in deze gaat het om een getrouw zich voegen naar de gestelde ordonnantiën.

HET RECHTSKARAKTER VAN DE ZIEKENFONDSVERZEKERING IN GEDING

DOOR

DR. J. F. RANG

1. Het ontwerp-Ziekenfondswet, door minister Veldkamp in augustus 1962 bij de Staten-Generaal ingediend, heeft tal van reacties uitgelokt. Zo sprak de Federatie van door Verzekerden en Medewerkers bestuurde Ziekenfondsen op 22 december 1962 tijdens de algemene vergadering uit, dat het door de minister gekozen uitgangspunt voor een wettelijke regeling van het gehele ziekenfondswezen, n.l. dat de verplichte verzekering het karakter draagt van een verplichte sociale verzekering, niet kan worden aanvaard, omdat de doelstelling van het ziekenfondswezen rechtstreeks is gericht op de gezondheidszorg.

Deze visie is door A. C. Drogendijk in een aantal artikelen nader toegelicht en uitgewerkt¹⁾. Ook hij meent, dat het uitgangspunt van de minister onaanvaardbaar is. Verschillende van de door hem gebruikte argumenten zijn m.i. echter juridisch aanvechtbaar, terwijl de door hem gebezigde terminologie niet vlek-vrij is. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat Drogendijk zonder meer naar de conclusie van de Federatie heeft toegeschreven, dat de doelstelling van het ziekenfondswezen rechtstreeks is gericht op de gezondheidszorg. Deze doelstelling is evenwel in het geheel niet in het geding. Ten onrechte wordt gedacht, dat het rechtskarakter van de ziekenfondsverzekering doelstelling en taak van het ziekenfondswezen aantast. Eventuele kritiek moet dan ook niet tegen het rechtskarakter worden gericht, maar tegen de rechtsgrond, welke het uitgangspunt vormt voor de noodzakelijk geachte revisie van het ziekenfondsbestel.

2. Het omstreden wetsontwerp wordt gekenmerkt door een legalisering en coördinering van wat er reeds aan ziekenfondsrecht bestaat, terwijl voorts een achttal principiële wijzigingen worden voorgesteld. Dit ontwerp kan niet los worden gezien van het advies door de minister aan de S.E.R. gevraagd over een voorziening t.b.v. de zware geneeskundige risico's (de chronisch zieken, de lichamelijke en/of geestelijke gehandicapten enz.). Bezien moet worden of een wettelijke verzekering van verplegingskosten en een wettelijk vastgestelde uitkering voor levensonderhoud mogelijk is in de vorm

¹⁾ *Ziekenfondswet: Uitgangspunt moet afgewezen worden* in *Trouw* van 20 december 1962; *Enkele kanttekeningen bij het ontwerp Ziekenfondswet in Geloof en Wetenschap* 1963, blz. 21—35; *Is een ziekenfonds een sociale verzekering of een orgaan van zorg voor de volksgezondheid?* in *Antirevolutionaire Staatskunde* 1963, blz. 117—121.

In *Trouw* van 31 januari 1963 reageerde ik op het eerste artikel van Drogendijk onder de titel: *Ziekenfondswet in discussie: Moet uitgangspunt worden afgewezen?* Op het derde artikel reageerden G. A. Lindeboom en J. van Viegen in *Antirevolutionaire Staatskunde*, 1963, blz. 224—229 en 229—232.

van een volksverzekering. Uiteraard zal dit invloed hebben op de ziekenfondsverzekering, want de vraag dringt zich in dat geval op, of de ziekenfondsverzekering dan niet tot een — zij het wellicht beperkte — volksverzekering moet worden omgebouwd. Aangezien het veel tijd zal vergen een en ander wettelijk te regelen, heeft minister Veldkamp gemeend reeds nu enkele veranderingen in het ziekenfondsbestel te moeten aanbrengen, teneinde vertraging te voorkomen. Het door hem ingediende wetsontwerp moet daarom als een overgangsmaatregel worden gezien.

Wie gekant is tegen een dergelijke ontwikkeling, zal de motieven welke hiertoe aanleiding geven, moeten bestrijden. Maar liggen deze motieven niet juist op het terrein van de volksgezondheid? Want noch de ziekenfondsen noch de verzekeringsmaatschappijen zijn in staat of bereid deze zware risico's te accepteren, zodat de overheid vroeg of laat wel zal moeten ingrijpen. Over deze problemen laat Drogendijk, die de doelstelling van het ziekenfondswezen zo gaarne verdedigt, zich echter niet uit.

3. Nu het rechtskarakter van de ziekenfondsverzekering discussiabel is gesteld, moet de vraag worden beantwoord, wat onder een sociale verzekering wordt verstaan. Levenbach heeft in 1947 een definitie gegeven, welke definitie door Drogendijk is geciteerd: „Onder sociale verzekeringen in de ruimste zin is te verstaan het geheel van instellingen of maatregelen, welke beogen aan personen, die tot een bepaalde groepering van economisch zwakkeren behoren, recht op een zekere prestatie te verschaffen in geval van intreden van omstandigheden, welke voor hen allen als mogelijkheid dreigen en welke tot gevolg hebben, hetzij dat hun inkomen (met name in verband met hun arbeid) ophoudt of vermindert, hetzij dat voor hen zeer moeilijk te dragen uitgaven noodzakelijk worden, hetzij beide”²⁾.

Tegen deze omschrijving zijn enkele bezwaren in te brengen. De kring van de verzekerden wordt in de definitie beperkt tot de economisch zwakkeren. Deze beperking heeft met het juridisch begrip sociale verzekering echter niets van doen, wel met de rechtsgrond. Voorts wordt niet tot uitdrukking gebracht, waaraan het recht op een voorziening zijn ontstaan heeft te danken. M.a.w.: de premieplicht komt niet voor. In 1953 heeft Levenbach een verbeterde definitie gegeven: „De sociale verzekering is het geheel van instellingen of maatregelen, welke ten behoeve van een aan die maatregelen anterieure groepering personen een vooraf bepaald recht op een voorziening verschaffen in geval van intreden van hun persoon betreffende omstandigheden, welke hen als mogelijkheid kunnen treffen en bij welker intreden een voorziening wenselijk is”³⁾.

Het bezwaar tegen deze definitie is, dat ook hierin de premieplicht als essentieel element niet voorkomt, hetgeen in strijd is met het juridisch karakter van de sociale verzekering. Wil er nog sprake zijn van verzekering dan zal het recht op een voorziening gebaseerd moeten zijn op een plicht tot premie-betalen. Want die juridische band tussen recht en plicht is voor

²⁾ M. G. Levenbach, *Sociale Zekerheid in Sociaal Maandblad*, 2e jaargang blz. 261. Bij deze definitie plaatst Levenbach de navolgende opmerking: Deze definitie, welke in vele jaren van college geven aldus is bijgeslepen, is ongetwijfeld vrij omslachtig en zal zonder voorafgaande inleiding voor degenen, die met de materie nog geheel onbekend is, niet onmiddellijk doorzichtig wezen.

³⁾ M. G. Levenbach, *Sociale Verzekering*, in *Nederlands Bestuursrecht*, deel 2, Alphen aan den Rijn, 1953, blz. 781.

iedere verzekering, dus ook voor de sociale, essentieel. Het door Levenbach gebruikte argument⁴⁾, dat het een kwestie is van doelmatigheid, economische mogelijkheid en psychologie, of een verzekerde premie betaalt of niet, behoort niet bij het formuleren van het rechtskarakter te worden geplaatst, maar bij het opstellen van de rechtsgrond, omdat dit een vraag is van politiek-sociale en niet van juridische aard. T.a.v. de juridische band tussen premie en uitkering moet nog worden opgemerkt, dat deze band bij de private verzekering een andere is dan bij de sociale verzekering. Bij de private verzekering is er sprake van risico-overdracht tegen premievergoeding op basis van een contractuele verhouding waarbij het accent valt op de vrije wil van beide partijen. Bij de sociale verzekering daarentegen gaat het om een risico-overdracht tegen premievergoeding op basis van een verhouding van publiekrechtelijke aard⁵⁾.

4. In feite is Drogendijk in zijn artikelen aan deze problematiek voorbij gegaan. Wel citeert hij Levenbach, maar hij vermeldt alleen de definitie van 1947. Dit is des te storender omdat ik in mijn artikel in *Trouw* hierop heb gewezen.

5. Bij het formuleren van het begrip sociale verzekering is als belangrijke vraag naar voren gekomen, of ook het doel van deze verzekering in de definitie moet worden vermeld. Deze doelstelling wordt vaak omschreven als het bevorderen van een redelijke bestaanszekerheid. Ook wordt gesproken over maatschappelijke zekerheid. Met deze termen ben ik niet gelukkig omdat zij meer doen vermoeden dan wat met de sociale verzekering kan worden bereikt. Anderzijds — Van Rhijn heeft daar terecht op gewezen⁶⁾ — heeft het woord bestaanszekerheid het bezwaar, dat hierbij onwillekeurig wordt gedacht aan een noodzakelijk minimum dat nodig is voor het in stand houden van het naakte bestaan. Beter is het te spreken over sociale zekerheid, waarbij moet worden bedacht, dat deze zekerheid ook nog op andere manieren kan worden bevorderd⁷⁾.

Het concrete resultaat van het middel sociale verzekering kan tweërlei zijn: enerzijds de geldelijke uitkering, anderzijds de uitkering in natura. Beide mogelijkheden zijn in overeenstemming met de gegeven definities. De vraag is gerezen of het hiermede is gezegd. Van Rhijn stelt, dat het niet alleen om een stoffelijke verbetering gaat, maar ook om een psychologisch vraagstuk dat rekening houdt met menselijke neigingen, gevoelens en reacties. De vormen van sociale zekerheid kunnen bij een toenemende sociale ontwikkeling worden verruimd, waarmede een breder perspectief wordt geboden⁸⁾. Bij Levenbach en bv. ook bij de minister van Sociale

4) Levenbach, *Sociaal Maandblad* t.a.p. blz. 262.

5) N.a.v. de verplichte ziekenfondsverzekering merkt Lindeboom t.a.p. blz. 228, op, dat deze verzekering het vrijwillige fundament mist, maar een dwang is, heilzaam voor velen, ondraaglijk voor verscheidenen. Deze laatste kwestie heeft bij de A.R.P. altijd in het middelpunt van de belangstelling gestaan. Men raadplege bv. Joh. Scheurer, *Verplichte Verzekering en de Anti-Revolutionaire Partij*, Ac. pr. V.U., Amersfoort, 1931. Over ditzelfde onderwerp, maar dan vanaf 1931 tot heden, zou een boeiende dissertatie kunnen worden geschreven.

6) A. A. van Rhijn, *Sociale Zekerheid*, Amsterdam 1947, blz. 2.

7) Van Rhijn, t.a.p. blz. 5.

8) Van Rhijn, t.a.p. blz. 2.

Zaken⁹⁾, wordt de kern van de definitie gevormd door de inkomstencompensatie, nl. de vervanging van inkomsten die uitblijven ten gevolge van ziekte enz., alsmede de vervanging van inkomsten welke voor moeilijk te dragen uitgaven noodzakelijk zijn, zoals bv. medische behandeling. Levenbach heeft dit in zijn tweede definitie samengevat als het recht op een voorziening „in geval van intreden van hun persoon betreffende omstandigheden welke hen als mogelijkheid kunnen treffen en bij welke intrede een voorziening wenselijk is”. Van Esveld meent, dat de omschrijving hiermede niet is uitgeput. Het gaat ook om een geestelijke compensatie door middel van het handhaven van de psychische onafhankelijkheid in verband met het wegnemen van wat men tegenwoordig de vrees voor gebrek noemt¹⁰⁾. Ik ben het er mee eens dat het psychische element in voortdurende mate van groot gewicht blijkt te zijn, maar dat wil nog niet zeggen dat het daarom in een juridische definitie thuis hoort, omdat anders het terrein van het motief (de rechtsgrond) van de regeling wordt betreden. Van Esveld stelt tegenover deze opvatting, dat het instandhouden van de geestelijke krachten net zo min een zedelijk motief kan worden genoemd als het compenseren van weggefallen inkomsten. Is bij de materiële compensatie het verstrekken van geldelijke uitkeringen het rechtsfeit en het vermijden van economische nood het motief, bij de geestelijke compensatie is het instandhouden van de psychische krachten en de geestelijke weerstand het rechtsfeit en het vermijden van morele depressie en geestelijke verslappening het motief¹¹⁾. Aan de rechtsfilosofen laat ik gaarne over te beoordelen, of hier op een juiste wijze gebruik wordt gemaakt van de begrippen rechtsfeit en zedelijk motief. Ik wil volstaan met de opmerking dat in dit betoog het verschil tussen middel, doel, motief, rechtsgrond en gevolg wordt veronachtzaamd. Zo wordt bv. de indruk gewekt, alsof het zedelijke motief voor de rechtsgrond voldoende is. Hoewel uiteraard van meetaf aan — men leze er de Handelingen van de Staten Generaal maar op na — gehamerd is op het psychische element, is het onjuist te doen alsof het directe doel van de sociale verzekering van psychische aard is. De doelstelling van iedere verzekering is het verschaffen van een recht op een voorziening. Door deze voorziening verkrijgt de rechthebbende een gevoel van zekerheid. Of men de verzekering nu sluit om dat gevoel als gevolg van de voorziening dan wel om die voorziening zelf, is voor de vaststelling van het begrip verzekering irrelevant. Het is echter wel van belang bij het vaststellen van de rechtsgrond.

6. Een zelfde discussie kan zich ontwikkelen over de wijze waarop de sociale verzekering wordt uitgevoerd. Bij het rechtskarakter gaat het alleen om de juridische omschrijving; de uitvoering is een kwestie van economische organisatie. Daarbij kunnen principiële overwegingen een rol spelen, maar die zijn niet van specifiek juridische aard. Ook de juridische structuur van het uitvoerend orgaan is in dit verband niet interessant. Lindeboom vraagt zich af, of het bij de bestaande verplichte ziekenfonds-

9) G. M. J. Veldkamp, *Individualistische karaktertrekken in de Nederlandse sociale arbeidsverzekering*, Ac. pr. K.E.H. Tilburg, Alphen aan den Rijn, 1949, blz. 13 e.v.

10) N. E. H. van Esveld, *Het rechtskarakter onzer sociale verzekering in Sociaal Maandblad*, 5e jaargang, blz. 233.

11) Van Esveld t.a.p. blz. 234.

verzekering en de huidige organisatie van ziekenfondswezen is vol te houden, dat de organisatie van privaatrechtelijke aard is¹²⁾). Van Viegen geeft daarop een bevestigend antwoord¹³⁾). Ik ben het hiermee eens. Onder de ziekenfondsen bevinden zich enkele semi-publiekrechtelijke instellingen, N.V.'s, coöperatieve verenigingen, stichtingen en onderlinge waarborgmaatschappijen. Uiteraard wordt door de staat op de ziekenfondsen toezicht uitgeoefend, maar dit toezicht tast op geen enkele wijze de juridische structuur aan.

7. Stelde ik dat de sociale verzekering een van de middelen is tot bevordering van de sociale zekerheid, dit middel kan ook andere doeleinden dienen. Ik denk daarbij aan de bevordering van de volksgezondheid zoals dit geschiedt bij de revalidatie ingevolge de ongevallenwetten. Van Viegen merkt op, dat Drogendijk tussen de bestaanszekerheid en de volksgezondheid een tegenstelling suggereert die niet bestaat¹⁴⁾). Inderdaad, bestaanszekerheid en volksgezondheid staan niet tegenover elkaar als strijdige begrippen, maar het zijn wel verschillende begrippen die elkaar niet dekken. Ik ben het daarom niet eens met Van Viegen wanneer hij poneert, dat de kosten van de gezondheid behoren tot de kosten van het bestaan. Ik moge er in dit verband op wijzen, dat de kosten van het bestaan iets anders is dan de bestaanszekerheid; vervolgens: dat het slechts om dat stukje bestaanszekerheid gaat dat door de sociale verzekering wordt bevorderd; tenslotte: dat de volksgezondheid elementen bevat welke met de bestaanszekerheid weinig of niets van doen hebben.

8. Toetsing van de argumenten van Drogendijk aan vorenstaande beschouwingen leidt tot de navolgende conclusies:

a. „De ziekenfondsverzekering is geen sociale verzekering maar een collectieve verzekering”.

Hier wordt een verkeerd onderscheid gemaakt. Een private verzekering kan individueel en collectief zijn; dit zelfde geldt voor de sociale verzekering. M.a.w.: het begrip collectieve verzekering staat niet tegenover het begrip sociale verzekering in zijn andersoortige begrippen. Vandaar ook dat de opmerking van Lindeboom, dat de ziekenfondsverzekering voor 1941 een collectieve verzekering was¹⁵⁾, niet geheel juist is te noemen. Natuurlijk is er bij iedere verzekering een collectiviteit van verzekerden nodig, anders kan de verzekeraar het risico nooit dragen. Zo bezien is dus de ziekenfondsverzekering wel een collectieve verzekering. Dit begrip collectiviteit is evenwel niet in het geding. Het gaat niet om de collectiviteit bezien vanuit de economische positie van de verzekeraar, maar vanuit de sociale positie van de verzekerden.

b. „De ziekenfondsverzekering is geen sociale verzekering èn omdat de hulp in natura en niet in geld wordt gegeven èn omdat deze hulp het gehele gezin gerardeert”.

Dit is juridisch onhoudbaar. Noch in de definitie van de private verzekering, noch in die van de sociale verzekering kan hiervoor houvast

12) Lindeboom, t.a.p. blz. 228.

13) Van Viegen, t.a.p. blz. 231.

14) Van Viegen, t.a.p. blz. 231.

15) Lindeboom, t.a.p. blz. 227.

worden gevonden. Voor het begrip verzekering is het onverschillig, op welke wijze er wordt uitgekeerd. Evenmin bestaat er een beperking t.a.v. de gezinsleden. Men denke aan de weduwen- en wezenrente.

c. „Het ziekenfonds is geen verzorgingsinstituut, maar bemiddelt in die zorg”.

Dit heeft met het rechtskarakter van de ziekenfondsverzekering niets te maken. Hetzelfde geldt voor het betoog over de relatie tussen fonds en verzekerden.

d. „Het verzekeringselement staat primair ten dienste van de volksgezondheid en niet ten dienste van de bestaanszekerheid”.

Dit is onjuist gesteld, omdat het ene wordt gedaan en het andere niet nagelaten. Het zelfde geldt voor de opmerking dat het gebouw van het ziekenfondswezen niet op het terrein van de sociale verzekering staat maar op het terrein van de volksgezondheid, dit is niet terzake doende.

e. „Bij een fonds gaat het principieel om individuele geneeskundige behandeling, dus om particuliere, private belangen en niet om gemeenschapsbelangen”.

Dit doet veronderstellen, dat bij de sociale verzekering nimmer individuele belangen een rol spelen. Hoe zit het dan met de geneeskundige behandeling ingevolge de ongevallenwetten? Iets anders is, of bedoelde individuele belangen bij het opleggen van de verzekeringsplicht voldoende tot hun recht komen, maar dat is hier niet in het geding.

f. „Het fonds is een instelling met de verzekeringsvorm als middel en niet als doel”.

Dit doet veronderstellen dat zij die de ziekenfondsverzekering wel als sociale verzekering zien, de verzekeringsvorm als doel beschouwen. Dit is juridisch onhoudbaar. Een verzekering kan nooit een doel op zich zijn, maar is altijd een middel ¹⁶⁾. Vandaar ook dat de opmerking van Drogendijk, dat de fondsen naar hun doel gerekend behoren tot het terrein van de volksgezondheid en naar het middel gerekend, tot het terrein van de sociale verzekering, irrelevant is. Overigens is dit laatste in overeenstemming met het uitgangspunt van de minister, welk uitgangspunt door Drogendijk in een ander verband principieel van de hand wordt gewezen.

g. „De publiekrechtelijke taak heeft het wezen van het fonds niet dermate aangetast, dat hierdoor het karakter zou zijn veranderd”.

Zoals gezegd heeft de taak van het fonds niets van doen met het rechtskarakter van de verzekering.

9. Rest mij thans nog de vraag te beantwoorden, wat het rechtskarakter van de ziekenfondsverzekering is. Het Ziekenfondsbesluit 1941 kent twee groepen verzekerden: de verplicht en de vrijwillig-verzekerden. De verplicht-verzekerden zijn de verplicht-verzekerden ingevolge de Ziektewet en de met deze verzekerden ingevolge de Ziektewet gelijkgestelden. Ex art. 2 hebben zij het recht inschrijving als verzekerde te eisen en moeten zij ook door het fonds worden ingeschreven, ongeacht de vraag, of zij bv. ziek zijn of niet. De vrijwillig-verzekerden zijn niet verzekeringsgerechtigd, zodat het fonds hen ook op andere gronden dan het overschrijden van de welstandsgrens mag weigeren. Ingevolge art. 10 van het Tweede Uitvoe-

¹⁶⁾ Vgl. wat Kuyper hierover schreef in *De Gemeene Gratie*, Kampen, 4e onveranderde druk, deel II, blz. 578 e.v.

ringsbesluit is ieder fonds verplicht in zijn statuten of reglementen een inkomensgrens vast te stellen boven welke geen verzekerden worden toegelaten, zulks met inachtneming van art. 3 lid 1 van het Ziekenfondsbesluit (in welk artikel is vastgelegd, dat de inkomensgrens voor de verplicht-verzekerden niet lager mag worden gesteld dan bij of krachtens de Ziektewet is bepaald). Uit deze regeling vloeit voort, dat ook de kring van de vrijwillig-verzekerden is beperkt. De rechten, de omvang van de verzekering en de aanspraken zijn summier omschreven in de art. 4, 5 en 6 Ziekenfondsbesluit. De andere artikelen zijn gewijd aan de premieheffing en het Staatstoezicht. Dit laatste is geregeld in de Wet op de Ziekenfondsraad 1947; de verstrekkingen zijn nader uitgewerkt in het Tweede Uitvoeringsbesluit, terwijl het Derde Uitvoeringsbesluit bepalingen bevat inzake de vrije artskenus, de toelating van medewerkers enz. Twee conclusies meen ik te mogen trekken:

a. de ziekenfondsverzekering is voor de verplicht-verzekerden en hun gezinsleden (de zgn. indirect-verzekerden) een sociale verzekering. De verzekering voldoet aan de criteria welke in het voorgaande zijn gesteld.

b. de ziekenfondsverzekering is voor de vrijwillig-verzekerden geen sociale verzekering, omdat de verzekering niet wordt afgedwongen. Wel bevat de verzekering vele aspecten van de sociale verzekering. Bv.:

1. de kring van de verzekerden is sociaal bepaald;
2. er is een vergaand staatstoezicht;
3. de rechten en plichten zijn wettelijk vastgelegd;
4. middel en doel zijn gelijk aan die van de verplichte verzekering als sociale verzekering.

10. Het sub 9 ingenomen standpunt vereist op twee punten een nadere toelichting.

a. De ziekenfondsverzekering is voor de vrijwillig-verzekerden geen sociale verzekering, omdat er geen verhouding van publiekrechtelijke aard bestaat tussen fonds en verzekerde.

Deze visie lijkt in strijd met de praktijk. Immers, de verzekering krachtens de Ouderdomswet 1919 wordt ook beschouwd als sociale verzekering, hoewel het om een vrijwillige verzekering gaat die niet beperkt is tot de loonarbeiders. Juist omdat deze regeling een verplicht karakter mist, kan m.i. niet worden volgehouden dat het om een sociale verzekering gaat¹⁷⁾.

b. Bij de uitvoering van het Ziekenfondsbesluit is diverse malen de vraag gerezen, of het fonds verpleging kan weigeren aan een verplicht-verzekerde, als er sprake is van schuld van een aansprakelijke derde; zo neen, of het fonds dan een verhaalsrecht op deze derde heeft. De algemene opvatting is, dat het fonds een dergelijk weigeringsrecht niet bezit, omdat er geen beperkingen zijn aangebracht in de prestatie-verplichting van het fonds. De Hoge Raad heeft in zijn arresten van 13 maart 1959 en 9 december 1960 echter wel het regresrecht van de fonden erkend¹⁸⁾. Deze uitspraken zouden kunnen worden aangevoerd tegen de visie, dat de verplichte ziekenfonds-

17) Vgl. A. N. Molenaar, *Arbeidsrecht*, 2e deel B: Het geldende recht, Alphen aan den Rijn, 1958, blz. 1843.

18) H. R. 13 maart 1959, N. J. 1962 nr. 338 en H. R. 9 december 1960, N. J. 1962 nr. 339.

verzekering een sociale verzekering zou zijn¹⁹⁾). Want de Hoge Raad stelt nadrukkelijk, dat het karakter van de verzekering op de voet van het Ziekenfondsbesluit — welke wel dient te worden onderscheiden van de verzekering ingevolge de Ziektewet — wordt miskend, wanneer geoordeeld wordt, dat men bij de verplichte verzekering tegen ziekte te maken heeft met een publiekrechtelijke sociale voorziening en niet met een verzekerings-overeenkomst als bedoeld in art. 246 Wetboek van Koophandel²⁰⁾). M.i. heeft ook de Hoge Raad in deze arresten het rechtskarakter van de verplichte ziekenfondsverzekering miskend, want er bestaat een groot verschil tussen een sociale voorziening en een sociale verzekering. Overigens is er vanuit formeel-juridisch oogpunt geen bezwaar tegen de opvatting van de Raad inzake het regresrecht, maar er zal een andere motivering voor moeten worden gegeven.

Aangezien de sociale verzekering in wezen uit de private verzekering is ontstaan, is het mogelijk dat bepaalde privaatrechtelijke regelingen ook van toepassing zijn bij de sociale verzekering, voorzover zij althans of niet uitdrukkelijk in de wettelijke regeling zijn uitgesloten, of naar hun aard niet in strijd zijn met de publiekrechtelijke verhouding tussen verzekerde en bv. een fonds. Daar dit bij de ziekenfondsverzekering niet het geval is, kan hierin bezwaarlijk een argument worden gevonden tegen het door mij ingenomen standpunt.

¹⁹⁾ Vgl. L. Roeleveld, in *Ambt en Plicht*, 7e jaargang blz. 358.

²⁰⁾ E.e.a. was voor L. M. J. Groot aanleiding aan zijn dissertatie (handelend over de prijsvorming van ziekenhuisdiensten) de stelling toe te voegen, dat door de uitspraken van de Hoge Raad de behoefte aan een codificatie van de typische rechtsverhoudingen op dit terrein in een ziekenfondswet nog eens duidelijk naar voren is gebracht.

BINNENLANDS OVERZICHT

DOOR

H. ALGRA

Wij hebben dit voorjaar de periodieke verkiezing gehad van de Tweede Kamer en aan zulke verkiezingen schijnt vanzelfsprekend vast te zitten de formatie van een nieuw kabinet. Ook dan, als de uitslag van die verkiezingen niet onduidelijk wijst in de richting van bestending van het tot nu toe gevoerde beleid. De lijst van ministeries in *Parlement en Kiezer* noemt dan ook regelmatig als reden van aftreden: ontslagaanvraag bij het einde der parlementaire periode. Het kabinet dient dan die aanvraag in, de dag vóór de verkiezingen.

Vroeger was dat anders: in 1901, 1905 en in 1913 volgde de ontslagaanvraag *na* de verkiezingen, omdat het zittend kabinet geen meerderheid meer had in de Tweede Kamer. Het kabinet-Mackay vroeg in 1891 weliswaar ontslag vóór de verkiezingen, maar het ontslag werd niet eerder verleend dan nadat de verkiezingen hadden uitgewezen, dat de coalitie in de minderheid was geraakt. Eigenaardig was de gang van zaken in 1922. De coalitie behaalde een ruime meerderheid en het kabinet Ruys de Beerenbrouck zag daarom geen reden ontslag te vragen. Toen evenwel bleek, dat H.M. de Koningin er prijs op stelde, de fractie-voorzitters te horen, vroeg het ontslag, maar kwam, nadat de fractievoorzitters waren gehoord, weer terug; op een program, waarover intens overleg met de fracties was geweest. Toen de verkiezingen in 1909 een ruime meerderheid voor de coalitie opleverden, bleef het ministerie-Heemskerk zitten. Maar het kon dat ook zonder bezwaar doen, omdat het stembusakkoord tussen de ge-coaliseerde partijen duidelijk het behoud van het zittende kabinet als doelstelling van de verkiezingsstrijd voorop stelde.

De meer en meer gebruikelijke praktijk, om vóór de verkiezingen de ontslagaanvraag in te dienen, heeft een goede zin, wanneer het betreft een extra-parlementair kabinet. De extra-parlementaire kabinetten Cort van der Linden en De Geer hebben dan ook resp. in 1918 en in 1929 voor de verkiezingen ontslag gevraagd, omdat de taak van het kabinet met de verkiezing was beëindigd. Het ging plaats maken, opdat er weer een parlementair kabinet zou kunnen komen.

Het kabinet De Quay was niet parlementair in de meest strikte zin, die aan dit woord kan worden gehecht. Het had geen binding met de fracties; er was geen overeenstemming bereikt over een program. De fracties stonden vrij en hebben dit ook duidelijk gezegd.

Daarom is ook moeilijk vol te houden, dat dit kabinet de inzet vormde van de verkiezingen. Wel werd door de vier partijen, door de ene meer dan door de andere, er de nadruk op gelegd, dat men voortzetting wenste van het door dit kabinet gevoerde beleid. Soms werd daarbij de over-

bodige opmerking gemaakt: behoudens wenselijke correcties. Ook tijdens zijn bestaan corrigeert een kabinet zijn beleid; het moet kunnen bijsturen, om de koers te behouden.

In negatieve zin was dit beleid evenwel zeer in het geding. De P. v. d. A. heeft nl. niet alleen als oppositie gefungeerd in de afgelopen vier jaren, maar ook duidelijk en soms fel in de verkiezingscampagne vooropgesteld, dat zij een grondige verandering van beleid wilde. Zouden de socialisten na de verkiezingen zitting willen nemen in een kabinet? Het antwoord was duidelijk: alleen als er een ander beleid zou komen. Het gevoerde beleid werd gewraakt. Er zou heel wat rode wijn in het water moeten worden gedaan — aldus de heer Suurhoff — wil de P. v. d. A. regeringspartij worden. Heel de propaganda was een duidelijk appèl op het volk, zich uit te spreken voor een andere politiek. Het rapport van de Wiardi Beckmanstichting *Om de kwaliteit van het bestaan* was in dit opzicht duidelijk. Het wilde een principieel andere aanpak van de vraagstukken, een socialistische aanpak. Voorts heeft de P. v. d. A. een boekje uitgegeven, getiteld *Voortgezet gesprek*, waarin door Gereformeerde leden van de P. v. d. A. de doorbraak opnieuw wordt verdedigd. Daarin wordt van het beleid van de laatste jaren gezegd, dat het onjuist was, blijkens:

- „— een pijnlijk falen t. a. v. de hulp aan ontwikkelingsgebieden,
- een liberaal, om niet te zeggen a-sociaal, woningbeleid,
- een onrechtvaardig, en onwezenlijk loonbeleid,
- een steeds meer achter raken van de overheidssector (N.S., P.T.T., wegenbouw, ruimtelijke ordening enz.),
- het gewild of ongewild bevorderen van een typisch kapitalistisch klimaat (loslaten van de prijsbeheersing van de landbouwgronden, huurverhogingen zonder enig ingrijpen in de bouwkosten, onvoldoende beheersing van het peil van de investeringen, onvoldoende prijsbeheersing, enz.),
- een ondermijning van de positie van de vakbeweging en een bederf van de sfeer, die nodig is voor een goede samenwerking tussen overheid en bedrijfsleven” (blz. 16).

Deze opsomming vraagt als het ware om een zeer kritische behandeling en het is niet moeilijk aan te tonen, hoeveel onwaarheid en onbillijkheid er in steekt. Maar daar gaat het niet om. Geen enkele propagandist van de P. v. d. A. zal kunnen ontkennen, dat hij in déze opsomming terugvindt, wat zijn partij in de pers, voor de radio en door middel van de televisie dag in dag uit in vele toonaarden heeft gezegd. Het was dus helemaal mis met het beleid van het kabinet De Quay, *speciaal wat de sociale politiek betreft*, en de socialisten hadden een ander beleid. Dat was hun propaganda tégen het kabinet De Quay.

De uitslag van de verkiezingen was voor de socialisten niet minder dan schokkend. Alles wijst er op, dat zij op een overwinning hadden gerekend, maar het werd een verlies van 5 zetels. Deze socialistische nederlaag was indirect een overwinning voor het kabinet De Quay. Dr. Vondeling heeft dan ook toegegeven, dat zijnerzijds weinig bezwaar zou kunnen zijn gemaakt tegen een heroptreden van een — zonodig enigszins gereconstrueerd — kabinet De Quay.

Het is evenwel geheel anders gelopen. En de formatie heeft weer zoveel

voeten in de aarde gehad, dat de mensen er kriebelig onder werden.

Nu is die lange tijdsduur niet eens zo abnormaal. Wij hebben het erger gekend. In 1956 moest in de Troonrede op de derde dinsdag in september nog worden geconstateerd, dat het nieuwe kabinet niet klaar was. Het kon eerst optreden op 13 oktober. De heer De Kort heeft bij het debat over de regeringsverklaring enigszins omstandig verteld, hoeveel formateurs en informateurs er toen wel aan het werk zijn geweest. Het was niet zo vreemd, dat juist hij dat deed.

Nu is er een factor, die bij alle kritiek op de gang van zaken niet over het hoofd mag worden gezien. In 1891 en in 1901 behaalde de „rechterzijde” de meerderheid in de Tweede Kamer. Het lag voor de hand, dat zij, als aaneengesloten meerderheidsgroepering, de basis werd voor het nieuwe kabinet. Maar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging heeft hier verandering gebracht. Er zijn geen samenwerkende partijen meer *bij de stembus*. Elke partij trekt op onder eigen banier en met een eigen program. En het is praktisch uitgesloten, dat één partij de meerderheid in de Tweede Kamer zou halen. De socialisten hebben na de bevrijding een ogenblik gedacht, dat er in Nederland een zo radicale verandering zou komen op politiek gebied, dat we zoiets als het Engelse partijensysteem zouden krijgen. In elk geval hebben sommigen hunner toen uitgesproken, dat de een of andere keer de P. v. d. A. in de nabije toekomst de meerderheid in de Staten-Generaal zou behalen. Dat is een illusie gebleken. En al is er een enkele keer bij dit stelsel van evenredige vertegenwoordiging een verschuiving die indruk maakt, een politieke aardverschuiving als men soms in het buitenland meemaakte, is hier ondenkbaar.

Er komt nog een andere factor bij. Er zijn vele combinaties mogelijk in Nederland, met beurtelings een of meer partijen in de oppositie — behalve de K.V.P. Zij is er, zoals de zaken nu liggen, in elk geval bij. Dat geeft aan deze partij enerzijds een sterke machtspositie, maar maakt aan de andere kant, dat zij zich niet graag vastpint op één mogelijkheid. Zij heeft als het ware van nature meer dan een ijzer in het vuur. Zo zagen wij een vrijwel zuiver rooms-rood kabinet, een vierpartijen-kabinet met de K.V.P. als sterkste partner; we zagen combinaties met de A.R. en de C.H. met of de liberalen, of de socialisten in de oppositie. De nederlaag van de socialisten maakte déze keer de positie van de K.V.P. nog sterker. Zij had het helemaal en alleen voor het zeggen of de P. v. d. A. er bij zou zijn of niet. Theoretisch kon zij een rooms-rood kabinet bevorderen met de socialisten echt op het tweede bankje, of een kabinet met socialisten en nog een of twee groeperingen. Maar welke mogelijkheid de voorkeur zou hebben bij de K.V.P., dat hing voor een deel af van de verhoudingen binnen die partij. Want de eensgezindheid was niet groot. Sommigen wilden de socialisten er graag weer bij hebben, om een radicalisering van die partij te voorkomen, die bij voortgezette oppositie, vooral als de sociale onrust groter zou worden, zou kunnen dreigen. Een min of meer pastoraal motief dus. Anderen, die zich de stembusstrijd beter herinnerden of hem serieuzer namen, vonden het moeilijk, met een partij in zee te gaan, die zulk een kritiek had gehad op het kabinet De Quay en deswege door het electoraat was gedesavoueed. Het werd nog moeilijker voor de K.V.P. doordat de P. v. d. A. plotseling, na de stembusnederlaag, gewillig was als een lam. Als zij maar zou mogen instappen, dan was zij

met weinig tevreden. Blijkbaar heerste de overtuiging, dat nòg eens vier jaar oppositie geen grote beloften voor de P. v. d. A. inhield. In een welvaartsperiode is oppositie het enige, waar geen boterham in valt te verdienen.

Nu is er in deze kabinetscrisis bovendien een verschijnsel geweest, waarop wij bijzonder moeten letten. In eerste instantie is niet een formateur aangewezen, maar een informateur. Dat is nog nooit eerder gebeurd in een gelijksoortig geval. We kenden de figuur van de informateur reeds, maar alleen, als de wagen in het moeras zat. Dan ging de informateur de schade opnemen en een advies geven, hoe de wagen weer op de weg kon worden gebracht. Maar ditmaal staat aan het begin van de lange weg de figuur van de informateur mr. Romme. H. M. de Koningin verzocht hem „een onderzoek in te stellen, gelet op de uitslag der verkiezingen, naar de mogelijkheden van de vorming van een kabinet, dat zich verzekerd kan achten van een zo breed mogelijke steun in het parlement.” Het is natuurlijk niet bekend, welke adviezen hebben geleid tot dit verzoek. Afgezien daarvan, het Staatshoofd heeft een eigen vrijheid en verantwoordelijkheid in deze zaak. Wat men vroeger „het geheim van het Noordeinde” noemde, dient te worden geëerbiedigd. Maar wel staat ter vrije discussie de wijze, waarop de heer Romme zijn opdracht heeft vervuld. Zijn bedoeling is duidelijk geweest, de basis te leggen voor een vijf-partijen-kabinet. Hij heeft de voorzitters van de vijf grotere fracties om de ronde tafel doen plaatsnemen. En zij hebben samen gewerkt aan een program voor zùlk een kabinet. Of zij het kabinet zelf politiek realiseerbaar achtten, doet hier niet ter zake. Zelfs niet het twistpunt, of sommige fracties tijdig en duidelijk aan mr. Romme hebben gezegd, dat zij aan de totstandkoming van zulk een kabinet toch niet zouden willen meewerken. Het overleg tussen mr. Romme en de vijf voorzitters ging over *een program, dat voor alle vijf fracties aanvaardbaar zou zijn*. Daarvoor werden de bouwstenen verzameld; het werden er vijf en dertig. Daarbij dient te worden onderstreept, dat de programpunten niet alleen kwamen uit de fracties, maar dat mr. Romme ook de demissionaire ministers hoofd voor hoofd had gevraagd, wat zij in hun speciale sector de komende vier jaar nodig en urgent achtten. Die lange, lange lijst van departementale wensen heeft mr. Romme toen weer doen toekomen niet alleen aan minister De Quay, maar ook aan minister Zijlstra. Vermoedelijk moest de laatste eens op deskundige manier bekijken, wat er van al de wensen van zijn ambtgenoten realiseerbaar was.

En zo is mr. Romme inderdaad gekomen tot een program. Niet tot een resultaat van een eerste verkenning, van een algemene informatie omtrent politieke mogelijkheden (mede gelet op de stembusuitslag!) maar tot een regeringsprogram, dat voor meer dan 90 % voor alle vijf fractievoorzitters acceptabel was. Waaruit zonder fantasie in alle nuchterheid kan worden geconstateerd, dat met een andere P. v. d. A. is gesproken in deze conferenties dan die, welke in de verkiezingsstrijd zich richtte tot het volk.

Nu mag niemand zeggen, dat we bij die informatiepoging van mr. Romme eigenlijk niet lang behoeven stil te staan, omdat er daarna zoveel is gebeurd, waardoor zijn werk voltooid verleden tijd is geworden.

Want het akkoord van Wassenaar, gesloten tussen vier partijen, bevat instemming met achttien van de door mr. Romme verzamelde punten, die onder de naam bouwstenen bekend staan. En al die achttien punten zijn door het kabinet-Marijnen in zijn constituerende vergadering naar letter en geest overgenomen. Een belangrijk deel van het kabinetsprogramma is dus door mr. Romme opgesteld, na voorlichting door de ministers en *in overleg met vijf fractievoorzitters*.

Dan wordt de heer De Kort formateur. Na vrij lange aarzeling besluit hij tot een vier-partijen-kabinet en zet de P. v. d. A. op de stoep. Hij krijgt daardoor zoveel moeite met zijn eigen fractie, dat hij het opgeeft.

Daarna komt een tweede informateur, nl. dr. Beel en die slaat spijkers met koppen. Hij houdt zich aan de vier, waarmee dr. De Kort in zee wou gaan, en ontwerpt *het akkoord van Wassenaar*.

Dit akkoord is volledig bekend. Het is als bijlage in de Handelingen der Staten-Generaal opgenomen.

Daarbij moet worden opgemerkt, dat dit akkoord door het kabinet-Marijnen *volledig is aanvaard*. En aan dit program, dat in overleg met de vier fractievoorzitters is opgesteld, *hebben die vier fracties zich gebonden*. Dat staat letterlijk in het akkoord. Aldus:

a. De eigen positie en de daaruit voortspruitende verantwoordelijkheid van de Regering enerzijds en die van de Staten-Generaal anderzijds blijven vooropstaan en duidelijk onderscheiden.

b. Wil het komende kabinet zich verzekerd achten van een vruchtbare samenwerking met de Volksvertegenwoordiging dan is het noodzakelijk, dat dit kabinet in ieder geval voor wat betreft zijn beleid ten aanzien van controversieel liggende vraagstukken zich verzekerd weet van instemming van de aan de kabinetsleden geestverwante fractievoorzitters als door hun groepen gekozen leiders.

c. Onder de omschrijving „fractievoorzitters als door hun groepen gekozen leiders” wordt verstaan, dat de instemming van de fractievoorzitter *geacht wordt te includeren de instemming van zijn groep*, ongeacht de vraag, hoe de fractievoorzitter meent deze verantwoordelijkheid op zich te kunnen nemen en voorts met het normale voorbehoud, dat bij een of ander punt altijd wel enkele van zijn groep „uit de boot mogen vallen”.

d. De positie en de daaruit voortspruitende verantwoordelijkheid van de formateur moeten eveneens duidelijk in het oog worden gehouden. Hij is het, die in overleg met de door hem aan te zoeken kandidaat-ministers het program voor de komende periode 1963—1967 opstelt.

e. De ten aanzien van de controversieel liggende vraagstukken *verkregen instemming*, als onder b bedoeld, *heeft tot consequentie, dat de formateur de bij het onderzoek tussen de vier fractievoorzitters terzake verkregen overeenstemming in inhoud en formulering ongewijzigd overneemt in zijn program*.

f. Het is aan de formateur om — in overleg met de door hem aan te zoeken kandidaat-ministers — uit te maken, welke andere punten uit de „Bouwstenen-Mr. Romme” in het program zullen worden opgenomen. Indien en voorzover ten aanzien van deze laatste punten opneming in het program plaats vindt en de inhoud en formulering daarvan overeenstemmen met die, in genoemde „Bouwstenen” vervat, dan geldt voor deze punten de instemming der vier fractievoorzitters.

g. Ter voorkoming van een te strakke binding en met het oog op de wenselijkheid, dat bij zich wijzigende verhoudingen en wisselende omstandigheden een soepel bewind geboden blijft, wordt er op vertrouwd, dat de formateur zal streven naar de totstandkoming van een kort en duidelijk basisprogram, waarop het beleid wordt opgebouwd.

h. Naast de „formele” binding, waarvan sprake is in de punten b en f, blijft de morele binding, welke uit de aard der zaak bestaat tussen het kabinet en de geestverwante fracties zijner leden.

In deze weergave van het eerste deel van het Wassenaarse akkoord heb ik het een en ander recursiveerd.

En nu is, na een mislukte poging van dr. De Quay, minister Marijnen er in geslaagd, een kabinet te vormen, op basis van dit akkoord. Ook de zetelverdeling staat in het akkoord en is gerealiseerd.

Dit alles geeft gereede aanleiding tot enige kritische opmerkingen. In de eerste plaats is dit eerste gedeelte van het akkoord niet vrij van innerlijke tegenstrijdigheid. Enerzijds wordt de zelfstandigheid en eigen verantwoordelijkheid van de regering en van de Staten-Generaal gehandhaafd. En voor een soepel beleid zal de formateur streven naar een kort en duidelijk basisprogram.

Maar tegelijk heeft de toekomstige formateur, die na het tot stand komen van het akkoord zou worden aangewezen door H. M. de Koningin, in zijn program het akkoord naar inhoud en vorm ongewijzigd over te nemen. De formateur mr. Marijnen was, gelet op de tekst van de hem door H. M. de Koningin *vestrekte opdracht, volstrekt vrij*. Maar praktisch was hij *door het akkoord tussen de fractievoorzitters geheel gebonden*.

Nu heeft minister Marijnen in de regeringsverklaring vooropgesteld, dat we ditmaal te maken hebben met een echt parlementair kabinet. En als eerste grond gold daarbij, dat het is gevormd *in overleg* met de fractievoorzitters. Niet na, maar *in overleg*. Hoe ver dat „*in overleg*” gaat, bleek onder meer, toen dr. De Quay als formateur er aan dacht dr. Zijlstra te vragen als minister-president. Dr. de Quay had een formatie-opdracht van H. M. de Koningin, maar de door hem voorgehangen minister-president werd door de club gedeballoteerd.

Het „*in overleg met de fracties*” betekent, dat zij meeformeerden. Dat zij in gezamenlijk overleg het kabinetsprogram opstelden. En dat zij het kabinet-Marijnen aanvaardden, omdat het gebonden is aan wat zij in Wassenaar zijn overeengekomen.

Daarmee heeft zich in ons staatsbestel een verandering, althans in beginsel, voltrokken, die van grote betekenis is. De term „parlementair kabinet” krijgt daardoor een nieuwe betekenis. Aanvankelijk sprak men van de tegenstelling tussen een „koninklijk” en een „parlementair” kabinet in deze zin, dat het eerste zich sterk maakte, omdat het het vertrouwen had van de Koning en het laatste niet kon blijven bestaan zonder genoegzame steun van het parlement. Die strijd is uitgestreden in de jaren 1866—'68 ten gunste van het parlementaire kabinet. En sedert hebben wij nog maar eenmaal een „koninklijk kabinet” gehad, het kabinet Drees—Schermerhorn in 1945.

Bij het onderscheid tussen parlementair en extra-parlementair kabinet denken wij bv. aan het kabinet Cort van der Linden (1914—1918). Dat kabinet noemde zichzelf extra-parlementair, omdat alle ministers van buiten het parlement kwamen. Deze laatste onderscheiding wordt ook nog, maar secundair, door minister Marijnen aanvaard, als hij er op wijst, dat de leden van zijn kabinet voor het overgrote deel verkozen volksvertegenwoordigers waren.

Maar beslissend is nu de formatie *in overleg* met de fracties. Dat betekent, dat een formateur of informateur niet meer in opdracht van H. M. de Koningin een kabinet formeert, waarbij hij er zich vooraf zoveel mogelijk van verzekert, dat het *door hem ontworpen regeringsprogram* voldoende instemming vindt bij de meerderheid van het parlement, maar, na door H. M. de Koningin te zijn aangewezen, *optreedt als makelaar*

tussen de fracties, wat betreft *a)* het regeringsprogram, *b)* de zetelverdeling, *c)* de aan te zoeken ministers, die aan ballotage van de fracties zijn onderworpen. Ik ben van mening, dat deze ontwikkeling de dualiteit regering—volksvertegenwoordiging, ondanks de verklaring in punt *a* van het akkoord, wezenlijk aantast en dus leiden moet tot uitholling van de grondwet.

Er is meer.

Het akkoord stelt duidelijk, dat de *fracties* door het akkoord via hun respectieve voorzitters *zijn gebonden*. Die binding is „formeel” door middel van het akkoord en *bovendien* moreel, doordat er geestverwanten in het kabinet zitten. Al mogen er enkelen „uit de boot vallen”, dit mag geen gevolgen hebben voor de politieke situatie. Het kabinet heeft er dus recht op, te vorderen, dat de fracties zich houden aan wat de fractievoorzitters, namens haar optredende, hebben afgesproken en beloofd. De beslissing van de volksvertegenwoordiging over de regeringsvoorstellen heeft niet meer echt en volledig plaats in gemeen overleg met de Staten-Generaal, maar de beslissing is reeds gevallen, ten principale gevallen, in het overleg te Wassenaar. De socialisten kunnen in één opzicht tevreden zijn. Deze binding lijkt bedenkelijk veel op de binding die juist zij, gezien hun visie op ons staatsbestel en politiek beleid, nastreven.

Dit akkoord met de binding van kabinet en fracties aan een gedetailleerd program, opgesteld voordat de formateur er nog aan te pas kwam, brengt consequenties mee. *Wanneer dit doorwerkt*, en de bindingen worden nageleefd, zoals zij zwart op wit gedrukt staan, dan kunnen de betrokken partijen bij de volgende politieke verkiezingen hun optreden niet meer scheiden van een kabinet als dit. Dan hebben zij in zekere zin met dit kabinet te staan en te vallen. Want het is het program, dat de fracties in onderling akkoord hebben opgesteld, en het is het kabinet, dat in overleg met de fracties is tot stand gebracht. Daarom is het noodzakelijk, niet alleen, dat de fracties zich realiseren, wat nu is bereikt en veranderd, maar dat ook de partijen zich beraden over deze gang van zaken.

BOEKBESPREKING

G. TH. ROTHUIZEN, *Primus usus legis*. Uitg. J. H. Kok N.V., Kampen, 1962, 294 blz. Prijs f 12,50.

De redactie vroeg mij deze dissertatie, welke verleden jaar juni aan de Vrije Universiteit verdedigd en met lof bekroond werd, te recenseren en daarbij vooral aandacht te geven aan het verband van het onderhavige probleem met de (christelijke) politiek.

Nu is dit niet zo'n eenvoudige zaak, omdat er in deze dissertatie zelf over de politiek als zodanig niet heel veel gezegd wordt. Een enkele opmerking over het Herderlijk Schrijven van de Nederlandse Hervormde synode over *Christen zijn in de Nederlandse samenleving* is niet voldoende om tot een discussie over de christelijke politiek te komen, althans niet vanuit deze dissertatie.

In de stellingen komen we wel iets tegen, dat met de politiek te maken heeft. Ik citeer stelling XIII: „De houding, die de Antirevolutionaire Tweede-Kamerfractie in de crisis rondom Nieuw-Guinea heeft ingenomen, getuigt van grote zedelijke verantwoordelijkheid jegens Indonesië en de Papoea beiden”. Het kan niet de bedoeling zijn, dat de recensie opgaat in een bespreking, c.q. kritisering van deze stelling. Het is mogelijk, dat mensen, die de points van deze dissertatie niet delen, toch tot eenzelfde oordeel in de onderhavige kwestie komen. Waarmee maar gezegd wil zijn, dat deze stelling niet zonder meer de konsekwentie van dit boek is, al zal er wel een bepaald verband zijn, voor de auteur althans!

Intussen komen we zo niet uit het probleem van onze opdracht. Dat zij een probleem meebrengt, kan men reeds gelezen hebben in de recensies, die intussen verschenen zijn. Geen enkele recensent vond het een eenvoudige taak van het hier gebodene een billijke beoordeling te geven.

De lijn naar de politiek kan wellicht het best getrokken worden door er op te wijzen dat het boek uitloopt op een gedachtenwisseling met Kuiper en met anderen over Kuiper. Diens werk *De gemeene Gratie* heeft voor de christelijke politiek in ons land wel het een en ander betekend. Het is dus te verwachten, dat een gedachtenwisseling over Kuipers stellingen ook met de politiek wel iets te maken zal hebben.

Laten we dus eerst in de materie duiken om daarna bij de christelijke politiek weer boven water te komen.

Het probleem

De ondertitel van de dissertatie luidt: *Studie over het burgerlijk gebruik van de wet*.

In dit boek komt de vraag naar voren welke waarde men aan het burgerlijk gebruik van de wet mag toekennen; welke de betekenis is van het natuurrecht. Maar daar bovenuit gaat de probleemstelling! Ten diepste komen hier de vragen aan de orde naar de legitimiteit van de secularisatie;

naar de leefbaarheid van het bestaan ook buiten of zonder het christelijk geloof. Hoe hebben we te oordelen over wat niet-christenen aan „zakelijk goeds” op het gebied van staatkunde, wetenschap e. d., ja zelfs op het gebied van de ethiek hebben geleverd. Hier is de vraag naar de verhouding van humaniteit en christelijk geloof aan de orde. Uiteindelijk wil de schrijver een oordeel geven over de vragen omtrent de mondigheid van de wereld. Vanuit de reformatorische probleemstelling over het drievoudig gebruik van de wet komt hij tot een confrontatie met de vragen van de nieuwe theologie. We moeten zeggen, dat de auteur dit op een indringende wijze en met kennis van zaken doet. Maar laat ik eerst trachten een overzicht van de inhoud te geven.

Overzicht

De schrijver schetst ons in het eerste hoofdstuk de aangevochten positie van de primus usus van de wet. De tendens van de huidige theologie onder invloed van Barth is immers een (over)accentueren van de christologie, of wil men van de soteriologie. Dat wil zeggen, dat het accent valt op het reddende werk van Christus, waarbij het oorspronkelijke scheidingswerk en de schepping zelf pas van hieruit bezien worden en een plaats krijgen. Dat was in de reformatie-tijd anders. Daarom behoeft men zich niet te verwonderen over het feit, dat een discussie over het al of niet geoorloofd-zijn van dit eerste gebruik van de wet bij de reformatoren niet te vinden is. Voor hen was dit zo vanzelfsprekend, dat ze buiten discussie was. Luther en Melancthon hebben van het *eerste* gebruik van de wet gesproken, terwijl Calvin het over het *tweede* had. Bij Calvin was de beschuldigende functie de eerste, terwijl Luther die de tweede noemde, ofschoon ze bij hem wel de voornaamste was. De auteur kiest voor het standpunt van Luther vanwege de zakelijke prioriteit. Het is hem om het even of men in dit geval van het burgerlijk dan wel van het politiek gebruik van de wet spreekt.

De term komt van Luther, die zich eerst later van de samenhang met 1 Tim. 1 : 8 bewust is geworden. Met de term usus wordt bedoeld: het gebruik dat van de wet gemaakt wordt — daarbij is de wet object —, dan wel de wijze waarop de wet functioneert, dan is de wet subject. In de usus politicus functioneert de wet als middel om in het mensenleven de chaos tegen te gaan en de ontplooiing mogelijk te maken. In allerlei toonaarden spreken de reformatoren, alle drie — naar de auteur ons met tal van citaten weet duidelijk te maken — over dit burgerlijk gebruik. Het gaat om het gewone leven, dat ontwikkelingskansen moet hebben en waarvan men de burgerlijkheid moet handhaven. Om het in de technische termen van dr. Rothuizen te zeggen — en men houde deze formulering even vast in verband met de straks uit te brengen kritiek —: de primus usus handhaaft het mens-zijn in het zondaar-zijn, terwijl de tweede usus (de beschuldigende) het zondaar-zijn in het mens-zijn handhaaft en terwijl de derde usus (regel der dankbaarheid) het heilig-zijn in het zondaar-zijn handhaaft (blz. 23).

Nu moeten we goed zien, dat de wet in verschillende verbanden functioneert, waarbij het steeds weer om die ene wet gaat. Daarom is het een verenging van blik alleen maar te spreken over een christelijke wet, zoals het ook omgekeerd een vereenzijdiging is alleen maar te spreken

van natuurrecht. De vraag waar het in heel de dissertatie om draait — ik dacht een van de grondvragen van de theologie — is deze: hoe verhoudt zich het christelijke tot het algemene. Wat moeten we met het evangelie, als we horen van wetsvervulling en wetskennis bij de heidenen? Moeten we die in het licht van het evangelie afschrijven of moeten we die vanuit Jezus Christus verstaan en haar zo „verchristelijken”? Wat moeten we met de evangelische gehoorzaamheid aan Gods geboden? Is die de enige mogelijkheid en moeten we verwaarlozen dat er objectief gezien ook overeenstemming is met het gebod van God, zonder dat dit vanuit de persoonlijke gehoorzaamheid aan Christus voortkomt? Men voelt, dat hier de vragen rijzen, die bv. het reeds genoemde herderlijke schrijven oproep — ofschoon dat schrijven niet in de directe kontekst van deze vragen geciteerd werd. Is er een leefbaarheid van het bestaan, waarover we allen het eens kunnen zijn en die te danken is aan de overmacht van de wet Gods? Mogen we vanuit een dergelijke feitelijke situatie over de wet van God spreken zonder het directe verband met de andere functies? Kunnen we een „zelfstandig” gebruik los van de andere usus van de wet aangaan als uitgangspunt voor de ethiek? Met deze vragen loop ik al vooruit op de weergave, want ze zijn in wezen reeds kritische vragen. Maar de auteur prikkelt ons. Hij schrijft zo uitdagend, dat men niet tot het eind kan wachten en vóór de volgende hoofdstukken al kanttekeningen maakt.

Nu wil dr. R. in genen dele een van de Here God onafhankelijk gebruik van de wet. Wanneer hij de band met beide andere gebruikswijzen van de wet wat losser wil maken dan tot heden gebruikelijk was, ziet hij toch de mogelijkheid tot een dergelijk gebruik en functioneren van de primus usus in de algemene genade. Met andere woorden: hij wil met zijn voorliefde voor de primus usus op geen enkele wijze tekort doen aan het totale bederf van de mens. In zijn derde hoofdstuk gaat hij uitvoerig in op de gedachten van Calvijn, Luther en Melancthon. Hij bespreekt het natuurrecht in de reformatorische theologie. Dit is werkelijk een gedetailleerd historisch-kritisch onderzoek, waarbij in voetnoten en kleine letter in de tekst gediscussieerd wordt met allerlei commentatoren op de reformatoren. Zelfs met zoveel kennis van zaken dat het wel eens vermoeiend wordt.

Maar laat ik eerst nog een zin citeren, die het betoog van de schrijver en de tendens van het boek typeert: „De primus usus legis is teken van het feit, dat de wet ook nu niet opgaat in het evangelie. Dat theologie meer is dan christologie, in de zin van soteriologie. Dat de wet in haar usus elencticus en didacticus dus niet is uitgesproken. Dat de samenleving niet opgaat in het christendom,” blz. 25/6.

De auteur gaat ook uitvoerig in op de twee-rijken-leer van Luther. Hij meent, dat Luther hiermee een goede bedoeling gehad heeft en in het bereiken daarvan ook geslaagd is. Hij wilde het evangelie veilig stellen. Diezelfde twee-rijken-leer is bij Calvijn aan te treffen, zij het dat er bij deze laatste wat meer ontmoeting en bij de eerste wat meer scheiding geweest is. „Men zal moeten oppassen meer te scheiden dan Luther, en minder te onderscheiden dan Calvijn lief geweest zou zijn,” blz. 88. In dit verband handelt de auteur ook over Rome. Hij meent, dat niet alleen de nieuwere r.k. theologie, maar al evenzeer de oudere, duidelijk

de natuur als door de genade bepaald heeft willen zien. Alleen heeft de r.k. theologie te weinig oog gehad voor de verschillende wijzen, waarop de wet functioneert. Men zou ook kunnen zeggen: de r.k. theologie heeft te weinig onderscheiden, dat men in de primus usus met de algemene en in de tertius usus met de bijzondere genade te doen heeft. Maar dat er ook in de r.k. theologie genade bij te pas komt, is z. i. duidelijk.

In hoofdstuk IV bespreekt de auteur de actualiteit. Hij meent, dat er van Luthers twee-rijken-leer een lijn loopt naar de „mondigheid” en de „zakelijkheid” van het moderne leven. Luther wilde van een corpus-christianum niet meer weten, omdat daarbij de twee rijken volledig onder de kerk stonden en dus in dienst van de ecclesiology waren. „De ontkerkelijkking van deze gedachte betekende zeker bij Luther méér dan ontkerkelijkking, nl. de nodige ontsacralisering, profanisering en secularisering der levensgebieden,” blz. 120. Hier duikt de vraag van de secularisatie op.

In hoofdstuk V bespreekt dr. R. Romeinen 1, 2, 7, 13 en 8. Hij concludeert hierbij tot een waardering van de humaniteit ook daar waar het christelijk geloof afwezig is; met name valt ons zijn bespreking van Rom. 7 op. Hij kiest voor de mening, dat subject daar is de ongelovige, onbekeerde mens. In elk geval meent hij, dat deze hoofdstukken zijn tot heden ontvouwde gedachtengang steunen.

In het slothoofdstuk spreekt hij over de eschatologie. Dit is wel een der merkwaardigste van het hele boek. Men kan het kort zo zeggen: hij meent, dat Kuiper met Van Ruler de gedachte van het messiaans intermezzo deelt. Het christelijke, het evangelie is tijdelijk, de wet is eeuwig. De particuliere genade gaat voorbij, wat behoort tot het terrein van de algemene genade blijft. Als hij die overeenkomst geconstateerd heeft en voor Kuipers cultuurvisie het begrip anticipatie als karakteristiek gevonden heeft, zegt hij dat Kuiper in zijn bedoelingen beter geslaagd is dan Van Ruler, omdat bij Van Ruler de kerstening teveel vanuit de Kerk geschiedt. Volgens dr. R. wordt bij Van Ruler de usus primus teveel naar de Kerk gezogen in plaats van omgekeerd. In het eschatologische blijft de usus primus het geheel beheersen, terwijl de andere usus daarin opgaan. Dat heeft Kuiper goed begrepen. Vandaar het tussenkarakter van de bijzondere openbaring. Daarom is de usus primus de meest omvattende. Tenslotte zegt de auteur, dat hij beseft, dat deze usus ontaarden kan in het beeld van Openb. 13. Maar daarom zal men de mogelijkheid en de taak tot het verwerkkelijken van dit gebruik niet mogen onderschatten. Vandaar dat een schilderij van Picasso in reproductie tegenover het titelblad afgebeeld is: *De Vrede*, geschilderd door Picasso, is de weergave van de bedoeling van dit proefschrift. Het christelijke verdwijnt, hoewel de Christus zelf niet. Het gaat alles weer heel gewoon toe naar de orde van het burgerlijk gebruik van de wet.

Kritiek

Ik heb de inhoud van deze dissertatie wel wat breed moeten weergeven om enigermate een indruk te geven van wat hier aan de orde komt. Slechts op een enkel facet heb ik wat meer licht kunnen laten vallen. Wie zich er in verdiept ontdekt, dat de auteur in de stof van vroeger en nu uitermate thuis is.

Ik wil spoedig tot het materiële komen en het formele laten rusten. Dat

het boek zich soms moeilijk lezen laat door de vele detailopmerkingen vermeldde ik reeds. De vele lange zinnen — sommige van 10 tot 14 regels — doen er ook geen goed aan. Maar laten we dat mogen voorbijgaan.

Ten eerste lijkt het me onmogelijk om zo te onderscheiden tussen het mens-zijn in het zondaar-zijn en het heilig-zijn in het zondaar-zijn als dr. R. doet. Met andere woorden: men kan tussen de primus en de tertius niet die scheiding maken welke de auteur op het oog heeft. We zullen toch zeker vast moeten stellen, dat het heilig-zijn in het zondaar-zijn een heiliging van het menselijke leven is, zodat in de tertius usus de primus is begrepen. Het mens-zijn van de christen is zonder dat heilig-moeten-zijn niet meer te denken. Juist de heiliging moet het mens-zijn betreffen. Dit laatste zal de auteur niet willen weerspreken — wie trouwens wel! — maar dan mag men niet zo scheiden als hier geschiedt.

Ten tweede stuiten wij hierbij op de vraag naar de (eschatologische) verhoudingen van het menselijke en christelijke — het humanum en het christianum. Is het waar, wat de auteur ons wil doen geloven, dat het derde gebruik van de wet in de eerste opgaat en mogen we het H. Bavinck tot een verwijt maken, dat hij dit niet aangedurfd heeft? Ik geloof hier niets van. Hoezeer men uit reactie tegen de theologie van Barth deze dissertatie ook waarden kan — en er zit een brok reactie in! — toch gaat het niet aan, eschatologisch het christianum geheel uit te bannen. De auteur blijkt er weet van te hebben, dat het Lam zijn plaats behoudt in de komende heerlijkheid. Dat lijkt me ondenkbaar wanneer er van het christianum niets overblijft. Trouwens, maakte het N.T. het ons niet overduidelijk, dat de wereld in Christus haar nieuwe samenvatting vindt, Ef. 1 : 10, Col. 1 : 15 vv.? Ter loops moge ik opmerken, dat ik het moeilijk kan plaatsen, dat dr. R. Schippers volgens de auteur wel onderscheid maakt tussen de liquidatie van het christelijke en die van de Messias, zonder dat duidelijk wordt hoe hij zelf dit onderscheid doorvoert. Dat lijkt me wat gemakkelijk winst willen putten uit een of andere opmerking. Dat geldt temeer wanneer de schrijver dan op grond van dit door Schippers wel gemaakte, maar niet volgehouden onderscheid aan een ander verwijt, dat hij zich van de waarschuwing (!) van Schippers niet voldoende rekenschap heeft gegeven. Dergelijke redeneringen komen we nogal eens tegen en verlagen — dacht ik — eerder het niveau van de discussie dan dat ze de argumenten verstevigen.

Ten derde wil ik er opmerkzaam op maken, dat, naar mijn gedachte, de auteur Kuiper verkeerd heeft geïnterpreteerd. Er zijn citaten te over bij Kuiper te vinden, waar uit blijkt, dat de particuliere genade geen intermezzo is. Ik zal op twee plaatsen wijzen: „Op zichzelf ligt het einddoel der particuliere genade aan de overzijde van het graf. Haar wit ligt in de eeuwigheid en op zichzelf beschouwd kon ze desnoods geheel buiten het aardse leven omgaan. Alle particuliere genade strekt om de ontfermingen en barmhartigheden Gods daarin groot te maken, dat hij, nadat de mensheid in zonde en vloek gevallen was, nochtans aan een herboren mensheid eeuwige gelukzaligheid waarborgt” *G.G. II*, blz. 650, terwijl Kuiper *a.w. II* blz. 635 zegt, dat het doel der particuliere genade ligt in het Koninkrijk

der hemelen. Wie kennis neemt van het op de blz. 124—130 van mijn dissertatie *De leer van de Heilige Geest bij Abraham Kuyper*, 's-Gravenhage, 1957, te vinden materiaal uit Kuypers werken moet zich de ogen uitwrijven, dat dr. R. dit zo stelt. Men bevindt zich bij K. in een totaal ander klimaat dan bij Van Ruler wat betreft de intermezzo-gedachte. Wat K. ook zegt — het is aan geen twijfel onderhevig, dat hij in de bedoelde citaten stelt, dat de particuliere genade meegaat naar het komende koninkrijk. Dat is juist het punt in het geding. En wanneer K. overdadig veel accent legt op de zelfstandigheid van de gemene gratie en haar uiteindelijke doel — hetgeen hij van tijd tot tijd doet — dan kan men dit niet los zien van de dialectische polariteit tussen algemene genade en bijzondere genade bij K. Ik wil niet ontkennen, dat de auteur van K. het een en ander ten gunste van zijn visie kan aanhalen daar waar het de algemene genade betreft. Maar zodra de bijzondere genade in het gezichtsveld komt, valt de eenzijdige stelling omver. Dan wijzigt zich immers de hele probleemstelling. Want niet in de leer van de algemene genade op zich, maar in haar verhouding tot de particuliere genade ligt het probleem van Kuypers theologie. Daaraan is de auteur voorbijgegaan. Hij noteert te spoedig winst!

Ik zou het zo willen zeggen: *hij leest Kuyper door de bril van Van Rulers theologie, d.w.z. hij interpreteert hem vanuit Van Rulers theologie en gaat dan met een zo geamputeerde Kuyper Van Ruler tegemoet.* Hij zegt dan: eigenlijk deed Kuyper het nog beter dan Van Ruler. Ik vermoed, dat Van Ruler met dit pleidooi vóór en tegelijk betoog tégen zijn theologie maar matig gelukkig zal zijn. Hoezeer het aan Kuypers theologie tekort doet, schetste ik reeds.

Ten vierde heeft de auteur een pracht stuk exegese geleverd, maar heeft hij voor zijn stellingen niets bewezen. Want het moge juist zijn, dat in de genoemde hoofdstukken van Rom. de probleemstelling die is van het mens-zijn in het zondaar-zijn, — het andere ontbreekt in Paulus' probleemstelling ter plaatse, namelijk de lijn van het heilig-zijn in het zondaar-zijn. En niet in de ene of de andere lijn ligt de crux van de dissertatie, maar in de verhouding tussen die beide in het christenleven. Daarom acht ik het hoofdstuk over de schriftgegevens in dit verband niet ter zake. Wat Rom. 8 betreft, waarin het over de bijdrage van het geloof aan de secularisatie gaat: dat mikt er ook juist over heen. Want wat zegt het feit, dat de hele schepping wacht op het openbaar worden van de kinderen Gods voor de verhouding van het mens-zijn in het zondaar-zijn.

Ten vijfde wil ik er op wijzen, dat de richting van de probleemstelling niet juist is. Dr. R. gaat uit van wat er nog is aan orde, van de „rest”. Van dat wat gebleven is bouwt hij nu de theologie op. Ik meen, dat niet hetgeen er ondanks de zonde nog is, uitgangspunt van onze gedachten moet zijn, maar juist datgene wat er door Christus gekomen is. Als we dat gezien hebben, kunnen we over het andere praten. Het is mij dan ook een raadsel waarom de auteur niet die N.T. plaatsen besproken heeft, waar het over het werk van Christus voor de kosmos gaat. En een uitvoerige peiling van de plaats van het Lam na de wederkomst had niet achterwege mogen blijven. Naar mijn gedachte krijgt in deze theologie de secularisatie en daarmee ook de ongelovige wereld een onbehoorlijk grote plaats, dank zij de algemene

genade. Ik meen, dat van hieruit geen „christelijke” theologie is op te bouwen. Hoezeer de spanning tussen algemene en bijzondere genade bij Kuyper mij onbevredigd laat, met hem zou ik dan toch het hoofdaccent willen laten vallen op de bijzondere genade.

Tenslotte: wat heeft deze dissertatie met de christelijke politiek te maken? Het verband zal u niet zo direct duidelijk zijn. Ik moge er dit van zeggen: de tendens van deze dissertatie gaat in de richting van een verzakelijking van het leven. Het komt me voor, dat bij strikte doorvoering van deze stellingen er meer en meer een scheiding gaat komen van het geloof en van het gewone leven — van de primus en van de tertius usus — van het mens-zijn en het heilig-zijn in het zondaar-zijn. Dat het dan nog moeilijker, zo al niet geheel onmogelijk wordt van christelijke politiek te spreken dan nu reeds het geval is, zal wel duidelijk zijn. Met nadruk wil ik — ter voorkoming van misverstand — stellen, dat de auteur de christelijke organisaties verdedigt. Maar een pleit voor hun verzakelijking vanuit de primus usus staat voor mij gelijk met de eerste bijslag in derzelfer wortels.

DR. W. H. VELEMA

Verontrust, brochure in opdracht van de publiciteitscommissie van „Verar”. Uitg. T. Wever, Franeker, 1963.

Een ernstig woord verdient ernstige aandacht. Een ernstig woord is voor mij zeer zeker de brochure *Verontrust*, bij de firma T. Wever te Franeker uitgegeven in opdracht van de publiciteitscommissie van „Verar”. Aan de ernst van dit geschrift zal trouwens bij niemand twijfel bestaan, indien men weet dat als medewerkers aan de inhoud genoemd worden de heren G. Buiten te Eindhoven, dr. A. la Fleur te Haarlem, ir. Ch. G. Meeder te Utrecht, prof. dr. J. P. A. Mekkes te 's-Gravenhage, prof. dr. L. W. G. Scholten te Utrecht, mr. C. J. Verplanke te 's-Gravendeel en dr. D. Vreugdenhil te Utrecht.

De brochure is ontstaan, zoals het „Woord vooraf” ons vertelt, uit de behoefte binnen de kring der verontruste leden van de Anti-Revolutionaire Partij enige rekenschap te geven van hetgeen zij, die verontrust zijn, ten aanzien van enige actuele onderwerpen, beschouwen als te zijn de goede antirevolutionaire lijn. Dit geschiedt dan in een achttal hoofdstukken met als opschriften: antirevolutionaire beginselen, antirevolutionair staatsrecht, internationaal recht en internationale politiek, Indonesië-Nieuw Guinea-Ambon, het sociaal economisch beleid, om de vrijheid van het onderwijs, het subsidiebeleid en volkshuisvesting.

De bescheiden omvang van de brochure (46 pagina's) is een duidelijke aanwijzing, dat alle breedsprakigheid is vermeden.

Wanneer de publiciteitscommissie van „Verar” de wens uitspreekt dat

door het geschrift velen opgewekt zullen worden tot nieuwe bezinning op de beginselen van de A. R. Partij, dan vindt dat bij mij weerklank. Maar niet minder echo vindt de wens dat de discussie over deze zaken op gang zal komen, waarbij ik de voorkeur uitspreken wil voor een mondelinge discussie. Een pennestrijd heeft immers slechts zelden tegenstellingen kunnen overbruggen of misverstanden uit de weg kunnen ruimen.

De wenselijkheid van een mondelinge discussie spreekt mij in het bijzonder aan na lezing van deze brochure. In het „Woord vooraf” wordt min of meer als axioma gesteld: „het program van actie 1963 van de A. R. P. staat in het teken van relativering der antirevolutionaire beginselen naar tijd en omstandigheden”. Bij een gesprek kan blijken op welke gronden men meent dit als een onomstotelijke waarheid te mogen stellen. Op pagina 3 ontmoet ik de stoute uitspraak: „het eens uit het calvinistische réveil der vorige eeuw geestelijk gevoede en opgevoede volksdeel heeft de wapens gestrekt!” Op pagina 5 heet het: „Deze centrale belijdenis van het Evangelie wil men ons heden langs allerlei wegen snel doen vergeten en daarvoor in de plaats stellen de samenwerking met allen tot verovering van de „leefbaarheid” van het leven.” Waarop zijn deze uitspraken gebaseerd, en tot wie zijn deze aantijgingen gericht? In een mondelinge discussie kan hierover klaarheid verschaft worden. Zonder aangegeven adres op papier gesteld en zonder nadere motivering leiden dergelijke uitspraken gemakkelijk tot een verkilling der verhoudingen.

Juist omdat ik het mondeling gesprek bepleit, wil ik niet breed ingaan op alle punten welke in de brochure ter sprake worden gebracht. Dit behoeft te meer niet, omdat veel in dit geschrift sterk bij mij resoneert. De bijdrage over internationaal recht en internationale politiek is bijzonder voorzichtig gesteld. Begrijpelijk, de schrijver erkent zelf, dat het een geweldig dilemma is waarmede wij worden geconfronteerd. Het hoofdstuk Indonesië-Nieuw Guinea-Ambon heeft mijn instemming; dat wij niet moeten blijven nawrokken over het gebeurde met Indonesië is een goed standpunt.

In het pittige artikel over het onderwijs giet de schrijver de fiolen van zijn toorn uit over het gebeurde met de mammoetwet. Ik kan dat volkomen begrijpen, maar in zijn verontwaardiging doet hij onrecht aan anderen, die met hem uitdrukking hebben gegeven aan hun bezwaren tegen dit soort van wetgeving. Een uitlating als „nu hebben zij (de antirevolutionairen) hun historische plicht verzaakt en bleven zij beneden de maat” gaat geheel voorbij aan de ernstige pogingen, welke in de Kamer werden gedaan om het wetsontwerp door amendering te verbeteren. Tientallen amendementen, van a. r. zijde ingediend, leggen daarvan een sprekende getuigenis af. De Handelingen van de Tweede Kamer zijn daar om aan te tonen dat „de antirevolutionairen” bij het debat over de mammoetwet waarlijk niet beneden de maat zijn gebleven.

Wanneer ik dit zeg wil ik allerminst verzwijgen dat ikzelf ook door de gang van zaken ben geschokt.

Het uitvoerigst handelt de brochure over het probleem van de volkshuisvesting, waaraan 10 van het 46 pagina's tellende geschrift zijn gewijd. Ik laat het aan meer bevoegden over of de „effectieve therapie”, welke ons op pagina 43 e.v. wordt gepresenteerd, tot de gewenste oplossing van dit benauwende vraagstuk zal voeren.

Tenslotte herhaal ik nog eens de wens, dat het wederwoord op deze brochure geen geschreven woord zal zijn. Nu de verontruste leden van de partij hun gedachten aan het papier hebben toevertrouwd, hoop ik dat er in de komende maanden gelegenheid zal zijn, tot een bespreking van de verschillende punten te komen. Ik ben zo optimistisch te geloven dat bij een dergelijke ontmoeting zal blijken, dat er vooralsnog geen reden is ons van elkander vervreemd te gevoelen.

Amsterdam.

A. B. ROOSJEN.

ERRATA

In het artikel van prof. dr. G. A. Lindeboom, *Het wezen van een ziekenfonds* in het vorige nummer zijn enkele drukfouten ingeslopen.

blz. 225 regel 10 van boven staat: (ver-)zekeringen — moet zijn: (ver-)zekering.

blz. 227 regel 15 van boven staat: uitweg — moet zijn: uiting.

idem regel 14 van onder staat: doktersbonden — moet zijn: doktersfondsen.

Geheel onderaan is op deze bladzijde uitgevallen:

Ad a. De ziekenfondsen, ontsproten uit particulier initiatief, hebben tientallen jaren een privaatrechtelijk karakter gehad, maar de ziekenfondsverzekering heeft dat verloren toen een wettelijke verplichting kwam.

blz. 228 eerste regel staat: Ad a). — moet zijn: Ad b).

IN MEMORIAM DR. J. SCHOUTEN

In juli 1962 werden de lezers van dit orgaan er van in kennis gesteld, dat dr. J. Schouten besloten had af te treden als voorzitter en lid van de redactie van Anti-Revolutionaire Staatskunde. Sinds 1955 trok Schouten zich successievelijk doch zeer consequent terug uit onderscheidene ambten welke hij bekleedde. Het voorzitterschap van de redactie behoorde met het voorzitterschap van de Doctor Abraham Kuypersstichting tot de functies welke hij het laatst neerlegde.

In eerste aanleg gevormd op de jongelingsvereniging, heeft hij zich vervolgens door zelfstudie, door ontzaglijk veel te lezen, een brede kennis verworven en, wat niet van iedere academicus kan worden gezegd, zich die kennis waarlijk eigen gemaakt. Hij heeft zich een visie verworven op staat en maatschappij, een visie waarin geloofsinzicht en politiek inzicht onverbrekelijk waren verbonden. Zijn ononderbroken plichtsgetrouwe en nauwgezette arbeid in het parlement en daarbuiten ging om niets anders dan om juist van die samenhang tussen christelijk beginsel en politieke praktijk getuigenis af te leggen. Al zijn werken, en eigenlijk ook zijn schaarse vrije tijd, stond in dienst van dit getuigenis.

Toen hem in 1958 dank werd gebracht voor zijn werk, antwoordde hij: „Als gij mij van uw waardering wilt doen blijken, dan zeg ik: ik ben bereid dat te ondergaan, zij het ook met moeite. Maar ik ben bereid het te ondergaan als die waardering blijkt uit uw werk. Uit uw werk voor de partij, uit uw werk in en voor ons volk. Uit uw werk voor onze natie en voor onze staatsgemeenschap en voor onze staatsinstellingen. Als gij werkt voor de publieke zaak, om in die publieke zaak met Gods hulp te doen doordringen die wezenlijke krachten van het Christelijk geloof, waarin we iets zien van Gods majesteit, waarin we iets zien van de rijkdom van Zijn gunst in Christus Jezus ons bewezen. Voor mij hangen geloof en vrijheid, geloof en staatkunde, geloof en staat, zo samen dat ik ze nooit van elkander kan losmaken, en dat ik altijd weer poog als ik in de gelegenheid ben, om daar anderen iets van te laten zien.”

Door aan deze eenheid van beginsel en praktijk, van beginsel en staatkunde, van beginsel en wetenschap gestalte te geven in zijn leven en in zijn politieke handelen kon Schouten worden de door vrijwel iedereen gerespecteerde en vertrouwde leider van de Anti-Revolutionaire Partij.

Schouten en de partij waren ten nauwste met elkaar verbonden. Deze band is tot stand gekomen en gegroeid tijdens de duizenden redevoeringen, welke Schouten in de loop van zijn leven overal in het land heeft gehouden. Er zullen weinig kiesverenigingen zijn in Nederland, hoe afgelegen en hoe klein ook, waar Schouten niet een of meerdere malen het

woord heeft gevoerd. En bij zulke gelegenheden sprong er een vonk over, van elkaar verstaan, van elkaar kennen, van bij elkaar behoren, van zich eens geestes weten.

Hij hield van deze spreekbeurten. Tot kort voor het begin van zijn laatste ziekbed ging hij nog geregeld uit spreken. En naar zijn eigen woord is hem, onder het vele werk dat hij in de loop van zijn leven heeft verricht, het optreden voor kiesverenigingen het liefste geweest. Liever ook, dan het voorzitterschap van partij en fractie. Deze taken heeft hij menigmaal als zeer zwaar ervaren.

Van de gebrekkigheid van alle mensenwerk was Schouten overtuigd. Met goede voorzichtigheid bereidde hij zijn beslissingen voor. Wanneer hij echter eenmaal na rijp beraad tot een bepaalde slotsom was gekomen, was hij er niet gemakkelijk meer van af te brengen. Dit vond zijn eigenlijke oorzaak hierin, dat hij altijd in een principieel kader dacht. Als hij iets juist achtte dan zag hij het als principieel juist. Dan was hij als een rots, onwrikbaar. Dat is in zijn parlementaire arbeid en in zijn arbeid voor de partij gebleken, wanneer hij niet schroomde alleen, desnoods tegenover een grote en hem fel aanvallende meerderheid, zijn standpunt te verdedigen. Dat is misschien het duidelijkst gebleken in de bezettings-tijd. Maar hij zag in deze vastheid van overtuiging geen verdienste van zichzelf. In dit verband heeft hij eens gewezen op het Bijbelwoord: „Met U, Here, loop ik op een bende in. Met mijn God spring ik over muren.” En hij voegde daaraan toe: „Ik ben niet bevoegd om voor dat bijbelwoord een exegese te geven. Ik ga er ook niet aan beginnen. Maar de eenvoudige neerslag voor het leven van elke dag van dat woord is dit, dat als wij genoopt worden tot verzet, als wij genoopt worden tot een getuigenis in moeilijke verhoudingen, als wij genoopt worden tot het zeggen van dingen in een kring waarin er velen verkeren, die daarover anders denken dan wijzelf, dan kunnen we dat alleen doen als God ons in Zijn genade daarvoor de kracht geeft. In wezen is moedbetoon vrucht van Gods genade.”

Groen van Prinsterer, Kuiper, Colijn en Schouten . . .

Tijdperken worden afgesloten. Maar het getuigenis, waarin Schouten in de lijn der generaties zo getrouw is geweest, moet blijven. Het moet worden overgenomen door de elkaar opvolgende generaties, waarbij ook voor onze generatie het woord van Schouten geldt, dat de rijkdom van het evangelie van Jezus Christus niet alleen in woorden moet worden uitgedragen, maar bovenal in de levenshouding van elke dag.

Voor de redactie,

J. H. PRINS, *secretaris.*

CHRISTELIJK POLITIEK LEVEN IN CANADA BEGINT TE KOMEN

DOOR

J. VAN WESTENBRUGGE

Het begint te komen. Het spruitje wordt eenmaal een boom. Onze broeders en zusters in Canada durven bij het zeer vele, dat er op het brede terrein van het christelijke leven gedaan moet worden en dat reeds aangepakt werd, ook nog te denken aan politieke organisatie. Men weet het nog van vroeger dagen: de christelijke beginselen moeten met kracht uitgedragen worden, met geestdrift en overtuiging bepleit.

Het christenvolk van Canada moet weten, door welke beginselen het zich moet laten leiden en hoe het stemmen moet in het nieuwe vaderland.

De politiek in Canada staat nog altijd in het teken van conservatisme en liberalisme, waarbij de laatste tijd de social-credit-party een soort socialisme propageert. Maar van christelijke politieke actie is in organisatorisch verband nog geen sprake geweest.

Vele overtuigde christenen zijn de laatste decennïën naar Canada getogen, om er een nieuw leven op te bouwen voor henzelf en hun kinderen in het ruime land, dat voor nòg miljoenen plaats heeft.

Maar hun geestelijk en cultureel leven vond maar weinig aansluiting bij de Canadese toestanden.

Ze waren in vele gevallen zo geheel op zichzelf aangewezen, dat ze zich voelden als een eenzame mus op het dak. En zochten ze aansluiting bij gelijkgezinde Nederlanders, dan moesten ze ettelijke mijlen ver elkander zoeken. Was er dan een kleine kring gevormd en konden ze om de veertien dagen elkaar ontmoeten op de dag des Heren, om samen een preek te lezen, dan waren ze al rijk. Groeide het kringetje, dan kon er zo nu en dan eens een dominee, een echte, komen om te preken en zo mogelijk wat catechetisch onderwijs te geven en een enkele zieke te bezoeken. Door dat moeilijke werk van vele jaren ontstonden eigen-gebouwde kerkjes, waarvoor ze veel meer moesten offeren, dan ze in Holland gewend waren geweest.

Daarna deed zich het vraagstuk voor van het christelijk onderwijs en wéér was er sprake van een heilig moeten.

Ze zagen in, wat sommige presbyteriaanse christenen in Australië te laat hebben begrepen, dat de huiselijke opvoeding naar Gods Woord een school vereist, die op dezelfde grondslag wil meebouwen aan de toekomst der kinderen. Een presbyteriaanse dominee in Australië, een man op leeftijd, sprak er zijn spijt over uit, dat hij en zijn medegelovigen, nu jaren geleden, niet tegelijk met het stichten van hun kerken geijverd hadden voor de school met de Bijbel! Omdat zijn kerk nu voornamelijk bezocht werd door oudere mensen, terwijl de jongeren wegzwerfen. En dat is mede te wijten aan het ontbreken van de christelijke school.

In Canada ziet men dit beter in. En men sticht scholen, waarvoor men geen cent subsidie ontvangt, want de Canadese regering is even „liberaal” als Kappeyne van de Coppello in ons land in de vorige eeuw!

De staat sticht scholen, of liever de burgerlijke gemeente. En de gemeentelijke schooltax, de plaatselijke schoolbelasting dus, moet betaald worden door iedere burger. En wenst iemand dan een christelijke school te stichten, dan gunt men hem die luxe, mits hij die school zelf betaalt, meebetaalt aan de openbare school en goedvindt, dat de staatsinspecteur het onderwijs controleert. Hetgeen te eisen zeer liberaal is!

Zo moeten de voorstanders van christelijk onderwijs zèlf zorgen voor gebouwen en inventaris, voor leermiddelen en salarissen voor het personeel . . . als dat te krijgen is, want personeel is erg schaars. En zo is het mogelijk, dat er van christenouders, die hun kinderen naar de school met de Bijbel zenden, zo'n \$250. per kind en per jaar gevraagd moet worden naast de belasting, die zij betalen voor de openbare school. Het personeel moet genoeg nemen met een salaris, dat aanmerkelijk lager is dan wat men aan de publieke school verdient, maar bovendien in vele gevallen een fikse bijdrage als contributie voor de schoolvereniging betalen . . . een bedrag in een aantal dollars, dat geen christelijk onderwijzer in Nederland in een even groot aantal guldens ooit voor de school betaalt.

Maar . . . wat strijd kost, wordt bemind!

De school met de Bijbel, die in Nederland in veler harten geen grote plaats meer inneemt, wordt in Canada met hart en ziel bevorderd. Men kent daar de spanning van de strijd en niet de verslapping door de weelde.

De politieke partijen in Canada doen bij verkiezingen haar best, de stemmen, ook van emigranten, die de Canadese nationaliteit verwierven, te winnen.

Wie wel eens Canadese kranten onder de ogen krijgt, waarin kandidaten voor de volksvertegenwoordiging in verkiezingstijd worden aanbevolen, komt niet onder de indruk van de principiële ernst, waarmee de strijd wordt gevoerd. Het lijkt wel, of de man, die de breedste Amerikaanse glimlach produceert, de man, die zich het vriendelijkst gedraagt te midden van een groep vrouwen en kleine kinderen, de beste vertegenwoordiger zal zijn. Ook hij, die het meest belooft op economisch terrein, hij die de hoogste lonen en de laagste belastingen zal voorstaan, is aanbevelenswaardig.

Maar geen van de bestaande partijen heeft een principieel christelijke grondslag. En dat brengt voor christenmensen zijn moeilijkheden mee.

Soms stemmen ze op goed geluk; of ze stemmen niet en verliezen op de duur alle interesse voor de politieke worsteling.

Ze hebben ook vaak zoveel zorgen, om zich economisch staande te houden; ze ondervinden moeilijkheden met de taal en voelen zich in de eerste jaren als vogelvrijverklaarden . . . als daklozen, als een volkje, dat als „een nachthutje in de komkommerhof” afgezonderd leeft van de rest van de bevolking . . . geen wonder, dat ze niet altijd weten, welke weg ze te gaan hebben!

De veilige geborgenheid, die ze in Nederland onbewust genoten in kerkelijke gemeenschap en politieke organisatie, valt in Canada weg. Dat kan beter worden, als ze elkaar weer vinden, ook op politiek terrein; als

ze elkander ontmoeten op meetings, waar de laatste jaren ook de christelijke politiek aan de orde kwam.

Gelukkig, dat enkele predikanten en onderwijsmensen en anderen bekwame leiders blijken te zijn! Die weten te spreken over de noodzakelijkheid van politieke organisatie van de christenen om te behouden en te bewaren wat aan ernstig politiek besef onder de mensen leeft. Die de noodzaak inzien van het brengen van de Canadese bevolking „onder het beslag van Gods Woord”.

Verscheidene christenen, zowel Canadezen uit de Presbyteriaanse en Anglicaanse Kerken als Nederlandse immigranten, kwamen telkens bijeen, om de nodige maatregelen tot organisatie te bespreken, waarbij we namen aantreffen van Ronald Gostick, bekend strijder tegen het communisme; H. Antonides, voorstander van christelijke vakbeweging; G. van de Zande, E. van der Kloet e.a. Samen zochten ze naar een verklaring, die de principiële grondslag moest aangeven van de beginnende beweging.

De verklaring stelt duidelijk, dat de Wet Gods de norm moet zijn voor het nationale leven; dat gehoorzaamheid aan die Wet de voorwaarde is voor het welzijn van het volk en dat dit de enige weg is, om uit de slechte toestand te geraken, waarin het leven verstikt is door de revolutionaire gedachten en ideeën, die de moderne mens in zijn handelen stuwten.

Dat voor het streven van deze beweging (zij wil nog geen *partij* heten) nog veel werk verricht zal moeten worden, is duidelijk.

Maar het prille begin is er. Het is klein, maar het leeft!

En dat leven zal zich onder de zegen des Heren gaan ontwikkelen.

„For the good of the whole people” . . . „het volk ten baat.”

De „verklaring”, waarmee de beweging voor christelijke politiek in Canada voor het voetlicht treedt, luidt — na vertaling — als volgt.

Inleiding

„Wij geloven, dat de afval des mensen van God tengevolge heeft gehad het uiteenvallen van de gemeenschap tussen de mensen; de voortschrijdende vermindering van de vrijheid en het opkomen van de totalitaire staat. Wij erkennen het geestelijke karakter van de strijd op leven en dood in de hele wereld van vandaag.

Sterk in het geloof in onze Here Jezus Christus als God de Zoon en als koning over het ganse leven, verbinden wij ons te strijden onder Zijn banier voor een christelijk Canada, waarin elk terrein van ons nationale leven beantwoordt aan Zijn Goddelijke Wet.

Bewust van onze christelijke verantwoordelijkheid en gesterkt door erediensdienst en gebed, willen wij streven naar het voeren van de volgende politiek:

De kroon

Wij wensen op te komen voor het behoud van Canada als lid van het Britse gemeenbest en wij betuigen onze trouw aan H.M. Elisabeth II, haar erfgenamen en opvolgers.

Nationale soevereiniteit

Wij wensen Canada's soevereiniteit te behouden en te beschermen als

een geheiligd goed, dat ons toevertrouwd is door de Almachtige God. Wij zijn onverbiddelijk gekant tegen de overgave van enig deel van onze soevereiniteit aan personen of instellingen, die niet aan de Kroon onderworpen zijn.

Nationale verdediging

Wij geloven, dat de Federale Regering verantwoordelijk is voor het in stand houden van een verdedigingsmacht, in staat om een mogelijke aanvaller af te schrikken of te verdrijven en daartoe te garanderen, dat de strijdkrachten zijn uitgerust met de juiste wapenen, om hun plicht te kunnen doen en de vrede door recht te handhaven.

Buitenlandse zaken

Wij verklaren, dat Canada's buitenlandse politiek de bedreiging moet onderkennen van de communistische ideologie, de communistische doelstelling, politiek en strategie, en die van elk ander totalitair stelsel.

Wij bepleiten nauwe samenwerking met de andere landen van het Britse Gemenebest en met andere vrije volken voor de gemeenschappelijke veiligheid.

Wij wensen aanmoediging en steun te verlenen aan alle niet vrije volken in hun strijd voor onafhankelijkheid en aan hen, die de vrijheid verdedigen en aanvallen daarop weerstaan.

Onverbiddelijk zijn we tegen het verlenen van steun aan enige politiek, die de zaak van het communisme voorstaat en van andere humanistische ideologieën.

Regering

Wij belijden, dat alle macht berust bij de Almachtige God en dat dit erkend moet worden in alle aspecten van ons volksleven door gehoorzaamheid aan Zijn goddelijke Wet.

Het ambt der overheid moet gezien worden als aan God verantwoordelijk, dat werkzaam moet zijn tot het bewaren van vrijheid, het handhaven van de gerechtigheid en de bescherming van de onafhankelijkheid van de natie.

Met alle kracht verwerpen wij de dwaling, dat de volksvertegenwoordiging oppermachtig zou zijn, of dat verkiezingen of een meerderheid van stemmen principes kunnen bepalen, of de van God gegeven rechten en vrijheden der burgers kunnen aantasten.

Wij gaan er van uit, dat de verschillende verbanden van het nationale leven elk hun eigen taak hebben en dat deze geen inbreuk op elkaar mogen maken. Daarom zijn wij overtuigd van de beperktheid van de macht van de overheid, welke macht behoort te worden gebruikt binnen de grenzen van eigen bevoegdheid. Onafhankelijkheid van de overheid dient te worden verzekerd voor die verbanden welke vereist zijn te functioneren in eigen bevoegdheid in verantwoordelijkheid aan God.

Economie-Financiën

Wij geloven, dat de overheid en de industrie, overeenkomstig hun aard, ieder hun eigen rol hebben te spelen in de nationale economie.

Het is de taak van de overheid algemene voorwaarden te scheppen en te

handhaven, welke persoonlijk initiatief en verantwoordelijkheid aanmoedigen en tevens het nationaal welzijn en persoonlijke vrijheid bevorderen.

Het particulier initiatief, mits gepaard gaande met christelijk verantwoordelijkheidsbesef, geeft in het algemeen de beste garantie dat voldaan zal worden aan de behoeften van het volk.

Wij juichen toe een verantwoorde toepassing van wetenschap en techniek en wij zijn van oordeel, dat de daaruit voortkomende overvloed van goederen benevens de vrije tijd, welke mogelijk wordt, behoren aangewend te worden ten bate van allen.

Wij kiezen voor het individuele recht op persoonlijke eigendom en erkennen, dat dit recht persoonlijke verantwoordelijkheid meebrengt voor iedereen, om zijn eigendom te gebruiken tot Gods eer en als pand voor het nationale welvaren.

Wij pleiten voor een monetair systeem, dat, terwijl het onze nationale hulpbronnen beschermt, een beleid als boven omschreven wil dienen, en een optimale produktie en een rechtvaardige verdeling van goederen en diensten zal bevorderen.

Onderwijs en opvoeding

We geloven, dat alle ouders verantwoordelijk zijn voor de opvoeding van hun kinderen en de gelegenheid moeten krijgen, hun kinderen de door hen gekozen opvoeding te geven zonder extra financiële kosten. En in het bijzonder proclameren wij het recht van Christenouders, ervoor te zorgen, dat hun kinderen een christelijke opvoeding krijgen.

Arbeid

Wij geloven, dat de christelijke beginselen rechtvaardigheid, samenwerking en overleg eisen in de verhouding van werkgevers en werknemers en dat deze beginselen het gebruik maken van geweld, intimidatie en dwang, veroordelen. Wij erkennen het fundamentele recht van ieder persoon om vrij te zijn, samenwerking met anderen aan te gaan ter bereiking van wettige doeleinden, die men gezamenlijk wil nastreven, en tevens het recht en de vrijheid, om een dergelijke samenwerking te beëindigen of uit de organisatie te treden. Daartoe staan wij op het terrein van de arbeid de afschaffing voor van elke wet of praktijk, die burgers verplicht, zich te voegen bij of financiële steun te verlenen aan een organisatie, als voorwaarde voor het verkrijgen van werkgelegenheid.

Communicatiemiddelen

Wij verklaren, dat het een van de taken der overheid is, de vrijheid en onafhankelijkheid van de pers en andere massa-communicatiemiddelen te beschermen tegen monopolistische controle en daartoe goede richtlijnen in het leven te roepen en te handhaven. Wij achten het niet tot de verantwoordelijkheid der overheid te behoren, de burgers te voorzien van nieuws, politieke commentaren of culturele gemakkelijkheden."

De christelijke politieke beweging in Canada gaat een grote strijd tegemoet. Moge haar werk gezegend worden!

HET WEZEN VAN EEN ZIEKENFONDS EN VAN DE VERPLICHTE ZIEKENFONDSVERZEKERING

DOOR

PROF. DR. A. C. DROGENDIJK

Onder bovenstaande titel heeft prof. Lindeboom in *Anti-Revolutionaire Staatkunde* van juni/juli 1963 (33e jaargang, blz. 224) een artikel gepubliceerd, waarin hij een poging waagt mijn stelling „dat de ziekenfondsen krachtens hun aard en karakter primair organen van volksgezondheid zijn” te torpederen. Naar mijn bescheiden mening is hij hierin in geen enkel opzicht geslaagd, gelijk ik in de volgende kanttekeningen op zijn artikel hoop aan te tonen.

ad 1. Er lagen inderdaad achter mijn artikel enkele onuitgesproken gedachten, o.a. die gedachte welke collega Lindeboom onder dit punt ter sprake brengt, alsmede dat een van de belangrijkste consequenties van des ministers standpunt is een gewijzigde samenstelling van de Ziekenfondsraad.

Hierdoor verdwijnt een deel van de directe belanghebbenden geheel uit de Ziekenfondsraad, t.w. de vertegenwoordigers van de vrijwillig-verzekerden en de medewerkers, terwijl een ander deel van de direct-belanghebbenden, nl. de verplicht-verzekerden, wel behouden blijft, maar niet als ziekenfondsverzekerden, doch als werknemers, hetgeen vanzelfsprekend een principiële wijziging inhoudt.

ad 2. Het ware wel zo eenvoudig geweest of liever gezegd minder gecompliceerd, indien het wetsontwerp van minister Veldkamp uitsluitend betrekking had op de afdeling verplichte verzekering. Dit is echter niet het geval. Het gehele ziekenfondswezen, zowel de verplichte als de vrijwillige afdeling wordt onder de loep genomen en deels op oude, deels op nieuwe wijze geregeld. De minister heeft in zijn ontwerp zelfs bepalingen opgenomen ter waarborging dat de vrijwillige verzekering een volwaardig *complement* zal zijn van de verplichte verzekering. De mening van Prof. Lindeboom dat de titel van mijn artikel onjuist geacht moet worden, wijs ik dan ook met beslistheid af.

ad 3. Het kan toegegeven worden dat het woordje „derhalve” minder gelukkig gekozen is, maar aan de zaak zelve doet het m.i. weinig af. Immers degenen die reeds lang geleden de ziekenfondsen onder de Sociale Verzekeringsraad wilden brengen, gingen van hetzelfde standpunt uit als de minister, t.w. dat het ziekenfonds het karakter draagt van een sociale verzekering.

ad 4. Volgens collega Lindeboom ga ik in mijn betoog geheel voorbij aan het feit, dat in brede kringen tegen de *verplichte*¹⁾ ziekenfondsverze-

¹⁾ Cursivering van prof. Lindeboom.

kering juist het bezwaar wordt gevoeld, dat zij de verantwoordelijkheid van de patiënt ontnemt, althans in ernstige mate verzwakt.

Allereerst moge opgemerkt worden dat men dit bezwaar maakt tegen het ziekenfondswezen als zodanig en niet uitsluitend tegen de verplichte afdeling van het ziekenfonds. Het cursief gedrukte bijvoegelijke naamwoord kan dan ook gevoegelijk weggelaten worden. Belangrijk is evenwel het volgende. Men kan alleen iets ondermijnen, verzwakken of wegnemen dat aanwezig is. Juist het feit dat men deze kritiek uitoefent wijst er op dat in het ziekenfondswezen de eigen verantwoordelijkheid voor de ziekenzorg ligt bij de patiënt, die de arts te hulp roept en bij de geneesheer, die zijn ziekte behandelt. Dat deze en gene patiënt op onverantwoorde wijze van het zonder-restrictie-verzekerd-zijn gebruik maakt (evenals het feit dat deze en gene huisarts soms op onverantwoorde wijze de bij hem ingeschreven patiënten behandelt) doet in principe aan deze stelling niets af.

Voorts acht prof. Lindeboom het een omissie bij de formulering dat het ziekenfonds gezien kan worden als een collectieve verzekering tegen de gevolgen van ziekte, het bijvoegelijke naamwoord „financieel” weggelaten te hebben. Met de beste wil van de wereld kan ik dit niet inzien. Welk zinnig mens toch zal bij deze formulering eraan denken dat men zich derhalve via een ziekenfonds kan vrijwaren voor invaliditeit of dodelijke afloop? Immers geen. Net zo goed als iedereen weet dat een brandverzekering niet wil zeggen dat men nimmer brand kan krijgen, maar alleen dat in geval van brand de schade wordt uitbetaald, zo weet iedereen dat een ziekenfondsverzekering o.m. dit voordeel heeft, dat in geval van ziekte men geen dokter, apotheker of ziekenhuis behoeft te betalen.

ad 5a. Ik vermag niet in te zien waarom de uitdrukking „hulp in natura” een degradatie van de hulp van de arts zou betekenen. In feite toch betekent het niet anders dan dat in geval van ziekte de ziekenfondspatiënt geen geld ontvangt om de doktersrekening te kunnen betalen, maar zonder meer de arts zijner keuze te hulp kan roepen. En van de zijde van de huisarts betekent hulp in natura dat hij in geval van ziekte van een van zijn patiënten niet per consult of per visite wordt betaald, maar volgens een bepaald abonnementsstelsel, waartoe hij in volle vrijheid een overeenkomst met het ziekenfonds heeft gesloten.

ad 5b. Aangezien collega Lindeboom voor zijn kanttekening dat de door mij gemaakte opmerking „bovendien regardeert deze hulp het gehele gezin” niet essentieel is en irrelevant ten opzichte van het gestelde probleem, geen enkel bewijs aanvoert, kan ik dit gevoegelijk laten rusten. Dat ik mij overigens met de zoëven aangehaalde uitspraak in goed gezelschap bevind, moge blijken uit het volgende citaat, ontleend aan niemand minder dan dr. Veldkamp zelf. Na erop gewezen te hebben dat het ziekenfondswezen zich in Nederland geheel anders ontwikkeld heeft dan de overige takken van sociale verzekering en dat *daardoor de ziekenfondsverzekering een geheel eigen karakter heeft gekregen*²⁾, vervolgt hij: „bovendien richt zich deze verzekering — en dit in tegenstelling tot andere vormen van sociale verzekering — niet slechts op de verzekering van de arbeider individueel, doch ook op die van zijn gezin” (*De Tijd*, 13 maart 1952).

ad 5c. Ook al ware het ziekenfonds een louter verzekerings-technisch-

²⁾ Cursivering van mij.

instituut, dan nog gaat de redenering van prof. Lindeboom niet op. Immers het sociale verzekeringswezen voorziet primair in het verschaffen van inkomsten bij calamiteiten welke het hoofd van het gezin kunnen treffen, m.a.w. heeft als doel de bestaanszekerheid. Bij het ziekenfonds — een ogenblik louter en alleen gezien als een orgaan van verzekering — gaat het er evenwel om de uitgaven bij calamiteiten zo veel als mogelijk is binnen de perken te houden, m.a.w. deze vorm van verzekering regardeert de inkomstenbesteding. Nu is het waar, dat de sociale verzekering door te voorzien in loonderving, indirect van belang is voor de volksgezondheid. Omgekeerd heeft de ziekenfondsverzekering indirect een gunstige invloed op de financiële positie der gezinnen en is zodoende van belang voor de bestaanszekerheid. Maar deze wisselwerking heft bovengenoemd onderscheid niet op.

Voorts moge het belang van het onderscheid in deze visie nog eens geïllustreerd worden aan de hand van het volgende citaat van dr. Festen. „Tenslotte is er nog een derde belangrijk verschil tussen de sociale verzekering en het ziekenfondswezen, waarop al vaak werd gewezen, nl. dat de problemen van loonvorming op een andere wijze en in een ander kader moeten worden behandeld dan de vraagstukken van de loon- of inkomstenbesteding. Terwijl het vraagstuk van de loonvorming, waarvan de sociale verzekering een onderdeel is, een zaak is van werkgevers en werknemers als partijen in het kader van de loon- en prijspolitiek, ligt het probleem van de loon- en inkomstenbesteding wat dit betreft geheel anders, temeer waar het hier bovendien gaat over de besteding van het inkomen van de zelfstandigen”. Het is overigens niet ondienstig op te merken dat Talma reeds in 1910 erop gewezen heeft dat „beide verzekeringen (bedoeld worden ziekteverzekering enerzijds en ziekenfondsverzekering anderzijds) verschillend van aard zijn, zodat er afzonderlijke regelen voor beide moeten worden opgesteld en de leiding bij beide anders moet worden georganiseerd”.

Maar er is meer, want het ziekenfonds is nu juist geen louter verzekerings-technisch-instituut. Het ziekenfonds heeft juist als voornaamste doel, voorwaarden te stellen en voorzieningen te treffen, waardoor de verzekerde in geval van ziekte de beste en zo volledig mogelijk medische hulp kan krijgen. Om dit te bereiken sluiten de ziekenfondsen overeenkomsten met de medewerkers, waarin aard en omvang der geneeskundige hulp nauwkeurig worden vastgelegd. Mede hierdoor hebben de ziekenfondsen zich geplaatst in de rij der organen der volksgezondheidszorg. De agenda's van de vergadering der diverse landelijke besturen van ziekenfondsorganisaties, alsmede die van de Ziekenfondsraad spreken hier een overduidelijke taal.

Het feit nu dat het ziekenfonds op zich geen medische verzorging geeft, maar slechts bemiddelt in die zorg, heeft men wel aangegrepen om ze niet als een orgaan van volksgezondheidszorg te erkennen. Ten onrechte evenwel. Pillen heeft er terecht op gewezen dat een vereniging of instelling rechtstreeks werkzaam is op een bepaald terrein, indien de *wezensbepalende doelstelling* tot dat terrein behoort. „Zo is een ziekenfonds rechtstreeks werkzaam op het terrein van de volksgezondheid en behoort dientengevolge ook tot de organen van de volksgezondheid, omdat zijn wezensbepalende doelstelling is: voor zijn leden een zo ruim mogelijke medische verzorging te waarborgen.” „Uit het feit, dat een ziekenfonds zelf de ver-

strekking niet verleent," aldus gaat genoemde auteur verder, „volgt geenszins dat een ziekenfonds *daarom* niet rechtstreeks werkzaam zou zijn op het terrein van de volksgezondheid. Indien dit zo was, zou het ook betwijfeld kunnen worden of een ziekenhuis (als instelling) wel rechtstreeks werkzaam is op het terrein van de volksgezondheid. Immers de wezensbepalende taak van een ziekenhuis is: een zo gunstig mogelijk milieu scheppen en apparaten beschikbaar stellen voor een zo goed mogelijke medische behandeling, maar dat alles is de medische behandeling zelf niet. Toch behoort een ziekenhuis rechtstreeks tot de organen van de volksgezondheid, omdat zijn wezensbepalende werkzaamheid op dat terrein ligt. Dat zelfde geldt ook van de ziekenfondsen, van de kruisverenigingen enz.”.

Het is dan ook niet vol te houden, gelijk prof. Lindeboom blijkbaar wil, dat een ziekenfonds primair ten dienste van de bestaanszekerheid functioneert. Voorop staat de volksgezondheid en pas in de tweede plaats komt het belang van een zekere financiële onafhankelijkheid in tijden van ziekte.

ad 5a, b en c tezamen. Het is merkwaardig dat juist prof. Lindeboom de door mij genoemde argumentatie bestrijdt. Immers in het *Rapport inzake Wettelijke Regeling van het Ziekenfondswezen* van het College van Advies der A.R. Partij worden inzake deze kwestie dezelfde bewijsgronden aangevoerd en van de commissie, welke dit rapport heeft voorbereid, was ook prof. Lindeboom lid. Niettemin, een mens kan van gedachten veranderen en voor de zaak waar het om gaat heeft deze historische noot geen enkele betekenis.

ad 6. Het kan toegegeven worden dat achteraf beschouwd in de aangevochten perikoop enige minder gelukkige uitdrukkingen (overigens ontleend aan de literatuur) voorkomen, welke tot een misverstaan aanleiding kunnen geven. Zo heeft men terecht opgemerkt dat de sociale verzekering staat tegenover de private en de collectieve verzekering tegenover de individuele. De zin: „In wezen is het ziekenfonds echter geen sociale verzekering maar een collectieve verzekering”, had daarom beter kunnen luiden: In wezen is het ziekenfonds echter geen collectieve sociale verzekering, maar een collectief private verzekering. Wanneer voorts gezegd is dat de ziekenfondsen berusten op een volkomen vrijwillig fundament, dan is daarmede bedoeld dat men door de overheid nooit gedwongen is geweest een ziekenfonds op te richten. Maar iedereen zal het ermede eens zijn dat de arbeidende bevolking vroeger en nu niet buiten een of andere vorm van verzekering in deze kan.

Maar hiermede is geenszins gezegd dat de kritiek van prof. Lindeboom en de daaraan verbonden conclusies juist zijn. Waar het om gaat is niet of men door praktische omstandigheden gedwongen is, zich te verzekeren tegen de financiële gevolgen van ziekte (want er is vrijwel niemand in Nederland die op dit terrein niet een of andere verzekering heeft gesloten), of dat een gedeelte der bevolking na 1941 verplicht verzekerd is geworden (want deze waarheid zal niemand durven of willen ontkennen), maar hierom, of het ziekenfonds, de verplichte afdeling inbegrepen, al dan niet een sociale verzekering genoemd kan worden. De tegen deze stelling door collega Lindeboom aangevoerde argumenten zijn voor mij niet overtuigend, gelijk boven reeds uiteengezet. Voorts moge nog het volgende hieraan toegevoegd worden.

Het moge dan waar zijn dat een enkeling sputtert tegen de verplichte ziekenfondsverzekering, de overgrote meerderheid der werknemers is er zeer mede content. Een en ander is begrijpelijk als men zich op een praktisch standpunt stelt en vooral in aanmerking neemt het feit dat de kosten der medische voorzieningen steeds stijgende zijn. In het boven aangehaalde rapport van het College van Advies der A.R. Partij wordt dan ook terecht geconcludeerd: „Nu de verplichte verzekering eenmaal is ingevoerd en men in de werknemerswereld op haar behoud prijs stelt, kan men in de gegeven omstandigheden de verplichte verzekering tot een zekere welstandsgrens aanvaardbaar achten”.

Weet prof. Drogendijk, zo roept prof. Lindeboom uit, dat het ziekenfonds eigenlijk een dure verzekering is? Neen, dat weet ik niet, en ik zou het op prijs stellen te weten op welke gronden prof. Lindeboom tot deze uitspraak komt.

Of iets duur is of niet, hangt naar mijn mening af van het feit of men hetzelfde object elders voor een lagere dan wel hogere prijs kan verkrijgen. Zoals bekend mag worden verondersteld, betalen de ziekenfondsverzekerden de gemiddelde kostprijs van de voor hen geldende verstrekkingen; een opslag voor winst is derhalve niet in de premie ingecalculleerd. De kostprijs komt grotendeels tot stand door onderhandelingen met de verschillende groepen van medewerkers; wat de ziekenhuisverpleging betreft die een derde deel van de kosten uitmaakt, wordt ook weer de kostprijs van de ziekenhuizen betaald.

De zogenaamde particuliere tarieven van de medewerkers gaan aanzienlijk uit boven die, welke de ziekenfondsen met hen overeenkomen. Waar ligt dan de duurte van de ziekenfondsverzekering? Zeker ook niet in de kosten van beheer, die aan de uitvoering van de ziekenfondsverzekering zijn verbonden. Deze bedragen namelijk nog geen 6% van de totale kosten. Prof. Lindeboom moge eens nagaan, hoeveel deze post bij andere vergelijkbare instellingen bedraagt. Het wil mij dan ook voorkomen dat bovenaangehaalde uitroep van Prof. Lindeboom elke grond van waarheid mist³⁾.

ad 7. Het is begrijpelijk dat prof. Lindeboom t.a.v. het vraagstuk of een ziekenfonds al dan niet een privaatrechtelijk karakter draagt, een uiterst gereserveerde houding aanneemt, want het is inderdaad een moeilijke en ingewikkelde kwestie. Hij gevoelt — en terecht — de behoefte aan de uitspraak van een deskundige rechtsgeleerde over dit probleem. Welnu, dat kan hem verschaft worden. Ons hoogste rechtscollege, de Hoge Raad, heeft in zijn arrest van 13 maart 1959 gesteld dat — ook al neemt men in aanmerking de inwerkingtreding van het Ziekenfondsenbesluit 1941, waarbij een afdeling verplichte verzekering werd gecreëerd — *desondanks* het privaatrechtelijke karakter van een ziekenfonds behouden is gebleven!

ad 8. Samenvattend komt het mij voor dat prof. Lindeboom:

- a. voorbij gaat aan de evolutie, welke de ziekenfondsen hebben door-gemaakt;
- b. het doel miskent van de huidige ziekenfondsverzekering;
- c. uit het oog verliest de ingewikkelde structuur van het ziekenfondswezen, o.a. tot uiting komend in de dubbele functie van een ziekenfonds

³⁾ Ik moge in dit verband nog verwijzen naar de IZA-resultaten, gepubliceerd in *Documentatie*, 1 november 1959, alsmede naar een in 1961 door de Sociaal-Economische Raad uitgebracht advies over de economische aspecten van de ziekenfondsverzekering.

(een bemiddelende functie inzake de rechtstreekse gezondheidszorg door de medewerkers en een verzekeringsfunctie inzake de financiële gevolgen aan die geneeskundige hulp verbonden);

d. onderwaardeert het vele goede dat in het ziekenfondswezen wordt gevonden en overaccentueert de gebreken welke aan dit systeem kleven.

ad 9. Uit het vorenstaande zal het duidelijk zijn, dat naar mijn mening het te betreuren blijft dat de minister bij zijn nieuw ontwerp-Ziekenfondswet is uitgegaan van de gedachte, dat een ziekenfonds een vorm van sociale verzekering is.

ad 10. Met prof. Lindeboom ben ik van mening dat men zo veel als mogelijk is moet trachten de nadelen der ziekenfondsverzekering (al is er geen systeem te bedenken dat geen nadelen heeft) te verkleinen of op te heffen. Het blijft evenwel een omstreden vraag of de „ticket modérateur” daartoe het ideale middel is.

AANVULLENDE LITERATUUROPGAAF

A. C. Drogendijk, *De ticket modérateur en wat daarmee samenhangt*. In: *De Ziekenfondsgids*, maart 1955.

D. Pillen, *Een adres van de Vereniging van Katholieke Ziekenhuizen en de opvatting over taak en functie van een ziekenfonds*. In: *Ziekenfondsvragen*, februari 1952.

Rapport inzake Wettelijke Regeling van het Ziekenfondswezen, Den Haag 1957.

NOGMAALS: IS EEN ZIEKENFONDS EEN SOCIALE VERZEKERING OF EEN ORGAAN VAN ZORG VOOR DE VOLKSGEZONDHEID?

DOOR

PROF. DR. A. C. DROGENDIJK

Gaarne wil ik met enkele opmerkingen antwoorden op hetgeen mr. J. van Viegen naar aanleiding van de in de titel weergegeven vraag in dit tijdschrift (33e jaargang, blz 229 e.v.) te berde heeft gebracht. Vooraf zij echter opgemerkt dat de consequenties van het naar mijn mening verkeerde uitgangspunt van de minister, reeds elders door mij waren gepubliceerd¹⁾. Vandaar dat ik in dit tijdschrift hierover gezwegen heb.

ad a. Natuurlijk is er geen regel zonder uitzonderingen, maar het zal mr. Van Viegen toch ook bekend zijn dat uitzonderingen juist de regel bevestigen.

Wat het aangehaalde voorbeeld van de Ongevallenwet betreft moge het volgende opgemerkt worden. Reeds in 1952 heeft dr. Veraart er op ge-

¹⁾ Zie *Soteria*, jan. 1963 (7e jaarg., blz. 15 e.v.) en *Geloof en Wetenschap*, febr. 1963 (61e jaargang, blz. 26 e.v.).

wezen, dat er naast sociale verzekeringen, welke louter en alleen geld uitkeren als loondervingsvergoeding aan de verzekerde (Ziektewet), er andere verzekeringen zijn welke behalve uitkering in geld ook geneeskundige behandeling geven (Ongevallenwet, Invaliditeitswet). „Niemand,” zo gaat hij verder, „heeft er intussen ooit aan gedacht de Rijksverzekeringsbank of de Raden van Arbeid instituten van gezondheidszorg te noemen, al strekt ongetwijfeld de sociale verzekering in vele gevallen ten bate van de gezondheid”. Hieruit trekt hij dan de conclusie, dat de ziekenfondsen dan ook louter sociale verzekeringsinstituten zijn.

Niettemin is deze redenering onjuist, want het gaat er niet om hoe men de Rijksverzekeringsbank — thans Sociale Verzekeringsbank genaamd — noemt, maar wat zij in feite is. En dan is het voor geen tegenspraak vatbaar, dat de Sociale Verzekeringsbank, omdat zij tevens geneeskundige behandeling geeft, hiermede tegelijk, behalve sociaal verzekeringsinstituut, een orgaan van gezondheidszorg is geworden. Want iedere instelling, welke zich direct met de geneeskundige verzorging bemoeit, is uit dien hoofde als een orgaan van gezondheidszorg aan te merken. Wanneer derhalve Veraart de stelling poneert, dat de maatschappelijke functie van de ziekenfondsen geheel in hetzelfde vlak ligt als die van bijv. de Sociale Verzekeringsbank, dan volgt hieruit *niet*, dat de ziekenfondsen alleen sociale verzekeringsinstituten zijn, maar dat zij beide en sociale verzekeringsinstituten en organen van gezondheidszorg zijn.

Het is mij als sociaal-geneeskundige uiteraard bekend dat in vele Europese landen de voorzieningen in medische hulp op andere wijze zijn geregeld, maar deze systemen mogen niet op één lijn gesteld worden met de ziekenfondsverzekering hier te lande, omdat zij in wezen geen ziekenfondsverzekering, maar een ziektekostenverzekering, een restitutieverzekering zijn. Principieel gezien bestaat tussen deze beide systemen dit verschil, dat de ziekenfondsverzekering een sociale inslag heeft en de ziektekostenverzekering een zakelijke inslag. Praktisch is er dit onderscheid dat de ziektekostenverzekering duurder is dan een ziekenfondsverzekering.

ad b. Uit de aard der zaak komen uitkeringen krachtens sociale verzekeringswetten het gehele gezin ten goede. Waar het hier echter om gaat is, dat Ongevallenwet, Ziektewet, Invaliditeitswet enz. voorzien in calamiteiten, welke het hoofd van het gezin kunnen treffen, terwijl de ziekenfondsverzekering voorziet in calamiteiten die alle leden van het gezin kunnen treffen.

ad c. Wat in geding is gebracht betreft aard en karakter der diverse soorten van verzekeringen en niet de uitvoeringsorganen. Voorts spreekt het arrest van de Hoge Raad van 13 maart 1959, waarin uitdrukkelijk het privaatrechtelijk karakter van een ziekenfonds is gehandhaafd, een duidelijke en niet te miskennen taal.

ad d. Hierbij moge allereerst verwezen worden naar hetgeen ik prof. Lindeboom heb geantwoord ad 5c.

Het door mr. Van Viegen aangehaalde voorbeeld („En een ziekenfonds wordt door zijn taakvervulling zo min een orgaan van zorg voor de volksgezondheid als een gemeentebestuur dat wordt *omdat* het in ettelijke gevallen aan hulpbehoevenden bijstand verleent ter betaling van kosten van medische zorg die het ziekenfonds niet voor zijn rekening neemt”) is dan

ook irrelevant voor het gestelde probleem. Immers het door een gemeentebestuur in een enkel geval betalen der kosten van medische zorg, welke het ziekenfonds niet voor zijn rekening neemt, behoort niet tot de wezensbepalende doelstelling ener gemeente.

Een laatste opmerking moge nog gemaakt worden betreffende het door mr. Van Viegen aangehaalde uit de Memorie van Toelichting, t.w. „dat de volksgezondheidsaspecten van het ziekenfondswezen niet primair thuis horen bij de Ziekenfondsraad, die zich heeft bezig gehouden met alle aangelegenheden, de ziekenfondsverzekering betreffende, doch dat de advisering over de volksgezondheidsaspecten ingevolge de bepalingen van de Gezondheidswet primair toekomt aan de Centrale Raad voor de Volksgezondheid”.

Het is zonder meer duidelijk dat het ziekenfondswezen bij zijn werkzaamheden op het terrein der gezondheidszorg uiteraard in een aantal gevallen de adviezen van de Centrale Raad voor de Volksgezondheid niet kan missen. Niettemin dient men hier scherp te onderscheiden. Terecht nl. bevoogdt dr. Festen in *De Ziekenfondsgids* van dec. 1962 (16e jaargang, blz. 199) dat de taak van de Centrale Raad voor de Volksgezondheid enkel en alleen is om met het oog op de belangen der volksgezondheid na te gaan welke vormen van verzorging aan de mensen behoren te worden gegeven. Maar het is juist de taak van het ziekenfondswezen en met name van de Ziekenfondsraad om uit te maken welke onderdelen men, gezien de premiedruk, in het stelsel kan opnemen en op welke wijze zulks in het bijzonder in het systeem van gegarandeerde hulp kan worden gerealiseerd. „Ik acht het onmogelijk en onpraktisch,” aldus coll. Festen, „een andere scheiding tot stand te brengen dan die welke nu reeds in feite op grond van de eigen taak en verantwoordelijkheid van beide organen bestaat”.

Al met al blijf ik van mening dat het gebouw van het ziekenfondswezen niet staat op het terrein der sociale verzekering met uitzicht op het gebied der volksgezondheid, maar omgekeerd op het terrein van de volksgezondheid met uitzicht op het gebied der sociale verzekering.

BOEKBESPREKING

Volkenrechtelijke opstellen, aangeboden aan prof. dr. Gesina H. J. van der Molen ter gelegenheid van haar zeventigste verjaardag door vrienden, collegae en oud-leerlingen. Uitg. J. H. Kok N.V., Kampen, 1962. Prijs f 12,50.

Niet aan elke scheidende hoogleraar wordt een bundel aangeboden en niet elke bundel, aangeboden aan een scheidende hoogleraar, zal veel belangstelling wekken buiten de kring van vrienden, collegae en oud-leerlingen. De *Volkenrechtelijke Opstellen*, aangeboden aan mevrouw Van der Molen, is echter zulk een ruimere aandacht wel degelijk waard. Dat zulk een stoet van prominente experts een bijdrage heeft willen leveren tekent de plaats, welke deze vrouw in ons land veroverd heeft. Hetgeen natuurlijk geen belemmering behoeft te zijn om tevens de prestaties van het redactie-comité te prijzen.

Het boek opent met een even sobere als fijngevoelige levensbeschouwing van de hand van prof. Van der Molens rooms-katholieke boezemvriendin en huisgenote dr. Maria Nolte. Leeuwarden: Gesina bezocht er eerst de ULO-school. Rotterdam: onderwijzeres. Twee-en-twintig jaar toen de eerste wereldoorlog uitbrak, diepgeschokt. Amsterdam: verpleegstersopleiding. Te zwaar. Over naar de journalistiek: *De Amsterdammer* en *De Standaard*. In contact met Anema. Rechten studeren. In 1937 de eerste vrouwelijke doctor van de Vrije Universiteit. Tijdens de oorlog: in de redactie van *Vrij Nederland*, mede oprichtster van *Trouw*, hulp aan Joodse kinderen. Na de bevrijding: voorzitter Commissie Oorlogspleegkinderen en dan: de eerste vrouwelijke hoogleraar aan de Vrije Universiteit, met als leeropdracht „volkenrecht”, later uitgebreid met de „leer der internationale betrekkingen”. En nu? Mej. Nolte memoreert de grote reis, die prof. Van der Molen in 1961 ondernam naar het Nabije en Verre Oosten, waar ze van dichtbij de onvoorstelbare nood zag. „Ze keerde terug vol van nieuwe ideeën en plannen, die ze, Deo Volente, in de nieuwe levensperiode, die nu voor haar begint, in daden hoopt om te zetten.”

In een persoonlijk woord *Vriendin uit het Verzet* merkt dr. J. A. H. J. S. Bruins Slot terecht op, dat Gesina van der Molen een typische verschijning is in de kentering van de gereformeerde samenleving. Zij is aan dat gereformeerde blijven vasthouden. In theologische zin niet sterk dogmatisch ingesteld, uitgesproken oecumenisch en non-conformist, verbond zij toch in de benadering van de politieke realiteit iets van het juridisch doctrinaire dat vele gereformeerden eigen is. Uw recensent heeft het altijd tekenend gevonden, dat deze vrouw, die goed genoeg was om het Koninkrijk der Nederlanden te vertegenwoordigen in de Verenigde Naties maar geen kans kreeg om de Antirevolutionaire Partij te vertegenwoordigen in de gemeenteraad van Bloemendaal, ook de zaak van deze partij altijd met geestdrift heeft gediend.

Maar ter zake. Dit gaat over een boek. Het recenseren van een bundel opstellen over zestien verschillende onderwerpen is intussen niet zulk een eenvoudige opgave: het meeste wat verwacht mag worden is een enigszins omklede opgave van de inhoud. Prof. C. H. Alexandrowicz (Sydney) zet uiteen, welke bijdragen drie oudere internationale organisaties — de Wereldpostvereniging, de Internationale Telecommunicatie Unie en de Internationale Arbeidsorganisatie — geleverd hebben tot de ontwikkeling van volkenrechtelijke beginselen. Van supranationaal gesproken: internationale postregelingen worden periodiek herzien en de staten *hoeven* de herziening natuurlijk niet te bekrachtigen, maar *als* ze het niet doen, staan ze buiten het wereldpostregiem, dus . . . De recensent zou de lezer in dit verband een quiz-vraagje willen voorleggen, waarop hij bij het lezen van dit artikel stuitte: „Waarom verdient de PTT van het land van de geadresseerde geen cent aan de brief, waarop de PTT van het land van de afzender de port inde?” Antwoord: aannemelijk is, dat er zal worden teruggeschreven.

Prof. mr. F. M. Baron van Asbeck beschrijft, hoe art. 35 van de Constitutie der Internationale Arbeidsorganisatie de grote stoot heeft gegeven tot verbreiding van het westerse arbeidsrecht over de hele niet-westerse wereld: fraai voorbeeld van het instrumentale karakter van het recht, ook van volkenrecht.

Mr. L. J. Van der Burg behandelt twee projecten voor een conventie inzake internationale investeringen. Hij vraagt zich af, of deze ontwerpen — één van de Internationale Kamer van Koophandel, de ander van een Britse „Parliamentary Group for World Government” — enige kans maken te worden aanvaard. Een vraag, die aardig de relatie tussen recht en politiek illustreert.

Het is denkbaar, dat personen die noch van prof. Van der Molen noch van de Vrije Universiteit enige weet hebben, belang zouden kunnen hebben bij het lezen van het volgende opstel: *La justice — élément d'intégration*. Het is van de hand van mr. A. M. Donner, president van het Europese Gerechtshof. Het gaat dan ook over de rol van de rechtspraak in de integratie van Europa. Men zou kunnen denken: daar kan iedereen over schrijven behalve de president van het Europese Gerechtshof. Die moet wel verplicht zijn zich in een sfinxachtig stilzwijgen te hullen. De heer Donner ziet evenwel kans, om één en andermaal in de openbaarheid te treden met beschouwingen, die even openhartig en informatief zijn als gedegen en behoedzaam. Er is een theorie, zo verklaart hij in dit opstel, volgens welke in de Europese gemeenschappen, gelet op de vaagheid van de verdragen en de onmogelijkheid om die op een duidelijke en voor allen aanvaardbare wijze te concretiseren, aan de rechtspraak de taak toevalt om de ware draagwijdte dier verdragen te bepalen en hun toepassing te regelen. Daar schuilt overdrijving in, aldus mr. Donner. Maar toegegeven moet worden, dat in de moderne maatschappij de rol van de rechter belangrijker is dan in de vorige eeuw. Met name voor de Europese rechter bestaat er een verleiding, om geschillen tot een oplossing te brengen waarover de politici het niet eens konden worden. Hij kan dat doen door eerst het geschil te vertalen in rechtstermen (men spreekt tegenwoordig van „juridificeren”). Hier schuilt echter het gevaar, dat hij in plaats van het probleem te depolitiseren de rechtspraak verpolitiekt. Dat wil de heer Donner niet.

Maar het is interessant, dat hij deze verleiding en dit neologisme signaleert. Eveneens, dat volgens hem de rechter de spreekbuis van het recht moet blijven . . . „indien niet van de wet”.

Prof. mr. J. P. A. François wijdt enige beschouwingen aan het Internationale Hof van Justitie in Den Haag, dat bepaalt minder floreert dan het Europese te Luxemburg. En daar zal op korte termijn weinig aan te doen zijn. Mr. J. Hollander maakt een aantal opmerkingen over de leiding van internationale strijd- en politiemachten der Verenigde Naties. Prof. jhr. mr. H. F. van Panhuys behandelt het interessante vraagstuk van de *trias politica* als struikelblok voor het primaat van het volkenrecht: de rechter, die de handelingen van de uitvoerende macht in beginsel altijd met een kritisch oog beziet en hoort te bezien, moet daaraan eensklaps een onaantastbare waarde gaan toekennen, wanneer zij met of jegens vreemde staten zijn verricht. Prof. mr. W. Riphagen schrijft over de techniek van de regeling tot het voorkomen of althans verminderen van staatloosheid enerzijds en meervoudige nationaliteit anderzijds. Dr. K. L. Roskam acht de rechtmatige uitoefening van het zuidafrikaanse beheer over Zuid-West-Afrika dubieus sinds Zuid-Afrika op 31 mei 1961 iedere constitutionele band met het (Britse) Gemenebest verbrak en inlijving van dat gebied zonder meer onrechtmatig.

Prof. dr. U. Scheuner (Bonn) behandelt de verzwakking van het traditionele volkenrecht onder invloed van enerzijds de tegenstelling tussen de vrije en de communistische staten en anderzijds die tussen de oude en de nieuwe staten. Zijn parool: terug naar de gedachte, dat er is één „*ius gentium*”. Al deze verschillende systemen hebben bepaalde fundamentele menselijke waarden gemeen. Wij moeten trachten deze terug te vinden en zichtbaar te maken, want het wezen van de menselijke natuur is onafhankelijk van politieke stelsels en ideologieën. Ik ga daar volledig mee akkoord. Maar het is opmerkelijk, hoe onschuldig zulk een taakstelling in de oren klinkt zolang men zich er niet toe gezet heeft om die taak ook echt te gaan uitvoeren. Wát is gemeenschappelijk? Hóé illustreren we dat? En gesteld, dat een gemeenschappelijke basis kan worden blootgelegd: hoe daarop concreet dat nieuwe recht te bouwen? Ik dacht, dat hier meer in het geding is dan „*ius gentium*”: het gaat om zeer moeilijke politieke processen.

Prof. mr. A. M. Stuyt haalt een interessante episode uit de geschiedenis van de duizendjarige monnikenrepubliek op de berg Athos op: de kloosters verzetten zich in 1913 met hand en tand tegen plannen tot internationalisatie. De berg was Grieks sedert drie duizend jaar en dat moest hij blijven. En hij bleef het.

Prof. mr. A. J. P. Tammes schrijft een uitvoerig artikel over de vaak over het hoofd geziene keerzijde van de volkenrechtelijke regel, dat internationale procedures ter bescherming van privé-personen eerst aan de orde komen, wanneer de nationale rechtsmiddelen zijn uitgeput: nl. de volkenrechtelijke verplichting van de staat om zulke rechtsmiddelen te verschaffen.

Prof. mr. P. J. Verdam behandelt het vraagstuk van de privaatrechtelijke contractuele aansprakelijkheid der EEG; zijn conclusie is, dat de Gemeenschap in die sfeer geen speciale behandeling en geen eigen rechtssysteem claimt, behoudens in arbitrage-procedures.

Tot de artikelen met na-sla-waarde behoort stellig ook prof. mr. J. H. W. Verzijls bijdrage over de term „supranationaal”. Die term komt bij zijn weten maar éénmaal in een bindend internationaal document voor (art. 9 EGKS-verdrag), maar des te vaker in de commentaren en dan in allerlei betekenissen. De auteur gaat na, wat voor organen of organisaties van het gebruikelijke, traditionele type afwijken.

„Supranationaal” zou dan kunnen worden genoemd:

a. Een internationaal orgaan (of internationale organisatie), dat (die) het recht heeft of de gewoonte heeft aangenomen om te werken bij meerderheid van stemmen;

b. Een internationaal orgaan (of internationale organisatie), dat (die) gerechtigd is echte besluiten te nemen, die effect hebben buiten de sfeer van zijn dagelijkse interne zaken en die de staten, welke het orgaan schiepen, of de leden van de organisatie binden;

c. Een internationaal orgaan (of internationale organisatie), dat (die) bekleed is met duidelijk (pseudo-) wetgevende functies; de auteur noemt het Internationale Hof van Justitie, welks procesregels de staten binden;

d. Een lichaam als onder *c* genoemd, dat echter in zijn wetgeving tevens rechtstreeks de burgers van de lidstaten bindt; hieronder vallen de tegenwoordige Europese lichamen. Doch niets nieuws onder de zon: de Europese Donau-Commissie van 1856 had zulke bevoegdheden ook;

e. Een internationaal orgaan (of internationale organisatie), dat (die) de bevoegdheid heeft om zijn (haar) eigen constituerende statuut te wijzigen zonder dat inmenging van de staten die het oorspronkelijk opstelden nodig of zelfs mogelijk is;

f. Een internationale organisatie, welke een parlementair orgaan omvat, dat zich kan ontwikkelen, al is het slechts geleidelijk, tot een orgaan van politieke controle;

g. Een internationaal orgaan, bestaande uit personen, die, in plaats van verplicht te zijn de instructies van hun regeringen uit te voeren, uitdrukkelijk zijn belast met de taak om alle binnen hun competentie vallende zaken te beoordelen naar eigen inzicht;

h. Een internationale organisatie, die geen enkel juridisch risico loopt om door de staten die haar schiepen te worden opgeheven.

Maar wat is nu „supranationaal”? Hier doet de auteur wat korzelig over. Het is mij onverschillig, zegt hij. Mits men maar ergens fixeert, wat de term minimaal moet inhouden. Want dat losse spraakgebruik is doctrinair ontoelaatbaar. Hij schijnt daarbij te denken aan een grens tussen de in zijn opsomming genoemde vormen a tot h, die naar zijn gevoelen een soort schaal van afnemende nationale soevereiniteit uitmaken. Ik vrees echter, dat het geen schaal is. En dat het daarom even moeilijk zal zijn als voorheen om het begrip „supranationaal” strikt te omschrijven. Toch vind ik prof. Verzijls opsomming zeer verduidelijkend. Zij maakt ons er van bewust, dat wij elkaar (ook) met de term „supranationaal” niet te gauw om de oren moeten slaan. Maar wat het spraakgebruik betreft, zo heel dom is dat ook niet: het voelt wel aan, dat supranationaliteit als zo veel andere verschijnselen een „continuum” is, een „trend” met verschillende verschijningsvormen: onwillekeurig spreken wij steeds meer van „supranationale *elementen*”. Ik zou willen voorstellen — uit een oogpunt van wetenschappelijke striktheid — om van „supranationale elementen” te spreken

zo vaak wij te doen hebben met één van de door prof. Verzijl omschreven trekken van internationale organisatie. Wat iemand dan wil verstaan onder „supranationaliteit” in abstracto, wel, dat lijkt mij onverschillig. Wie zijn krachten daaraan wil wagen, komt onvermijdelijk terecht hetzij bij begrippen als „integratie” of begrippen als „nationale soevereiniteit” en is dus met definiëren nog lang niet klaar.

Mr. C. van de Wetering houdt zich bezig met het vraagstuk van de afbakening der bevoegdheden van internationale organisaties: hij is geneigd de oplossing te zoeken in de praktijk van het Internationale Hof van Justitie, zij het met voorbehouden. Rest nog te vermelden een door mr. P. H. Kooymans samengestelde bibliografie van prof. Van der Molens werk.

Men ziet het: al met al een rijk gevarieerd en waardevol verjaardagsgeschenk, deze bundel. De verschijning moet voor de scheidende hoogleraar een bron van genoeg zijn geweest en dat het boek kan gelden als een geschenk aan ons allen moge haar tevens plezieren: dat aan anderen gegeven wordt is geheel in haar geest.

G. KUYPERS

W. S. SCHLAMM, *De jonge heersers van de oude wereld. De macht in nieuwe stijl.* Tilburg z.j. (1963). Oorspronkelijke titel: *Die junge Herren der alten Erde.*

Wij Nederlanders hebben een ons vertrouwde benadering van de politiek. Wij bepalen ons in hoofdzaak tot vaderlandse geschilpunten. De belangstelling daarvoor houdt verband met het behoren tot een bepaalde groep. De ambtenarensalarissen zijn interessant voor de ambtenaren. De agrariërs hebben aandacht voor de wijze waarop de staat aan de landbouw steun zal verlenen. De belastingpolitiek is bij degenen die een bescheiden inkomen genieten wat weggedrukt uit het gezichtsveld; hen is het om de uitbreiding en verbetering der sociale voorzieningen te doen. Daarentegen de ondernemers, de bezitters van flinke inkomens en ruime vermogens zijn geheel oog en oor voor het fiscale beleid. Naast het belang is er dan nog het probleem van de dag — commerciële televisie, bestaande of vermoede willekeur op bepaalde departementen of verkeersveiligheid — dat tal van mensen warm maakt. Sterk werkt verder het van huis uit gebonden zijn aan een protestantse, een katholieke, een socialistische of een liberale overtuiging. Generale ontevredenheid kan voorts steun verschaffen aan een agitatie-actie. Het hangt van de omstandigheden af of een nationalistische dan wel een communistische beweging bijval te onzent ontmoet. En hiermee is betrekkelijk volledig, hetgeen de Nederlandse inwendige politiek beheerst, getekend.

De krachtsverhoudingen en hun ontwikkeling — toenemende macht van het rooms-katholicisme, tanende invloed van de protestantse partijen — zijn bekend. Gemakkelijk treedt enige verstarring in. In toenemende mate openbaart zich verveling. Er zijn nog wel grote gezichtspunten, maar de praktijk dwingt telkens tot een terugvallen op kleinigheden. Vandaar dat het internationaal staatkundig bedrijf trekt. Weliswaar is Nederland klein, maar er kan toch in de grote, de wereld in verdeeldheid houdende gedingen, worden gekozen. De Benelux stoot althans enige, de Europese

Economische Gemeenschap heel wat luiken open. Europese integratie, Atlantische politiek bieden kans veel intern geharrewar, bij de kabinetsformatie 1963 opnieuw weinig fraai gebleken, te vergeten.

Toch is de behandeling, welke vanuit Nederland aan deze kwestie geboden wordt, geheel in overeenstemming met de wijze waarop wij in het algemeen ons staatkundig weren, degelijk, bedachtzaam, een flink brok historie hier, wat beginselen ginds, een gepaste herinnering aan het baanbrekend optreden van geestverwanten elders; de erkenning misschien van verschil van denkbeelden; vrij zeker echter een flinke uitschieter tegen in andere kringen aangetroffen kortzichtigheid. Zeldzaam is daarentegen het artistiek gekleurd, geladen betoog dat geheel verweven met de persoon van de auteur op talloze niet kritisch gerechtvaardigde maar intuïtief aanvaarde vooronderstellingen bouwt. Het temperament spreekt in zulk een geval mee. Het eigen lotgeval van de bij het door hem weergegeven en beoordeeld gebeuren uiterst nauw betrokken schrijver, laat zich gelden; zijn idealen en teleurstellingen, zijn reageren op de dingen, zijn goedkeuring en veroordeling van wat er geschiedde, bepalen de weergave van gebeurtenissen, de kijk op de toekomst, de lessen die hij ten behoeve van zijn publiek uitdeelt.

Met een dergelijke karakteristiek is naar ik meen het werk van Schlamm *De jonge heersers van de oude wereld*, goed getroffen. Aan elke lezer zal opvallen, dat deze „tijdsbespiegelaar” een geladen man moet zijn, die met vaart zijn gedachten op het papier werpt, er niet aan twijfelend of ze zijn ook inderdaad juist. Hij heeft wat beleefd en weet dus iets te vertellen. Geboren in 1904 als Oostenrijker, maakte hij in het Wenen uit de jaren voor en na de eerste wereldoorlog een eigenaardige periode van het Europese geestesleven mee. Op veertienjarige leeftijd werd hij communist, iets wat men gelet op de vroege rijpheid van het toenmalige jonge geslacht beslist niet al te simpel moet nemen. Laat het een „salon-communisme” geweest zijn, het was een werkelijke keus. Maar vijftientig jaar oud geworden, breekt Schlamm met het communisme en zijn breuk is radicaal. In 1932 richt hij met Carl von Ossietzky de *Wiener Weltbühne* op. Weldra leidt hij deze periodiek alleen. In 1938 vlucht hij naar de Verenigde Staten; hij schrijft een boek van formaat: *The Second War Independence*; hij treedt op als redacteur van *Fortune*. In 1944 Amerikaans burger geworden, oefent hij, als assistent van Henry R. Luce invloed. Vanaf 1959 verschijnen commentaren van zijn hand in *Der Stern*; dat is ook het jaar dat zijn werk *Die Grenzen des Wunders* het licht ziet.

De levensloop beweegt zich van links naar rechts. Het is intussen niet een geheel normale en dus wat kleurloze ontwikkeling van een heetgebakerde puber, die geleidelijk tot rust komt, van een journalist, die zich allengs een positie opbouwt, maar daartoe zich steeds conservatiever oriënteert. Schlamm is stellig een journalistiek schrijver. Een enkele herhaling wordt aangetroffen, zo, als het gaat over zijn jeugdige communisme en zijn pril leiderschap van de *Weltbühne*. Men zou soms ook denken dat hij een beetje etaleert — dit is overigens geen puur journalistieke ondeugd —; ofschoon Amerikaan geworden laat hij geen twijfel aan de bewogenheid, de eruditie en de voortreffelijkheid der jonge Weners uit de jaren 1918 en volgende. Zij discussieerden over Ricardo en Böhm Bauverk. Hun idolen waren Don Quichote en Aljosja Karamasoff. Ook

toen waren er de nozem-figuren, zo veel nieuws onder de zon is er niet. Maar Schlamm zelf met zijn door andere Weners gedeelde voorliefde voor Mozart, bewaart bijzondere reserves. Typen van zijn soort konden niet blijvend door het communisme worden geboeid, zomin als zij in het nationaal-socialistisch garen verward raakten.

Nu is het motief waaruit *De jonge heersers van de oude wereld* — juister ware geweest de letterlijke vertaling „van de oude aarde” — is voortgesproten, eigenaardig. Schlamm meent dat in de jongste tijd — dat is voor hem na 1950 —, de jeugd uit hoofde van haar jong-zijn geacht wordt tot leiding bieden in staat te zijn; de jeugd als jeugd zou naar de algemene opinie vele superieure kwaliteiten bezitten. Dat vindt hij een onwaarschijnlijke gedachte. Hij is er van op de hoogte, dat voorheen eveneens, en zulks omdat de gemiddelde leeftijd laag lag, meer dan één leider jong op een verantwoordelijke post werd geroepen. Thans is echter, aldus oordeelt hij, een optreden van beneden-de-veertigjarigen zo algemeen geworden, dat het gaat beangstigen; een jonge vrouw uitte haar vertrouwen in Kennedy in deze woorden: „tenslotte is hij jong, hij weet wat er aan de hand is”.

Zou dit boek uitsluitend op een te grote verheerlijking van jonge prominenten hebben gewezen, dan had het weinig waarde. Want geheel deze problematiek wordt tamelijk simpel en dus weinig overtuigend behandeld. Heel wat scheppende kunstenaars, talrijke oorspronkelijke geleerden, leveren het beste bewijs wat zij vermogen vóór hun veertigste levensjaar. Dat blindelings aan jonge staatslieden het vertrouwen wordt gegeven is niet waar: er moeten prestaties geleverd zijn. Neemt men de staatkundige voorgangers uit het meest recente verleden of heden, zo zijn De Gaulle en Macmillan geen baardloze knapen, voelt Adenauer zich wel jong maar is hij het niet bepaald, wat ook geldt, zij het in mindere mate, van Chroestsjov. Churchill trad op tachtigjarige leeftijd als minister-president af. Eisenhower werd niet als jonge man Amerika's eerste burger. Indien men aan pausen een staatkundige invloed wil toeschrijven, er is in het heden van jeugdige opperherders niettemin geen sprake. Op dit hoofdpunt legt men *De jonge heersers* . . . onovertuigd uit handen.

Gelukkig geeft dit boek meer, al lijkt het tegendeel het geval te zijn, want telkens steekt de journalist het hoofd bijzonder opvallend omhoog. Maar hij kent zijn zwakheid. Het is tenminste veelzeggend dat hij vaststelt hoe van Homerus tot Gibbons, De Tocqueville en Mommsen de mensen overdreven hebben. Dat doet hij zelf ook. Hij zal wel gelijk hebben met zijn opinie dat men ideeën kopen kan, waartoe hij zich beroept op een uitspraak van een Saksische koning: „hoeren en professoren zijn op iedere straathoek verkrijgbaar”. Maar was werkelijk het angstaanjagende aan de korporaals en daggelders van het nationaal-socialisme hun argeloos gebrek aan demonie? Misschien dat — zij het met enige terughouding — mag verklaard: Roosevelt heeft het lot van onze eeuw bepaald, al zou mij deze bewering te boud zijn; stellig in strijd met de feiten is dat bij Westerse vastberadenheid een Russische terugtocht volgt; afgedacht daarvan dat de Nieuwe Economische Politiek van 1922 en het pact Hitler-Stalin uit 1939 als staaltje van Westerse vastberadenheid weinig overtuigend zijn, soms is het geweest „hard” tegen „hard”. Tot dezelfde klasse beweringen moet men rekenen de uitspraak dat de *New York Times* twee trauma's heeft opgelopen: Hitler en Franco.

De kritiek moet zelfs verder gaan. Het gebrek van beschouwingen als door Schlamm ontwikkeld is hun gebondenheid aan de tijd. Men kan de schrijver die in 1962 zijn werk afsloot niet kwalijk nemen, dat hij met hetgeen sedertdien gebeurde geen rekening heeft gehouden. Maar hij gaat dan toch uit van wat hij tot op dat ogenblik weet en verbindt daaraan in zeer verzekerde trant — hij is een man die niet twijfelt aan de juistheid van zijn zienswijzen, welke op hun beurt, opvallend genoeg, radicaal veranderen — zijn conclusies. Met wat sedertdien gebeurde kan hij niet rekenen. Echter Amerika's standvastigheid in de Cubaanse kwestie, het uiteenbrengen van Rusland en China zouden hem althans in het persoonlijke vlak tot gewijzigde oordeelvellingen hebben geroepen.

Gelukkig zijn er andere verdiensten aanwijsbaar, die kennismaking van het door de auteur gebodene lonend maken. De inhoud is niet louter die van een gelegenheids geschrift.

Wat Schlamm op een aantrekkelijke wijze belicht is in de eerste plaats de hachelijkheid van alle internationale politiek. Of hij dat bedoeld heeft, is een tweede. Maar wij Nederlanders die de zaken graag principieel en zelfs absoluut stellen moeten toch eens overwegen dat hier een scherp waarnemer over de oorlog 1914 tot 1918 schrijft als over een ordinaire vervelende aangelegenheid. Moge dit nog te eenzijdig wezen, zeker schuilt waarheid in de these dat de geschiedenis van het Westen de geschiedenis van zijn conflicten blijft, dat de speciale geur van een voorafgaande oorlog de gevoeligheid van de nieuwe generatie bepaalt, dat de vader van elke generatie op ons continent Mars, de moeder Europa is. Schlamm vindt er geen doekjes om, welke allerbedenkelijkste beslissingen sedert 1940 zijn genomen of dreigen te vallen. In 1943 ging Roosevelt akkoord met Stalin over een delingslijn in Polen, welke in 1939 Engeland en Frankrijk had geroepen de wapens tegen Hitler op te nemen.

Betekenis vooral heeft in dit verband wat hij schrijft, — zulks in de tweede plaats — over de noodzaak van een voortdurende hantering van ethische maatstaven bij internationale kwesties en andersoortige vraagstukken. In het midden moge blijven of Walter Lippmann uitsluitend een reële, aan ethische normen onttrokken internationale politiek voorstaat, of Kennedy een louter tactische staatkunde wenst te voeren, of de Verenigde Staten werkelijk de opvatting huldigen der oplosbaarheid van de geschillen met Rusland, de beëindiging der tegenstelling met de Sovjetunie in weerwil van een gedurende veertig jaar nooit één dag gestaakte koude oorlog. Schlamm wenst de ethiek over de gehele linie van het internationaal beleid, trouwens ook wijder weg, bewaard te zien.

Hij is naar werd opgemerkt een artistiek man. Verrassend neemt hij de moderne jeugd, de moderne mens iets nader in beschouwing. Hij stuit op cynische onaandoenlijke jongeren, op een gebruik van de vrouw als voedingsmiddel, op een verheerlijking van het zedelijk walgelijke in de literatuur, op een schrappen van de volstreekte tegenstelling tussen God en Satan, die de beide helften van een gespleten wereld zouden vormen. Telkens wijst hij op de noodzaak normen aan te leggen.

Zuiver politiek betreurt de schrijver een enghartig pragmatisme. Eisenhower wilde slechts de Duitsers verslaan zonder aan enig verder gevolg van zijn militair beleid te denken. Hij, de simpele Amerikaan beschouwde Churchill als een wat griezelige intellectueel. De Amerikanen waren van

plan goede vrienden met Rusland als de machtigste Europese staat der toekomst te worden. Schlamm hoopt dat Kennedy nog aan zijn generatie zal ontgroeien. Als Oostenrijker verknocht aan het Westen, verklaart hij dit Westen met een rangorde van waarde- en waarde-bepalende begrippen identiek. Vandaar dat hij het probleem van de atoombom op een zelfstandige manier voordraagt. Wanneer — zo luidt zijn redenering — het moreel verdedigbaar is de wereld om New York of Düsseldorf te vernietigen, dan is dit ook het geval terwille van 800 miljoen mensen, die zich bevinden achter het ijzeren gordijn.

In de trant van Schlamm schrijvend moet het mogelijk zijn, vragen waarbij het voortbestaan der mensheid betrokken is, onder de algemene aandacht te brengen, of tenminste daarvoor in veel ruimer kring belangstelling te trekken dan bij een leerstellige, wellicht verantwoorde, maar in haar degelijkheid terugstotende methode het geval is. Schlamm is geen buitengewoon sterk denker. Hij is geen ethicus, geen jurist, geen wijsgeer van formaat. Hij is wel een bewogen mens, iemand die de gerechtigheid nastreeft, een scherp waarnemer en een puntig beoordelaar van feiten en situaties. Deze met vaart geschreven verhandelingen wekken opnieuw het verantwoordelijkheidsbesef dat ieder tegenover schijnbaar door hem niet te beheersen gebeurtenissen toch moet tonen. Dit gelegenheidsgeschrift brengt een echt levend mens, die uit eigen ogen ziet, naderbij. Het drukt de lezer op wat er zich afspeelt in de wereld. Wie tot politieke ingezonkenheid verviel uit teleurstelling over versaaing voortspruitend, kan uit dit boek zulk een prikkel ontvangen dat hij zijn plicht ontdekt in een nieuwe activiteit.

Want werkelijk er blijft nog iets te doen. Het besproken boek zet aan om opnieuw zich aan rechtsbestel en politiek te wijden. Uiteindelijk is het niet van zoveel gewicht of Eisenhower met zijn simpel doel de Duitsers te verslaan, misgreep. Het komt er ook niet zo op aan of Kennedy's plan voor de oplossing der Berlijnse kwestie, in 1962 gelanceerd, juist was, of terecht door Adenauers weigering mislukte. In het midden mag blijven of Potsdam enkel een échec vormde, zodat zij die hierom Truman huldigden ongelijk hadden. Schlamm haalt Paul Valéry aan, die na de eerste wereldoorlog schreef: „Maar het ergste is, dat tot al die dingen die geschonden zijn, de geest behoort”. Wij moeten ons inderdaad verdiepen in wat er geschonden is en wat uitzicht biedt op genezing. De grote betekenis der Amerikaanse internationale politiek vormt, naar Schlamm's inzicht, dat zij uiteindelijk ethisch wil zijn. Welnu, dat er te geringe helderheid ook in Nederland bestaat over een wezenlijk moreel verantwoord internationaal beleid, is duidelijk. Wij zullen moeten overwegen of in de oorlog ook bepaalde grenzen niet vanuit een christelijke leer omtrent de oorlog moeten worden in acht genomen. Wij zullen in een wereld van betrekkelijkheid behoren na te gaan in hoever het recht met de moderne machtsmiddelen nog kan gediend worden. Schlamm legt in zijn vertoog geen evangelische maatstaven aan. Voorstanders van een christelijke politiek zullen dit stellig wel willen doen. Maar zij mogen dan ook geen gevolgtrekking schuwen indien tussen de eisen van het Hemelse Koninkrijk en de eisen van de aardse overheden er spanningen zouden rijzen. Geschriften als het hier besprokene drijven niet slechts tot activiteit, zij leggen ook op een verplichting tot radicaliteit. Het is niet twijfelachtig of daarmee kan te onzent voordeel worden gedaan.

I. A. DIEPENHORST

KERNWAPENEN – EEN ETHISCH PROBLEEM

DOOR

PROF. DR. GESINA H. J. VAN DER MOLEN

Het lijkt een hachelijke onderneming nog iets over het probleem der atoomwapens te berde te brengen. Het onderwerp is al van vele kanten belicht, zo niet doodgepraat.

En toch is er, dacht ik, alle reden om er voortdurend mee bezig te zijn. Men is met dit geweldige vraagstuk, dat ons nu eenmaal in zijn greep heeft, nooit klaar, althans niet zolang de oorlogsdreiging met nucleaire wapens blijft bestaan.

Voorop zij gesteld, dat het probleem van het gebruik van kernwapens niet het *hoofdprobleem* is. Het is een onderdeel van het gehele oorlogsvraagstuk en men doet verkeerd het daarvan los te maken. Dit leidt tot een scheef getrokken beeld, waaruit gemakkelijk foute conclusies kunnen worden getrokken.

De vraag of oorlogvoeren ethisch verantwoord is, is al heel oud. Zoals bekend was dit voor de eerste christenen al een beklemmende gewetensvraag.

Wie het dus voorstelt of deze vraag eerst in onze tijd is opgekomen of althans actueel is geworden, vergist zich. De kern verschilt niet van wat men in vroeger dagen als een dringende ethische aangelegenheid beschouwde. Het vraagstuk is alleen verscherpt, toegespitst vanwege de strijdmiddelen, die in gruwelijkheid, omvang en consequenties alles overtreffen wat vorige eeuwen gekend hebben. Het is daarom begrijpelijk, doch desniettemin onjuist, dat velen zich in woord en geschrift met grote felheid *uitsluitend* keren tegen het gebruik van atomaire wapens. Er is zelfs een Anti-Atoom-Actie, die het als haar meest urgente taak beschouwt stelling te nemen tegen de proefexplosies van kernwapens, de opslag en het gebruik ervan. De Stichting A. A. A. is aangesloten bij de Europese Federatie tegen kernbewapening.

Ofschoon een doelbewuste actie gericht tegen het atoomwapen op zichzelf niet verwerpelijk is, dient men zich toch wel te realiseren, dat hiermee slechts een middel, weliswaar een meer dan afschuwelijk middel, maar dan toch alleen maar een strijdwapen wordt bestreden. Het kwaad zelf, nl. de oorlog, blijft onaangetast.

Hierbij zien wij niet voorbij, dat in een tot de tanden toe gewapende wereld de spanningen zodanig kunnen stijgen, dat de bewapening zelf, en in het bijzonder die der kernwapenen, een bedreiging voor de vrede wordt. Toch houde men wel in het oog, dat de oorzaak van de politieke spanning in de wereld dieper ligt.

Zij ligt op het ideologische en economische vlak, waar de machtsverhoudingen in het geding zijn. Het is daar waar de strijd om de vrede, om de veiligheid ook, moet worden uitgestreden.

Het streven naar algehele ontwapening, hoe lofwaardig op zichzelf, zal weinig succes boeken, zolang men er niet in slaagt een op recht en gerechtigheid gebaseerde wereldorde, althans in zekere mate, te vestigen.

Dat neemt niet weg, dat men zich moet verheugen over elke toenadering tussen de grote mogendheden, die tot een overeenkomst inzake kernwapenbeperking kan leiden.

Daarom is het op 25 juli jl. te Moskou gesloten Kernstopverdrag een belangrijke eerste schrede op de weg naar geleidelijke wederzijdse ontwapening (of althans beperking van bewapening). Het heeft geen zin de betekenis van dit verdrag te ontkennen of te verkleinen. Natuurlijk heeft een verdrag alleen maar zin als het wordt nageleefd, maar dat geldt van elk verdrag.

Ontduiking van de bepalingen van het verdrag is vrij moeilijk. Het geldt nl. alleen voor bovengrondse proefexplosies en dit kan men niet in het geheim doen. Met ondergrondse proeven is dit wel het geval, maar die zijn van het verdrag uitgesloten en blijven dus voor alle partijen geoorloofd. Bovendien is het verdrag opzegbaar, waardoor de neiging tot ontduiking mede verminderd wordt.

De preambule van het verdrag bevat de onvermijdelijk hooggestemde aanhef, die de nobele motieven van de verdragsluitende partijen moet weer geven. Men is steeds geneigd zulk een declaratie met enkele korrels zout te nemen, maar het klinkt toch in elk geval bemoedigend, dat de atoommogendheden (Amerika, Rusland en Engeland) als doel stellen, te komen tot een overeenkomst „betreffende algemene en volledige ontwapening onder strikte internationale controle in overeenstemming met de doeleinden van de Ver. Naties.” Het blijkt toch wel, dat zij het gevaar van de bewapeningswedloop inzien en dit gevaar willen trachten te bezweren.

Het is bekend, dat Nederland met vele andere landen tot het verdrag is toegetreten, een geste, waaruit onze instemming en goede wil moet blijken, maar die praktisch niet zoveel betekent, aangezien wij niet tot de atoommogendheden behoren en geen aspiraties in die richting hebben.

Van meer betekenis, maar dan helaas in negatieve zin, is dat zowel Frankrijk als de Chinese Volksrepubliek weigeren toe te treden.

Eén zwaluw maakt nog geen lente en er is geen reden al te zeer over het kernstopverdrag te juichen. Toch is het als eerste begin zeker van belang en houdt het bepaald een bemoediging in voor de zich moeizaam voortzettende ontwapeningsbesprekingen te Genève, waaraan achttien landen deelnemen.

Na deze woorden van gematigde waardering voor bovenvermeld verdrag moeten we toch opnieuw beklemtonen, dat ook al zou er een veel verdergaande ontwapeningsovereenkomst worden gesloten, hiermee de oorlogsdreiging slechts ten dele zou zijn opgeheven. Dit klemt te meer daar het er niet naar uitziet dat zulk een ontwapeningsovereenkomst de gehele wereld zou omvatten.

Bovendien is het zó, dat de wetenschap der atoomsplijting niet meer ongedaan kan worden gemaakt. Wetenschap en techniek schrijden voort, zelfs in vroeger ongekend tempo. De mens kan zich te allen tijde daarvan bedienen, hetzij ten goede, hetzij ten kwade.

Daarom zijn de menselijke verhoudingen, zoals die zich op het inter-

ationale vlak openbaren, van de diepste betekenis. Indien deze niet verbeteren, indien men niet leert een samenleving op te bouwen, gebaseerd op het grondmotief der saamhorigheid en der wederzijdse verantwoordelijkheid, zal men nooit van een „veilige wereld” kunnen spreken.

Ontwapening — wij hebben hier alleen een algehele, multilaterale ontwapening op het oog, daar een eenzijdige ontwapening o. i. het vredesdoel eer schaadt dan bevordert — best, maar men overschatte de betekenis hiervan voor een duurzame vrede en veiligheid niet.

Toch is er ook een andere zijde aan het probleem, nl. deze: toegegeven, dat men met de afschaffing der nucleaire bewapening (om het nu maar radicaal te zeggen) de oorlog niet uit de wereld helpt, men zou daarmee dan toch bereiken, dat de gruwelijke massa-slachting en mensen-verminking niet zou plaats vinden.

Hiermee naderen wij dus meer de kern van de zaak, de vraag nl. of oorlog geoorloofd is, mits maar niet al te wrede, massale middelen worden gebruikt.

Dit standpunt wordt thans door velen ingenomen, die van mening zijn, dat het gehele oorlogsvraagstuk in de laatste jaren een ander aanzien heeft gekregen.

Toch is dit slechts ten dele het geval. Reeds van ouds viel het oorlogsprobleem in twee stukken uiteen: 1. is oorlogvoeren geoorloofd?; 2. welke strijdmiddelen zijn toelaatbaar en welke niet?

Wat het eerste betreft zo zijn er altijd christenen geweest, die elk gebruik van geweld in de verhouding van mens tot mens, van volk tot volk, ongeoorloofd achtten. Met name de Quakers en de Doopsgezinden wijzen elk wapengeweld af. Dit is een radicaal standpunt, dat voor hen de zaak zeer vereenvoudigt.

Doch wie aanneemt, dat in deze zondige wereld de goeden beschermd en de kwaden gestraft dienen te worden, of beter gezegd dat naar Gods bestel recht en gerechtigheid gehandhaafd moeten worden, als 't moet met geweld, is met het oorlogsprobleem niet zo gauw klaar. Hij beseft, dat een loochening van dit „als 't moet met geweld” een vooruitgrijpen is op een heilstaat, die pas op „een nieuwe aarde” ten volle zal kunnen worden verwezenlijkt.

Zolang wij daaraan nog niet toe zijn is het duidelijk, dat de overheid het aangewezen orgaan is om orde en recht te handhaven, *desnoods* (maar alleen in het uiterste geval) door middel van „het zwaard”. Ongetwijfeld is deze zwaardmacht van de overheid gekwalificeerd. Zij mag alleen worden gebruikt in dienst der *gerechtigheid*. Daarop dient scherp te worden toegezien.

Hieraan ontbreekt, ook wat het interne rechtsleven betreft, nog veel. Men behoeft niet naar het Hitler-regiem te verwijzen om daarvan een schrijnend voorbeeld te vinden. Heden ten dage wordt overal ter wereld het recht verkracht, vaak direct of indirect door de overheid, die toch tot rechtshandhaving geroepen is.

Dit klemt nog te meer waar het betreft het optreden van de overheid buiten 's lands grenzen. Ondanks alles wat Augustinus, Thomas en anderen omtrent het oorlogvoeren hebben geleerd en door de grondleggers van het volkenrecht is bevestigd, heeft men eeuwenlang het gerechtigheidskriterium dienaangaande verwaarloosd. Er is nauwelijks een overheid (of

men wil spreken van „de vorst” of „de staat”, doet hier niet ter zake) geweest, die van haar „zwaardmacht” niet naar willekeur gebruik heeft gemaakt wanneer zij daartoe de kans schoon zag.

Hiertegen moet ten scherpste stelling worden genomen. Men hoort en leest in de laatste tijd vaak, dat het onderscheid tussen een rechtvaardige en een onrechtvaardige oorlog, zo dit al ooit betekenis heeft gehad, thans niet meer bruikbaar is. Niets is echter minder waar.

Wie het gerechtigheidskriterium voor het gebruik van geweld door de machthebbers loslaat, is op genade of ongenade daaraan overgeleverd. Waarom zou dit overigens wel gelden voor de uitoefening van de zwaardmacht naar binnen en niet naar buiten?

Het is verheugend, dat van Amerikaanse zijde er weer op wordt aangedrongen de gerechtigheidseis voor de oorlog weer te doen gelden. Dit blijkt o.a. uit het interessante artikel van prof. John C. Bennett „Militaire macht en internationale verhoudingen”, in *Wending* (sept. 1963).

Prof. Bennett zegt hierin o.a.: „Het is nodig het begrip „rechtvaardige oorlog”, thans opgevat als *beperkte* (curs. v. B.) oorlog, weer te doen herleven en het gewicht daarvan in de schaal te werpen.” Weliswaar heeft hij hierbij eerder de „begrenzing” dan het „doel” van de oorlog op het oog, maar dat neemt niet weg, dat er toch weer naar zedelijke achtergronden en rechtvaardiging gevraagd wordt.

De grote vraag is evenwel: wat houdt het kriterium der gerechtigheid in? Heeft dit uitsluitend betrekking op het *doel* waartoe de gewelddiddelen worden gebruikt, of slaat dit ook op de aard der middelen en hun uitwerking?

Vanouds heeft de christelijke kerk vooral het oog gehad op het doel. Het oorlogvoeren moest onvermijdelijk zijn, omdat er geen ander middel was om het kwaad te straffen en het beoogde doel moest de toets der gerechtigheid kunnen doorstaan. Later ging men ook bepaalde oorlogsmiddelen als ongerechtvaardigd verwerpen, zoals het vergifigen van bronnen, het gebruik van vergiftigde wapens enz.

„Het gerechtigheidskriterium valt nog steeds in twee categorieën uiteen. Ten eerste het doel waarvoor men strijdt. Ten tweede de middelen die men gebruikt. Het doel blijft primair en in wezen zijn er in de huidige wereldsituatie maar twee rechtvaardigingsgronden voor het deelnemen aan een oorlog: acute zelfverdediging tegen een onrechtmatige, niet-uitgelokte agressie en een gezamenlijke strafexpeditie der statengemeenschap tegen een staat-misdadiger.

Gaat men er van uit dat zelfverdediging door een staat niet alleen geoorloofd is, maar dat de overheid zelfs de plicht heeft het volk waarover zij regeert tegen agressie te beschermen, eventueel te verdedigen, dan rijst de vraag of zij daartoe *elk* middel, hoe gruwelijk ook, mag gebruiken.

Allereerst iets over de verdedigingsoorlog. Hiermee wordt niet bedoeld de verdediging van het *geloof* of van de *kerk*. Zelfs de zg. godsdienstoorlogen van de zeventiende eeuw waren in feite geen zuivere oorlogen om het *geloof*. Soms om de geloofs*vrijheid*, maar altijd kwamen daar andere motieven bij (behoud van toegekende privileges, verzet tegen tyrannie in het algemeen, of zoals in de 30-jarige oorlog, strijd om de macht). Natuurlijk kan noch het *geloof*, noch de *Kerk* met wapengeweld worden verdedigd of beschermd, maar wel zijn wij geroepen de geestelijke goederen

als gewetens- en geloofsvrijheid, een relatief grote mate van recht en gerechtigheid, de individuele vrijheid van de mens (al weer relatief), de bescherming van de menselijke persoonlijkheid tegen bruut geweld te verdedigen. Wij hebben dit gedaan tegen de Duitse agressie van Hitler en zijn modern heidendom en we mogen God nog steeds danken, dat tal van landen dit gezamenlijk hebben gedaan. Toch was ook dit geen zuivere verdediging van het *geloof*.

Heeft de aard van de macht, waartegen men *gedwongen* wordt zich te verdedigen er dan niets mee te maken? Ja en neen. Neen, inzover een land, een volk, gerechtigd is zich tegen *elk* onrechtmatig geweld te verdedigen, eenvoudig omdat het onrechtmatig is. Zouden bv. Engeland of de Verenigde Staten het Europese vasteland aanvallen (uit imperialisme of uit economisch motief) dan zou zelfverdediging evenzeer geoorloofd zijn als wanneer de Sovjet Unie dit zou doen.

In het laatste geval wordt het recht van zelfverdediging nog versterkt, doordat achter de Sovjet-macht een systeem staat, berustend op een godloze ideologie dat inderdaad zonder enige scrupules gebruik maakt van de meest gruwelijke middelen om iemands persoonlijkheid aan te tasten en te misvormen.

Of de christen hiervoor immuun is, is een vraag, die hier eigenlijk niet ter zake doet, daar elke menselijke persoonlijkheid recht heeft op eerbiediging en bescherming.

Toch wordt deze vraag soms gesteld en het is of men met het antwoord dan zeggen wil, dat de gelovige christen wel kracht van Boven zal ontvangen om deze duivelse aanval op wat hem het hoogst en heiligst is, te weerstaan.

Indien dit al zo zou zijn, dan is dit nog geen reden om over de hersenspoeling en al wat daarmee samenhangt, licht te denken. Hoe gelovige christenen daarop reageren is een aparte zaak, die de beschermingstaak van de overheid niet bepaalt.

Maar is het juist, dat de christen in dezen bijzonder weerbaar of zelfs onkwetsbaar is? Er zijn enkele voorbeelden van mensen, die door de genade Gods hun ziel hebben kunnen pantseren tegen deze verfijnde vorm van marteling. Doch er zijn ook andere voorbeelden van vrome gelovigen die na de „behandeling” precies het omgekeerde zeiden, deden en „geloofden” als tevoren. Wie zal hier oordelen? Was hun geloof minder echt of was hun zenuwgestel minder sterk?

Hoe dan ook, zij die volhardden en zij die zich aan de boze beïnvloeding op den duur niet langer konden onttrekken, werden gebroken mensen, mensen die leefden in een ondragelijke spanning en verstoken bleken van een normale, evenwichtige levenshouding. Maar, zo kan men vragen, hoe staat het dan met Gods beloften? Handelt Rom. 8 : 31—39 niet over de zekerheid des geloofs, eindigende in de jubelkreet, dat niets, totaal niets, ons zal kunnen scheiden van de liefde Gods, tot openbaring gekomen in Christus Jezus, onze Heer?

Wij mogen ons vast en zeker verlaten op Gods trouw jegens ons. Hoe is dit dan te rijmen met onze ogenschijnlijke, van buitenaf opgedrongen ontrouw?

Als niet-theoloog klinkt het misschien aanmatigend hierover een oordeel te geven, maar het is niet meer dan vanzelfsprekend, dat dit beangstigende

probleem elke Christ-gelovige bezig houdt. Zou men het zo mogen zien, dat de band tussen God en de ziel der gelovigen verankerd ligt in Christus, maar dat de helse methoden van hersenspoeling het bewustzijn hiervan kunnen versluieren? Men kan ons het geloof niet ontnemen, noch de band met Christus verbreken, maar men kan ons beroven van de geloofs-zekerheid, de geloofsblijheid. Misschien is het te vergelijken met gelovigen, die door waanzin worden aangegrepen (geloofswaanzin of anderszins), mensen met een gespleten natuur, die daarom nog niet uitgesloten zijn van Gods genade, maar wel wanhopig gebukt gaan onder de twijfel hieraan. En dat zich niet meer bewust zijn van Gods liefde is al erg genoeg, evenals dat ondergaan van een geestelijke ommekeer, ook al is die kunstmatig tot stand gekomen. Men heeft dit, zoals bekend, op tienduizenden Tibetanen toegepast.

Vast staat, dat het geloof zelf niet met geweld behoeft te worden verdedigd, dat dit ook niet kan, evenmin als het met geweld kan of mag worden gepropageerd. Maar er blijft nog genoeg over, dat de moeite van het verdedigen waard is. Wel mogen wij God vurig en ernstig bidden, dat wij het nooit zullen behoeven te doen.

Veel moeilijker is het tweede punt, nl. de vraag of de heden ten dienste staande oorlogsmiddelen niet zo gruwelijk zijn, dat men *daarom* van zelfverdediging zou moeten afzien. Het is heel goed te begrijpen dat men meent „neen” te moeten zeggen tegen het atoomwapen. Alleen moet men zich hiervan de consequenties wel goed indenken. Indien men door dit eenzijdig „neen” het atoomwapen de wereld uit kon helpen, zou een krachtig „neen” op z'n plaats zijn. Nu betekent het echter een zich weerloos uitleveren aan elke boze macht, die er gebruik van wenst te maken. En is dat verantwoord?

Een christen kan persoonlijk zeggen als hij voor de keus staat: „ik sterf liever dan gebruik te maken van een atoombom”, maar mag een overheid zulk een beslissing nemen t.a.v. een heel volk, waarvoor zij de verantwoordelijkheid draagt en dat nu eenmaal niet uitsluitend bestaat uit christenen, die bereid zijn het martelaarschap op zich te nemen? (Voorzover zij daartoe inderdaad bereid zijn!).

Deze kwestie is echter helemaal niet zo eenvoudig, want ergens — dat moet worden toegegeven — kan er een grens zijn, waarbij men halt moet houden. Maar waar ligt die? Bij de atoombom of al veel eerder bij de talloze bommen die op Warschau, Rotterdam, Coventry, Londen en op heel Duitsland zijn neergekomen?

En wie draagt hier de verantwoordelijkheid? Wie moet hier beslissen? In de eerste plaats is dit de taak van de overheid, die nu eenmaal met gezag bekleed is. Maar de verantwoordelijkheid der regeerders die ook een sterk persoonlijke kant heeft, heft die van het volk, eventueel van de individuele mens, niet op. Het volk kiest immers de regering of duldt deze. Bovendien moet in deze ernstige aangelegenheid elk volwassen mens meedenken en zijn of haar invloed doen gelden. Daarom moeten deze vragen telkens weer onder de aandacht komen. Men is er nooit mee klaar. Maar wel is hier elk oppervlakkig oordeel, hoe aantrekkelijk een radicaal „neen” ook moge zijn, onverantwoord, zolang men de consequenties van dit „neen” niet ten volle overwogen en aanvaard heeft.

Onlangs is in het Nederlands verschenen de briefwisseling tussen de

Hirosjima-piloot Claude Eatherly en de Weense filosoof Günther Anders, onder de titel: *Verboden voor het geweten*. Het is een eerlijk boek en de gewetensnood van Eatherly is echt.

Nu is een geweten een zeer persoonlijke en tere zaak en wiens geweten hem in alle oprechtheid verbiedt iets te doen, moet de stem van zijn geweten gehoorzaam zijn. Men mag nooit tegen zijn geweten in handelen onder voorwendsel van hoger bevel. En in dit atoomtijdperk moet elke soldaat met zijn geweten te rade gaan. De persoonlijke verantwoordelijkheid klemt sterker dan ooit, al is die er altijd al geweest. Maar bij het gewetensonderzoek moet men wel *alle* factoren in acht nemen en de alternatieven onbeschermd onder ogen zien.

Wie de correspondentie tussen de Oostenrijker Günther Anders en de Amerikaanse ex-piloot Claude Eatherly leest, komt wel sterk onder de indruk van de geweldige spanningen, die zij moeten doormaken, die in een atoomoorlog een beslissend bevel moeten geven of een beslissende daad moeten verrichten. Men denke hierover niet licht.

Ook in de militaire kringen wegen deze dingen zwaar. De geestelijke verzorgers der militairen weten ervan mee te praten. En het is een teken van besef van morele verantwoordelijkheid als men het er moeilijk mee heeft.

Daarom is het goed, dat men dit punt telkens weer aan de orde stelt. De fout in het bovengenoemde boek *Verboden toegang voor het geweten* is m. i. vooral, dat men in absolute zin tegenover elkaar stelt: het geweten laten spreken of blinde gehoorzaamheid aan een gegeven bevel.

Zó ligt de zaak evenwel niet. Men kan ook gehoorzamen uit de overtuiging, dat het niet anders kan, dat in een gegeven noodsituatie gehoorzaam *moet* worden. Wie terade gaand met zijn geweten en dit getoetst hebbend aan een hogere zedelijke norm tot de conclusie van het gehoorzamen komt, heeft evenzeer recht op onze bewondering en sympathie, als wie tot de slotsom van „weigeren” komt. Maar nogmaals, hier liggen geweldige geestelijke spanningen, die wij ons wel moeten realiseren en op een of andere wijze moeten trachten op te vangen.

Er zijn nog drie punten, die hier ter sprake moeten komen, omdat zij wel aangevoerd worden als argument tegen het gebruik van atoomwapens en daarmee feitelijk praktisch leiden tot een standpunt van weerloosheid.

Het eerste is de kwestie of men een aanval met conventionele wapens met een nucleair wapen mag beantwoorden. De vraag of men een preventieve oorlog mag ontketenen, is m. i. geen vraag. Het is zonder meer duidelijk, dat dit zedelijk volstrekt ongeoorloofd is.

Maar gesteld, dat één der partijen een aanvalsoorlog zou beginnen met conventionele wapens in het besef van haar overwicht op dit terrein. Zou dan de tegenpartij mogen antwoorden met kernwapenen, d.w.z. met het werpen van een atoombom op vijandig gebied. Ondanks allerlei argumenten, die hier vóór zouden kunnen worden aangevoerd (bv. met één slag een einde maken aan de oorlog, iets wat overigens uiterst dubieus is), achten wij zulk een optreden beslist onaanvaardbaar.

Van Amerikaanse zijde wordt hiermee wel bedreigd. Het vormt een element in de „afschrikkingsstrategie”, dat evenwel zijn betekenis zou verliezen als de tegenpartij niet zou geloven in de ernst van het dreigement.

Men ziet hieruit hoe verward de situatie is, wat zedelijk ontoelaatbaar is, wordt gehanteerd als een politiek middel, dat de oorlog (althans de atoomoorlog) moet voorkomen!

Voor het overige zal men moeten aanvaarden dat het middel ter verdediging adaequaat moet zijn aan de aanval. Hieruit volgt al, dat een aanval met conventionele wapens niet met een atoombom (of erger) mag worden beantwoord, maar ook, dat men een atomaire aanval niet met conventionele wapens kan tegengaan. Men vergeet wel eens, dat dit in de tweede wereldoorlog ook al het geval was. Onze strijdkrachten hielden in mei 1940 dapper stand, al moesten ook zij zich al vrij spoedig tegen de geweldige Duitse overmacht gewonnen geven. Doch directe aanleiding tot de capitulatie was het bombardement van Rotterdam en de Duitse dreiging ook Utrecht en Den Haag te zullen bombarderen.

Een tweede kwestie is dat in een atoomoorlog elk onderscheid tussen combattanten en non-combattanten weg valt en dat op grond daarvan van atoomwapens geen gebruik mag worden gemaakt. Men vat dit dus op als een gerechtigheidskriterium.

Het probleem van het onderscheid tussen combattanten en non-combattanten is niet nieuw. Vooral toen de staande legers opkwamen, begon men al meer hen die niet aan de strijd deelnamen te vrijwaren tegen oorlogshandelingen (althans theoretisch). Ook toen werden wel hele steden in puin geschoten en (of) uitgemoord.

Ofschoon met bovenstaande theorieën dus onophoudelijk de hand werd gelicht, was er in de praktijk toch wel enige vooruitgang, tot de totale oorlog elk onderscheid tussen combattanten en non-combattanten wegvaagde. Trouwens er zijn bij de huidige wijze van oorlogvoeren nauwelijks meer personen, die niet op de een of andere wijze daarbij betrokken zijn, heel oude mensen, zieken en kleine kinderen misschien uitgezonderd.

In het bovenvermelde artikel van prof. Bennet in *Wending* wordt verwezen naar een geschrift van prof. Paul Ramsay *War and the Christian Conscience*, die het afwijzen van een kernaanval uitsluitend baseert op het verschil tussen combattanten en non-combattanten. Ook in ons land wordt deze redenering wel gevolgd.

Hoezeer het ook te betreuren is, dat het onderscheid tussen hen, die direct aan de oorlog deelnemen en zij, die afzijdig staan is weggefallen, moet men toch erkennen, dat dit onderscheid niet samen valt met „schuldigen” en „onschuldigen”.

De eenvoudige jongen, die zijn dienstplicht vervult en de officier, die een militaire loopbaan koos zijn niet meer of minder „schuldig” in dit opzicht dan de huismoeder of professor.

Indien het mogelijk zou zijn de totale oorlog weer te vervangen door een krachtmeting tussen strijdmachten, dan zou dit een belangrijk winstpunt zijn, omdat de oorlogsellende daardoor zou worden beperkt, maar in principe zou er niets veranderen. De soldaten, die in de meidagen van 1940 vielen zijn evenzeer slachtoffers van het gewapend conflict geweest als degenen die bij het bombardement van Rotterdam zijn omgekomen.

Bij lokale conflicten schijnt de oorlog nog wel een hoofdzakelijk militaire aangelegenheid te zijn, zoals bv. bij de aanval van de Chinese Volksrepubliek op India (althans voorzover wij dit beoordelen kunnen). Overi-

gens is de kans gering, dat men de krijgsgeschiedenis kan terugdraaien, hoe wenselijk dit ook ware.

Hiermee komen we aan het derde punt, dat overweging verdient, nl. de vraag van de collectieve schuld en de collectieve straf. Voor velen is dit een ernstig knelpunt, dat m.i. een meer ethische achtergrond heeft dan de onderscheiding tussen combattanten die wel getroffen en non-combattanten die niet getroffen mogen worden.

Om te beginnen kan men de verhouding tussen individuen en volken niet op één lijn stellen t.a.v. schuld en straf. Een volk is nu eenmaal een collectiviteit.

Wel zal het internationale strafrecht zich al meer moeten ontwikkelen in de richting van persoonlijke aansprakelijkheid en bestraffing van hen, die een oorlog hebben ontketend (Neurenberger- en Tokio-processen). Maar de ontoereikendheid der internationale rechtsorde brengt mee, dat dit nog maar in een beginstadium verkeert en overigens praktisch eerst na het staken der vijandelijkheden kan worden geëffectueerd.

Wordt door een staat een internationale misdaad, bv. agressie gepleegd, dan is er een collectiviteit die optreedt en die als zodanig moet worden gestraft of weerstaan. Dit kan moeilijk anders, tenzij men de misdaad laat begaan en dus een ander (onschuldig) volk daarvan collectief het slachtoffer laat worden.

Collectieve schuld treedt overal op, men kan daaraan niet geheel ontkomen, althans niet in dit stadium van de ontwikkeling der rechtspleging. Wel is het een vooruitgang indien men al meer gaat differentiëren, wat in het nationale recht al ver gevorderd is. Ook in de oorlog is het collectief straffen van individuele strafwaardige daden een afschuwelijk machtsmisbruik. Het geval Putten is daarvan een schrijnend voorbeeld, evenals in Frankrijk het geval Obadour. Maar deze straf-executies staan op zichzelf.

Voor het overige is het een onmogelijkheid in de oorlog met de krijgshandelingen alleen „de schuldigen” te treffen. Wie dit zó stelt moet de consequentie trekken door elke deelname aan een oorlog, ook een verdedigingsoorlog of een strafexpeditie namens de statengemeenschap, af te wijzen. En betekent dat niet onrecht en misdaad internationaal de vrije hand laten?

De consequentie van het feit dat een volk zich heeft georganiseerd in een staat en een regering heeft, die wettig (of zelfs onwettig) voor die staat optreedt, is nu eenmaal dat dit volk collectief de gevolgen van dit optreden moet dragen, ook al zou een vrij belangrijk percentage dit optreden afkeuren.

Zolang men zich hiertegen niet krachtadig verzet is men er verantwoordelijk voor. De leiders der Duitse evangelische kerk hebben dit na de oorlog ook uitdrukkelijk uitgesproken en hun medeverantwoordelijkheid aanvaard.

In het O. T. is er herhaaldelijk sprake van een collectieve schuld en een collectieve straf, waarbij God zelf is betrokken. Men mag dit m.i. niet terzijde schuiven met een beroep op een enkele tekst, zoals dr. B. J. Brouwer deed in *Bezinning* (17e jaarg. 1962, no. 3). Hij beroept zich op Deut. 24 : 16, waar de Heer duidelijk stelt, dat de vaderen niet om hun kinderen en de kinderen niet om hun vaders ter dood gebracht zullen

worden, maar dat ieder om zijn eigen zonden ter dood zal worden gebracht.

Is het nu geoorloofd om dit gebod, dat zonder twijfel betrekking heeft op individuele schuld en individuele straf zonder meer van toepassing te verklaren op het oorlogsprobleem? Boven zetten wij reeds uiteen, dat differentiëring in de rechtspleging vrucht is van een evolutie, die zich in het nationale recht langzaam heeft voltrokken. De aangehaalde tekst is een bewijs, dat de nationale rechtspleging in Israël op goddelijk bevel van de persoonlijke schuld moest uitgaan. Ook het voorbeeld van Amazia (2 Kon. 14 : 6 en 2 Kron. 25 : 4) ligt in dit vlak.

Dr. Brouwer ontveinst zich niet, dat in het optreden van het volk Israël in de strijd met andere volken van een individuele schuld en straf geen sprake is en ook niet kon zijn. Hij grijpt tenslotte weer naar de onderscheiding tussen combattanten en non-combattanten, om daaruit een tegenstelling tussen schuldigen en niet-schuldigen aan de oorlog te ontleenen. „Nimmer”, zo zegt hij, „mag men toegeven aan de verleiding, gehele volken als combattanten aan te merken. Het is ongeoorloofd jonge kinderen, ouden van dagen en burgers, die zich aan elke vorm van medewerking met de vijandige regering weten te onttrekken (wie kan dat in tijd van oorlog beoordelen? G. v. d. M.), welbewust aan oorlogsleed bloot te stellen.” Verder stelt hij, dat het verbod van onschuldig bloed vergieten de luide protesten tegen de massavernietigingsmiddelen, althans die middelen die alleen maar voor massavernietiging geschikt zijn, rechtvaardigt.

Maar wie is schuldig, wie onschuldig? Dr. Brouwer heeft daarvoor alleen maar een *collectieve* maatstaf. Hij ziet wel in, dat het moeilijk zal zijn deze maatstaf in een oorlog toe te passen, maar men mag zich niet laten leiden door de gedachte, dat men anders de overwinning niet kan behalen.

Neen, maar wil men het gebod gegeven voor het individuele schuldgeval in de oorlog toepassen, dan moet men van het oorlogvoeren en dus ook van de verdediging tegen agressie afzien. Want de uitspraak van dr. Brouwer, dat wie collaboreert met een misdadige overheid, zich mede schuldig maakt en in geval van oorlog als vijand mag worden beschouwd is op zichzelf al weer een generaliseren, dat spot met elk nauwgezet onderzoek naar de persoonlijke schuldvraag.

Met grote beslistheid moet het verwoesten van steden, van niet-militaire doelen worden afgewezen, doch niet op grond van de overweging, dat de getroffenen minder schuldig zouden zijn, dan zij die aan de strijd deelnemen, maar omdat zulk een bombardement een baaierd van ellende brengt over de hele bevolking¹⁾.

Het beroep op Deut. 24 : 16 gaat voor de oorlogvoering niet op.

In het Nieuwe Testament komt de strafrechtspleging tussen volken (staten) eenvoudig niet aan de orde. De heilsboodschap draagt een zeer persoonlijk en individueel karakter. Het optreden van de overheid naar buiten wordt ook in Rom. 13 niet uitdrukkelijk vermeld. Men moet dit deduceren uit de algemene taak van de overheid om recht en orde te hand-

¹⁾ Een vraag terzijde: waarom verwijt dr. Brouwer alleen de geallieerden dat zij tijdens de oorlog bij hun bombardementen het onderscheid tussen combattanten en non-combattanten uit het oog verloren? Kon dit anders? En wie begon dit soort afschuwelijke bombardementen?

haven. Dit kan in het heden tot afschuwelijke consequenties leiden, maar deze te verdelen is gemakkelijker dan ze te vermijden.

De redenering: „Ik mag de Russen niet straffen want er zijn zoveel onschuldigen bij: kinderen, misleiden, ontoerekeningsvatbaren” gaat van een verkeerde premisse uit. Men mag *de Russen* als zodanig helemaal niet straffen, maar men mag eigen volk verdedigen tegen een onrechtmatige aanval, het beschermen tegen een hels regiem enz. En dat kan niet anders dan door een collectief verweer tegenover een collectieve aanval.

Trouwens, wie is er strikt genomen schuldig en onschuldig? Van moraal-theologisch standpunt is het oude onderscheid tussen combattanten als „schuldigen” en de non-combattanten als „onschuldigen” m. i. beslist verwerpelijk. Vanuit praktisch oogpunt ter beperking van de oorlogsellende was en is het onderscheid tussen combattanten en non-combattanten natuurlijk wel van groot belang. De soldaat, dienstplichtig of vrijwillig, die te goeder trouw deelneemt aan een oorlog, die hij beschouwt als „rechtvaardig” van de kant van zijn land, is niet persoonlijk schuldig, maar maakt deel uit van een collectiviteit, die zich al of niet schuldig maakt aan een misdaad. En deze *misdaad* is strafwaardig²⁾.

Men zij ervan overtuigd, dat wij voor niemand onderdoen in de realisering van wat een atoomoorlog voor heel de mensheid zou kunnen betekenen en dat onze bewogenheid met de ellende en het leed dat ons en het nageslacht zou treffen niet minder sterk is dan van hen, die wel „ja” zeggen tegen de oorlog als zodanig maar „neen” tegen het gebruik van atoomwapens. Persoonlijk kunnen wij echter deze splitsing van het probleem niet aanvaarden. Dit neemt niet weg, dat wij met spanning de ontwapeningspogingen volgen en God bidden de harten der machthebbers te neigen tot het zoeken en toepassen van middelen en maatregelen om oorlog te voorkomen en een duurzame vrede te vestigen.

Wie zich te weer stelt tegen de kernwapens richt zich tegen een *middel*, afschuwelijk genoeg, dat is waar, maar laat de kern van de zaak onaangetaast. Daarom zij onze strijd meer gericht op de bevordering van een internationale samenleving, waarin de oorlog zelf is uitgebannen, omdat er andere, vreedzame middelen voor in de plaats zijn gekomen, die onrecht keren en kwaad straffen. De haat, het wantrouwen, de machtsbegeerte, de rassendiscriminatie, de honger en ellende, het gebrek aan morele grondslagen en aan rechtsbesef en zoveel meer, zijn de oorzaken van de oorlog — we kunnen en moeten hier onophoudelijk de eisen van het Evangelie tegenover stellen. Hier ligt een levensgrote taak van wereldwijde omvang, die geen non-combattanten toelaat.

²⁾ Men bedenke wel hoe uiterst gevaarlijk het is, te tornen aan het begrip „collectieve schuld” in de internationale samenleving. Hiermee ondergraaft men de internationale aansprakelijkheid van de staat voor zijn daden t.a.v. andere staten. Het begrip staten-agressie verliest zijn misdadig karakter en het onderscheid tussen een op rechtvaardige of onrechtvaardige gronden deelnemen aan een oorlog valt weg. Het gehele internationale statenstrafrecht komt op losse schroeven te staan.

HOE GEVEN WIJ „ANTWOORD AAN DEZE TIJD”? *)

DOOR

DRS. B. GOUDZWAARD

Enige tijd geleden heeft het bestuur van het Christelijk Werkliedenverbond Patrimonium een Studie doen verschijnen, die bedoeld is als voor-studie voor een nieuw christelijk sociaal program. In deze studie, die niet minder dan 340 bladzijden telt, heeft de samenstellende commissie gepoogd enkele richtlijnen aan te geven voor een intrinsiek-christelijk antwoord aan deze tijd, teneinde op deze wijze mede vorm te geven aan een „herbezinning op de richting van Christelijke actie op maatschappelijk terrein” (blz. 8).

Reeds bij eerste oogopslag komt men onder de indruk van de grote menigvuldigheid van onderwerpen die in deze Studie besproken zijn. Vrijwel het gehele terrein der hedendaagse sociaal-economische politiek is hier onder de loep genomen. Naast uiteenzettingen over geleide economie en socialisatie vinden wij beschouwingen over de loonpolitiek, de bestrijding van inflatie, de belastingpolitiek, de bedrijfsorganisatie, het woningvraagstuk, de subsidiepolitiek, het probleem der medezeggenschap, de geoorloofdheid van het overheidsbedrijf, bezitsvorming — terwijl de schrijvers evenmin hebben nagelaten en passant hun oordeel te geven over onderwerpen als de hedendaagse evolutie-theorie, de wijze van strafferechting in Nederland en de geoorloofdheid van subsidiëring van humanistische organisaties.

Het is uiteraard ondoenlijk, in dit artikel bij al deze onderwerpen afzonderlijk stil te staan. Voor de beoordeling van en de discussie over de Studie lijkt dit trouwens ook niet noodzakelijk. Want wanneer wij de opstellers goed begrepen hebben, leggen zij het zwaartepunt van hun betoog niet zozeer bij de inhoud van de door hen ingenomen praktische standpunten, maar veeleer bij de wijze waarop zij tot deze standpunten zijn gekómen — namelijk vanuit een duidelijke principiële achtergrond. Hun eerste bedoeling is kennelijk geweest, ten aanzien van elk actueel vraagstuk te zoeken naar dát *Antwoord aan deze Tijd*, waartoe ons christelijk geloof ons verplicht. Hierover, over het karakter van dit „Antwoord”, zal dus het eigenlijke gesprek tussen ons dienen te gaan, en niet in de eerste plaats over de inhoud van de vele praktische conclusies in dit boek.

Vandaar, dat in deze bespreking dan ook een centrale plaats zal worden ingeruimd voor de vraag, hoe in de Studie de relatie is getekend tussen het christelijk geloof enerzijds en onze moderne sociaal-economische problematiek anderzijds. Daarbij dient te worden onderzocht of de brug, die in de Studie tussen deze beide is geslagen, inderdaad op deugdelijke fundamenten rust.

*) Bespreking van *Antwoord aan deze tijd*. Studie voor een nieuw christelijk sociaal program van Patrimonium, uitgegeven in samenwerking met Uitgeverij T. Wever, Franeker (1963), 340 blz. Prijs f 3,90.

opmerking vooraf

Het feit, dat in deze Studie is gepoogd het christelijk beginsel inderdaad in élk opzicht voorop te stellen verdient intussen onze bijzondere waardering. Uit alles blijkt dat het een oprecht verlangen van de opstellers is geweest om elk zich voordoend praktisch probleem vanuit hun christelijk geloof te belichten. Reeds hierom heeft de Studie recht op onze aandacht. In een tijd waarin de politiek steeds meer dreigt te „verzakelijken”, doet het goed een boek als dit in handen te krijgen, waarin men ten volle ernst wil maken met het eigen principiële uitgangspunt.

1. *De brug tussen praktijk en beginsel*

In het eerste deel van de vijf, die de Studie telt, leggen de schrijvers rekenschap af van hun uitgangspunt. Terecht stellen zij, dat het niet voldoende duidelijk is, dit uitgangspunt aan te duiden als het geloof in Gods onfeilbaar Woord, nader beleden in de drie Formulieren van Enigheid. Zulk een aanduiding sluit immers geenszins misverstanden uit. Om praktische consequenties te kunnen trekken, is een nadere concretisering nodig, een toespitsing van dit uitgangspunt op de specifieke problematiek waarmee men zich bezig houdt. Er moet met andere woorden een brug worden geslagen, die het christelijk geloof en de praktijk van het sociaal-economische leven op een duidelijke wijze met elkander verbindt.

De opstellers laten ons niet in het onzekere, hoe zij zich deze brug tussen beginsel en praktijk indenken.

Zij beginnen met op te merken, dat ons geloof in God tot uiting behoort te komen in het vragen naar Zijn *wetten*, Zijn *richtlijnen*. Want in deze wetten, die God ons in Zijn liefde heeft gegeven, heeft Hij ons Zijn wil geopenbaard. Wij hebben die wetten naar de geest, in dankbaarheid aan onze Verlosser, na te leven.

Sprekend over deze wetten, merkt de Studie voorts op dat er een doorlopende lijn kan worden geconstateerd van de scheppingsordinanties via de wet der tien geboden naar de liefdewet van Christus. De inhoud der tien geboden komt met de scheppingsordinanties overeen, bouwt daarop voort (blz. 13).

Als vanzelf komt dan ook in de Studie de vraag ter sprake, wat dan wel de concrete inhoud is van deze scheppingsordinanties. Op blz. 13 wordt deze inhoud als volgt samengevat:

- „1. (De schepping van de mens naar) het beeld Gods, wat dan inhoudt: de band met God door het kindschap, de dienst van God, eredienst, arbeid, eigendom;
2. (De instelling van het) huwelijk, wat dan inhoudt: gezag in het huwelijk, in het gezin, in de staat.”

Waarop de Studie vervolgt: „Men zou het nog verder kunnen bekorten: Godsdienst, eigendom, huwelijk en gezag. Het is niet veel, neen... Als we dan maar goed beseffen, dat dit de vier hoekstenen van de wereldbouw zijn! En als we dan maar goed in het oog houden, dat de revolutiegeest altijd aan déze hoekstenen tracht te wrikken!”

„Zoals de gehele logische bouw van de wiskunde met al haar wetten gebaseerd is op enkele eenvoudige axioma's, zo is de gehele menselijke samenleving gevestigd op enkele pijlers.”

de betekenis van de vier hoekstenen

De zojuist gegeven citaten zijn voor een goed begrip van de Studie van Patrimonium van bijzonder belang. Want de praktische standpunten, die in de Studie naar voren komen, zijn — zoals we hieronder nog zullen zien — vrijwel alle rechtstreeks uit de hier genoemde vier hoekstenen (gezag, eigendom, godsdienst en huwelijk) afgeleid. Met andere woorden: *deze hoekstenen vormen tezamen in hoofdzaak de brug, die de Studie tussen beginsel en praktijk heeft geslagen*. De weg van het christelijk geloof naar de praktische conclusies ten aanzien van het sociaal-economische leven loopt voor de opstellers van de Studie m.a.w. vrijwel uitsluitend *via* deze hoekstenen.

We gaan dit nu in het kort voor elke „hoeksteen” afzonderlijk na.

de hoeksteen van het gezag

De hoeksteen van het gezag wordt besproken in deel B van de Studie. Elk gezag, zo lezen we daar, dient te strekken tot Gods eer. Dit geldt ook voor het gezag van de overheid. Het overheidsgezag mag dan ook uitsluitend dienen tot handhaving van Gods wetten, en van de aan die wetten verbonden vrijheid der onderdanen (blz. 24). De conclusie die de opstellers van de Studie hieruit trekken, is, dat de overheid van God geen andere opdracht heeft ontvangen dan a) het optreden als scheids-rechter tussen haar onderdanen, b) het beschermen van hun vrijheid, en c) het herstel van de samenleving in tijden van algemene ontwrichting. Want . . . „we moeten het beginsel handhaven dat de terreinen van overheid en bedrijfsleven gescheiden blijven en dat het ingrijpen van de overheid steeds het karakter moet hebben van rechtzetten . . . en loslaten” (blz. 54).

Hiermede is de hoeksteen van het gezag voldoende concreet gemaakt voor zijn toepassing op het gebied der praktische sociaal-economische politiek. Omdat „het bedrijfsleven nu eenmaal geen terrein is voor de overheid” dienen overheidsbedrijven in principe te worden omgezet in particuliere bedrijven (blz. 96). Om dezelfde reden kan overheidsingrijpen ter bestrijding van conjunctuurwerkloosheid alleen als uiterste, tijdelijk-overbruggende maatregel worden gebillijkt (blz. 58). Bestrijding van de conjunctuur is in de eerste plaats een taak van het bedrijfsleven zelf, dat moet leren zich nederwaarts aan prijzen en kosten aan te passen en eigen reserves te vormen (blz. 57). Tenslotte wordt in deel E van de Studie nog mede op basis van de hoeksteen van het gezag de p.b.o. afgewezen („men mag koopmanschap en recht niet in één hand leggen,” blz. 274), terwijl de gedachte van de medezeggenschap der werknemers in deel F als aantasting van het gezag der ondernemer eenzelfde lot ondergaat.

de hoeksteen van de eigendom

Over de wijze, waarop de hoeksteen van de eigendom wordt gehanteerd, licht ons deel C van de Studie in. Nadat is vastgesteld dat „de Bijbel de particuliere eigendom veronderstelt en beschermt”, wordt opgemerkt: „de sfeer van de Bijbel is de sfeer van de vrijheid en verantwoordelijkheid; van vrijheid, om persoonlijk en zelfstandig over de eigendom te beschikken en de vrucht ervan te genieten; van verantwoordelijkheid om zijn plicht tegenover God te vervullen” (blz. 129). Vergemeenschappelijking en uitholling van de eigendom betekenen dan ook volgens de Studie eigenlijk

een opstand tegen God, „Wie men het recht wil ontzeggen te beschikken over de toedeling van allerlei gaven, of het nu gaven van geest zijn of materiële gaven” (blz. 130). „De overheid heeft niets te verdelen, God verdeelt” (blz. 151).

Eenmaal zover gekomen, kan de Studie zonder moeite een aantal praktische conclusies trekken. De vermogensbelasting kan worden afgeschaft en de progressie in de inkomstenbelasting goeddeels opgeheven, omdat de belastingheffing de eigendom niet mag aantasten (blz. 155 v.). De gemeenschaps-eigendom („ja, zelfs kunstbezit”) zou grotendeels in particuliere eigendom kunnen worden omgezet (blz. 136). De belastingheffing dient zodanig te zijn, dat de ingehouden winsten van Naamloze Vennootschappen goeddeels verdwijnen — omdat deze winsten aan de *particuliere* eigenaars toekomen (blz. 153). Tenslotte: de eigendom wordt door de geleidelijke inflatie uitgehold — daarom dienen we terug te keren tot een waardevaste geldeenheid: de Gouden Standaard! Het is de overheid niet toegestaan op monetair gebied in te grijpen om werkloosheid te voorkomen; want dan zou zij *onrecht* begaan (blz. 168).

de hoekstenen Godsdienst en huwelijk

In deel D van de Studie zijn het de hoekstenen „godsdienst” en „huwelijk” die in verband met hun praktisch gebruik een nadere uitwerking verkrijgen. God stelt de door Hem naar Zijn beeld geschapen mens persoonlijk verantwoordelijk: „de verantwoordelijkheid is dus niet aan de menselijke gemeenschap gegeven, maar aan ieder mens persoonlijk” (blz. 199).

Ten aanzien van het huwelijk wordt opgemerkt, dat dit — na de gemeenschap van God en mens — de tweede gemeenschap is van een heilig karakter (blz. 199). Daarnaast is er ook nog de heilige gemeenschap der kerk. Vervolgens kan men ook nog spreken van de staatsgemeenschap, de gemeenschap binnen een staat, maar „zo men in deze sfeer al van gemeenschap wil spreken, dan is dat toch wel een geheel andere gemeenschap dan die van de kerk of het gezin. Nog anders wordt het, wanneer men een politieke partij of een vereniging beziet. Ieder voelt wel, dat hier het woord gemeenschap niet meer op zijn plaats is” (blz. 202).

Op deze wijze sprekend komt de Studie als het ware vanzelf tot haar praktische politieke standpunten. De *waarachtige* gemeenschapszin, berustend op persoonlijke verantwoordelijkheid, mag door de subsidiepolitiek van de overheid niet worden ondermijnd (blz. 206). Daarom mag alleen bij tijdelijke misstanden door de overheid subsidie worden gegeven; onderwijs-subsidies zouden kunnen worden afgeschaft („aan armen (zou) ontheffing (van schoolgeld) kunnen worden verleend”, blz. 209). Daarom wordt geopponeerd tegen de kinderbijslag, de algemene ouderdomsvoorziening en de werkloosheidsverzekering, en wordt er voor gepleit de werknemer zelf de ziektekosten te doen betalen tot bv. 10% van zijn inkomen.

overzicht

Samenvattend kan men zeggen, dat de opstellers van de Studie op basis van hun christelijk geloof zijn gekomen tot de formulering van een viertal „hoekstenen der schepping” — eigendom, huwelijk, godsdienst en gezag — die zij geschikt hebben gemaakt om rechtstreeks dienst te doen als brug naar de (politieke) praktijk. De hoekstenen blijken in de Studie zó te zijn

geïnterpreteerd, dat zij concrete oplossingen bieden voor tal van problemen van sociaal-economische politiek. Christelijke sociaal-economische politiek is, wanneer wij de Studie goed verstaan, voor de opstellers dan ook vóór alles: handhaving en eerbiediging van de vier hoekstenen als wetten van God! Een overheid die de eigendom van haar onderdanen beschermt, zich gedraagt naar het onderscheid tussen heilige en andere gemeenschappen, die de mens (als Beeld Gods) laat in zijn individuele verantwoordelijkheid, en het gezag van anderen ongerept laat, heeft naar de kennelijke overtuiging van de opstellers van de Studie in principe reeds daarmee het juiste „Antwoord aan deze tijd” gegeven.

2. *De vier hoekstenen: hun waardering en gebruik*

Een van de eerste vragen die zich hier opdringt is deze: hoe komt de Studie er eigenlijk toe uit te gaan van een *viertal* hoekstenen? Waarom hoekstenen? En waarom zijn het er *vier*?

Deze vraag krijgt in de Studie geen bevredigend antwoord. Wel blijkt, dat de opstellers hun vier hoekstenen met name hebben afgeleid uit de eerste hoofdstukken van Genesis, en dat zij naast de genoemde vier hoekstenen ook nog andere „scheppingsordinanties” erkennen¹⁾. Zo wordt bv. op blz. 13 gesproken van de „scheppingsordinantie” van de wekelijkse rustdag, die van de ongelijkheid van gaven en talenten, en die van de instelling van natuurwetten en normen op het gebied van economie, logica, esthetica, enz. Het merkwaardige is echter, dat de Studie deze „scheppingsordinanties” niet de betiteling „hoeksteen der schepping” waardig acht. Het zijn niet meer dan bouwstenen. De ere-naam „hoeksteen” blijft gereserveerd voor: eigendom, huwelijk, godsdienst en gezag.

Waarom? Deze vraag mag toch wel met enige grond worden gesteld. Het is namelijk moeilijk om aan te nemen, dat de opstellers hier met willekeur te werk zijn gegaan en in het wilde weg een aantal bouwstenen tot „hoekstenen” hebben gepromoveerd. Aan deze „selectie” zal dus een vooropgezette bedoeling ten grondslag hebben gelegen. Maar welke bedoeling? De Studie zwijgt hierover in alle talen.

We zeggen dit alles met enige klem omdat de vrees gerechtvaardigd is dat de opstellers zelfs op dit fundamentele punt niet voldoende kritisch zijn geweest jegens zichzelf. Want we zullen het met elkander eens zijn, dat de wijze, waarop men tussen „scheppingsordinanties” selecteert, nimmer een neutrale aangelegenheid kan zijn, maar dat daarin zich de levensbeschouwing van de selecterende personen weerspiegelt. Waar we op dit belangrijke punt later nog zullen terugkomen, is het thans voldoende te volstaan met een illustratie van de grote betekenis, die o.i. een enigszins andere selectie van hoekstenen gehad zou hebben voor het gehele gebouw van de in de Studie verdedigde conclusies en maatregelen.

Als een van de scheppingsordinanties wordt in de Studie genoemd: de cultuuropdracht aan de mens. Veronderstel nu eens, dat deze cultuuropdracht mede tot hoeksteen, dus tot vijfde hoeksteen zou zijn gepromoveerd. De opstellers van de Studie zullen moeten toegeven, dat dit alleszins

¹⁾ De vraag, of gezag, eigendom en „godsdienst” inderdaad *scheppingsordinanties* zijn, laten we hier onbeantwoord.

aanvaardbaar is; op blz. 13 van de Studie vermelden zij zelf, dat de schepping van de mens naar het beeld van God naast „eigendom” ook „arbeid” inhoudt. Volgens de opstellers is het de taak der overheid, de wet Gods — de scheppingsordinanties — te handhaven. Wat zou dus het gevolg zijn geweest, wanneer de „arbeid” tot afzonderlijke hoeksteen zou zijn gepromoveerd? Dan zou de Studie niet alleen tot de conclusie zijn gekomen, dat de overheid de *eigendom*, maar ook de *werkgelegenheid* heeft te handhaven en te beschermen. Tal van praktische voorstellen in de Studie zouden er dan anders hebben uitgezien.

In dit verband valt bijvoorbeeld te denken aan de uiteenzetting, die het boek op blz. 168 geeft over de geoorlooftheid van een monetaire politiek in situaties van werkloosheid. Die geoorlooftheid wordt ontkend, omdat monetaire politiek in dit geval resulteert in een zekere waardevermindering van het geld. En een waardevermindering van het geld betekent volgens de Studie een aantasting van de eigendom, een aantasting van een van de hoekstenen van de schepping, dus: onrecht. Maar werkloosheid? Dat is volgens de opstellers van de Studie geen on-recht, maar slechts „on-heil”. En men mag geen moedwillig „onrecht” plegen om „onheil” te voorkomen. Vandaar dan ook, dat de Studie met vreugde de Gouden Standaard omarmt als de grote waarborg voor de waardevastheid van het geld, hoewel de opstellers er zich zeer wel van bewust zijn, dat dit een „chronische deflatie” ten gevolge zal hebben en zij er zich zeer wel van bewust kunnen zijn, dat hieruit ook een chronische werkloosheid zal ontstaan²⁾.

Hiertegenover zouden wij willen stellen, dat, wanneer men een waardevermindering van het geld als zodanig „onrecht” noemt, een schrijnende werkloosheid die betiteling toch evenzeer verdient. Het is slechts de zeer specifieke selectie van hoekstenen in het begin van de Studie, die de opstellers van deze conclusie weerhoudt.

de wijze van toepassing der hoekstenen

Maar — zo zal men ons tegenwerpen — op dit punt begeeft U zich toch wel in een aantal moeilijkheden, die Uw standpunt innerlijk tegenstrijdig maken. Want veronderstel eens, dat de Studie inderdaad in die zin werd aangevuld, dat ook de „arbeid” tot de „hoekstenen” werd toegelaten. Dan zou dus zowel het niet-handhaven van de eigendom, als het niet-handhaven van de werkgelegenheid „onrecht” zijn. Maar in de conjunctuurpolitiek gaat het dikwijls juist om een keuze uit die twee: men kan de werkloosheid bestrijden — maar dan vermindert de waarde van het geld; of men kan de waarde van het geld stabiel houden — maar dan wordt de werkloosheid niet bestreden. Dan zou dus de consequentie zijn, dat de overheid, wèlke van de twee mogelijkheden ze ook kiest, altijd de een of andere vorm van *onrecht* bedrijft! Zulk een standpunt druist in tegen ons christelijk geloof, dat zegt dat het bedrijven van zonde en onrecht steeds aan de mens als *vrijwillig* dader moet worden toegerekend.

Deze tegenwerping is volledig juist — zij het, dat zij niet aan ons adres,

²⁾ De opstellers denken dit te kunnen ondervangen door de vorming van goud-reserves bij overheid en bedrijfsleven. Het valt moeilijk dit serieus te nemen. Men denke alleen al aan de ook in deze Studie genoemde omstandigheid, dat de goud-productie minder snel toeneemt dan de goud-behoefte! Bovendien is het juist de bittere ervaring geweest van de jaren dertig, dat een deflatie-proces zich niet primair via prijsdaling, maar via een daling van de werkgelegenheid voltrekt.

maar aan het adres van de opstellers van de Studie moet worden gericht. Want deze moeilijkheid is een regelrechte consequentie van de foutieve wijze, waarop de Studie haar hoekstenen hanteert — namelijk als ordinanties, waaruit linea recta bepaalde politieke conclusies en praktische maatregelen zouden voortvloeien. Hierdoor is de Studie namelijk genoodzaakt van de overheid te eisen, dat zij elk belang, dat rechtstreeks met een bepaalde „hoeksteen” verbonden is, in haar belangenafweging de voorrang geeft boven andere belangen — op straffe van anders „onrecht” te plegen. De belangen van hen, die onder een geleidelijke *inflatie* lijden — de eigendomsbezitters — moeten dan altijd gaan vóór de belangen van hen, die onder *werkloosheid* lijden, omdat de eigendom nu eenmaal een door de overheid te handhaven hoeksteen der schepping is, en de werkgelegenheid — althans volgens de selectie der opstellers — niet. Prompt ontstaat dan ook een innerlijke tegenstrijdigheid, wanneer men beide, eigendom en arbeid, tot de hoekstenen der schepping toelaat. Want dan moeten de belangen van de door inflatie gedupeerden en de belangen van de werklozen *wederszijds* voorrang op elkaar hebben, op straffe van het ontstaan van een situatie van onrecht. Wat uiteraard onbestaanbaar is.

Daarom is het inderdaad een onmogelijke zaak, om uit enkele „hoekstenen” der schepping al redenerend bepaalde politieke maatregelen af te leiden. Men doet dan deze hoekstenen geweld aan en komt niet toe aan een zorgvuldig afwegen van belangen.

Deze laatste stelling is te belangrijk om haar niet nader aan enkele voorbeelden te illustreren.

de hoeksteen van de eigendom

Als eerste voorbeeld kiezen we het betoog, dat op de blz. 126—130 aangaande de *eigendom* wordt gevolgd. Met een keur van argumenten wordt daar aangetoond, dat de privaateigendom een instelling is die niet mag worden aangetast. We kunnen ons hiermede geheel verenigen. Inderdaad dient het instituut van de privaateigendom door de overheid te worden gehandhaafd. Het respect voor deze „ordinantie” (het vraagstuk of deze „ordinantie” een „scheppingsordinantie” is, een ogenblik daargelaten) dient elke overheidspersoon in het hart te zijn gegrift, en zal dan ook *mede* de *achtergrond* dienen te bepalen van waaruit de overheid de belangen van haar onderdanen tegen elkander afweegt en te hunnen bate optreedt. Terecht bestrijdt de Studie dan ook bepaalde socialistische belastingtheorieën, waarin de particuliere eigendom als een soort gemeenschaps-eigendom wordt gezien en dienovereenkomstig wordt uitgehold.

Maar hoe gaat de *Studie* dan verder? De aanval op de eigendom, zo stelt zij, „betekent eigenlijk opstand tegen God... (aan) Wie men het recht wil ontzeggen, te beschikken over de *toedeling* van allerlei gaven, of het nu gaven van geest zijn of materiële gaven” (blz. 130). Daarom heeft de overheid niets te verdelen: God verdeelt.

Het woord „toedeling” hebben we hier met opzet geursiveerd; want in dit woord zit de gedachten sprong. Inderdaad, de overheid heeft de plicht het *instituut* van de privaateigendom als een „instelling van God” te handhaven; maar dat sluit nog niet in, dat zij ook de thans bestaande, feitelijke verdeling van het *goederenbezit* onder ons volk als een „toedeling van

God” heeft te handhaven. Men kan het laatste niet zonder meer uit het eerste concluderen.

In feite zijn er dan ook wel degelijk situaties denkbaar, waarin de overheid de thans bestaande verdeling van het goederenbezit verandert *zonder* dat zij daarmee de privaateigendom als instituut aantast. Op blz. 132 van de Studie wordt dat eigenlijk ook met zoveel woorden toegegeven: daar wordt gesproken van het recht der overheid tot — onteigening! „De overheid kan haar taak niet uitvoeren zonder in gevallen van wegaanleg, sanering van steden en dergelijke het recht te hebben tot onteigening over te gaan”. Weliswaar wordt kort daarop gesproken van de plicht tot schadevergoeding, maar het valt o.i. niet te ontkennen, dat de overheid hier wel degelijk een andere „toedeling” van concreet goederenbezit bewerkstelligt dan die, welke oorspronkelijk bestond.

Daarom is het voor de opstellers van de Studie van tweeën een. Zij zullen òfwel moeten toegeven, dat het uitgaan van de hoeksteen van de eigendom nog geenszins betekent, dat de overheid te allen tijde iedereen in zijn huidige eigendomsbezit moet handhaven — ofwel zij zullen het recht van onteigening moeten duiden als een duidelijke, zij het „noodzakelijke” *aantasting* van die hoeksteen. Een derde weg is er niet. Wanneer de opstellers de tweede mogelijkheid kiezen, staat hun gehele betoog op losse schroeven. Immers, wat heeft het nog voor zin van hoekstenen uit te gaan, wanneer zij mogen worden aangetast? Daarom biedt alleen het eerste standpunt een reële mogelijkheid. Maar dat betekent dus, dat niet elke ingreep van de overheid in de bestaande eigendomssituatie *als zodanig* onrecht is — maar dat de beoordeling, of de ingreep terecht of ten onrechte is, alleen in verband met de *concrete situatie* van het ogenblik kan worden uitgemaakt, waarbij de concrete, in het geding zijnde belangen (waaronder die van de eigenaars) op rechtvaardige wijze tegen elkander moeten worden afgewogen.

Afgezien van de ene alinea in de Studie, waarin van het recht van onteigening wordt gesproken — en waarin het belang van de eigendomsbezitters inderdaad als niet méér wordt opgevoerd dan als een van de vele belangen, waarmee de overheid te maken heeft — wordt echter in al het overige van de Studie steeds de indruk gewekt, dat de ingreep van de overheid in de concrete eigendoms- en bezitssituatie *als zodanig* een aantasting van de eigendom, en dus *als zodanig* onrecht is, bij vóórbaat, zonder dat nog enige belangenafweging heeft plaats gevonden. Met als gevolg, dat van een rechtvaardige afweging en behartiging van belangen door de overheid niets meer terecht komt. Want ten aanzien van vrijwel elk politiek vraagstuk is de uitslag van de afweging dan als het ware van te voren beslist! De weegschaal slaat — behoudens de genoemde uitzondering van het recht van onteigening — te allen tijde door naar de zijde van de „gevestigde” belangen, dus naar de zijde van hen, die baat hebben bij het ongerept behoud van de bestaande eigendoms- en bezitsverhoudingen. Want *zij* kunnen zich beroepen op een „hoeksteen der schepping”, terwijl anderen die mogelijkheid moeten missen.

Dat hierdoor grote onrechtvaardigheden kunnen ontstaan, behoeft geen betoog. Want er is vrijwel geen enkele overheidshandeling denkbaar, die niet op de een of andere wijze de bestaande eigendoms- en bezitsverhoudingen beïnvloedt. Bij vrijwel elk vraagstuk, dat de overheid op te lossen heeft, zijn op de een of andere wijze de belangen in het geding van hen die

over geld en goederen beschikken. Wanneer deze steeds de doorslag zouden krijgen, zou men met recht van de overheid kunnen zeggen dat haar beleid een zuiver *partijdig* karakter draagt, omdat de overheid steeds partij kiest voor één bepaalde bevolkingsgroep.

het gezag

Als tweede illustratie van de stelling, dat de Studie haar eigen hoekstenen geweld aandoet en niet komt tot een rechtvaardige afweging van belangen, kiezen wij het betoog in deel B van de Studie over de hoeksteen van het *gezag*. Wederom onderschrijven wij van harte, dat elk gezag er moet zijn tot de eer van God en dat de overheid de gezagsverscheidenheid in de samenleving te eerbiedigen en te respecteren heeft. Dit laatste is in feite niets anders dan het bekende beginsel van de „soevereiniteit in eigen kring”. Ongetwijfeld is het zo, dat de overheid is geroepen, het eigengeaarde gezag van de ondernemer in zijn onderneming als zodanig te eerbiedigen. Evenals zij het instituut van de privaat-eigendom als zodanig heeft te eerbiedigen. Wanneer de overheid de belangen van haar onderdanen tegen elkaar moet afwegen, heeft zij dat dan ook te doen in het kader van het beginsel der soevereiniteit in eigen kring, d.w.z. tegen de achtergrond van de vraag, welk gezag haar onderdanen in hun onderscheidene levensverbanden van Godswegen verkregen hebben. In *die* zin aanvaarden wij dus evenzeer een hoeksteen van „het gezag”.

Maar de Studie gaat aanmerkelijk verder. Zij spreekt niet alleen van een geheel *onderscheiden gezag* van overheid en bedrijfsleven, maar ook — geforceerd — van geheel *gescheiden taken*. De studie interpreteert de hoeksteen van het „gezag” dus zo, dat het overheidsgezag zich slechts tot de ene groep van taken uitstrekt en het gezag in het bedrijfsleven zich slechts tot een andere groep, zodat de overheid bv. van de taak van produceren, als een taak van het bedrijfsleven, *principieel* heeft af te blijven. „Nergens in de Bijbel is een aanwijzing te vinden dat de overheid tot taak heeft . . . voorziening in de stoffelijke behoeften” (blz. 27). „Wanneer is vastgesteld, dat socialisatie revolutionair is, omdat in beginsel aan overheid en bedrijfsleven onderscheiden taken zijn toegewezen, zouden we kortweg kunnen besluiten, dat overheidsbedrijven verkeerd zijn” (blz. 92, 93).

De toepassing van de hoeksteen van het gezag loopt in de Studie dus geheel parallel aan die van de eigendom. Evenals het volgens de Studie alleen aan God is voorbehouden om over de verdeling van het concrete eigendomsbezit over de mensheid te beschikken, is het eveneens alleen aan God, om te bepalen welke concrete taken overheid en bedrijfsleven hebben uit te oefenen.

Maar ook hier geldt, dat uit de Studie zelf blijkt, dat deze redenering vastloopt. Nadat op de bladzijden 92 tot 96 omstandig is betoogd, dat de overheid zich principieel te onthouden heeft van bedrijfsuitoefening, vinden we tot onze verbazing op blz. 97 ineens de constatering, dat het „in uitzonderlijke gevallen gewenst of noodzakelijk kan zijn, dat de overheid bedrijven exploiteert”. Dit wordt dan goedgepraat met het grapje, dat „de uitzonderingen de regel bevestigen.” Eerlijk gezegd vinden we dit een kwalijk grapje. *Op principes bestaan geen uitzonderingen. De uitzondering heft het principe op.*

Ook hier is het van tweeën één: ofwel de opstellers zullen er openlijk

voor dienen uit te komen, dat dit „uitzonderingsgeval” wel degelijk een inbreuk betekent op de hoeksteen van het gezag; òfwel zij zullen hun hoeksteen anders dienen te interpreteren — en wel zo, dat uit deze hoeksteen niet zonder meer een principiële afkeuring van het overheidsbedrijf voortvloeit. Dit laatste lijkt ons de enige juiste weg. Maar dan zal dus door de opstellers erkend moeten worden, dat de vraag naar de principiële rechtsgrond voor het oprichten of afstoten van overheidsbedrijven alleen kan worden beantwoord nadat alle in het geding zijnde belangen in de weegschaal der gerechtigheid tegen elkaar zijn afgewogen³⁾.

Doordat de opstellers echter reeds bij voorbaat weten dat het overheidsbedrijf principieel te veroordelen is, wordt de weegschaal der gerechtigheid door hen verstoord. De belangen die gemoeid zijn met de aanwezigheid van een *particuliere* produktie (van bv. gas of electriciteit) krijgen op deze wijze in de Studie een loodzwaar gewicht, waartegenover andere, evenzeer reële belangen nauwelijks enig gewicht in de schaal vermogen te leggen. En dat enkel en alleen, omdat de eerstgenoemde groep van belangen met een richtinggevend principe, een „hoeksteen”, verband houdt, en dit bij de tweede groep van belangen niet zo is.

Overigens blijkt uit dit laatste (rechtstreeks uit de Studie voortvloeiende) onderscheid tussen belangen die wèl, en belangen die niet met een richtinggevend principe verband houden, dat de Studie de bekende spanning tussen principe en zakelijkheid nog geenszins overwonnen heeft. Er blijft ook hier een neutraal zakelijk terrein bestaan in de vorm van een groot aantal zakelijke of halfzakelijke belangen, d.w.z. belangen die niet rechtstreeks tot enige hoeksteen der schepping kunnen worden teruggebracht.

gevolgen

Het zal weinig betoog behoeven, dat de consequenties van de hier geleverde kritiek — die gemakkelijk ook tot de twee andere hoekstenen: „huwelijk” en „godsdienst” kan worden uitgebreid — verder reiken dan tot de herziening van het standpunt van de Studie inzake het overheidsbedrijf en de inflatiebestrijding. In feite moet van vrijwel alle praktische maatregelen die in de Studie worden verdedigd, worden gezegd dat zij berusten op een niet geheel gerechtvaardigde afweging van belangen — en wel hierom, omdat aan bepaalde belangen in de weegschaal der overheid een zodanig principiële lading is meegegeven, dat andere, evenzeer rechtmatige belangen, hierdoor bij voorbaat in de hoek zijn gedrukt. In de Studie blijken de belangen, die te maken hebben met de bestaande *eigendomsrechten*, met de *individuele taken* en verantwoordelijkheden van personen, en met het normaliter door het bedrijfsleven *uitgeoefend gezag*, het slag op slag te winnen van de belangen die betrekking hebben op het

3) Dan krijgt de hoeksteen van het gezag vanzelf ook haar juiste functie, namelijk als medebepalend element voor het totale kader, waarbinnen de overheid de diverse belangen afweegt. Uit hoofde van de hoeksteen van het gezag zal de overheid er dan voor zorgen, dat de overwegingen die zij bij de belangenafweging laat gelden, inderdaad overwegingen zijn die typerend zijn voor het overheidsgezag en niet overwegingen die typerend zijn voor het gezag van het bedrijfsleven. Anders gezegd: de overheid zal bij de keuze van de bedrijfsvorm — openbaar of particulier — het richtsnoer dienen aan te leggen van het algemeen belang in de zin der *publieke gerechtigheid*, en niet het richtsnoer welke bedrijfsvorm *economisch* gezien het meeste oplevert.

economisch welzijn van de mens en zijn *gemeenschap* met anderen, en die, wanneer zij door de overheid zouden worden behartigd, een *ingreep* zouden betekenen in de bestaande gezagsbevoegdheden van het bedrijfsleven.

Wie de laatste zin zorgvuldig heeft gelezen, zal hierin een tegenstelling aantreffen die hem bekend voorkomt. Inderdaad — en het is hard dit te constateren — hier vinden wij ten voeten uit de tegenstelling terug tussen liberalisme en socialisme. Want terwijl het socialisme zich kenmerkt door een bevoorrechting van de belangen van de *volksgemeenschap* en van de *economische* belangen der onderdanen, en het gezag van het bedrijfsleven doet wijken voor dat der *overheid* — is het liberalisme juist gekenmerkt doordat het aan het *individu* en aan zijn *burgerrechtelijke* belangen de voorrang geeft, en daarbij het gezag van de overheid doet wijken voor dat van het *bedrijfsleven*.

De laatste accenten treffen wij inderdaad op menige plaats in de Studie aan. Dat de burgerrechtelijke belangen in de Studie de voorrang hebben boven de economische belangen, blijkt o.a. uit de voorkeur van de Studie voor inflatiebestrijding (= eigendomshandhaving) boven werkloosheidsbestrijding en uit het voorstel tot afschaffing of drastische inkrumping van tal van sociale voorzieningen. De voorrang van de belangen van het individu boven die van de „gemeenschap” komt naar voren in de stelling, dat de gemeenschapseigendom in particuliere eigendom moet worden omgezet; dat collectieve arbeidsovereenkomsten nimmer voor elk individu verplichtend mogen zijn; dat de ingehouden winsten in ondernemingsgemeenschappen moeten worden uitgedeeld aan de individuele eigenaars. Dat het gezag van de overheid moet wijken voor het gezag van het bedrijfsleven blijkt o.a. uit de aandrang tot opheffing van vrijwel alle overheidsbedrijven, alsmede uit de stelling dat „de overheid niet in staat is de maatstaf van het recht te hanteren bij prijs- en loonbepaling” (blz. 118).

De conclusie ligt voor de hand. Zowel bij de uitwerking van de vier hoekstenen naar de praktische politiek, als bij de *selectie van deze hoekstenen uit de diverse „bouwstenen der schepping”*, zijn de opstellers van de Studie onvoldoende op hun hoede geweest voor liberale beïnvloeding. Hierdoor is de Studie onbedoeld uitgelopen op een duidelijke synthese tussen het christelijk geloof en het liberalisme.

Onbedoeld! Dit moet met nadruk worden vooropgesteld. Want het treft juist in deze Studie, dat de opstellers zich bij tijd en wijle nadrukkelijk van het liberalisme distantiëren. Wij kunnen het dan ook niet anders zien dan dat louter uit *reactie* op de grote gevaren die aan een socialistische maatschappij zijn verbonden, de opstellers voor de gevaren van een liberale maatschappij minder beducht zijn geweest.

samenvatting

De kritische opmerkingen uit deze paragraaf kunnen als volgt worden samengevat:

- a) De Studie heeft haar eigen „hoekstenen” niet op een zodanige wijze weten te selecteren, dat invloeden van niet-christelijke — in casu: liberale — aard werden afgesneden.
- b) De Studie heeft gedachtensprongen moeten maken, d.w.z. haar hoekstenen geweld moeten aandoen om ze voor praktische toepassing geschikt te maken.

- c) De Studie heeft bij de toepassing van haar hoekstenen in de praktische politiek niet kunnen voorkomen, dat de weegschaal der gerechtigheid, waarin de overheid de verschillende belangen afweegt, werd verstoord.
- d) De Studie heeft op haar eigen, principiële, uit de hoekstenen afgeleide politieke uitspraken uitzonderingen moeten maken om al te dwaze praktische conclusies te ontgaan.
- e) De Studie heeft, om uit haar hoekstenen politieke consequenties te kunnen trekken, als het ware een onderscheid moeten maken tussen belangen die wèl, en belangen die niet met een hoeksteen (als richtinggevend principe) verband houden — waardoor zij op het politieke terrein een autonoom stuk „zakelijkheid” heeft doen ontstaan.

3. *De vier hoekstenen als „beginselen”*

In de samenvatting die zojuist is gegeven, komen verschillende malen de woorden „moeten” of „niet kunnen” voor. De Studie moest een geforceerde interpretatie geven van haar hoekstenen, zij kon deze niet op een gerechtvaardigde wijze toepassen, zij moest op haar eigen principes uitzonderingen toestaan, zij moest als het ware een onderscheid maken tussen principiële en niet-principiële (of minder principiële) belangen. Dit is niet toevallig. Inderdaad is hier sprake van een aantal dwangposities; dwangposities die alle tot eenzelfde oorzaak terug te brengen zijn. Want de moeilijkheden, waarin de opstellers van de Studie zich hebben gebracht zijn vrijwel stuk voor stuk een gevolg van het feit, dat zij uit hun vier, uit de Bijbel afgeleide hoekstenen rechtstreekse oplossingen hebben willen aflezen voor vrijwel al onze concrete vraagstukken van sociaal-economische politiek. Waar het hier oplossingen betreft, die op voor altijd vaststaande Bijbelse uitspraken zijn gebaseerd, komt de Studie dan ook tot de formulering van een in principe voor alle tijden en plaatsen vaststaand politiek gedragspatroon, o.a. gekenmerkt door het handhaven van de bestaande eigendomsverhoudingen, het afwijzen van een overheidstaak op het gebied van de produktie enzovoorts. De op Bijbelse uitspraken gebaseerde „hoekstenen” laten dus in feite slechts één politieke praktijk toe. Hier ligt, naar het ons voorkomt, de bron van de hierboven, onder de letters b) tot en met e) opgesomde moeilijkheden en tegenstrijdigheden.

Maar indien dit juist is, indien inderdaad op dit punt door de opstellers de belangrijkste fout is gemaakt, dan staan wij voor een vraagstuk van veel grote reikwijdte dan dat van een al dan niet juiste opbouw van de Studie van Patrimonium. Dan zullen wij ons moeten afvragen, of het opstellen en vervolgens letterlijk „toepassen” van uit de Schrift geputte gedragsaanwijzingen inderdaad wel de weg is tot het bedrijven van christelijke politiek. Want dan zouden al de genoemde moeilijkheden en innerlijke tegenstrijdigheden voor ons een waarschuwing kunnen inhouden, dat wij ons met een soortgelijk Schriftgebruik op een *principeel* onjuist spoor bevinden.

We zijn geneigd, dit laatste inderdaad zo te zien. In deze paragraaf zullen we dan ook pogen voor dit standpunt enkele argumenten aan te dragen. Hierbij tekenen wij echter nadrukkelijk aan, dat de thans aan de orde komende vraag te belangrijk is om haar in enkele bladzijden af te

doen. Het nu volgende moet dan ook als niet meer dan een voorlopige bijdrage worden beschouwd tot de discussie over dit onderwerp. Onzes inziens zou zulk een discussie, mede in verband met de thans bestaande tegenstellingen in antirevolutionaire kring, wel eens bijzonder verhelderend kunnen werken.

Gods Woord en ons politieke handelen

Vóór alles is nodig, dat wij proberen ons probleem zo zuiver mogelijk af te bakenen. Uiteraard gaat het ons niet om de vraag, of de Bijbel ons al dan niet alles voor ons politieke handelen te zeggen heeft, want ongetwijfeld is dat wel het geval. Evenmin is de vraag aan de orde, of de Bijbel al dan niet uitspraken bevat die voor ons politieke handelen van bijzondere betekenis zijn, want zulke uitspraken zijn onbetwistbaar in de Bijbel te vinden. Wat aan de orde is, dat is de vraag *hoe* de Bijbel zich over ons politieke handelen uitspreekt, alsmede op welke *wijze* de voor de politiek van bijzonder belang zijnde uitspraken dienen te worden opgevat.

Zoals gezegd lijken de opstellers van de Studie zich hier op het standpunt te stellen, dat in bepaalde Bijbelse uitspraken — namelijk die welke betrekking hebben op de „hoekstenen” — in principe de praktische oplossingen zijn te vinden voor alle (of vrijwel alle) vraagstukken van sociaal-economische politiek; oplossingen welke wij als christenen eenvoudig en gelovig hebben te aanvaarden.

Wij hebben de indruk dat de opstellers van de Studie onder meer daarom tot deze opvatting zijn gekomen, omdat zij in de gangbare christelijke politiek van de laatste jaren te zeer een principiële stellingname en een scherpe omlijning misten. Zoekend naar zekerheden, naar vaste, onwrikbare praktische standpunten hebben zij zich gewend tot de Bijbel, teneinde daarin een politiek te kunnen verankeren welke zich als intrinsiek christelijk bewijst, waarvan ieder die met de opstellers van de Studie bereid is de Bijbel te doorvorsen en *al* haar uitspraken volstrekt serieus te nemen zal dienen te erkennen: zó moet het, zó is het en niet anders.

Het wil ons voorkomen, dat deze behoefte aan zekerheid in de politiek — een behoefte welke wij op zichzelf verstaan — ons er echter niet toe mag brengen in de Bijbel iets te zoeken wat er niet in is neergelegd, of van de Bijbel iets te verwachten waartoe de Bijbel ons niet gegeven is. De centrale vraag welke wij ons te stellen hebben is naar onze mening deze, of God Zijn Woord ook inderdaad *hiertoe* aan ons bezit heeft willen geven, om ons dáárin door getrouw onderzoek de *praktische* oplossingen te laten vinden voor onze politieke, sociale en economische vragen.

Naar onze stellige overtuiging is dat niet het geval. Op vele complexe vragen van wetenschap en praktische politiek geeft de Bijbel, ook bij de langdurigste onderzoekingen, geen antwoord en bedoelt de Bijbel ook geen antwoord te geven. Wie met *deze* verwachtingen tot de Bijbel gaat, zal vroeg of laat tot de conclusie moeten komen, dat de Bijbel slechts een gebrekkig boek is, dat zich over bepaalde zaken wel, maar over andere met zoveel woorden niet uitlaat. Die conclusie zullen de schrijvers — uiteraard — verre van zich werpen. Maar des te sterker moet worden betwijfeld of de wijze, waarop de Studie de Bijbel in de politiek wil laten functioneren, wel aanvaardbaar is.

Want het eigenlijke karakter van alle uitspraken in de Heilige Schrift

is geen ander dan dat der *verkondiging*, dan dat der *openbaring* van God in Jezus Christus. Want de Bijbel spreekt — om een woord van prof. Mekkes te citeren — steeds vanuit één brandpunt; en dit brandpunt is „de Gezondene van de Vader”⁴). God wil door Zijn Woord dit bereiken, dat wij ons *hart* aan Hem gewonnen geven — en dat wij zó, als nieuwe mensen, ook zullen ingaan tot bv. wetenschap en politiek. Voor *die* centrale boodschap is Gods Woord inderdaad volledig toegerust en zonder enig gebrek. Zij leert ons Góð kennen in Jezus Christus, en Hem als onze Heiland, ook in de staatkunde, te aanvaarden.

Wanneer wij dit goed tot ons laten doordringen, wordt ook duidelijk wat nu eigenlijk de betekenis is van die uitspraken van de Heilige Schrift, die voor de politiek van bijzonder belang zijn. Die uitspraken mogen dienen om ons te helpen bij ons zelfstandig en gelovig bezig zijn in de praktische politiek. Zij hebben dus nimmer tot bedoeling, om ons de taak van het gelovig en zelfstandig zoeken naar de juiste politieke en wetenschappelijke „oplossingen” *uit handen te nemen*, door ons als het ware al kant en klaar voor altijd bepaalde „oplossingen” te presenteren. Veeleer dienen zij om ons in dit zelfstandig en gelovig bezigzijn in wetenschap en politiek te *bevestigen*, ons te ondersteunen in onze eerste wankelste voetstappen op dit gebied. Daarom betreden wij o.i. een gevaarlijke weg, wanneer wij met bepaalde uitspraken van de Bijbel zó ver willen gaan, dat zij ons in feite reeds tal van praktisch-politieke oplossingen geven. Dan gaan we inderdaad de Bijbel gebruiken alsof het Gods wil zou zijn, dat wij daarin als onmondige kinderen alle goede „oplossingen” kunnen vinden. Bovendien dreigen wij dan de christen-politicus te beroven van een essentieel deel van zijn christelijke taak en roeping: om naar de keuze van zijn hart voor Jezus Christus, in het licht van de Heilige Schrift, in de politieke praktijk als mondig kind van God bezig te zijn. De Bijbeltekst schraagt hem dan in feite niet meer in die roeping, maar neemt deze door ons toedoen van hem af. Niet de naleving van de geest der wet, maar van de letter der wet wordt dan voor hem bepalend.

Terecht keurt de Studie in het *begin* van haar uiteenzetting het leven naar de letter der wet af. Wij lezen daar dat „wij de geest van de wet moeten nemen in plaats van de letter”, „dat de letterlijke opvatting van de wet heeft plaats gemaakt voor haar diepere betekenis” (blz. 14, 15). Maar het komt ons voor dat de opstellers in de rest van de Studie hier toch onvoldoende rekening mee gehouden hebben. Want wij kunnen het niet anders zien, dan dat de op bepaalde Bijbeluitspraken gebaseerde „hoekstenen” — waarvan wij de Bijbelse oorsprong en de bijzondere betekenis voor de christelijke politiek geen ogenblik in twijfel trekken — inderdaad door de opstellers op een zodanige wijze zijn geïnterpreteerd, dat de eigen taak en roeping van de christen-politicus noodzakelijkerwijs goddeels beperkt blijft tot het *letterlijk* uitvoeren van de praktisch-politieke aanwijzingen, die in de hoekstenen als zodanig zijn begrepen⁵).

⁴) Prof. dr. J. P. A. Mekkes, Heeft de Christelijke politiek een zin? In: *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 31e jaargang, blz 163 en 164.

⁵) Terzijde kan de vraag worden gesteld, of de opstellers hiermede niet onbedoeld gedeeltelijk in een natuur-genade schema zijn teruggevallen — namelijk dit schema, dat wij als onmondige kinderen op het terrein van de natuur (de politiek) niet mogen handelen dan nadat dit handelen van te voren vanuit het rijk der genade — namelijk door een bepaalde Bijbeltekst — geheiligd is.

de Bijbels gerechtigheidsidee

Maar — zo zou men ons kunnen tegenwerpen — wanneer het voor de totstandkoming van een christelijk-politiek handelen dan niet voldoende is, enkele uit de Bijbel geputte gedragsvoorschriften letterlijk op te volgen — hoe dan wel? Komen wij dan niet vanzelf terecht bij het standpunt, dat iedere christen alleen maar bij zichzelf te rade kan gaan om te weten, wat God van hem vraagt — een standpunt, dat geheel in de lijn ligt van het „Gebot der Stunde” der dialectische theologie?

In het kort ⁶⁾ luidt het antwoord op deze vraag, dat voor een willekeurig „Gebot der Stunde” geen plaats meer is zodra wij voldoende oog hebben gekregen voor het door God geschapen, en daardoor boven elke willekeur verheven, karakter van het samenlevingsverband *waarin* wij tot een christelijk politiek handelen zijn geroepen; namelijk voor het eigengeaarde karakter van het *staats*verband.

Onze geloofsactiviteit op politiek gebied heeft immers een geheel eigen kleur — die anders is dan die van onze geloofsactiviteit in bv. huwelijk of onderneming. Want terwijl het huwelijk naar zijn Goddelijke bestemming primair een liefdes-gemeenschap is, en de onderneming primair een economische gemeenschap, is de staat voor alles een publieke *rechtsgemeenschap*. Daarom zal in de politiek ons gelovig bezig zijn allereerst moeten zijn betrokken op de vraag naar de (publieke) *rechtvaardigheid* van al ons handelen; op de vraag hoe jegens alle onderdanen en in alle zich voordoende verhoudingen door de overheid recht kan worden gedaan.

Het is van belang hierbij op te merken, dat deze taak niet alleen de inzet vergt van ons totale geloof, maar dat bovendien eerst op deze wijze ook de *volheid* van de Bijbelse boodschap in de praktische politiek tot haar recht kan komen. Want in de wijze, waarop wij de rechtvaardigheid jegens allen nastreven, en in de wijze waarop wij aan de gerechtigheidsidee inhoud geven blijkt onmiddellijk of wij ons in ons hart al dan niet door de boodschap van Gods Woord laten leiden. Zo gezien, wordt dus de christelijke politiek de neerslag in de politieke praktijk van de *Bijbelse gerechtigheidsidee*, welke zich stelt tegenover alle humanistische gerechtigheidsideeën.

Mede om zicht te kunnen krijgen op de juiste plaats, die in een christelijke politiek aan de „vier hoekstenen” van Patrimonium moet worden toegekend heeft het zin één van de vele facetten van deze Bijbelse gerechtigheidsidee iets nader onder ogen te zien. En wel dit facet, dat de overheid in haar gehele beleid haar onderdanen zal moeten zien als mensen, die in hun eigen levenskringen door *Jesus Christus* aangesproken, en tot *Zijn* dienst geroepen zijn.

Dat hier inderdaad sprake is van een facet van de Bijbelse gerechtigheidsidee behoeft weinig betoog. De Bijbel is immers de boodschap van de éne hoeksteen, *Jesus Christus*; en het gaat hier om niets anders dan dat de overheid de grote betekenis heeft te erkennen, die *Jesus Christus* voor haar eigen onderdanen heeft. Maar reeds dit enkele facet van de Bijbelse gerechtigheidsidee kan ons verder brengen. Uit hoofde van deze geloofsbelijdenis zullen we namelijk hebben te erkennen, dat de overheid alleen

⁶⁾ Meer volledig in: Economische politiek als beginselpolitiek, *Anti-Revolutionaire Staatskunde*, okt. 1962, blz. 261 v.v.

dan rechtvaardig kan zijn jegens haar onderdanen, wanneer zij hun belangen ziet en afweegt tegen de achtergrond van wat deze onderdanen in hun eigen levenskringen voor de vrijwillige dienst aan Jezus Christus behoeven. En bij datgene, wat de onderdanen behoeven, behoort o.a. een niet onrechtmatig verstoorde uitoefening van hun *eigendomsrecht* en van het in hun eigen kring aanwezige *gezag*; een onbelemmerde functionering van *huwelijk* en *gezin*; een ongestoorde ontplooiing van de mens als *Beeld van God*. Eerst in *relatie tot de christelijke roeping der onderdanen* komen dus de vier hoekstenen van Patrimonium tot hun ware bestemming.

Want het in eigendom beschikken over goederen is geen doel in zichzelf, maar heeft alleen betekenis in verhouding tot de roeping van de mens in de dienst aan Jezus Christus. En hetzelfde geldt voor het gezag, voor de gemeenschap tussen de mensen, voor de menselijke arbeid en voor de economische bestaansmogelijkheden van de mens. Al deze „hoekstenen” en „bouwstenen” zal de overheid dus niet mogen handhaven als doeleinden in zichzelf, maar alleen naar hun betekenis voor een zo goed mogelijke vervulling van de menselijke roeping in de diverse samenlevingskringen, en voor de ontplooiing van de mens naar het Beeld van God ⁷⁾.

Daarom wijzen wij o.a. de eenzijdige voorkeur van de Studie voor inflatiebestrijding boven werkloosheidsbestrijding af. Want niet alleen het behoud van de vrije beschikkingsmacht over goederen, maar ook het behoud van de bestaande werkgelegenheid is van publieke betekenis voor de vervulling van de menselijke roeping. Alleen na een rechtvaardige afweging van belangen, tegen de achtergrond van de betekenis van eigendom en werkgelegenheid voor de ontplooiing van gezins- en ondernemingsleven, zal de overheid kunnen uitmaken, of het belang van de werklozen, of dat van de eigendomsbezitters de doorslag geven moet.

Daarom wijzen wij bv. ook het voorstel in de Studie af, om de „verzelfstandiging” van naamloze vennootschappen — dus hun steeds groter wordende on-afhankelijkheid van de aandeelhouders — tegen te gaan o.a. door belastingmaatregelen tegen de ingehouden winsten. Want de overheid heeft niet alleen te rekenen met de belangen van de individuele eigenaars der onderneming, maar ook met de belangen van de onderneming als *gemeenschap*. De onderneming moet als samenlevingsverband naar *eigen* geaardheid tot ontplooiing kunnen komen. En hiervoor is het van het grootste belang, dat de onderneming niet louter een speelbal is van de rentabiliteitsoverwegingen van de kapitaalverschaffers, maar mede gericht is op haar eigen economische voortbestaan.

Daarom wijzen we ook de voorstellen van de Studie af om ons belastingrecht zó te herzien, dat de eigendomsverhoudingen voor en na de belastingheffing relatief gelijk blijven. Want een rechtvaardige belastingheffing is niet, dat iedere staatsburger relatief even sterk in zijn eigendomsrechten wordt teruggedrongen, maar dat alle staatsburgers in verhouding tot de in hun eigen levenskringen uitgeoefende *roeping* een even sterke druk ondervinden. Dit brengt de noodzaak met zich van een duidelijk *progressief* tarief voor de inkomstenbelasting.

⁷⁾ E. e. a. zou dus ook zo kunnen worden uitgedrukt, dat o. i. de godsdienst, het Beeld-Gods-zijn van de mens, de enige daadwerkelijke „hoeksteen” is van het overheidsbeleid — en dat de andere „hoekstenen” alleen in betrekking tot deze centrale hoeksteen hun plaats mogen verkrijgen.

De beperkte ruimte voor dit artikel verhindert ons intussen nog vele andere praktische voorbeelden en verschillpunten op te sommen.

4. *Een andere zijde van de Studie*

Zoals reeds in het begin van dit artikel is opgemerkt, hebben wij ons bij de bespreking van de Studie met name beperkt tot een beoordeling van haar principiële opzet en structuur. Nu deze beoordeling meer negatief dan positief is uitgevallen, willen wij graag nog even uitdrukkelijk op deze beperking wijzen. Gemakkelijk zou immers de indruk kunnen ontstaan, dat naar onze mening in de vele bladzijden, die de Studie telt, maar weinig goeds wordt aangetroffen. Deze indruk zou echter onjuist zijn. Ook al is naar onze mening de opzet van de Studie als geheel zwak te noemen, zulks neemt niet weg dat de Studie verschillende onderdelen bevat die van blijvende waarde zijn en onze oprechte instemming verdienen.

Een van die vele goede onderdelen willen wij hier met name noemen. Namelijk de scherpe tekening, die in de Studie wordt gegeven van de geleidelijke wijze, waarop zich een totalitaire staat kan ontwikkelen; een ontwikkeling die meestal wordt ingeleid door een steeds groter wordende (en ook in onze samenleving te constateren) samenballing van economische en politieke macht. Terecht wordt hierbij geconstateerd dat, hoewel het een gelukkige omstandigheid is, dat op ander terrein dan het economische de overheidsleiding nog minder omvangrijk is — dit anderzijds toch moet worden uitgelegd als een teken van *materialisme* (blz. 70). In ernstige bewoordingen wordt gewezen op het grote gevaar van een toekomstige mythe-vorming, op het geleidelijke verval van verantwoordelijkheid, op de misleiding der Utopie, op de religieuze geladenheid der socialistische en communistische gemeenschapsidee (blz. 192 v.v.).

Hiertegenover stelt de Studie o.a. terecht, dat het overheidsingrijpen nimmer ten doel mag hebben alle misbruik onmogelijk te maken (blz. 30 v.), daar dan voor de mens geen enkele vrijheid overblijft (Het woord dirigisme is in *dit* verband inderdaad volledig op zijn plaats!). Terecht wordt ook geattendeerd op het optreden van steeds meer „overlappingsen” bij een steeds verdergaande overheidsinvloed: „Aan de ene kant wordt op grote schaal gepremieerd, gesubsidieerd en aan de andere kant worden de belastingen zo hoog opgedreven, dat het opklimmen van de maatschappelijke ladder voor de kleine man bijna onmogelijk is en het bedrijfsleven bekneeld geraakt. Om dat bedrijfsleven dan weer lucht te geven wordt investeringsaftrek toegestaan en vervroegde afschrijving, mits het bedrijfsleven doet, wat de overheid wil. Omdat gewone bezitsvorming achterblijft, wordt een spaarpremie gegeven. Ziehier een voorbeeld van een probleem, dat men moet oplossen met ruimte, met vereenvoudigingen, met ontknopingen en misschien zelfs met het doorhakken van knopen” (blz. 41).

Het zijn deze — en vele soortgelijke, door het gehele geschrift verspreide — opmerkingen en suggesties, die o.i. de eigenlijke waarde van deze met toewijding en ernst opgestelde Studie uitmaken. Hierin is ook de titel van de Studie: *Antwoord aan deze tijd* gerechtvaardigd.

HET CHRISTEN ZIJN IN DE POLITIEK IN DE ANGLO-AMERIKAANSE LITERATUUR

DOOR

DR. W. ALBEDA

De Britse en Amerikaanse christenen hebben nooit voor christelijke partijen gevoeld. Gegeven de belangrijke invloed, die beide landen in de gehele wereld hebben, is deze houding van zeer grote betekenis voor de ontwikkeling van de christelijke politiek in de wereld. In de vroegere Britse koloniën zijn niet, als in de Franse, de Belgische of de Nederlandse, grotere of kleinere christelijke (in vele gevallen r.k.) politieke groeperingen ontstaan, evenmin als christelijke vakverenigingen trouwens. In een wereld die steeds meer gedrongen wordt tot internationale samenwerking en zelfs politieke integratie van belangrijke gebieden, blijkt steeds duidelijker, dat vooral een protestantse politieke partij of vakbeweging een geïsoleerde positie inneemt. In het E.E.G.-verband blijkt reeds, dat zelfstandig optreden van een protestantse groepering in het Europa van de zes een illusie is. In een grotere E.E.G., indien deze al tot stand zal komen, zullen veel meer protestanten wonen dan in de huidige E.E.G. Dit feit zal de positie der christen-democratische beweging, zoals die in de „zes” groeiende is, niet versterken, naar te vrezen is.

Een verblijf van enkele maanden in de Verenigde Staten bracht mij in de gelegenheid, me eens te verdiepen in de vraag, welke relatie Anglo-Amerikaanse christenen dan wèl zien tussen hun geloof en de politiek. Een verslag van mijn bevindingen wil ik hieronder weergeven. Het kan wellicht dienstig zijn aan het m.i. zo gewenste contact tussen de protestanten elders en hier in Nederland, en zou bovendien wellicht ons op bepaalde punten tot nadere bezinning brengen.

Uiteraard kon mijn literatuuronderzoek slechts beperkt zijn. Bovendien heb ik mij beperkt tot praktisch-politieke en mij verre gehouden van theologische beschouwingen.

John. C. Bennet

Het boek van Bennet *Christians and the State*¹⁾ is in Nederland vrij bekend. Het lijkt me goed, er toch iets over te zeggen, omdat het m.i. wel representatief is voor de opvatting van Amerikaanse christenen en bovendien helder laat zien, hoezeer onkunde een wederzijds begrip kan bemoeilijken.

Het is te betreuren, stelt Bennet, dat zovele christenen de politiek mijden, omdat het een veld zou zijn van dubieuze activiteiten. Wie zich onttrekt aan de politiek, trekt zich terug uit een essentieel terrein van christelijke

1) New York, 1958.

verantwoordelijkheid. De ondoorzichtigheid van het politieke leven maakt het onmogelijk te denken in termen van „christelijke politiek”, in die zin, dat christenen op ieder moment zich zouden kunnen identificeren met een bepaalde partij. Het is de verantwoordelijkheid van de christen-staatsburger, om zijn intelligentie te gebruiken om de beste groepering en politiek te vinden en de kandidaten die steun van christenen verdienen.

Bennet noemt Nederland als het voorbeeld van een land met protestantse politieke partijen. Met instemming vermeldt hij dan, dat sinds de oorlog „een groot deel van de leiders” van die partijen overging naar de Partij van de Arbeid, omdat ze te conservatief waren op economisch terrein en met betrekking tot het Indonesische probleem. Dit is een zeer merkwaardig voorbeeld, zegt Bennet, hoe een christelijke partij haar bestaansgrond kan verliezen en hoe christenen van een andere generatie uit zo'n partij moeten ontsnappen, om hun christelijke roeping te kunnen vervullen. (Men vraagt zich wel af, wie Bennet dit eenzijdige beeld gegeven heeft van de ontwikkeling. Zou een minimum van christelijke solidariteit niet met zich meebrengen, dat we over elkaar aan buitenlanders een wat meer genuanceerd verhaal houden dan hier naar te vrezen is, is geschied?)

Christelijke politieke partijen geven een valse voorstelling van zaken. Zij geven de indruk, dat het christendom een bepaald politiek program impliceert, wat niet waar is. Zij traineren de andere partijen van de christelijke invloed die zij nodig hebben. Door geloof en politiek te combineren voegen zij aan de bitterheid van politieke conflicten het fanatisme en de zelfrechtvaardiging van het religieuze conflict toe. Deze combinatie kan een diepe geestelijke scheur trekken in de samenleving.

Bennet voelt het meest voor een brede volkspartij van het Amerikaanse type, waarin geen ideologisch fanatisme heerst en binnen de partij reeds de compromissen tot stand komen tussen de verschillende opvattingen, waar de praktische politiek om vraagt. Uiteraard weerspiegelt zich hierin des schrijvers gebondenheid aan de eigen situatie. Evenzeer verdedigen Britse schrijvers het Britse systeem.

Bennet bestrijdt de gedachte, dat christenen altijd zouden moeten behoren tot de zgn. onafhankelijke kiezers. Hoewel deze kiezers, die zonder binding met enige partij-organisatie nauwlettend de ontwikkeling volgen, en naar bevind van zaken stemmen, zich wellicht vrij zouden kunnen houden van vele compromissen die vaak zo dicht bij corruptie liggen, moet toch gesteld worden, dat deze houding alleen mogelijk is, voorzover anderen wel mee bouwen aan een partij-organisatie. Christenen mogen zich niet aan het werk binnen de partij onttrekken.

*Walter James*²⁾

W. James onderscheidt zich van Bennet in gunstige zin doordat hij zich veel beter georiënteerd heeft over de praktijk der christelijke partijen in West-Europa. Hij heeft namelijk het boek gelezen dat Michael Fogarty³⁾ enkele jaren geleden schreef, na een uitgebreide oriëntatie op het West-Europese continent⁴⁾. Deze r.k. schrijver heeft de christen-democratische

²⁾ *The Christian in politics*, London 1960.

³⁾ *Christian Democracy in Western Europe 1820—1953*, London 1957.

⁴⁾ Fogarty deed zijn werk bijzonder serieus. In Nederland trachtte hij zelfs het

beweging in West-Europa enorm aan zich verplicht door een overzicht te maken van de christen-democratie in West-Europa dat met kennelijke sympathie is geschreven.

James kan daarom niet de christelijke partijen en de christelijke politiek afdoen met de weergave van de toch wel wat eenzijdige voorstelling van zaken, die onze broeders die de „doorbraak” zijn toegedaan, aan buitenlanders plegen te geven. Zijn beschouwingen winnen daardoor natuurlijk belangrijk aan waarde. Hierdoor is ook een vruchtbaarder dialoog mogelijk.

James geeft een zeer brede beschouwing, waarin achtereenvolgens de vroeg-christelijke kerk en de middeleeuwen aan de orde komen, waarna een zestal Britse politici de revue passeren, waarvan vier conservatieven en twee socialisten, die christenen waren. Daarna komen aan de orde „politiek en religie in Engeland”, de inhoud van „christelijke” politiek en „christendom en de internationale politiek”, waarna volgt een hoofdstuk over de christelijke politieke partijen op het continent en een slothoofdstuk over de opdracht van de christen in de politiek.

Uiteraard is het onmogelijk in het bestek van dit artikel dit gehele waardevolle boek weer te geven. Beperken wij ons daarom tot enkele essentiële punten in James' betoog.

James ziet enkele principes die christenen in de staatkunde steeds hoog moeten houden.

1. De meest fundamentele en oudste christelijke bijdrage is die, dat de sfeer van de staat beperkt behoort te zijn. Wanneer de staat totale aanspraken maakt, moet de goede christen bezwaar maken. Hij kan nooit geheel en al een aards koninkrijk toebehoren. Het is verkeerd om alleen te letten op de staat en het individu. Vele belangrijke diensten worden verricht door kleinere vrijwillige groeperingen, school, vakvereniging enz.

2. Christen-staatslieden behoren zich altijd te kenmerken door sociale beweging.

3. Specifiek voor christenen behoort ook te zijn het streven naar verzoening van klassen of van vijandige staten.

4. Het respect voor het individu, ongeacht kleur van huid, ras of godsdienst.

De persoon moet voorop staan, niet de samenleving. De staat is er voor de burger en niet andersom. Met Gore en Temple vraagt hij voorts aandacht voor het gezin.

Bijzonder interessant is James' beschouwing van de christelijke partijen op het continent. Hij vindt in deze praktijken vele „echo's van Temple en Gore”. De nadruk ligt ook hier op de beperking van de staatsfeer, op de waarde van de enkeling en van de familie. Getroffen wordt hij door de grote waarde door de christen-democraten gehecht aan de autonomie van instellingen en groeperingen naast de staat. Hij wijst op het streven naar verzoening der klassen door te streven naar een gezamenlijk gedragen verantwoordelijkheid.

Met name ziet hij deze gedachten gerealiseerd in de sociale wetgeving,

verschil tussen de a.r. en de c.h.u. te begrijpen, en hij verklaarde na ernstig onderzoek, dat hij er achter was. Dit lijkt me of een vriendelijkheid tegenover de vertellers, of een stukje zelfoverschatting. Immers kunnen alleen leden der C.H. Unie dit verschil begrijpen.

die op het continent, meer dan in Engeland, ruimte laat voor de eigen verantwoordelijkheid van het individu.

Een moeilijkheid ziet James in de opgave van een christelijke partij om alle volksgroepen te kunnen aanspreken. Niet slechts de armen en de middengroepen, maar de zeer armen en zeer rijken. Naarmate het anticlericale der linkse partijen verdwijnt, ziet hij daardoor middelpuntvliedende krachten werkzaam in de christelijke politieke partijen.

Het grootste gevaar waaraan christelijke politieke partijen kunnen bloot staan is z.i., dat niet altijd hun standpunt ook werkelijk het exclusief christelijk standpunt is. Ook christelijke politieke partijen zijn aan tijd en plaats gebonden.

De christen-democratische partijen in Nederland, België en Frankrijk hebben zich z. i. minder vrij gehouden van kolonialisme dan verantwoord zou zijn geweest.

Maar, stelt James, hoe zullen Britse christenen nu moeten oordelen over hun broeders op het vasteland die anders dan zij kiezen voor christelijke partijen? Niemand kan beweren, dat die partijen geleid hebben tot een ramp. Anderzijds is hun succes niet zo groot geweest, dat een sceptische Engelsman er toe gebracht zou kunnen worden, de christelijke partijvorming over te nemen. Het is overigens — geeft James toe — niet zo, dat de situatie in West-Europa zonder christelijke partijen net zo zou zijn als thans. De stelsels van sociale zekerheid in deze landen zijn bepaald gekleurd door christelijke visies. Toch vraagt hij zich af of dit resultaat belangrijk genoeg is, om de apparatuur van christelijke partijen te rechtvaardigen. Landen als West-Duitsland, Nederland en België zijn sinds de oorlog geregeerd door kabinetten, waarin de christen-democratische partijen sterk waren vertegenwoordigd. Deze landen worden uitstekend geregeerd, geen Britse staatsburger behoeft zich superieur te voelen tegenover die landen.

Maar, en dit is voor James de uiteindelijke test, vinden we in deze landen, in hun culturele leven, in hun politiek en administratie een dieper moreel besef en een moreel hogerstaande praktijk dan te onzent? Niemand, zegt hij, die deze landen kent durft dat te beweren. Toch mag men verwachten, dat dit het geval zal zijn, wanneer het christendom de bron van inspiratie is voor de politiek. Het beeld dat de christen-democratische partijen bieden is bepaald niet deplorabel, het is niet meer dan teleurstellend. We zien daar (in West Europa) regeringen, die zich gedragen als bij ons, en volkeren die niet anders zijn dan wij. De verschillen zijn, dit is het eindoordeel van James, niet groot genoeg om een partij of een vakvereniging er „christelijk” voor te noemen. En hoewel James wellicht, afgezien van Italië, geen na-oorlogse voorbeelden ziet van ernstige schade, gebracht door het zich christelijk noemen van partijen, acht hij daarom de christelijke partij in wezen niet de moeite waard.

Hij is bevreesd, dat in vele gevallen christelijke politieke partijen en christelijke vakverenigingen moeten opkomen voor gewone alledaagse zaken en belangen in concurrentie met anderen. Kan men zulke op zich redelijke maar geenszins verheven zaken dekken met de naam van Christus? Hij griezelt wat van het beeld van de leiding ener christelijke partij onderhandelend met andere partijen om ministersplaatsen bij een kabinetsformatie met alles wat daaraan vast zit. Allemaal zaken verdedigbaar in

zich zelf, maar die vreemd aandoen wanneer zij geschieden onder het teken des kruises.

Natuurlijk maakt eenheid macht. Maar hoe groot kan de invloed niet zijn van christenen in een neutrale partij. Natuurlijk is het denkbaar, dat christenen meer beïnvloed worden door anderen dan anderen door hen, maar mag men uitgaan van christelijke zwakheid?

Neen, James neemt de gedachte van christelijke politiek niet over, maar wat de christenen op het vasteland doen te veroordelen, dat zou voorbarig zijn en ongerechtvaardigd.

Het boek van James acht ik van bijzonder grote waarde. Wat hij zegt over de christen in de politiek is weloverwogen en getuigt van wijsheid en voorzichtigheid. Het lezen van zo'n boek is een troost voor wie wel contacten heeft met christenen uit landen die geen christelijke politieke partijen of christelijke vakverenigingen kennen. Want zo iemand kan licht, zoals uw rapporteur, tot de conclusie komen, dat in zulke landen nauwelijks gedacht wordt over de relatie tussen evangelie en politiek. In gesprekken met Amerikanen, Engelsen en Zweden is mijn conclusie tot nu toe namelijk geweest, dat men eenvoudig geen relatie ziet. Het stamargument is: „vermeng geloof en politiek niet, dat zijn twee totaal verschillende zaken”. Ik ben er trouwens van overtuigd, dat voor de massa der christenen in deze landen de zaak ook zo ligt. Een organisatie als de Christian Social Union in Engeland heeft nooit meer dan enkele honderden leden kunnen bereiken. Tot nu toe is mijn conclusie dan ook geweest, dat christelijk sociaal denken en christelijk politiek denken met name een vrucht is van de christelijk-sociale actie en christelijke politieke actie. Het boek van James toont, evenals trouwens de rapporten van Amsterdam, Evanston en New Delhi, dat die opvatting — gelukkig — een eenzijdige zou zijn. Het gaat er nu slechts om, te voorkomen, dat het gesprek met de christenen in de Scandinavische en Angelsaksische landen, zoals nu vaak het geval schijnt te zijn, wordt overgelaten aan de protestantse werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid. (Hoezeer overigens een beschouwing van de situatie in die landen tot de overtuiging leidt, dat deze werkgemeenschap ondenkbaar zou zijn zonder het bestaan der christelijke partijen in Nederland.)

Christelijk geloof en economische actie

Het is mij opgevallen, hoeveel literatuur er de laatste jaren in de Angelsaksische wereld is verschenen over economische vragen in christelijk licht. Uiteraard is deze literatuur niet helemaal een nieuw verschijnsel.

F. D. Maurice, Ludlow en Kingsley, de Britse christen-socialisten, schreven al over deze problemen in het midden der vorige eeuw⁵⁾. Aan het eind van de 19e eeuw vierde het „social gospel” hoogtij⁶⁾, terwijl verder gewezen kan worden op een schrijver als de vermaarde statisticus-econoom Sir Josiah Stamp⁷⁾, die zich zeer verdienstelijk gemaakt heeft met het doordenken van de economische vragen in christelijk licht.

⁵⁾ M. Reckitts, *Maurice to Temple*.

⁶⁾ Het meest bekend is Rauschenbusch, *Christianity and the social crisis*.

⁷⁾ *The Christian ethics as an economic factor*, 1926.

Maar de laatste jaren is er een verblijdende opbloei van geschriften van deze soort te constateren. Het gevaar, dat in de jaren dertig bleek, dat ieder die zijn respect voor economisch herstel maar christelijk noemde, vele christenen in Groot-Brittannië achter zich kon krijgen bij gebrek aan echt deskundige christelijke bezinning, is nu wel bezworen. In die jaren heeft men immers al te gemakkelijk de simplificaties van Major Douglas geaccepteerd als het „christelijk antwoord” op de vragen van vandaag ⁸⁾. Thans schrijven, ongetwijfeld onder invloed van de groeiende oecumenische beweging, economen van allure over christendom en economie. Ik noem hier D. L. Munby, die zijn gedachten systematisch uiteenzette in een serie lezingen die hij in 1954 hield voor het Union theological Seminary te New York ⁹⁾ en later nog eens voor de Universiteit van Birmingham ¹⁰⁾ in 1960.

Het lijkt van belang, enkele van zijn grondgedachten weer te geven. Het christelijk geloof, zegt Munby, geeft geen duidelijke richtlijnen voor de samenleving, geen simpel model om te volgen. Het geeft de beperkingen aan van de menselijke natuur, het vertelt ons over de mens als sociaal wezen dingen die we alleen tot onze schade kunnen verwaarlozen.

Munby gaat uit van een soort natuurrecht ¹¹⁾, dat het patroon van het menselijke leven beschrijft, zoals God dat maakte en zoals Hij het wil hebben. De empirische data van de sociale wetenschappen beschrijven dit patroon in een vorm die door de zonde is verstoord. Om dit patroon te begrijpen is geduldige studie nodig van de feiten van het menselijke leven en de historische en geografische factoren die het beïnvloeden. Deze natuurwet vormt de sleutel voor christelijk-sociale actie. Immers wordt de christen geconfronteerd met twee problemen, wanneer hij zijn sociale actie in verband wil brengen met zijn geloof: hij moet in de eerste plaats handelen met betrekking tot naastliggende doeleinden, waarvan de relatie tot het geloof niet gemakkelijk is te bespeuren. In de tweede plaats moet hij samenwerken met niet-christenen, die zijn fundamentele vooronderstellingen over de wereld niet delen. De natuurwet geeft voor beide problemen een oplossing. Munby meent „tussenaxioma's” („middle axioma”) te kunnen vinden, die in een zekere relatie staan tot de geloofswaarheden, en toch door vele niet-christenen kunnen worden geaccepteerd.

Hij ziet op deze manier een aantal beginselen, die door de meeste christenen geaccepteerd zouden kunnen worden als elementen voor elke christelijke samenleving. „True principles of human nature in society, which from the basis of Christian approach to social problems”.

1. *De waardering van de stoffelijke welvaart.* De christen accepteert gaarne het „goede der aarde” als zijnde in zichzelf goed noch slecht. Slecht zijn deze dingen wanneer ze los gemaakt worden van de Schepper en de Gever. De christen waardeert deze zaken op een „zorgeloze”

⁸⁾ *Christianity and the crisis*, blz. 439. London, 1933.

⁹⁾ *Christian economics*. London, 1956.

¹⁰⁾ *God and the rich Society*. London, 1961.

¹¹⁾ Zie zijn *Christianity and economic problems*. London, 1956.

manier, zonder te denken dat hij er geheel van afhankelijk is en zonder er „zijn hart op te zetten”.

2. *De aanvaarding van wat in de natuur is gegeven*: een positieve houding tegenover wetenschap en techniek.

3. *Eigendom is een goede zaak*. Zonder een minimum aan bezit is het moeilijk om een volwaardig mens te zijn. Echter is eigendom nooit absoluut. Voorzover de eigendom het noodzakelijke te boven gaat is het een aan de mens toevertrouwde zaak (rentmeesterschap) om het voor het algemene nut te gebruiken. Daarom heeft de staat het recht om die regels te stellen ten aanzien van de eigendom die meest ten algemene nutte strekken.

4. *Menselijke samenleving*. Er zijn vele menselijke groeperingen. Verschillende daarvan komen in belangrijke opzichten overeen met de staat. De staat heeft dan ook slechts een beperkt recht om in andere, spontane groeperingen in te grijpen. Het kwaad van de totalitaire staat is juist dat zij het eigen leven van zulke groepen aantast.

5. *De staat moet aanvaard worden*. De staat kan niet zonder macht. Maar de gevaren van te grote staatsmacht moeten onderkend worden. De staat bestaat „under the ordinance of God to perform certain functions”.

De mens is belangrijk (people matter) zo meent Munby deze beginselen te kunnen samenvatten. Ze zijn voor ons, Nederlandse antirevolutionairen, wat vaag geformuleerd, maar men kan er ongetwijfeld elementen in zien, die ons bekend voorkomen.

De relatieve vaagheid komt voort uit overgrote voorzichtigheid. Een voorzichtigheid, waarvoor wij in groeiende mate begrip kunnen opbrengen, al komt er een moment, dat de vrees voor dogmatiek tot algemeenheden leidt, waardoor de christen zich kan aanpassen bij elk economisch stelsel. Zover gaat Munby echter niet.

In zijn *God and the rich society* stelt hij met veel meer nadruk dat er „christelijke beginselen” zijn, die zeer algemeen worden aanvaard. Wanneer men niet weet, welke dat zijn, dan komt dat alleen maar door gebrek aan belangstelling¹²⁾.

Op basis van zijn „middle axioma” gaat Munby nu allereerst bezien het karakter van de economische wetenschap (ex empirische wetenschap, een studie van feiten, die de consequenties van menselijke keuze nagaat in die sectoren waar de maatstaf van het geld gebruikt kan worden). Over deze empirische wetenschap behoeft geen verschil van mening te bestaan. De moeilijkheden ontstaan bij de toepassing van de wetenschap in de praktijk.

Deze empirische wetenschap kan tot verkeerde conclusies komen, wanneer uitgegaan wordt van verkeerde ideologische vooronderstellingen. Hij wijst op de rol van het utilitarisme, het individualisme, nationalisme, liberalisme, marxisme enz. In al deze gevallen werd uitgegaan van grondopvattingen over de mens, die niet overeenstemmen met de natuurwet. Hij gaat er dan toe over, na te gaan, op welke punten christenen faalden die op grond van hun geloof een bijdrage geleverd hebben tot de discussie over economische vragen. Hierbij komen de christian socialists, Maurice en

¹²⁾ Blz. 6. Hij geeft op deze bladzijde trouwens ook een bibliografie.

Kingsley, en andere schrijvers uit de „Christian Social Movement”, die er altijd voor gepleit hebben, dat de kerk zich zou moeten uitspreken over de sociale vragen, aan de orde. De algemene teneur van deze kritiek is, dat wanneer de kerk spreekt, dit zo vaak geschiedt van uit een weliswaar grote sociale bewogenheid, maar zonder de noodzakelijke feitenkennis en inzicht in de economische verbanden. Munby wijt dit falen vooral ook aan de eenzijdig klassieke opleiding der theologen. Eigenlijk een merkwaardig verwijt. Spreekt de kerk dan alleen door haar theologen? ¹³⁾ Zij die faalden (in Engeland net zo goed als bijvoorbeeld in Nederland) waren niet de theologen, die zich onvoldoende verdiepten in de economie, maar de economen, sociologen en juristen, die onvoldoende aandacht wilden (en willen) schenken aan de vraag wat hun christen-zijn betekent voor hun wetenschappelijke en politieke arbeid.

Munby gaat daarna de belangrijkste economische problemen van vandaag bestuderen, aan de hand van zijn christelijke mensbeeld. Evenals Sleeman ¹⁴⁾ komt Munby op het aanprijzen van een gemengde economie, die niet zoveel verschilt van de moderne welvaartsstaat, echter met nadruk op de persoonlijke verantwoordelijkheid, de zelfstandigheid van groepen, decentralisatie en, in het algemeen, het afwijzen van centralistische tendenties. Een interessant betoog, waaruit ons vele vertrouwde gedachten aanspreken. Dit laatste is daarom van belang, omdat de Nederlandse christelijk sociale beweging altijd te zeer geïsoleerd is geweest van wat in Engeland gebeurt. In de aanvang was er juist een sterke impuls van uit het Britse eiland. Talma liet zich in sterke mate inspireren door Maurice en Kingsley. Een beïnvloeding van Nederland uit is er nooit geweest. Door het ontbreken van christelijke maatschappelijke en politieke organisaties in Groot-Brittannië zijn er nooit banden van betekenis geweest tussen Britse en Nederlandse protestanten die zich bezinnen op de taken van de christenen in het maatschappelijke en politieke leven. Doordat de representanten van de Nederlandse christelijke sociale beweging in de Nederlandse christelijke politiek veelal afwezig zijn bij de oecumenische beweging zijn die contacten er ook thans niet of nauwelijks.

De vraag rijst, of onze christelijke politiek en onze christelijke-sociale beweging dan geen boodschap hebben voor anderen, of wij niet mee moeten doen aan de dialoog die in de protestantse kring op gang komt. Onze banden met zovele rooms-katholieke sociale en politieke bewegingen en met zo weinig protestanten over de grenzen is schadelijk en voor onze kans om wat wij vonden door te geven, en voor de kans dat wij van anderen leren. Naar mate, zoals uit verscheidene symptomen blijkt, de discussie elders op gang komt, wordt het laatste belangrijk voor ons.

¹³⁾ *God and the rich Society*, blz. 162 e.v.

¹⁴⁾ *Basic Economic Problems, a Christian approach*. London, 1953.

DE GEREFORMEERDE GEZINDTE EN DE CHRISTELIJKE ORGANISATIE

DOOR

DR. C. J. VERPLANKE

Van 7 tot 16 augustus jl. is in Grand Rapids, Mich. — het Kampen van de Christian Reformed Church in Amerika — bijeen geweest de Gereformeerde Oecumenische Synode. Deze Synode, waarvoor de grondslagen werden gelegd op een in augustus 1946 eveneens in Grand Rapids gehouden bijeenkomst van afgevaardigden van de Geref. Kerken in Nederland, de Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika (de Doppers) en de Chr. Ref. Church kwam thans voor de vierde maal bijeen ¹⁾. Zij wenst zich te stellen op de grondslag van de Heilige Schrift, zoals deze wordt vertolkt door de gereformeerde belijdenisgeschriften ²⁾ (art. II van de Rules and Standing Orders), en is derhalve het ontmoetingspunt van alle kerken der gereformeerde gezindte waar ook ter wereld. Een twintigtal kerken met tezamen ruim 2¹/₂ miljoen leden zijn thans bij haar aangesloten: de Geref. Kerken en de Chr. Geref. Kerken in Nederland, de Free Church of Scotland en voorts verschillende kerken, ontstaan uit Nederlandse emigranten van gereformeerden huize (in Zuid-Afrika, Ceylon, Noord-Amerika, Brazilië, Argentinië, Australië en Nieuw-Zeeland), onder Schotse invloed (in Ierland en Noord-Amerika) en in zendingsgebieden van de Chr. Ref. Church (in Japan en Nigeria). Men vindt hier dus een oecumenische samenwerking van gereformeerden in de brede zin van het woord, die zich wensen te stellen op een duidelijk omschreven basis en dan ook in hoge mate gelijkgezind zijn — een oecumene die weldadig aandoet tegenover het onbelijnde eenheidsstreven van de W.C.C. (Wereldraad van Kerken) en tegenover het emotionele optreden van de meer conventikels dan kerken tellende I.C.C.C. (Internationale Raad van Christelijke Kerken).

De Synode van Grand Rapids heeft zich met tal van interessante aangelegenheden bezig gehouden, die overigens buiten het bestek van een staatkundig tijdschrift vallen. Er was echter één agendapunt dat stellig aanleiding geeft tot nadere behandeling in dit maandblad, omdat het van wezenlijk belang is voor het christelijke — ook politieke — organisatieleven. Dat agendapunt behoorde tot de belangrijkste kwesties waarmede de Synode te maken heeft gekregen — zij heeft er dan ook bijna een volle dag aan gewijd —, en het is te betreuren, dat een gedeelte van de christelijke dagbladpers in Nederland daaraan geen enkele aandacht heeft besteed ³⁾. Het betrof hier de behandeling van een uitgebreid rapport over

¹⁾ De eerste Synode werd in 1949 in Amsterdam gehouden, de tweede in 1953 in Edinburgh en de derde in 1958 te Potchefstroom. De Synode komt normaliter iedere vijf jaar bijeen. De volgende vergadering zal in 1968 weer in Amsterdam worden gehouden.

²⁾ Bedoeld zijn: de Tweede Helvetische Confessie, de Heidelbergse Catechismus, de Confessio Gallica, de Nederlandse Geloofsbelijdenis (Confessio Belgica), de Westminster Confession, de Dordtse Leerregels en de 39 Artikelen (de door Elisabeth I in 1571 herziene geloofsbelijdenis van de Anglicaanse Kerk).

³⁾ Het dagblad *Trouw*, dat bijeenkomsten van de Wereldraad en van daarmee gelieerde organisaties (zoals de in juli gehouden conferentie van *Faith and Order* in

de vraag, wanneer zelfstandige organisatie van Christenen op maatschappelijk en politiek terrein gewenst en geboden moet worden geacht. Daarbij ging het om de grondslagen van het christelijke organisatieleven. Wat hier aan de orde kwam, droeg een supranationaal karakter en was dus niet afgestemd op een bepaalde nationale situatie, maar had een fundamentele betekenis voor alle christelijke georganiseerde activiteiten waar ook ter wereld. Het is om die reden, dat te dezer plaatse nader op de onderhavige materie wordt ingegaan. Daarbij is er naar gestreefd, de in het Engels gestelde stukken zo getrouw mogelijk in het Nederlands weer te geven.

Rapport van de studiecmissie

Op de agenda van de Synode van Potchefstroom 1958 prijkte een verzoek van de Geref. Kerken in Nederland, advies te ontvangen over „de eventuele noodzakelijkheid om zich op maatschappelijk gebied afzonderlijk te organiseren.” De Synode der Geref. Kerken had hierbij de volgende toelichting gevoegd: „Bij dit onderwerp heeft de Synode in het bijzonder gedacht aan Gereformeerden uit Nederland, die zich elders in de wereld hebben gevestigd en zich daar tegenover andere verhoudingen zien geplaatst dan zij in Nederland gewend waren. Men wil allerminst de gedachte suggereren, dat overal hetzelfde patroon van georganiseerd zijn op maatschappelijk gebied moet worden nagevolgd. Maar het wordt wenselijk geacht de bedoelde kwestie opzettelijk vanuit een principieel gezichtspunt te onderzoeken en te beantwoorden.”

Teneinde haar over deze zaak van advies te dienen, benoemde de Synode van Potchefstroom een commissie, bestaande uit prof. dr. G. Brillenburg Wurth, afgevaardigde voor de Geref. Kerken (samenroeper), prof. dr. F. J. M. Potgieter, in zijn kwaliteit van hoogleraar der Nederduitse Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika adviseur der Synode, prof. dr. J. H. Kromminga en dr. R. S. Wierenga, afgevaardigden voor de Chr. Ref. Church, en dr. S. J. van der Walt, afgevaardigde voor de Geref. Kerk in Suid-Afrika. Deze commissie, „onder de indruk zowel van de omvang als van de diepte van de vraagstukken met betrekking tot afzonderlijke maatschappelijke en politieke organisatie,” stelde de Synode voor, een internationale studiecmissie te benoemen met de opdracht, zowel naar de Bijbelse beginselen terzake als naar de toepassing van die beginselen in de praktijk een diepgaand onderzoek in te stellen en dienaangaande aan de volgende Synode een rapport uit te brengen. Teneinde thans reeds enkele voorlopige richtlijnen te kunnen verstrekken, stelde de commissie voor, dat de Synode zou verklaren, dat het voor Christenen, en met name voor emigranten die in hun land van herkomst afzonderlijk

Montreal) uitvoerig pleegt te verslaan, heeft met vrijwel geen woord over de Synode der gereformeerde gezindte in Grand Rapids gerept. Wel werd in het nummer van 9 augustus jl. de hoofdinhoud van het hierna te bespreken rapport vermeld onder de kop „Christen niet beslist in eigen organisatie”, maar verder is — met uitzondering van de weergave van een radiotoespraak van prof. Ridderbos — in *Trouw* niets over deze Synode verschenen, derhalve ook niet over de ingrijpende wijziging, die de conclusies van dit rapport hebben ondergaan. Alleen *De Rotterdammer* zorgde regelmatig voor uitstekende Synodeverslagen en achtte de bijeenkomsten voor haar lezerskring van zodanig belang, dat het voor de aanwezigheid van een verslaggever had gezorgd. De behandeling van het hierna te bespreken rapport werd verslagen in het nummer van 17 september 1963.

waren georganiseerd, maar nu onder totaal nieuwe en verschillende omstandigheden leven, niet beslist noodzakelijk is, altijd zulke organisaties op te richten en dat de noodzaak om zich op deze wijze te organiseren, samenhangt met de heersende toestand van de samenleving als geheel en/of van plaatselijke omstandigheden. Is de tegenstelling — zo vervolgde de commissie — tussen het rijk van het Licht en dat van de duisternis in enige maatschappelijke situatie echter reeds duidelijk of wordt de Christen in zijn doen en laten belemmerd door de zg. neutraliteit van het positivisme, dan is hij terwille van de instandhouding van de grondslagen van een christelijke samenleving en van haar ontwikkeling geroepen tot afzonderlijke organisatie over te gaan. Dit dient echter steeds te geschieden in het duidelijk besef, dat isolement nooit doel in zichzelf mag zijn, maar steeds behoort te strekken ten dienste van God en de naaste⁴).

De Synode nam deze aanbevelingen over en benoemde een studiecmissie, bestaande uit de heren dr. J. Vanden Berg, lid der Chr. Ref. Church, leraar in de economie aan Calvin College in Grand Rapids (samenroeper), prof. J. Murray, lid der Orthodox Presbyterian Church, hoogleraar in de dogmatiek aan Westminster Seminary in Philadelphia, en B. Roolvink, lid der Geref. Kerken, destijds secretaris van het C.N.V.

Deze studiecmissie heeft een uitvoerig rapport uitgebracht, gesplitst in vier delen⁵).

Het eerste deel handelt over de geschiedenis en achtergrond van het christelijk organisatieleven in Nederland en over de uitspraken van de Generale Synode der Geref. Kerken met betrekking tot het lidmaatschap van neutrale organisaties. Het is opgesteld door de heer Roolvink, die zich daarbij heeft doen bijstaan door de heren A. Borstlap, secretaris van het C.N.V., mr. G. C. van Dam, secretaris van het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers in Nederland, en ds. P. N. Kruyswijk, Geref. predikant destijds te Amsterdam.

In dit eerste deel worden veelszins voortreffelijke dingen gezegd. Allereerst wordt terecht betoogd, dat in een christelijke samenleving geen behoefte is aan specifieke christelijke organisatie, omdat alle georganiseerde activiteit daar (nog) een christelijk karakter, althans christelijk stempel draagt. De behoefte aan afzonderlijke christelijke organisatie ontstaat eerst, wanneer de secularisatie insluipt en voortschrijdt en het „positieve” christendom niet meer wordt erkend als het algemene, maar op zijn best als óók een gezichtspunt. De bewoordingen van de aanhef van dit eerste deel zijn overigens letterlijk gelijk aan — om niet te zeggen: overgenomen uit — de bijdrage van mr. K. Groen in de *Christelijke Encyclopedie*, handelende over *Christelijke organisatie*⁶).

De samensteller van dit eerste deel heeft zich vervolgens beperkt tot het weergeven van een aantal ervaringen, in Nederland opgedaan op het terrein van de christelijke maatschappelijke organisatie. Het is te betreuren, dat over de christelijke politieke organisatie, die in ons land aan

⁴) Het voorstel der adviescommissie en de besluiten der Synode zijn te vinden op blzz. 24 en 25 van de Acta der Synode van Potchefstroom 1958.

⁵) Het rapport is in de Nederlandse uitgave van de agenda voor de Synode van Grand Rapids opgenomen op blzz. 32—96 en beslaat daarmee de helft van deze uitgave. In de Engelse editie is het te vinden op blzz. 28—88.

⁶) Deel II, 1957, blz. 169.

de christelijke maatschappelijke organisatie vooraf ging en zeker niet minder bepalend is geweest voor de ontwikkeling in Nederland, verder niet wordt gerept, terwijl toch in de opdracht der commissie nadrukkelijk de politieke organisatie was genoemd. Nog meer te betreuren is, dat de kwestie van het — zij het niet in de opdracht genoemde — christelijk onderwijs verder niet ter sprake wordt gebracht. Daarbij gaat het immers om een voor Christenen wel zeer fundamentele aangelegenheid, waarmee in het bijzonder de Nederlandse emigranten te maken hebben. Het is juist de kwestie van het christelijk onderwijs, die kan nopen tot christelijke politieke organisatie teneinde niet slechts juridische, maar ook feitelijke vrijheid voor dat onderwijs te verwerven. En waar geen aandacht wordt besteed aan onderwijs volgens de doopbelofte, wordt na verloop van tijd de behoefte aan christelijke organisatie niet eens meer gevoeld.

Het rapport is echter in het vervolg eenzijdig toegespitst op de christelijke maatschappelijke organisatie. Nadat de geschiedenis van de christelijke vakbeweging van werknemers in Nederland is geschetst, haar ontstaansoorsprong is aangegeven, het eerste Christelijk Sociaal Congres is gereleveerd, aan de oprichting van Patrimonium en het C.N.V. aandacht is geschonken en enkele resoluties van het tweede Christelijk Sociaal Congres zijn geciteerd, wordt in het kort de ontstaansgeschiedenis van de christelijke organisaties van werkgevers (in het grootbedrijf, in de middenstand en in de landbouw) gememoreerd. Dan wordt even gewezen op de unieke samenwerking in het Convent der christelijk-sociale organisaties. En vervolgens wordt de praktische verwezenlijking van de ideeën der christelijke vakbeweging gedemonstreerd aan de Wet op de collectieve arbeidsovereenkomst, de Wet op het algemeen verbindend en het onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten, de Wet op de Bedrijfsorganisatie en de Wet op de Ondernemingsraden, waarna nog iets over de werkstaking wordt gezegd.

Het eerste deel van het rapport vermeldt tenslotte een viertal uitspraken van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken met betrekking tot het lidmaatschap van neutrale organisaties. Omdat deze uitspraken wellicht niet algemeen bekend zijn en omdat zij bovendien in het rapport onnauwkeurig en zonder vermelding van vindplaatsen zijn geciteerd, mogen zij hier in extenso worden opgenomen.

De eerste uitspraak werd gedaan door de Synode van Leeuwarden 1920 ⁷⁾ naar aanleiding van de vraag, of een lid ener Geref. Kerk mocht zijn aangesloten bij een organisatie die staat op de grondslag van de klassenstrijd (in concreto werd bedoeld een bij het N.V.V. aangesloten organisatie). De Synode was van oordeel:

„1. dat het niet tot de taak der Kerk behoort een uitgewerkt systeem te geven, dat het maatschappelijke leven zou moeten volgen, doch dat de Kerk hier slechts de zedelijke beginselen heeft te prediken, die duidelijk door het woord van God worden geleerd;

2. dat voor een lid der Gereformeerde Kerk geen plaats is in een organisatie, die zich stelt op den grondslag van den klassenstrijd;

3. dat de Kerkeraden de roeping hebben om inzonderheid bij huisbezoek en catechisatie de leden der Kerk te vermanen, zich te voegen bij

⁷⁾ Acta art. 122.

organisaties die staan op Christelijken grondslag tenzij dan dat er bijzondere redenen zijn, waardoor zulk een aansluiting onmogelijk of niet wenschelijk zou zijn."

De Synode van Sneek 1939/1940 zag zich geplaatst voor de vraag, of de uitspraak van Leeuwarden ook inhield, dat voor een lid ener Geref. Kerk en speciaal voor een ambtsdrager geen plaats was in een zg. neutrale organisatie. De Synode sprak uit ⁸⁾:

„1. dat elk lid van eene der gereformeerde kerken geroepen is om niet alleen in zijn persoonlijke leven, maar ook in het leven der organisatie, met name van die op sociaal terrein, de beginselen van het Woord Gods te belijden en daarnaar te leven;

2. dat derhalve hij (zij) niet mag behooren tot welke organisatie ook, die door haar beginsel of practijk in strijd komt met hetgeen de Heilige Schrift duidelijk leert en gebiedt, en

3. dat de synode aan de eischen voor de ambtsdragers, zooals deze in het Nieuwe Testament gegeven zijn, geen nieuwe wensch toe te voegen."

De in en na de tweede wereldoorlog gerezen doorbraak-idee liet ook de Gereformeerden niet onberoerd. Gevraagd om een uitspraak terzake, concludeerde de Synode van Zwolle ⁹⁾:

„1. dat uit de erkenning van het Koningschap van Christus over heel het leven gelijk dit door de kerk wordt beleden en gepredikt, voortvloeit dat de geloovigen zich bij het licht der Schrift, gemeenschappelijk hebben te bezinnen op de beteekenis van dit belijden voor elk levensterrein;

2. dat het niet gerekend kan worden te behooren tot de taak der kerken zich in haar vergadering over de toepassing van den eisch Gods op allerlei practische levenshoudingen met het haar van Christus verleende gezag uit te spreken;

3. dat het niettemin de duidelijke roeping der kerk is er op toe te zien, dat haar leden in hun levensopenbaring in den breedsten zin des woords zich niet schuldig maken aan het overtreden van eenig gebod Gods, zich niet voegen in een levensverband, waarin zij gehinderd worden den Heere te dienen naar Zijn Woord, en hetwelk, hetzij in zijn grondslag, hetzij in zijn doelstelling of arbeidsmethode uitdrukkelijk of metterdaad den geopenbaarden wil Gods verwerpt;

4. dat de kerken met hartelijke waardeering den arbeid erkennen van die instellingen en organisaties, die zich ten doel stellen, in gebondenheid aan de Heilige Schrift, den eisch Gods voor heel het leven zich in te denken en in practijk te brengen, waarbij met name gedacht moet worden aan hetgeen op het gebied van het christelijk onderwijs, de christelijke barmhartigheid en met betrekking tot de grondslagen van de sociale en de staatkundige levensverhoudingen door de christelijke organisaties op sociaal gebied en door de christelijke partijen op politiek gebied is tot stand gebracht en gepropageerd;

5. dat dienovereenkomstig de kerken met de meeste zorg dienen vervuld te zijn, dat de hierin ontvangen en nog in te wachten rijke zegen niet wordt prijsgegeven, inzonderheid nu in onzen tijd de anti-goddelijke mach-

⁸⁾ Acta art. 334.

⁹⁾ Acta art. 342. Het rapport der studiecommissie citeert deze uitspraak weinig nauwkeurig.

ten zich steeds meer verheffen en de verwereldlijking van het leven toeneemt; en dat zij uit dit oogpunt ook de thans door velen geuite gedachte, als zou het bestaan van zoodanige christelijke organisaties niet meer gerechtvaardigd zijn, moeten afwijzen en veeleer haar leden dienen aan te sporen hier een werkzaam aandeel te hebben;

6. dat de kerken tegelijkertijd ook elke gedachte, als zouden zulke christelijke organisaties haar doel in zichzelf hebben, dienen te verwerpen, aangezien de geloovigen naar het woord van Christus het licht der wereld en het zout der aarde zijn."

Al spoedig rees er behoefte aan een nadere interpretatie van deze uitspraak. De Synode van 's-Gravenhage 1949/1950 vond daartoe geen aanleiding en oordeelde — het besluit is niet in het rapport der studiec commissie vermeld —, dat haar vorige drie uitspraken gehandhaafd konden blijven, aangezien zij voldoende het standpunt der Gereformeerde Kerken en de roeping van haar leden inzake aansluiting bij christelijke organisaties weergaven ¹⁰⁾.

De behoefte aan een nadere interpretatie was hiermee echter niet gestild. Zij nam integendeel toe, toen personen die lid van een neutrale vakorganisatie waren, hier en daar tot ambtsdrager werden benoemd. De Synode van Rotterdam 1952/1953 kwam dan ook tot de volgende uitspraak ¹¹⁾:

„1. dat de uitspraak van de synode van 1946 niet mag worden losgemaakt van de uitspraken van de generale synoden van 1920 en 1939, aangezien deze drie synodale uitspraken over éézelfde zaak, namelijk het lidmaatschap van sociale organisaties, handelen en elkander aanvullen;

2. dat het daarom niet juist is om, voor de beoordeling van de vraag of een lid der gemeente, die lid is van een neutrale organisatie, ambtsdrager mag zijn, zich uitsluitend op de uitspraak van de synode van 1946 te beroepen, en dit wel voornamelijk, omdat de synode van 1939 zich met deze vraag nog meer opzettelijk heeft beziggehouden dan de synode van 1946;

3. dat de synode van 1946 wel uitsprak „dat uit de erkenning van het Koningschap van Christus over heel het leven, gelijk die door de kerk wordt beleden en gepredikt, voortvloeit, dat de gelovigen zich bij het licht der Schrift gemeenschappelijk hebben te bezinnen op de betekenis van dit beginsel voor elk levensterrein,“ maar dat niet gezegd kan worden, dat hiermee een nieuwe eis voor de verkiesbaarheid in het bijzondere ambt wordt toegevoegd aan de eisen, die daarvoor in het Nieuwe Testament gegeven zijn;

4. dat noch op grond van de uitspraak van de synode van 1939, noch op grond van de uitspraken der beide andere synoden kan worden gezegd, dat het lidmaatschap van een neutrale organisatie onder alle omstandigheden een verhindering is om tot ambtsdrager verkozen te worden, maar dat het oordeel hierover in elk concreet geval toekomt aan de betrokken kerkeraad, die hierbij met alle synodale uitspraken heeft rekening te houden en inzonderheid met die van de synode van 1939;

5. dat zij het evenmin als de synode van 1949 noodzakelijk acht de

¹⁰⁾ Acta art. 336.

¹¹⁾ Acta art. 491.

uitspraken van vorige synoden te herzien of aan te vullen, daar in deze uitspraken het standpunt der Gereformeerde Kerken inzake de roeping van haar leden om bij christelijke organisaties te zijn aangesloten, voldoende tot uitdrukking is gebracht.”

Het is niet duidelijk, waarom de studiecmissie zich heeft beperkt tot de Geref. Kerken en niet tevens melding heeft gemaakt van bv. de volgende, wel zeer positieve uitspraak van de Generale Synode der Chr. Geref. Kerken van Utrecht 1947¹²⁾: „Doordrongen van de roeping der kerk om het licht van het profetisch woord, haar toebetrouwd, te laten schijnen op alle terreinen des levens, gelet op de huidige verwarring der geesten, veroorzaakt door de gevaarlijke propaganda van het humanisme, wekt de Synode de leden der Kerken op om ook op het terrein van het sociale leven hun belijdenis gestand te doen en zich aan te sluiten bij die christelijke organisaties, die zich richten naar de onveranderlijke eisen van Gods Woord.”

Het eerste deel van het rapport besluit tenslotte met de vermelding van grondslag en doelstellingen van het C.N.V., het Verbond van Prot. Chr. Werkgevers in Nederland, de C.B.T.B. en de Chr. Middenstands-bond.

Het tweede deel, opgesteld en goed gedocumenteerd door dr. Vanden Berg, handelt over de situatie in Noord-Amerika en is voor de Nederlandse lezer wel bijzonder interessant. Allereerst wordt een en ander verteld over de politieke en sociale organisaties in Amerika — lees: de Verenigde Staten. Over Canada wordt nauwelijks gerept, terwijl toch de Christian Labour Association in Canada veel meer betekent en ook veel meer activiteit ontwikkelt dan de tamelijk ingezonken C.L.A. in de States¹³⁾.

Terzake van de politieke organisaties wordt er op gewezen, dat de States een twee-partijen-stelsel kennen en dat dus het deelnemen van Christenen aan politieke activiteiten alleen kan plaats vinden door en in de Democratic en de Republican Party, alsook door het zich beschikbaar stellen voor zg. non-partisan offices, zoals plaatselijke door verkiezing verkregen ambten. Dat door deze methoden enig succes kan worden geboekt — zo vervolgt het rapport —, wordt bewezen door het feit, dat tal van gereformeerde Christenen zowel plaatselijke als landelijke politieke ambten bekleden.

In het kort wordt dan de geschiedenis beschreven van de georganiseerde arbeidersbeweging, begonnen met de oprichting van de Knights of Labor in 1869. Daarnaast werd in 1881 de Federation of Organized Trades and Labor Unions opgericht, die met een groot aantal ontevreden uit de — sindsdien verlopen — Knights of Labor in 1886 de American Federation of Labor (AFL) stichtte. Tweedracht onder de leden van de AFL leidde in 1938 tot de oprichting van het Congress of Industrial Organizations (CIO). In 1955 zijn echter deze beide federaties weer verenigd tot de AFL-CIO, die in 1958 liefst 15.000.000 leden telde en dus een

¹²⁾ Acta art. 96.

¹³⁾ Aan de positie en de strijd van de CLA in Canada zal in dit tijdschrift binnenkort een afzonderlijk artikel worden gewijd.

enorme machtspositie bezit. De Rooms en hebben in 1937 opgericht de Association of Catholic Trade Unionists, die niet een afzonderlijke vakvereniging is, maar er naar streeft de Roomse invloeden in de bestaande Unions te versterken. De Protestanten richtten in 1931 in Grand Rapids een eigen Christian Labor Association op uit protest tegen de beginselen en praktijken van de zg. neutrale Unions. Deze CLA kan zich niet in een snelle vooruitgang verheugen, met name omdat zij uit Protestantse kring onvoldoende steun ondervindt. Toch is zij erkend door de National Labor Relations Board en heeft zij zelf collectieve arbeidsovereenkomsten afgesloten met onderscheidene werkgevers in verschillende plaatsen.

Het rapport vervolgt dan met een korte beschrijving van het systeem der „collective bargaining” (collectieve arbeidsovereenkomsten), beheerst door de Taft-Hartley Act van 1947. Daarna volgt een uitgebreid overzicht van de besluiten der Chr. Ref. Church met betrekking tot zg. neutrale en tot christelijke organisaties. Daaruit kunnen de volgende conclusies worden getrokken.

1. De Synode heeft geen algemene regel willen geven met betrekking tot de verenigbaarheid van het lidmaatschap van bepaalde Unions met het lidmaatschap der kerk.

2. De Synode heeft het lidmaatschap van zg. neutrale Unions verenigbaar geacht met het lidmaatschap der kerk, tenzij zulke Unions in hun beginselen en activiteiten in strijd komen met de beginselen van het Woord van God.

3. De Synode heeft de beslissing, of het lidmaatschap van een bepaalde zg. neutrale Union verenigbaar is met het lidmaatschap der kerk, willen laten aan de plaatselijke kerkeraden en classes.

4. De Synode heeft voortdurend de oprichting van christelijke vakorganisaties aangemoedigd.

Het derde deel van het rapport is opgesteld door prof. Murray en heeft betrekking op de Schriftuurlijke beginselen met betrekking tot maatschappelijke en politieke organisaties. Dit gedeelte is wel bijzonder mager uitgevallen: in welgeteld vier pagina's wordt hier uiteengezet, welke houding de Christen behoort aan te nemen in de organisatie van het maatschappelijk leven. Over zijn houding in het politieke leven wordt, in tegenstelling tot wat het opschrift boven dit deel van het rapport zou doen vermoeden, geheel gezwegen.

De in dit deel opgezette redenering is wat merkwaardig. Terecht wordt uitgegaan van de soevereiniteit Gods over alle levensverbanden. Uit dien hoofde wordt gesteld, dat ook maatschappelijke organisaties behoren te zijn gegrond op en te worden geleid in overeenstemming met de geopenbaarde wil des Heren. Wie nu zou verwachten, dat deze stelling leidt tot een pleidooi voor een christelijke vakbeweging, wordt teleurgesteld. Zeker, de samensteller geeft toe, dat de Christen in een vakorganisatie, gegrond op en geleid in overeenstemming met de christelijke beginselen, het meest effectief (d.w.z. als getuige van Christus als de Heer over heel het leven) werkzaam kan zijn. Hij zou dus bij voorkeur moeten samenwerken met hen die door dezelfde, christelijke beginselen worden geleid. Wil dat nu zeggen, dat het wezenlijk verkeerd is, wanneer een Christen zich aansluit bij een organisatie, die in haar streven naar het bereiken van op zichzelf

goede en maatschappelijk nuttige doeleinden niet op een specifiek christelijke wijze te werk gaat?

Neen, zegt het rapport met een beroep o. m. op 1 Cor. 5 : 10. De Christen mag niet uit de wereld gaan. En dan wordt verwezen naar het samenleven met goddelozen in het staatsverband — een uitnemend voorbeeld, omdat het hier gaat om een institutair verband, waarin de mens door Gods wil is geplaatst. Doch het is volstrekt onjuist, hierop onmiddellijk te laten volgen, dat het zo ook ligt in een vakorganisatie, al is dat geen institutair verband. Want juist omdat het geen institutair verband is, maar een door vrije associatie ontstane organisatie, gaat de verwijzing naar 1 Cor. 5 : 10 niet meer op. In de vakorganisatie wordt men immers niet geplaatst, maar men kan zich vrijwillig al dan niet daarbij aansluiten.

Daarom gaat het betoog van het rapport van nu af niet meer op. En dat blijkt uit het drietal gedragslijnen, die de samensteller tenslotte aan geeft ten behoeve van hen die lid zijn van een zg. neutrale vakorganisatie. Die gedragslijnen bewijzen namelijk onbedoeld, dat de Christen geen lid kan zijn van een vakorganisatie, welke zich als organisatie niet laat leiden door het Woord Gods. Ziehier:

1. De Christen moet altijd handelen in overeenstemming met zijn belijdenis. Nooit mag hij de juistheid van een klein kwaad bepleiten om een groot goed te bevorderen. Kan hij dat volhouden in een „neutrale” vakorganisatie?

2. De Christen kan niet deelnemen aan het beleid of aan de activiteiten van een vakbeweging, welke in strijd zijn met de christelijke beginselen. Kan hij dan wel lid zijn van een vakbeweging, die als organisatie op grond van haar „neutraliteit” met de christelijke beginselen geen rekening mag houden?

3. De Christen moet, voorzover hij daartoe in de gelegenheid is, de Bijbelse beginselen bevorderen in de vakbeweging. Maar dat wordt in de „neutrale” vakbeweging slechts toegelaten, indien hij zijn beginselen niet als Bijbels aanduidt. De „neutraliteit” van de vakbeweging staat immers niet toe, dat zij met *Bijbelse* beginselen wordt lastig gevallen.

Voor het vierde deel van het rapport is de commissie in haar geheel verantwoordelijk. Na een korte samenvatting van de eerste drie delen volgt een achttal aanbevelingen, elk voorzien van een of meer motiveringen. Deze aanbevelingen, welke de Synode van Grand Rapids ter overneming werden voorgelegd, zijn belangrijk genoeg om ze hier in extenso te vermelden.

A. Het is deze Synode niet mogelijk te verklaren, dat Christenen zich op maatschappelijk en politiek terrein altijd afzonderlijk moeten organiseren. Evenmin kan de Synode uitspreken, dat het altijd verkeerd is, zich aan te sluiten bij een niet-christelijke maatschappelijke of politieke organisatie.

Motivering:

1. Het is niet de taak der kerk, tot in onderdelen voor te schrijven hoe de Christen zich op maatschappelijk en politiek terrein moet gedragen. Veeleer is het de plicht der kerk, de volle raad Gods te prediken, met inbegrip van de beginselen voor een christelijke levenshouding op maatschappelijk en politiek terrein.

2. Dit stemt overeen met de besluiten van de Gereformeerde Kerken en van de Christian Reformed Church en met de voorlopige richtlijnen, aanvaard door de Synode van Potchefstroom.

B. De gelovigen behoren zich te bezinnen op hun verantwoordelijkheid op maatschappelijk en politiek terrein en op de wijze waarop zij zich van deze verantwoordelijkheid kunnen kwijten.

Motivering:

Hoewel de Heilige Schrift geen uitdrukkelijke, voor alle tijden en plaatsen geldende goddelijke opdracht tot afzonderlijke christelijke organisatie bevat, zal de belijdenis der kerk en de verkondiging van Christus' Koning-schap over alle terreinen des levens de gelovigen in deze tijd van voortdurend toenemende organisatie in allerlei verbanden uiteraard brengen tot een zich bezinnen op de wijze waarop zij zich van hun plichten op maatschappelijk en politiek terrein moeten kwijten.

C. Christenen behoren recht en gerechtigheid op maatschappelijk en politiek terrein te bevorderen.

Motivering:

Het is Gods wil, zoals deze in Zijn Woord is geopenbaard en zoals Zijn Geest er van getuigt in ons hart, dat recht en gerechtigheid in de samenleving worden gevestigd (vgl. Ps. 15 : 1, 106 : 3 en 112 : 4—6, Spr. 2 : 3, 12 : 28, 13 : 6 en 14 : 34, Jes. 1 : 17, 32 : 17 en 33 : 15—17, Jer. 22 : 3, Rom. 14 : 17, Phil. 1 : 11, 1 Joh. 2 : 29 en 3 : 7 en 10).

D. Christenen behoren te worden aangemoedigd, zich te organiseren teneinde recht en gerechtigheid te bevorderen, waar en wanneer dit ook maar mogelijk is.

Motivering:

1. Van alle mensen behoren Christenen het meest gevoelig te zijn voor onrecht en ongerechtigheid. Hoewel de Christen daartegen ook individueel kan en moet getuigen, lijkt in de toenemend ingewikkelde en uitgebreide organisatie van de samenleving het christelijk getuigenis doeltreffender te kunnen worden gemaakt door organisatie. Daarbij moet worden opgemerkt, dat de mogelijkheid van doeltreffende afzonderlijke christelijke maatschappelijke en politieke organisatie in aanzienlijke mate zal afhangen van „de heersende toestand van de samenleving als geheel en/of van plaatselijke omstandigheden” (Potchefstroom 1958).

2. Afzonderlijke christelijke organisaties geven de gelovigen gelegenheid, hun opvattingen over de samenleving uit te dragen en duidelijk te maken. Bovendien kunnen Christenen in en door zulke organisaties een krachtiger beroep doen op de Bijbelse normen voor hun maatschappelijke concepties.

3. De ervaring met afzonderlijke christelijke maatschappelijke organisaties, in het bijzonder met betrekking tot het vakverenigingswezen in Nederland, leert, dat op deze wijze onder bepaalde omstandigheden de gelovige vruchtbaar kan bijdragen aan de bevordering van betere maatschappelijke verhoudingen.

E. Afzonderlijke christelijke organisatie mag nooit een reden zijn, het

isolement als zodanig te zoeken. Zij moet altijd de dienst aan God en de medemens beogen.

Motivering:

Christenen worden vermaand het zout der aarde en het licht der wereld te zijn (vgl. Matth. 5 : 13—16).

F. Omdat de Christen altijd gevoelig behoort te zijn voor onrecht en ongerechtigheid, behoort hij zich aan te sluiten bij elke groep welke deze tracht uit te bannen. Indien er in een bepaalde samenleving geen specifiek christelijke organisaties zijn, heeft de Christen het volste recht zich aan te sluiten bij een niet-christelijke organisatie welke doelstellingen en praktijken verenigbaar zijn met de Bijbelse beginselen van recht en gerechtigheid.

Motivering:

De Christen is altijd geroepen recht en gerechtigheid te bevorderen (vgl. de motivering van aanbeveling C) en de noodzaak tot samenwerking met niet-Christenen in bepaalde levensomstandigheden wordt duidelijk erkend door Paulus (vgl. 1 Cor. 5 : 10).

G. Indien een Christen zich aansluit bij een niet-christelijke organisatie, moet hij, zowel individueel als in samenwerking met andere Christenen in die organisatie, er te allen tijde naar streven binnen die organisatie te leven overeenkomstig de christelijke beginselen en voor deze beginselen uit te komen.

Motivering:

De Christen is geroepen, in alles wat hij doet, Christus te gehoorzamen (vgl. 1 Cor. 10 : 31). Daarom moet hij in zijn gemoed verzekerd zijn, dat hij leeft overeenkomstig zijn belijdenis.

H. Christenen mogen geen lid zijn van, noch hulp verlenen aan maatschappelijke en politieke organisaties welke beginselen strijdig zijn met de Bijbelse normen.

Motivering:

Indien aansluiting bij een niet-christelijke organisatie onverenigbaar is met de belijdenis van een Christen, dat Christus Heer is over zijn leven, is hij verplicht de betrekkingen met deze groep te verbreken. Het is zonde, te leven op een wijze die onverenigbaar is met de trouw aan Christus de Heer, en deze zonde is te erger wanneer een Christen zich bewust is van die tegenstrijdigheid en toch blijft weigeren haar te erkennen (vgl. 1 Thess. 5 : 22, Jac. 4 : 17).

* * *

Al bevatten sommige aanbevelingen waardevolle elementen, het geheel is wat mager uitgevallen. Men krijgt de indruk, dat er sterker naar is gestreefd het goed recht van het niet-christelijk-georganiseerd-zijn te erkennen dan de nadruk te leggen op de noodzaak van christelijke organisatie. Waar deze noodzaak wordt erkend (aanbeveling D), geschiedt dat met overdreven voorzichtigheid (motivering 1). Teveel wordt voorts de christelijke organisatie in het vlak van de doeltreffendheid, te weinig in het vlak van de principiële noodzaak getrokken. De begrippen „recht en

gerechtigheid" worden niet nader gedefinieerd en de motivering van aanbeveling F is bepaald ondeugdelijk.

Overziet men het geheel, dan kan men zich voorstellen, dat bv. een organisatie als de Christian Labour Association of Canada, die met taaie volharding en in een tot jalouzie verwekkende geloofsijver van de grond tracht te komen en de strijd tegen het monopolisme van de machtige Unions reeds met succes bekroond heeft gezien¹⁴⁾, weinig bemoediging ontvangt in de voorgestelde aanbevelingen. Onwillekeurig proeft men een zekere verwantschap met het Herderlijk Schrijven vanwege de Ned. Herv. Kerk inzake Christen-zijn in de Nederlandse samenleving (1955), dat de deur voor christelijke organisatie net niet wil sluiten, maar ook niet zover wil openen, dat men er royaal door kan binnentreden.

Kon men zich dus reeds weinig gelukkig voelen met het rapport der studiecommissie, de teleurstelling nam nog toe, toen de commissie een aanvullend rapport het licht deed zien.

Aanvullend rapport van de studiecommissie

Enkele weken voordat de Synode zou vergaderen, werd aan de afgevaardigden een aanvullende agenda toegezonden, waarin de boven geciteerde aanbevelingen werden teruggenomen en vervangen door nieuwe. Ook deze volgen hier in extenso, af en toe vergezeld van enig commentaar.

A. Aangezien de Heilige Schrift geen uitdrukkelijke, voor alle tijden en plaatsen geldende goddelijke opdracht tot afzonderlijke christelijke organisatie bevat, is het deze Synode niet mogelijk te verklaren, dat christenen zich op politiek en maatschappelijk terrein altijd afzonderlijk moeten organiseren. Evenmin kan de Synode uitspreken, dat het altijd verkeerd is, zich aan te sluiten bij een niet-christelijke maatschappelijke of politieke organisatie.

Motivering:

1. Het is de plicht der kerk, de volle raad Gods te prediken, met inbegrip van de beginselen voor een christelijke levenshouding op maatschappelijk en politiek terrein.

2. Het is echter niet de plicht der kerk, tot in onderdelen voor te schrijven, hoe deze beginselen moeten worden verwerkelijkt. Zulks hangt af van tijd en plaats en van de persoonlijke verantwoordelijkheid.

(De negatieve instelling van de aanvankelijke aanbevelingen is thans nog sterker genegativeerd. De aanhef van de motivering van de aanvankelijke aanbeveling B, die een voorbehoud bevatte voor een overigens vrij positieve uitspraak („Hoewel de Schrift geen opdracht bevat, leidt de belijdenis tot bezinning”), is nu geworden tot een reden voor een negatieve uitspraak. De tendentie tot afwijzing van christelijke organisatie is nu nog duidelijker geworden. Met evenveel recht had men immers kunnen betogen, dat de Synode, aangezien de Heilige Schrift geen opdracht bevat tot aansluiting bij een niet-christelijke organisatie, niet kon verklaren, dat het altijd goed is, zich bij zulk een organisatie aan te sluiten.)

¹⁴⁾ Aan deze strijd zal in dit tijdschrift binnenkort een afzonderlijk artikel worden gewijd.

B. De gelovigen behoren zich te bezinnen op hun verantwoordelijkheid op politiek en maatschappelijk terrein en op de wijze waarop zij zich van deze verantwoordelijkheid kunnen kwijten.

Motivering:

De belijdenis der kerk en de verkondiging van Christus' Koningschap over alle tereinen des levens zal de gelovigen uiteraard brengen tot een zich bezinnen op de wijze waarop zij zich van hun plichten op maatschappelijk en politiek terrein moeten kwijten. Deze bezinning is te sterker vereist in deze tijd van voortdurend toenemende organisatie in allerlei verbanden.

C. Christenen behoren recht en gerechtigheid op maatschappelijk en politiek terrein te bevorderen.

Motivering:

Het is Gods wil, zoals deze in Zijn Woord is geopenbaard en zoals Zijn Geest er van getuigt in ons hart, dat recht en gerechtigheid in de samenleving worden gevestigd (vgl. Ps. 15 : 1 en 2, Jes. 1 : 17, 32 : 17 en 33 : 15—17, Jer. 22 : 3, Phil. 1 : 11, 1 Joh. 2 : 29 en 3 : 7—10).

(Deze aanbeveling is gelijkkluidend aan de aanvankelijke aanbeveling C. Onder het Schriftbewijs is echter — terecht — tevens opgenomen Ps. 15 : 2, terwijl zijn uitgevallen de verwijzingen naar Ps. 106 : 3 en 112 : 4—6, Spr. 2 : 3 (een inderdaad niet sterke verwijzing), 12 : 28, 13 : 6 en 14 : 34, Rom. 14 : 17.)

D. Met betrekking tot de zg. algemene of neutrale politieke en maatschappelijke organisaties moeten de gelovigen, in het licht der Schrift en in aanmerking nemende de omstandigheden van tijd en plaats, persoonlijk beslissen, of zij zich al dan niet bij zulke organisaties mogen aansluiten. Het is natuurlijk vanzelfsprekend, dat grondslag, doelstellingen en praktijken van zulke organisaties de gelovigen niet mogen hinderen in de naking van hun roeping in deze wereld.

Motivering:

Omdat de Christen altijd gevoelig behoort te zijn voor onrecht en ongerechtigheid, behoort hij de aansluiting bij elke groep welke deze tracht uit te bannen, met inbegrip van niet-christelijke organisaties welke doelstellingen en praktijken verenigbaar zijn met de Bijbelse beginselen van recht en gerechtigheid, in overweging te nemen. Bovendien kan, aangezien de Synode niet kan verklaren dat Christenen zich op politiek en maatschappelijk terrein altijd afzonderlijk moeten organiseren, en aangezien de Synode niet kan uitspreken dat het altijd verkeerd is zich aan te sluiten bij een niet-christelijke maatschappelijke of politieke organisatie, alleen de individuele gelovige uiteindelijk de beslissing nemen, of hij zich al dan niet zal aansluiten bij een bepaalde organisatie.

(Deze aanbeveling is nieuw ingevoegd, al komt haar inhoud enigszins overeen met de aanvankelijke aanbeveling F. De in de aanvankelijke aanbeveling D opgenomen oproep tot christelijke organisatie is nu nog verder naar achteren geschoven (zie nieuwe aanbeveling F) en de nadruk op niet-christelijke organisaties is zodoende nog meer versterkt.)

E. Indien een Christen zich aansluit bij een niet-christelijke organisatie, moet hij, zowel individueel als in samenwerking met andere Christenen in die organisatie, er te allen tijde naar streven binnen die organisatie te leven overeenkomstig de christelijke beginselen en voor deze beginselen uit te komen.

Motivering:

De Christen is geroepen, in alles wat hij doet, Christus te gehoorzamen (vgl. 1 Cor. 10 : 31). Daarom moet hij in zijn gemoed verzekerd zijn, dat hij leeft overeenkomstig zijn belijdenis.

(Deze aanbeveling is gelijkkluidend aan de aanvankelijke aanbeveling G. Opnieuw is een uitspraak over niet-christelijke organisatie nog verder naar voren geschoven.)

F. Naarmate de tegenstelling tussen „het rijk van het Licht en dat van de duisternis” (Potchefstroom 1958) op het terrein van de politieke en maatschappelijke verhoudingen duidelijker wordt en het daarom voor Christenen die zich bij algemene of neutrale organisaties hebben aangesloten, steeds moeilijker wordt de verschuldigde aandacht te besteden aan hun evangelische opdracht, zal er een toenemende behoefte aan afzonderlijke organisatie van gelovigen bestaan.

Motivering:

1. In de genoemde omstandigheden zal een afzonderlijke christelijke organisatie de gelovigen gelegenheid bieden, hun opvattingen over de samenleving duidelijk te maken en een beroep te doen op de Bijbelse normen.

2. De ervaringen met afzonderlijke christelijke politieke en maatschappelijke organisaties waarin zowel de werknemer als de werkgever worden beschouwd als schepselen Gods en waarin een harmonieuze samenwerking tussen werkgevers en werknemers, speciaal in vakverenigingen, een centrale rol speelt, leren, dat op deze wijze de gelovige vruchtbaar kan bijdragen aan de bevordering van betere maatschappelijke verhoudingen.

(Hier vinden we gedeelten uit de aanvankelijke aanbeveling D terug, zij het in nog meer gemitigeerde vorm. Wel zijn nu ook de politieke organisaties geïntroduceerd, terwijl tevens niet alleen de werknemers maar ook de werkgevers uitdrukkelijk worden genoemd.)

G. Christenen mogen geen lid zijn van, noch hulp verlenen aan maatschappelijke en politieke organisaties, welke beginselen strijdig zijn met de Bijbelse normen.

Motivering:

Indien een Christen gelooft, dat aansluiting bij een niet-christelijke organisatie onverenigbaar is met zijn belijdenis, dat Christus Heer is over zijn leven, is hij in zijn geweten verplicht de betrekkingen met deze groep te verbreken. Het is immers zonde, te leven op een wijze die onverenigbaar is met zijn eigen geweten. Vgl. 1 Thess. 5 : 22 en Jac. 4 : 17.

(Deze aanbeveling is gelijkkluidend aan de aanvankelijke aanbeveling H, met dien verstande dat in de motivering het subjectieve element (strijd met

eigen geweten) nog is versterkt en de objectieve maatstaven dus zijn verzwakt.)

H. Afzonderlijke christelijke organisatie mag nooit een reden zijn, het isolement als zodanig te zoeken. Zij moet altijd de dienst aan God en de medemens beogen.

Motivering:

Christenen worden vermaand het zout der aarde en het licht der wereld te zijn. Vgl. Matth. 5 : 13—16.

(Deze aanbeveling is gelijkkluidend aan de aanvankelijke aanbeveling E.)

* * *

Bovenstaande aanbevelingen werden derhalve de Synode ter overneming voorgelegd. Zij waren nog magerder dan de aanvankelijke en het moge ter verontschuldiging van bepaalde leden der commissie dienen, dat deze uiteindelijke aanbevelingen onvoldoende waren voorbereid. Hoewel ondertekend door dr. J. Vanden Berg als samenroeper, bleken deze nieuwe aanbevelingen althans aan tenminste één der commissieleden onbekend te zijn.

Rapport van de adviescommissie en besluit van de Synode

Na de verkiezing van het moderamen werden als gebruikelijk de ter Synode ingekomen rapporten in handen gesteld van adviescommissies. Zo werd de beoordeling van het rapport der door de Synode van Potchefstroom ingestelde studiecmissie opgedragen aan een adviescommissie, bestaande uit de volgende afgevaardigden: prof. mr. P. Borst, samenroeper, afgevaardigde voor de Geref. Kerken, ds. W. F. Brauning, afgevaardigde voor de Reformed Presbyterian Church in Noord-Amerika, ouderling J. de Jager, afgevaardigde voor de Chr. Ref. Church, ds. W. R. Mc Ewen, afgevaardigde voor de Reformed Presbyterian Church in Ierland, ds. R. J. Venema, afgevaardigde voor de Reformed Church in Nieuw-Zeeland, dr. C. J. Verplanke, afgevaardigde voor de Chr. Geref. Kerken, en dr. C. C. P. van der Vijver, afgevaardigde voor de Geref. Kerk in Zuid-Afrika, terwijl prof. dr. H. Stob, hoogleraar in de ethiek en apologetiek aan Calvin Seminary, en prof. dr. M. H. Woudstra, hoogleraar in het Oude Testament aan Calvin Seminary, beiden adviseurs der Synode, aan de commissie waren toegevoegd.

De commissie heeft langdurig vergaderd en was dan ook de laatste, die haar rapport bij het moderamen kon inleveren. In de commissie is duchtig slag geleverd en de echo daarvan klonk door in de openbare Synodevergadering. Werd er enerzijds, in het bijzonder van Nederlandse zijde, naar gestreefd de aanbevelingen der studiecmissie een positiever accent te geven, anderzijds kwam juist uit de kring der Chr. Ref. Church geduchte tegenstand en werd men daar niet moede, strijd te voeren tegen wat men de „verzuiling” van de Amerikaanse samenleving noemde. Enkele amendementen van prof. Stob, beogende de noodzaak van christelijke organisatie te verzwakken, werden echter verworpen, ondanks de steun van prof. dr. J. Kromminga, rector van Calvin Seminary, en van prof. dr. H. Dekker, hoogleraar in de zendingswetenschap aan Calvin Seminary,

en dank zij de uiterst bekwame verdediging van prof. Borst en de voortreffelijke betogen van prof. Woudstra en prof. dr. F. H. Klooster, afgevaardigde voor de Chr. Ref. Church en hoogleraar in de dogmatiek aan Calvin Seminary.

De commissie zag dan ook haar aanbevelingen, welke zij zelfstandig en in afwijking van die der studiecmissie had opgesteld, vrijwel ongewijzigd overgenomen. Hoezeer zij er in is geslaagd, de oorspronkelijke aanbevelingen in positieve zin om te buigen, moge blijken uit de thans volgende tekst welke door de Synode werd aanvaard. Voorzover een minderheid in de commissie afweek van het voorstel, zal zulks onder de betreffende aanbevelingen worden vermeld.

Vooraf gaat de volgende preambule:

Daar het de roeping der kerk is, het licht van het profetisch Woord, aan haar toebetrouwd, te laten schijnen op alle terreinen des levens, acht de Synode het wenselijk enkele richtlijnen te formuleren met betrekking tot christelijke organisaties op maatschappelijk en politiek terrein. Daarom spreekt de Synode het volgende uit:

(Hierbij zij aangetekend, dat de adviescommissie zowel in deze preambule als in haar aanbevelingen, in navolging van de studiecmissie, steeds had gerept van „afzonderlijke christelijke organisatie”. Tijdens de behandeling door de Synode diende echter dr. P. G. Schrotenboer, afgevaardigde voor de Chr. Ref. Church, volkomen terecht een amendement in, er toe strekkende overal het woord „afzonderlijke” te laten vervallen. Deze toevoeging geeft immers de pretentie prijs, dat christelijke organisatie de normale, d.w.z. aan de norm gebonden, organisatie is. Indien enige organisatie de norm loslaat en zich „neutraal” gaat noemen, is zij het die zich afzondert. De Christenen zien zich dan genoopt hun (wel aan de norm gebonden) organisatie, ter onderscheiding van de zg. neutrale, „christelijk” te noemen. Het predicaat „afzonderlijk” past dan echter niet op de christelijke, maar op de zg. neutrale organisatie.

Na deze preambule volgen de aanbevelingen, waarbij er naar is gestreefd, een logische volgorde te verkrijgen en de christelijke organisatie voorop te stellen.)

1. *De gelovigen behoren zich individueel, in groepsverband en in organisatorisch verband te bezinnen op hun verantwoordelijkheid op politiek en maatschappelijk terrein en op de wijze waarop zij zich van deze verantwoordelijkheid kunnen kwijten.*

Motivering:

De belijdenis der kerk en de verkondiging van Christus' Koningschap over alle terreinen des levens vereist, dat de gelovigen zich bezinnen op de wijze waarop zij zich van hun plichten op maatschappelijk en politiek terrein moeten kwijten. Deze bezinning is te sterker vereist in deze tijd van voortdurend toenemende organisatie in allerlei verbanden.

(Deze aanbeveling is vrijwel gelijkkluidend aan de gewijzigde aanbeveling B, met dien verstande dat in de motivering een veronderstelde zelfsprekendheid is vervangen door een uitdrukkelijke eis. De negatieve

aanhef van de door de studiec commissie voorgestelde aanbevelingen heeft nu plaats gemaakt voor een positieve uitspraak.)

2. *Hoewel het de Synode niet mogelijk is uit te spreken, dat Christenen zich op maatschappelijk en politiek terrein altijd afzonderlijk moeten organiseren, bestaat er behoefte aan het leggen van een grotere nadruk op het overwegen van gezamenlijke christelijke actie op de bovengenoemde terreinen.*

Motivering:

a. Het is de plicht der kerk de volle raad Gods te prediken, met inbegrip van de beginselen voor een christelijke levenshouding op maatschappelijk en politiek terrein, en niet haar taak, tot in onderdelen voor te schrijven wat al dan niet de christelijke levenshouding op maatschappelijk en politiek terrein is.

b. De moderne ontwikkelingen van onchristelijke activiteiten op maatschappelijk, economisch en politiek terrein, waarbij meedogenloze machtsconcentratie dikwijls de enige beheersende norm schijnt, maken het vraagstuk van oprichting van en/of aansluiting bij christelijke organisaties een zaak van groot belang.

(Deze aanbeveling vertoont overeenkomst met de gewijzigde aanbeveling A, maar blijft niet in het negatieve steken, doch legt een positieve nadruk op de noodzaak van christelijke organisatie. Motivering a is een samenvatting van de aanvankelijk voorgestelde motiveringen (minus de afhankelijkheid van tijd, plaats en persoonlijke verantwoordelijkheid) en motivering b is nieuw ingevoegd.)

3. *Christenen behoren op maatschappelijk en politiek terrein het enig mogelijke recht en de enig mogelijke gerechtigheid, zoals die in Gods Woord wordt geleerd, te bevorderen en behoren te worden aangemoedigd zich daartoe te organiseren, waar en wanneer dit ook maar mogelijk is.*

Motivering:

a. Het is Gods wil, zoals deze in Zijn Woord is geopenbaard en zoals Zijn Geest er van getuigt in ons hart, dat recht en gerechtigheid in de samenleving worden gevestigd (vgl. Ps. 15 : 1 en 2, Jes. 1 : 17, 32 : 17 en 33 : 15—17, Jer. 22 : 3, Phil. 1 : 11, 1 Joh. 2 : 29 en 3 : 7—10).

b. Van alle mensen behoren Christenen het meest gevoelig te zijn voor onrecht en ongerechtigheid. Hoewel de Christen daartegen ook individueel kan en moet getuigen, lijkt in de toenemend ingewikkelde en uitgebreide organisatie van de samenleving het christelijk getuigenis doeltreffender te kunnen worden gemaakt door christelijke organisatie. Daarbij moet worden opgemerkt, dat de mogelijkheid van doeltreffende christelijke maatschappelijke en politieke organisatie in aanzienlijke mate zal afhangen van de heersende toestand van de samenleving als geheel en/of van plaatselijke omstandigheden.

(Deze aanbeveling is een combinatie van de aanvankelijke aanbevelingen C en D. De aanvankelijke aanbeveling D, die de studiec commissie in haar uiteindelijke voorstel had laten vallen, is dus nu weer ingevoegd: de Christenen behoren te worden aangemoedigd zich te organiseren waar en

wanneer ook maar mogelijk. Motivering *a* is gelijkkluidend aan die van de gewijzigde aanbeveling C. Hoewel motivering *b*, vrijwel gelijkkluidend aan motivering 1 van de aanvankelijke aanbeveling D iets positiever is, omdat nu gerept wordt van *christelijke* organisatie, is zij nog wat te voorzichtig geformuleerd. Zij moet echter worden gezien als een compromis tussen een van Nederlandse zijde voorgestelde veel positievere uitspraak en een met name door prof. Stob verdedigde verzwakking. Prof. Stob stelde nl. ter Synode voor, het slot van de eerste volzin te lezen als volgt: kan in de toenemend ingewikkelde en uitgebreide organisatie van de samenleving het christelijk getuigenis doeltreffender worden gemaakt door organisatie en soms het meest doeltreffend door christelijke maatschappelijke en politieke organisatie. Na een langdurig debat, waarbij prof. Borst, de voorzitter der adviescommissie, zich duchtig weerde, werd tenslotte het voorstel der adviescommissie ongewijzigd aanvaard. Men kan stellen, dat nu noch de ene noch de andere vleugel bevredigd is, doch men bedenke, dat deze aanbevelingen niet alleen in Nederland en Noord-Amerika, maar ook in Afrika, Zuid-Amerika en andere gebieden waar christelijke organisatie nog een volstrekt onbekend verschijnsel is, dienst moeten doen.)

4. *Aangezien de tegenstelling tussen het rijk van het Licht en dat van de duisternis op het terrein van de politieke en maatschappelijke verhoudingen duidelijker wordt en het daarom voor Christenen die zich bij zg. algemene of neutrale organisaties hebben aangesloten, steeds moeilijker wordt de verschuldigde aandacht te besteden aan hun evangelische opdracht, is er een toenemende behoefte aan afzonderlijke organisatie van gelovigen.*

Motivering:

a. Aangezien in tal van landen en omstandigheden de onchristelijke activiteiten, waarbij men uitsluitend een beroep doet op meedogenloze machtsconcentratie en niet streeft naar een gerechtigheid en gemeenschap die in overeenstemming is met de Schrift, toenemen, zal christelijke organisatie (op maatschappelijk terrein zowel van werkgevers als van werknemers) de gelovigen de gelegenheid bieden, hun opvattingen over de samenleving duidelijk te maken en een beroep te doen op de Bijbelse normen.

b. De ervaringen met christelijke politieke en maatschappelijke organisaties waarin zowel de werknemer als de werkgever worden beschouwd als schepselen Gods en waarin een harmonieuze samenwerking tussen werkgevers en werknemers, speciaal in vakverenigingen, een centrale rol speelt, leren, dat op deze wijze de gelovige vruchtbaar kan bijdragen aan de bevordering van betere maatschappelijke verhoudingen.

(Deze aanbeveling is vrijwel gelijkkluidend aan de gewijzigde aanbeveling F. Ving de laatste echter aan met „naarmate”, thans wordt een reeds ingetreden toestand geconstateerd: „aangezien”. Dat was dan ook voor prof. Stob reden, voor te stellen de gewijzigde aanbeveling ongewijzigd over te nemen. Hij prefereerde de aanhef „naarmate”, omdat het voor hem lang niet zeker was, dat in Noord-Amerika de toestand reeds zo somber was! Ook dit voorstel werd echter door de Synode niet overgenomen.)

5. *Christelijke organisatie moet altijd de dienst aan God en de medemens beogen en mag nooit een kwestie van het zoeken van isolement zijn.*

Motivering:

Christenen zijn het zout der aarde en het licht der wereld en worden vermaand als zodanig te fungeren (vgl. Matth. 5 : 13—16).

(Deze aanbeveling is vrijwel gelijkkluidend aan de aanvankelijke aanbeveling E en de gewijzigde aanbeveling H. Het negatieve en het positieve element zijn echter omgedraaid, zodat het positieve vooropgaat.)

6. *Met betrekking tot de zg. algemene of neutrale politieke en maatschappelijke organisaties moeten de gelovigen in overleg met medege-lovigen die in dezelfde situatie verkeren, in het licht der Schrift en in aanmerking nemende de omstandigheden van tijd en plaats, beslissen, of zij zich al dan niet bij zulke organisaties mogen aansluiten, mits grondslag, doelstellingen en praktijken van zulke organisaties hun toestaan hun roeping in deze wereld na te komen. Het is natuurlijk vanzelfsprekend, dat, indien een Christen zich aansluit bij een niet-christelijke organisatie, hij, zowel individueel als in samenwerking met andere Christenen in die organisatie, er te allen tijde naar moet streven binnen die organisatie te leven overeenkomstig de christelijke beginselen en voor deze beginselen uit te komen.*

Motivering:

De Christen is geroepen, in alles wat hij doet, Christus te gehoorzamen (vgl. 1 Cor. 10 : 31). Daarom moet hij overeenkomstig zijn belijdenis leven.

(Eerst nu komt de niet-christelijke organisatie aan bod met een combinatie van de gewijzigde aanbevelingen D en E. Ingevoegd is de noodzaak tot overleg met medechristenen en uit de motivering is het subjectieve element — de verzekerdheid in eigen gemoed — weggelaten. Niettemin is de aanbeveling niet alleen slecht geformuleerd (het voorbehoud in de eerste zin hangt er vreemd bij), maar bovendien geldt voor haar een groot gedeelte van de kritiek, hierboven uitgeoefend op het derde deel van het rapport der studiecmissie.)

7. *Christenen mogen geen lid zijn van, noch hulp verlenen aan maatschappelijke en politieke organisaties, welke beginselen en/of welke algemene en dagelijkse praktijken strijdig zijn met de Bijbelse normen.*

Motivering:

Het is zonde, te leven op een wijze die onverenigbaar is met Bijbelse normen, en deze zonde is te erger, wanneer een Christen zich bewust is van die tegenstrijdigheid en toch blijft weigeren haar te erkennen (vgl. 1 Thess. 5 : 22, Jac. 4 : 17).

(Deze aanbeveling komt overeen met de gewijzigde aanbeveling G. Ingevoegd is de mogelijkheid van strijdigheid met de Bijbelse normen in de praktijk van het handelen en uit de motivering is het subjectieve element (het geweten) grotendeels verwijderd.)

In het vorengaande heeft de Gereformeerde Oecumenische Synode een boodschap doen uitgaan aan de ganse Christenheid. Het is te betreuren — het zij herhaald —, dat deze boodschap van de gereformeerde gezindte door een deel van onze christelijke dagbladpers is verzwegen. Met te meer vrijmoedigheid werd dan ook in dit tijdschrift plaatsruimte gevraagd, opdat christelijk Nederland wete, dat de strijd voor christelijke organisatie niet tot onze vaderlandse folklore behoort, maar in internationaal verband krachtig wordt aangemoedigd.

JOHN FITZGERALD KENNEDY

Een ogenblik heeft de nagedachtenis aan een dode de gehele Westerse wereld verenigd. Moet hier niet uitsluitend het gevoel blijven spreken? Wel is de eerste indruk geweken. De schoten vielen 22 november 1963 en wij leven snel. Een staatshoofd werd weggerukt. Een man en vader aan zijn gezin — een charmante vrouw, twee leuke kindertjes — ontnomen. Hij die tallozen vertrouwd was op het beeldscherm, zal niet meer in de huiskamers verschijnen. Velen zullen hem begeleid hebben op zijn laatste gang en nog schrijnt de pijn om de verbrijzeling van dit voor het oog stralend bestaan, de vernietiging van zo ruim toegemeten geluk, het plotseling doven van zulke helle hoop. Dit verscheiden maakt iets in ons wakker. Wij glijden liefst langs de dood heen, maar doen dit niet steeds. Integendeel, op de achtergrond van ons bewustzijn is de gewisheid van het einde ingegrift. Het dramatische en mysterieuze van het op deze wereld vertoeven is ons geenszins volslagen vreemd. Wij, Nederlanders, vinden in het lotgeval van ons vorstenhuis ons eigen wel en wee terug. Terwijl wij enige afstand vermogen te bewaren, kunnen wij ons tevens persoonlijk geraakt voelen, worden wij bepaald bij geboorte, huwelijk en sterven; koningin Wilhelmina werd door de natie, niet slechts door de onmiddellijk rouwdragenden naar het graf geleid. Wij herkennen in Kennedy's tragedie het wankel van ons eigen zijn, het „Unvollendete”, sterker nog, wij bespeuren de scheur, die even geheimzinnig als onmiskenbaar, deze aarde en ons zelf doortrekt.

Menselijke gevoelens leggen een band. Wij zouden als sympathiserende buitenstaanders daarover kunnen uitweiden. Misschien doen wij dit gaarne, omdat in onze deernis de bewogenheid, het vermogen tot medelijden, spreekt en wij ons van de beste zijde laten kennen. Maar waarom — zo rijst de vraag — beroert ons wel Kennedy's einde en veel minder dat van de getroffen politiemans en nagenoeg niet dat van haar wier echtgenoot een moordenaar moest heten? Schuilt in onze verslagenheid toch enig zelfbehagen? Reageren wij af? Brengen wij eigen gewaarwordingen over: projecteren wij? Nodig is, dat wij rekenschap bieden van wat ons beweegt. Natuurlijk mogen verstandelijkheid en bezinning niet overheersen. Maar evenmin moet het sentiment, onbeheerst als het is, ons meeslepen. Een volk, enkel geleid door zijn primitieve aandriften, wordt wispelturig en zelfs gevaarlijk. Dat volk is samengesteld uit de burgers hoofd voor hoofd. Antonius, de lijkrede op Caesar uitsprekend, zet in luttel tijdsbestek aller mening om. Onze gevoelens ten opzichte van het Oranjehuis waren in 1940 een moment wankel. Thans reeds gaat aan de overzijde van de Oceaan de rede omtrent het einde van de Kennedy-kliek, de verdwijning

van de intellectuele eigengereiden uit het Witte Huis; de „snobs” zouden hebben afgedaan.

Het schijnt voor de hand te liggen een eigenaardige gedachtenlijn af te lopen. Er werd een sluipmoord gepleegd. Daarop nam de eigenaar van een nachtclub het recht in handen. In China juichte de pers en deed een hoogst gemene caricatuur opgeld. Ik beperk mij hier tot de Verenigde Staten en doe geen poging om het raadsel van het Chinese communisme te ontsluiëren. „Ook dat is Amerika”, zou men kunnen betogen: èn het plegen van een afschuwelijke aanslag èn het hanteren van de meest radicale eigenrichting door een privaat persoon die een bedenkelijke reputatie geniet. Waar zal het einde moeten worden gezocht, wanneer dit het rechtsbestel is in de grootste democratie ter wereld?

Beter dan zich in zulk een algemene beschouwing te verliezen is het intussen om na te gaan, welk verlies hier geleden werd. Wie was Kennedy? Ik herhaal dat zijn leven een „Unvollendete” vormt. Daarom kan men zich afvragen of wij dit ooit zullen weten. Het internationaal beleid van de overledene is min of meer kenbaar, al moge het meeste tot heden in de archieven rusten en al zal veel nimmer worden onthuld. Er staan niettemin gegevens ter beschikking. Daar is de indruk, welke deze Amerikaanse president op andere staatslieden maakte. Herinnerd zij aan de lof door een koel waarnemer als MacMillan betuigd in diens herdenkingswoord ter gelegenheid van de rouwzitting van het Lagerhuis. Vrienden, echter ook tegenstanders, hebben verklaard dat de behandeling van de Cuba-affaire in het tweede en beslissende stadium van grote vastberadenheid zowel als van diepe wijsheid blijkt gaf.

Maar wie zal de politicus Kennedy schetsen naar alle zijden, zoals hij zich buiten en binnen de grenzen van Amerika weerde? Wie zal het licht over de mens Kennedy doen opgaan? Wie durft raken aan zijn religieuze overtuiging? Dat terzake van dit laatste grote schroom en zelfs nagenoeg een stilzwijgen betaamt, moet duidelijk zijn. Het is de ene mens niet gezet te oordelen over de verhouding van een medemens die tevens een „ander” is, tot de Almachtige.

Kennedy was een politicus. Dat houdt iets in. Of er op het terrein der staatkunde eigensoortige normen worden aangetroffen, laat ik in dit verband onbeslist; deze kwestie hoort thuis bij de ethiek. Wel stip ik aan dat een Engels, een achtbaar Engels ministerpresident zeide, dat een premier het mes moest hanteren. Ik vermeld hoe MacMillan zich als bijnaam die van „the butcher”, de slachter, verwierf. Dat met de Bergrede niet te regeren valt, is de wijsheid van meer dan één politicus en Churchill spreekt het met zoveel woorden uit. Wij moeten niet vergeten dat Bismarck, die op zijn sterfbed wroeging gevoelde over een te harde behandeling van zijn lievelingshond, maar die over zijn politieke verrichtingen welke dan toch tienduizenden ten grave hadden gesleept, niet wenste te spreken, voor zijn eigen bewustzijn zuiver stond, ja volstrekt te goeder trouw was.

Kennedy was een Amerikaans politicus. De fijnzinnige dichter Emerson, zelf een Amerikaan, schreef naar aanleiding van het verloop der politieke bijeenkomst van de democratische partij, welke Jackson voor het presidentschap kandidaat stelde: „de onvermengde boosaardigheid, de zotte zelfzucht, de schaamteloze vulgareiteit dezer vergadering zou mij van over-

vloedige liefde tot het leven wel snel genezen." Over de tegenstellingen in het karakter van Franklin Delano Roosevelt: zijn warme menselijkheid en zijn subtiele berekendheid, zijn „christelijk” leiderschap en zijn machiavellisme hebben ook de bewonderaars van deze president niet gezwegen. Hij en Wilkie — zijn tegenkandidaat — verklaarden in de aanvang van 1941 dat de Amerikaanse moeders niet behoefden te duchten dat hun zonen in den vreemde zouden moeten strijden, en dit terwijl zij beiden wisten dat Amerika spoedig als deelnemer bij de oorlog zou worden betrokken en in feite al strijdende partij was.

De Verenigde Staten kennen het tweepartijstelsel. Er is in dit verband wel gesproken van met iedere inhoud te vullen flessen. Zeker is dat de binding aan personen de sterkste moet worden genoemd, dat die aan beginselen vrij wat geringer is. Dus heeft de politieke leider te laveren; hij kan — in een ander beeld — in veel gevallen slechts de huik naar de wind hangen. Ongelijk veel indringender dan te onzent moeten de staatkundige leidlieden in Amerika zich voor ogen stellen: wat zullen de agrariërs, wat zullen de industrie-arbeiders, wat zullen de negers nu denken en straks doen? Ofschoon een partij aan de macht is, ziet men zich als regeringschef onophoudelijk aangewezen op het compromis. Zelfs Lincoln — met Washington de meest humane, niet onwaarschijnlijk de ethisch zuiverste bewoner die er ooit in het Witte Huis zetelde — rekende met het bereikbare, en wist hoe hij moeilijkheden diende te „omploegen”.

Uit dit alles volgt, dat er ongemene behendigheid vereist is om te klimmen naar de top, dat formidabele lenigheid gevergd wordt van hem die betrekkelijk jong naar de hoogste hoogte stijgt. Kennedy is duizelingwekkend snel gestegen. In mei 1917 geboren, werd hij in januari 1947 op 29-jarige leeftijd lid van het Huis van afgevaardigden. Hij genoot toen al bekendheid als schrijver van een in 1940 verschenen geschrift: *Why England Slept* — waarom Engeland sliep. Hij had zich tevens onderscheiden als succesrijk, dapper luitenant ter zee, die onder de grootste gevaren het hoofd koel hield. In 1952 verwierf hij zich, na het op beslissende wijze verslaan van een zeer sterke tegenkandidaat, het senatorschap; hij was toen 35 jaar. In 1956 miste hij op een haarbreedte de kandidatuur der democratische partij voor het vice-presidentschap. Hij was er in geslaagd om gedeeltelijk door zijn optreden in de senaat en meer door zijn tijdens de herstelperiode na een ernstige ziekte geschreven en in 1955 uitgekomen *Profiles of Courage* — Silhouetten van moed — zijn gezag te versterken.

In 1958 verpletterde hij met een verschil van 873.400 stemmen de grootste meerderheid ooit door enig overwinnend politicus behaald, zijn mededinger naar de senatuur. Twee jaar later was hij de democratische presidentiële kandidaat. Hij won met een hoofdlenge van de republikein Nixon.

Begin 1961 aanvaardde hij het ambt dat in deze tijd een ontzaglijke macht schenkt en een verschrikkelijke last te dragen geeft.

Achter het joyeuse uiterlijk van Amerika's jonge president — hij telde 43 jaren — is stellig brandende eerzucht schuil gegaan. Wat van Lincoln is getuigd: *I never saw so sad a face* — nooit zag ik zulk een droefgeestig gelaat — kan bezwaarlijk op Kennedy van toepassing zijn geweest. Integendeel, hij wekte levenskracht, hij electriseerde. „De jonge heersers van

de oude wereld," is een mede met het oog op hem gekozen titel van een recent werk. Kennedy voelde zich sterk ondanks een hem bij tijden begevende rug en hij verlangde naar macht.

Zal men hem om dit laatste veroordelen? Valt vanwege dit begeren een mens? Thorbecke, over Simon van Slingelandt schrijvend, heeft verheld uitgedrukt wat het is in zich het vermogen tot de daad, tot het leiding bieden te voelen gisten zonder tot activiteit te worden geroepen. Roosevelt vertrouwde aan de vooravond van zijn presidentschap een vriend toe, dat hij er ieder ogenblik van zou genieten. Het bevredigen van een ambitie maakt iemand niet eerloos, evenmin als het zoeken of vinden van het onvermijdelijke compromis. Telkens blijken het eigenaardige invloeden te zijn, die grote geesten dreven. De nieuwsgierigheid spoort de man van wetenschap, de zucht tot avontuur de ontdekkingsreiziger aan tot bijzondere inspanning. Het is vaak niet de lust om te verdienen, die bankmagnaten en ondernemers tot hun meest gigantische scheppingen voert. Aan een politicus, aan de Amerikaanse staatsman Kennedy mag niet nagehouden, wat men in anderen weigert te misprijzen.

De beschuldigingen dragen echter een krasser karakter. Zij worden samengevat onder het hoofd: bedenkelijk opportunisme. Het aarzelend optreden tegenover McCarthy wordt breed uitgemeten. Het beleid in de negerkwestie beschouwt men als zwak. Verontwaardiging klinkt op over het „omspelen" van tegenstanders. Bovendien maakt deze en gene onbehagen kenbaar over het berekenende, meer nog over het koel verstandelijke in deze staatsman die weliswaar formidabele energie ontwikkelt, maar die slechts vluchtig verwarmt en vóór alles doet denken aan een politieke machine. Nog erger, de indruk bestaat dat de mens Kennedy, in de eigen familiekring na de dood van zijn oudste broer Joseph sterk naar voren geschoven, voor zichzelf ook metterdaad alles is. Wanneer zijn vrouw haar eersteling verwacht, vertoef de echtvriend voor rust aan de Rivière en als zij, de baby verspelend, tengevolge van een complicatie in ernstig gevaar verkeert, moet John huiswaarts vliegen.

En nu zwelt snel het geluidsvolume van het koor der critici. Het zouden toevallige omstandigheden zijn geweest welke hem aan de top brachten. Het familiekapitaal — de vader van John Kennedy verwierf zich een zelfs naar Amerikaanse begrippen groot vermogen — bewees goede diensten. Het rooms-katholicisme, door de van oorsprong Ierse familie beleden, verleende in rooms-katholieke kringen grote aantrekkelijkheid. De jeugdige leeftijd was een flink voordeel. Dan waren er de met meesterschap bediende communicatiemiddelen. Niet in de laatste plaats was er het domme geluk, dat Kennedy volgens zijn vijanden zou hebben begunstigd.

Niemand zal ontkennen, dat het toeval, dat niet door één enkele mens of door mensen beheerste omstandigheden, een rol spelen. Truman zou een snel vergeten figuur zijn geweest, had niet Roosevelts hersenbloeding hem tot het presidentschap geroepen. Ware Kennedy niet door geweeschoten geveld, dan zou de inauguratie van L. B. Johnson als president nimmer hebben plaats gegrepen; het is overigens opvallend hoe ook Lincoln door een Johnson werd opgevolgd. Maar om de loopbaan van de thans heengegane „eerste burger" van Amerika aan een grillige samenloop van gebeurtenissen toe te schrijven, is onjuist. Hem brachten aanleg, doorzettings-

vermogen, politiek flair, besef van eigen gaven, bewustzijn ener roeping aan het uiteinde van — de uitdrukking is door Disraeli het eerst gebruikt — de gladder mast.

Daarmee is niet ontkend dat de omstandigheden soms tot grootheid laten rijzen. Zoals legeraanvoerders in wezen een oorlog nodig hebben om te tonen wat zij waard zijn, zoals medici eerst in hopeloos lijkende gevallen kunnen bewijzen of hun kunde de ziekte vermag te overwinnen, zijn staatslieden voor een deel afhankelijk van de niet door hen beheerste feitelijkheid. Coolidge, een man van bescheiden gaven, zat de conjunctuur mee. Zijn opvolger Hoover, een voortreffelijk regent, had het getij tegen. Kennedy was Amerika's derde president sedert voor de wereld het atoombijperk „had" aangebroken; alleen de actieve werkwoordsvorm doet aan dit verfoeilijk gebeuren recht. Een nucleaire oorlog hield voor hem in de dood van naar schatting 700 of 800 miljoen mensen, van 120 miljoen Amerikanen. Beter dan van een grootse kan van een verschrikkelijke periode der wereldgeschiedenis worden gesproken. Dat het presidentschap van Kennedy een presidentschap suo iure — van eigen rechte — was, valt niet op goede grond aan te vechten. Maar hoe zijn optreden in een werkelijk gevaarlijke situatie gewaardeerd?

Behoedzaamheid in het oordelen is eis. Maar er was voor zover wij het kunnen overzien, een conceptie. Op zijn wijze, met zijn geestelijke toerusting — een, naar redelijke motieven zoekend klaar intellect, dat tegelijk zich scherp in de kwesties boorde en met grote gemakkelijheid verbindingen legde, zodat het uiteenliggende verenigd werd — is president John Fitzgerald Kennedy met beslistheid voor de rechtsgelijheid van alle Amerikanen in het krijt getreden. Hij heeft de gedachte der sociale zekerheid in de welvaartsstaat, gelijk die door Franklin Roosevelt gegrepen was, overgenomen en nader pogen te verwezenlijken. Hij zocht naar een overwicht van krachten, maar dan zulk een dat een gelukkiger wereld met minder duister werd ingeluid. Er was een ideaal, dat het wisselend beleid uiteindelijk bepaaldheid verleende. Er waren karaktervastheid en moed welke niet in koppigheid en doldriestheid ontvaardden, omdat zij gecorrigeerd werden vanuit een waarachtigheid in de kern, omdat de gezagsdrager begreep niet machtsvolkomen te zijn. *To day I must be true or false* — vandaag moet ik waarachtig of onoprecht zijn; *The magistrate . . . is the servant of his God* — de magistraat is de dienaar van zijn God; het waren inzichten van door Kennedy bewonderde staatslieden, welke hij tot de zijne heeft gemaakt.

Thans moet de rekening van dit leven worden opgemaakt en nog eens keert terug het gevoel van verslagenheid dat na 46 jaren, na een presidentschap van goed duizend dagen, de balans afsluiting vraagt. Het is een hachelijke zaak tijdgenoten te beoordelen. Roest van Limburg, Nederlands gezant te Washington, schreef naar aanleiding van Lincolns tweede Presidential Address — de redevoering uitgesproken bij de ambtsaanvaarding — dat zij „weinig belangrijk was" en „van geen hoge vlucht getuigend". Het betrof een der treffendste toespraken ooit door een staatsman gehouden. Ik zeg niet dat de mensheid haar grootste hedendaagse leider heeft verloren. Ik meen wel dat, wanneer wij na verantwoord onderzoek rekenschap geven van onze rouw, gestaafd kan worden dat er droefheid heerst over het verlies van een intelligent, een krachtig, een van leven bruisend, een

onder het beslag zijner persoonlijkheid brengend staatsman, die de gerechtigheid wilde dienen.

Of de last der verantwoordelijkheid hem zwaar is gaan drukken? Daar heerst eenzaamheid rondom hen, die regeren. Het „right divine”, het goddelijke recht in een onheilspellende zinswending „to govern wrong” om slecht te regeren, is een verschrikkelijke bevoegdheid. Wij willen vertrouwen dat het besef de publieke zaak te dienen en het algemeen welzijn naar eer en geweten te bevorderen, verlichting van de druk heeft geschonken, het alleen-zijn heeft verzacht.

Dus mag er — het schijnt een wettige conclusie — na wikkend en wegend onderzoek op de aangegeven gronden in dankbaarheid worden geëindigd. Niet enkel het sentiment, ook de koele bezinning rechtvaardigt de smart. Het is echter goed er op te wijzen hoe, zelfs wanneer zij samengaan, aan het gevoel en aan de rede niet te veel waarde dient gehecht. Het hart zelf moet zich laten horen. Dat hart spreekt een aparte taal, maar het laat zich niet het stilzwijgen opleggen. Een tegenstander van de bekende Amerikaanse politicus uit de vorige eeuw, Henry Clay, zei eens: „I don't like Henry Clay. He is a bad man, an impostor, a creator of wicked schemes, but by God, I love him.”: Ik houd niet van Henry Clay. Hij is een slecht mens, een bedrieger, een smeder van kwade plannen, maar, bij God, ik heb hem lief. Er is een geheimzinnige vonk welke moet overspringen, zal er van wezenlijke, niet verder te beredeneren genegenheid sprake zijn. Deze vonk is tussen Kennedy en hen, die heden om hem treuren, metterdaad telkens overgesprongen. Pascal had gelijk toen hij opmerkte: „Le coeur a ses raisons que la raison ne connaît pas”: het hart heeft zijn redenen, welke de rede niet kent.

Het graf van Willem de Zwijger in Delfts Nieuwe Kerk voert het opschrift: „Resurrectionem expectat Guilielmus Primus, pater patriae”, Willem I, de vader des vaderlands, verwacht de wederopstanding. Als trouw zoon zijner kerk heeft Kennedy de opstanding des vleses beleden. Bij zijn uitvaartdienst heeft het Credo ook in deze opstanding weerklonken. Voor hem die naar zijn laatste aardse rustplaats werd geleid zo goed als voor hen die dit wreed gevelde jonge leven moesten afstaan, is het de laatste, is het de enige, is het de genoegzame troost.

I. A. DIEPENHORST

VIJF EEUWEN STATEN-GENERAAL

DOOR

H. ALGRA

De naam Staten-Generaal is duidelijk Frans van oorsprong en het adjectief in de postpositie wijst dat onmiddellijk uit. Het is een te letterlijke vertaling van het Franse États Generaux. Spraken wij van Generaalstaten, dan zou zulks een duidelijk Germanisme zijn. De zuiver Nederlandse term is Algemene staten. En algemeen staat dan tegenover gewestelijk of provinciaal. En staten is hetzelfde als standen, maar dan dit woord genomen in zijn historische zin. In de middeleeuwse standenstaat is een staat of stand een bevolkingsgroep met eigen rechten. Zulk een stand is dus iets wezenlijk anders dan in het tegenwoordige taalgebruik. Het gaat bij die oude standen om scherp begrensde groepen, in zich gesloten, gedragen door eigen levensidealen en met een voor de groep kenmerkende opvatting van de standseer. En die standen werden gezien als onaantastbare eenheden. Er mocht af en toe een vraag worden gehoord over de herkomst b.v. van de adel (toen Adam spitte en Eva spon, waar was toen de edelman?) maar in het geheel genomen werden de standen aanvaard als ordeningen in staat en maatschappij. En de staten, Stenden, les états waren de representanten van deze standen. In die mate, dat het een bijzonderheid is van het Nederlands, dat wij staten en standen kunnen gebruiken in onderscheidende zin, zo dat de staten de vertegenwoordigers van de standen zijn. De Fransen gebruiken in beide gevallen hetzelfde woord.

Zulk een standenvertegenwoordiging kan fungeren binnen de grenzen van een graafschap of ander beperkt gebied. En wanneer dan bv. de Franse koning de standenvertegenwoordigingen uit zijn gehele koninkrijk samenroept naar één plaats tot één vergadering, dan wordt dit een samenkomst van de états-generaux.

Het oudste handvest van de Engelse vrijheid, de Magna Charta van 1215, roept geen standenvertegenwoordiging in het leven. Er is nog maar één stand, de adel, die stem in het kapittel krijgt. Het zijn de baronnen, die de zwakke koning Jan zonder Land dwingen hun die stem te geven. Maar the common council of the realm, die dit privilege afdwingt, groeit uit tot het parlement van Westminster van 1295 en dan is er al in veel sterker mate sprake van een standenvertegenwoordiging. Die standenvertegenwoordiging bestaat in Engeland nog: the House of Lords voor adel en geestelijkheid, de laatste vertegenwoordigd door de bisschoppen der Anglicaanse kerk, en the House of Commons voor de derde stand. Hoe strikt het verschil wordt gehandhaafd, heeft heel de wereld kunnen constateren in het afgelopen jaar. Lord Home kon eerst zitting nemen in het Lagerhuis, nadat hij van zijn rang en titel afstand had gedaan.

De Engelse standenvertegenwoordiging is aanvankelijk door de baronnen afgedwongen en is ook later in macht en invloed gegroeid in voortdurende strijd tegen de koning. In Frankrijk heeft Filips de Schone de staten-generaal voor het eerst bijeengeroepen in 1302, om de positie van zijn koningschap sterker te maken. Hij was in een kras conflict met de Paus en vreesde, dat de Paus zich met de Franse zaken zou bemoeien en de positie van de koning zou ondergraven. Om sterk te staan tegen de Paus, riep Filips toen de standenvertegenwoordigers bijeen om zich van hun steun te verzekeren en zo te demonstreren, dat de natie achter hem stond.

De Bourgondiërs zijn Franse hertogen. Hun hertogdom was zuiver Frans gebied. En Kroon-Vlaanderen, dat zij spoedig verwierven, was een Frans graafschap. Maar zij slaagden er in, en vooral Filips de Goede met groot succes, om een aantal tot het Duitse keizerrijk behorende graafschappen en hertogdommen, o.a. Brabant, Namen, Henegouwen, Holland en Zeeland, door erfenis, koop of verovering, in hun macht te krijgen. Expansie binnen de grenzen van het Franse koninkrijk was nauwelijks mogelijk, maar in het tegenwoordige Benelux-gebied waren de kansen des te groter. Deze expansie had niets te maken met nationale verbindingen, de band was zuiver dynastiek. De hertog van Bourgondië was tevens graaf van Vlaanderen, hertog van Brabant, graaf van Holland, enz.

En nu werd het de politiek van de Bourgondiërs om die gewesten, die slechts door een personele unie waren verbonden, *geleidelijk om te vormen tot één gemeenschap met een gecentraliseerd bestuur*. Verschillende instellingen zoals de Grote Raad en de Rekenkamer moesten fungeren voor alle gebieden samen. En in dat kader van een centraliserende politiek werden ook de standenvertegenwoordigers van een reeks van gewesten bijeengeroepen, in één plaats tot een *gezamenlijke* ontmoeting met de *gemeenschappelijke landsheer*. Zo geschiedde het in Brugge in 1464 door Filips de Goede en daarmee waren naar Frans voorbeeld ook in de Bourgondische gewesten les états généraux gecreëerd. Die eerste Staten-Generaal in de Nederlanden zijn dus een deel, wil men een sluitstuk van een Bourgondische politiek. *Maar terwijl de ambtelijke organen uitsluitend de centralistische politiek van de Bourgondische vorst dienen en blijven dienen, bieden de Staten-Generaal de mogelijkheid tot een demonstratie van volkseenheid ook tegenover de vorst*. De mogelijkheid zit er in, dat zij op een gegeven moment ook een verzetshouding aannemen tegen de politiek van hun landsheer. Als die heer zo machtig is als Filips de Goede, dan komt het verzet nog niet verder dan een verzoek, bijna een smeekbede. In 1464 is er al iets te zien op dit punt. Filips de Goede heeft plannen voor een kruistocht en hij ligt overhoop met zijn zoon, Karel de Stoute. De Staten-Generaal moeten bijeenkomen — hier is een duidelijke parallel met Filips de Schone in Frankrijk — om de politiek van de hertog een steun in de rug te geven. Maar zij geven toch duidelijk te kennen, dat zij een verzoening met Karel de Stoute op hoge prijs stellen, en tot grote ergernis van de vader hebben sommige deputaties, voor zij Brugge bereikten, al informeel contact gehad met de zoon.

Die mogelijkheid tot oppositie zit vooral en zelfs bijna uitsluitend op belastinggebied. Volgens de toen bestaande opvattingen had de vorst zijn eigen inkomsten uit zijn grondgebied en uit bepaalde rechten, zoals tolen markt-rechten. Maar het kwam hem niet toe de ingezetenen andere en

nieuwe lasten op te leggen dan *met hun toestemming*. Hij vroeg daartoe aan de staten van het gewest, c.q. aan de Staten-Generaal een bede. Zo deed ook Filips de Goede reeds bij de tweede samenkomst van de staten-generaal in 1465. En het overleg omtrent een bede kon licht leiden tot overleg omtrent de besteding van de gelden, en dus tot een soort medezeggenschap in de te volgen politiek. Onder het Bourgondische bestuur had de begeerte daartoe alle reden, want de politiek der Bourgondische vorsten was een echte dynastieke politiek en ze leefden met de Franse koningen in voortdurende veten. De gewesten hadden bitter weinig belang bij het uitvechten van die veten en bovendien hadden Holland en Zeeland, die het gelaat hadden gekeerd naar de zee, meer belang bij wat er binnen het bereik van de Hanse gebeurde, dan bij de vraag, of de Bourgondiërs de hand zouden kunnen leggen op Lotharingen.

De Staten-Generaal zijn door de Bourgondiërs dus samengeroepen om de saamhorigheid der gewesten onder Bourgondisch regime te verstevigen, maar de mogelijkheid tot oppositie vanuit de Staten-Generaal is terstond aanwezig. En zij wordt opeens heel concreet en sterk, als de vorstelijke macht plotseling verzwakt bij de dood van Karel de Stoute.

Zijn dood op 5 januari 1477 leidde tot een enorme crisis. Zijn dochter, Maria van Bourgondië, 19 jaar oud, geraakte in de grootste moeilijkheden en zag het gevaar van alle kanten op zich af komen. De Franse Koning Lodewijk XI „wendde onmiddellijk al zijn middelen, wapengeweld, overreding en omkoperij aan”, teneinde de Franse gebieden, die tot het Bourgondische agglomeraat behoorden, zelf in de macht te krijgen. Maria riep de Staten-Generaal samen, opdat die haar zouden helpen. Maar de Staten-Generaal, in Gent bijeen geroepen, *waren nu opeens duidelijk oppositioneel* en hadden een reeks van eisen, om de kennelijk in absolutistische richting gaande maatregelen van Karel de Stoute terug te draaien. Het kwam allemaal te staan in het Groot-Privilegie, dat op 11 februari 1477 werd verleend. De Staten-Generaal legden de hulpeloze Maria eigenlijk een dictaat op. En tegelijk voelden ze zich weinig zeker en lieten daarom ook in het Groot-privilegie zetten, dat zowel de staten der gewesten als de Staten-Generaal *voortaan op eigen hand mochten samen-*
komen.

Dat was in wezen een revolutionaire gedachte en het lag voor de hand, dat een regering, zodra zij weer op krachten zou zijn gekomen, zulk eigenmachtig samenkomen zou tegengaan. Deze bepaling van het Groot-privilegie is dan ook onder de Bourgondiërs een dode letter gebleven. *Maar de gedachte was vol dynamiek*. Zij ging er van uit, dat de Staten-Generaal eigen rechten, eigen verantwoordelijkheid, eigen gezag hadden, naast en tegenover de vorst. En in volgende eeuwen is telkens de vraag aan de orde of de vorst de standenvertegenwoordiging, het parlement, de staten-generaal, alleen kan samenroepen, als *hij* het nodig vindt, als de nood hem dwingt, en overigens zijn gang kan gaan zonder enige vorm van volksvertegenwoordiging. Het in de volgende eeuwen sterk veldwinnende absolutisme zag zulk een vertegenwoordiging liever niet bijeen. In Frankrijk zijn de États-Generaux van 1614 tot 1789 nimmer bijeengeroepen. De Engelse koningen wilden het soms ook liever buiten het parlement stellen, maar daar lukte het niet. Trouwens, het parlement was op zijn *qui vive*. Toen Karel I in 1625 de regering aanvaardde, stond het Lagerhuis het

tonnen- en waaggeld, aan vroegere koningen voor de duur van hun regering toegestaan, maar voor één jaar toe, om de koning te dwingen, het volgend jaar opnieuw het parlement te raadplegen. En in dit verband is het ook duidelijk, welk een betekenis het had voor de staatkundige ontwikkeling, wanneer Filips II er in zou slagen, de beden door vaste belastingen (de penningen) te vervangen. Wanneer hij daarin slaagde, zou hij in het vervolg niet gemakkelijk genoodzaakt kunnen worden om de Staten-Generaal bijeen te roepen.

Maar na 1477 komt 1576 aan de orde als een jaar, waarin het vorstelijk gezag in een crisis geraakt en de Staten-Generaal in de Nederlanden opnieuw een beslissende invloed krijgen op het bewind. De Landvoogd Requesens stierf plotseling en er was geen opvolger. Filips zou in Spanje moeten beslissen, wie zijn nieuwe vertegenwoordiger zou worden. Zolang die beslissing er niet was, nam de Raad van State officieel het bestuur in handen, maar de Spaanse troepen vervielen tot volledige muiterij en maakten het land onveilig. En de meeste leden van de Raad van State werden . . . gevangen genomen. In Brussel, de grote stad in de Zuidelijke Nederlanden, het regeringscentrum, hadden de Staten van Brabant het meeste gezag, en . . . *zij nodigden de staten der andere gewesten uit, hun afgezanten naar Brussel te zenden*. Dat was in het groot, wat in Holland al in 1572 was gebeurd. Daar had Dordrecht als oudste stad de andere steden uitgenodigd tot een staten-vergadering en die staten-vergadering van Holland had de leiding genomen van de opstand en de Prins erkend als stadhouder. Nu roept Brabant de Staten-Generaal bijeen. Herleefde daarmee de bepaling van het Groot-privilegie? Toch niet helemaal, want de bijeenkomst werd eerst een feit, toen enkele leden van de Raad van State weer waren vrijgelaten en de uitnodiging van Brabant herhaalden. Maar dan gebeurt het dan toch. *De Staten-Generaal komen in Brussel bijeen en regelen de zaken van het land*. Zij sluiten een vredesverdrag met Holland en Zeeland (de Pacificatie van Gent) en zij trachten waarborgen te krijgen, dat de nieuwe landvoogd, door Filips benoemd, zich zal voegen naar hetgeen de Staten-Generaal nodig achten om orde op zaken te stellen. Het gelukt! Don Juan, de nieuwe landvoogd, *sloot met de Staten-Generaal een verdrag*, waarbij hij de Pacificatie erkende en beloofde, de Spaanse troepen weg te zenden. Het is in dit verband niet nodig, alle wisselingen er spanningen, die volgden, hier te beschrijven. In ieder handboek voor de vaderlandse geschiedenis zijn ze te vinden. Don Juan begreep al gauw, dat hij in de macht van de Staten-Generaal was geraakt en dat hij weinig armslag had als Landvoogd des Konings. Hij geraakte met de Staten-Generaal in open conflict en die Staten-Generaal gingen hun eigen gang, namen de regering volledig in handen, zochten zelf een nieuwe Landvoogd, die in naam van Filips zou moeten regeren, maar volgens hun instructie. *Er was een begin van het constitueren van een nieuwe staatsvorm, met de Staten-Generaal als gezaghebbend lichaam*. Maar de onderlinge band was te zwak en de verwarring werd geleidelijk groter. Vooral de godsdienstkwestie werkte middelpuntvliedend. En als dan na de komst van Parma, de Landvoogd van Filips, enkele sterk Rooms-gezinde, vooral Waalse gewesten en steden proberen, in nader contact met elkaar te komen en op goede voorwaarden déze Landvoogd te aanvaarden, dan gaan andere ge-

westen zich verbinden tot de Unie van Utrecht. Alles in die Unie is even merkwaardig. De hoofdgedachte is zelfs een paradox. De bij de Unie aangesloten gewesten willen zó nauw aaneengesloten blijven, *alsof zij slechts één gewest uitmaken* en tegelijk moet ieder gewest zijn eigen privileges en rechten onverkort behouden. De generaliteit en het „particularisme” in één artikel verbonden! Maar in de gang van dit verhaal zijn belangrijk de artikelen 19 en 20 van de Unie van Utrecht. De gewesten en steden, die zich bij de Unie aansluiten, *zijn verplicht te Utrecht te compareren*, wanneer zij tot een samenkomst aldaar worden beschreven door hen, die daartoe gemachtigd zouden zijn. Al is het niet duidelijk, van wie de beschrijving zal uitgaan en op welke titel, het is wel duidelijk, waarom het gaat. *De Unie vergadert op eigen gezag.*

In de dan volgende jaren wint Parma geregeld terrein en weet tenslotte het gehele Zuiden in zijn macht te krijgen. De Staten-Generaal wijken uit van Brussel naar het noorden, eerst naar Antwerpen, dan over Breda naar Holland, en het duurt niet lang meer, of de Staten-Generaal, die in 1576 namens alle gewesten handelden, verliezen de afgevaardigden uit het zuiden. Hun gezag wordt territoriaal beperkt tot het gebied van de Unie van Utrecht. Anders gezegd: de Staten-Generaal worden Staten-Generaal van de gewesten, die volhardden in de opstand.

Lang is tijdens die opstand de fictie volgehouden, dat het verzet niet ging tegen Filips zelf en dat de regeringshandelingen van de staten der gewesten en van de Staten-Generaal geschiedden op naam van Filips. Maar het werd hoe langer hoe meer een al te doorzichtige schijn en in 1581 verklaarden de Staten-Generaal in de Acta van Verlatinghe, dat Filips II had opgehouden, Landsheer te zijn. Dat wil dus zeggen, dat hij niet langer werd erkend als graaf van Holland, hertog van Gelre, enz. Maar dit gebeurde met de bedoeling, na de „afzwering” om te zien naar een andere landsheer. Doch dat bleef zonder succes. Een merkwaardige complicatie was er tijdens het weinig succesvolle verblijf van Leicester. De Staten-Generaal benoemden hem tot Landvoogd. Landvoogd, maar namens wie? Er was géén Landsheer en Elizabeth was zeer ontsticht, dat Leicester zich de titel van landvoogd had laten aanleunen. Het zou de schijn kunnen wekken, dat zij, de Koningin van Engeland, in de plaats van Filips wilde treden. Nadat men zekerheid had, dat Leicester niet meer zou terugkeren, werden de pogingen om een nieuwe landsheer te krijgen gestaakt. De Staten-Generaal namen voorgoed de leiding in handen en werden Hoge Overheid. *De Nederlanden werden een republiek met de Staten-Generaal, de Hoogmogende Heren aan het hoofd.* En heel gauw maakten velen van de nood een deugd en gaven hun voorkeur te kennen voor de republikeinse regeringsvorm. Met een beroep op de klassieken, die slechts de keuze kenden tussen de republiek en de tyran, met een beroep op Calvijn en Beza, met een beroep ook op de Bijbel. Toen er in 1674 sprake van was om Willem III tot landsheer te maken in Gelderland en dus het oude hertogdom weer geheel te doen herleven met de Prins als hertog, gaven de Zeeuwen hun bezorgdheid te kennen en verwezen naar het exempel van Gideon, die zeide: ik zal over u niet heersen, mijn zoon zal over u niet heersen, de Here zal over u heersen.

Het is een schoksgewijze, wil men revolutionaire ontwikkeling van 1464 tot 1581. *De Staten-Generaal, oorspronkelijk een standenvertegenwoor-*

diging namens de gezamenlijke gewesten bij de gemeenschappelijke landsheer, treden in de plaats van de landsheer en dragen het hoogste gezag in een republikeinse statengemeenschap.

In zulk een ontwikkeling is geen plaats meer voor een landvoogd als vertegenwoordiger van de landsheer. Maar zoals de landvoogd namens de landsheer de gezamenlijke gewesten van uit Brussel bestuurde, zo had ieder gewest een stadhouder als gewestelijke vertegenwoordiger van de landsheer. En — die stadhouder blééf, als dienaar van de staten nu, door hem aangesteld, maar met rechten en plichten, die nog wel sterk herinnerden aan de tijd, toen hij de landsheer vertegenwoordigde. Zulke vreemde verwickelingen zijn niet geheel verklaarbaar uit de dwingende macht van de traditie, en ook niet uit het feit, dat de Unie van Utrecht er van uit gaat, dat er stadhouders zijn, om onderlinge geschillen tussen gewesten en delen daarvan op te lossen, als *custodes concordiae*, zoals Ubbo Emmius schreef. Dat het stadhouderschap blééf en aan betekenis won, komt met name door de merkwaardige positie van het Huis van Oranje, dat tot een nationale dynastie werd zonder aan het hoofd van de republiek te staan.

Soms stuiten wij op de mening, dat de Staten-Generaal tijdens de Republiek alleen maar moeten worden beschouwd als een samenkomst van afgevaardigden van soevereine gewesten, maar dit is bepaald onjuist. De gewesten hadden soevereine rechten, maar de Staten-Generaal fungeerden als hoge overheid voor het gehéél en werden als zodanig internationaal erkend.

Zo is dus de slotsom van dit gedeelte:

Omstreeks 1300 zien wij in Engeland en Frankrijk een standen-vertegenwoordiging tot ontwikkeling komen op landelijk niveau.

Die in Frankrijk moet het afleggen tegen het absolute koningschap en verdwijnt, tot zij aan de vooravond van de Franse Revolutie in 1789 weer wordt bijeengeroepen en dan het karakter van standen-vertegenwoordiging vrijwel meteen verloochent en zichzelf verklaart tot „Nationale Vergadering”.

Het parlement in Engeland verwerft zich in eeuwenlange strijd de positie, die het thans heeft en overwon het absolute koningschap volledig; de overwinning werd definitief door the Glorious Revolution.

Ruim anderhalve eeuw nadat het in Engeland en Frankrijk was begonnen, komen er naar Frans voorbeeld Staten-Generaal in de Bourgondische Nederlanden. Als middel tot centralisatie bedoeld, komen zij in botsing met absolutistische tendenzen van het Bourgondische en Habsburgse bestuur en na de vernietiging van de landsheerlijke macht in de Noordelijke Nederlanden treden zij aan het hoofd van de Republiek.

In de bescheiden zaal, niet te vergelijken met die van de Staten van Holland sedert 1655 (thans de zaal van de Eerste Kamer), kwamen de Staten-Generaal, de Hoogmogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden bijeen. De zaal is in haar oude vorm niet meer intact, zij moet gelocaliseerd worden in het departement van Verkeer en Waterstaat, vlak

ten oosten van de nevenvertrekken van de Eerste Kamer. De Trèveszaal in datzelfde departement, een luisterrijke herinnering aan de Vrede van Munster, werd alleen voor plechtige ontvangsten gebruikt. Zij heette dan ook de Audienciezale van Hunne Hoogmogenden.

Een samenkomst van de Staten-Generaal had veel van een bestuursvergadering en niet van een parlement. Er werden geen redevoeringen gehouden, er waren geen eigenlijke debatten. De heren zaten rondom een lange tafel. Voor gewesten als Holland waren zes stoelen aanwezig, maar er waren ook gewesten, die met twee of drie stoelen tevreden moesten zijn. Dat nam niet weg, dat er wel meer afgevaardigden mochten komen: elk gewest had toch maar één stem en het deed er dus niet toe hoe breed de deputatie was, die de stem uitbracht. De heren vergaderden elke dag met een middagpauze als onderbreking. Zij hadden geen vrije zaterdag. Alleen des zondags volstonden zij met een korte samenkomst. Elke week berustte het presidium bij een ander gewest, naar een vaste volgorde, waarbij Gelderland (het hertogdom Gelre en graafschap Zutphen) de eerste plaats had in rangorde, omdat een hertogdom nu eenmaal voornamer is dan een graafschap. Die volgorde gold bij alle gelegenheden, ook kerkelijk, zodat in de verklaring, toegevoegd aan de psalmberijming van 1773, die volgorde in het psalmboek is terug te vinden.

De voorzitter zat aan het hoofd van de tafel in de enige armstoel; tegenover hem, aan het benedeneinde van de tafel, zat de griffier, die echter bij het voorlezen van bepaalde stukken moest opstaan en achter de president moest plaatsnemen. Zo stond de griffier al dadelijk achter de president, als hij het formuliergebed las, waarmee elke dag de vergadering werd geopend.

Na de opening deed de president zijn propositie, dat wil zeggen, hij deelde mee, wat aan de orde was. Als het onderwerp door een commissie van voorbereiding was toegelicht en de griffier de betreffende stukken had gelezen, vroeg de president de gewesten naar hun gevoelen; ook weer naar de vaste volgorde. Er werd dus niet met voor en tegen gestemd. Elk gewest vertelde, hoe de mening was. Als ze alle zeven hun beurt hadden gehad, trok de president de conclusie en de griffier gaf aan die conclusie de geijkte vorm. Zo had een bekwaam en handig voorzitter, vooral als de griffier meespeelde, het in de hand, aan het besluit iets van de door hem gewenste accenten te geven. Maar elk gewest had het recht, de zaak „over te nemen”, dat wil zeggen, voordat er een beslissing viel, eerst het oordeel van de gewestelijke principalen in te winnen. Dat kostte veel tijd en er zijn voorbeelden te over, dat op deze wijze zaken op de lange baan werden geschoven, ook wel zo, dat uitstel leidde tot afstel.

Later zijn de gebreken van deze Unie breed uitgemeten. Maar lange tijd gold dit systeem ook in het buitenland voor een model van doelmatig bestuur, waarbij de beslissing bij meerderheid van stemmen in gewichtige aangelegenheden werd vermeden, en waarbij de persuasie, de overreding en het overleg moesten leiden tot eendracht. De Verenigde Staten van Noord-Amerika hebben veel van dit staatsbestel overgenomen: staten met een sterke eigen bevoegdheid in vele zaken en een federaal bestuur, dat in de buitenlandse politiek en de landsverdediging zijn voornaamste taken vond. Vooral in de eerste tijd na de onafhankelijkheidsverklaring was men zich van die navolging van de Republiek wel bewust en eerst

enkele jaren later werd het centrale gezag versterkt door een president met grote bevoegdheden.

Daarbij dient te worden bedacht, dat beslissen bij meerderheid van stemmen, zodat ook de tegenstemmers werden gebonden, een betrekkelijk jong systeem is. Eeuwen lang heeft de gedachte overheerst, dat de minderheid zich niet behoefde te laten overstemmen.

Was de naam Staten-Generaal tijdens de republiek ook in die zin juist, dat we te maken hadden met een standenvertegenwoordiging? Tot op zekere hoogte wel. De stand van de geestelijkheid was als zodanig verdwenen, maar de adel (de ridderschap) en de steden vormden in de meeste gewesten nog de beide leden van de staten-vergadering. Alleen in de beide noordelijke provincies was het anders. Daar waren de vertegenwoordigers van de goën, de plattelandskwartieren gekozen door de stemhebbende zathen en onder de vertegenwoordigers ontmoette men zowel edelen als eingegeërfde boeren.

De omwenteling van 1795 vaagde de Staten-Generaal weg. In de plaats daarvan kwamen vergaderingen, die het gehele soevereine volk vertegenwoordigden. „Het vertegenwoordigend Lichaam is datgene, welke het gehele volk vertegenwoordigt, en in deszelfs naam, wetten geeft, overeenkomstig het voorschrift der Staatsregeling.” (art. 30 van de Staatsregeling van 1798). „Geen lid van dit lichaam vertegenwoordigt immer, eenig afzonderlijk gedeelte des Volks, noch ontvangt eenen bijzonderen Lastbrief.” (art. 31 van dezelfde Staatsregeling). Er was dus geen standenvertegenwoordiging meer en evenmin een gewestelijke afvaardiging.

En dan tenslotte de grondwet van 1814, het werk van de commissie onder voorzitterschap van Van Hogendorp.

Daar verschijnt opnieuw de naam Staten-Generaal en die naam blijft tot op deze dag.

Maar de grondwet van 1814 neemt één gedachte uit de staatsregeling van 1798 over: de Staten-Generaal vertegenwoordigen het gehele Nederlandse volk (dus niet een stand of een gewest), en zij stemmen zonder ruggespraak met die hen gekozen hebben.

Maar toch dragen zij de naam staten-generaal, en de gewestelijke besturen krijgen de naam staten-provinciaal. Die provinciale staten kiezen de leden van de staten-generaal, en zij mogen daartoe *alleen kiezen ingezetenen van hun provincie*. Zo blijft de geografische binding van de leden der staten-generaal aan de verschillende gewesten en dat is lange tijd te merken. De leden, door eenzelfde gewest gekozen, houden vaak nauw contact met elkaar en hebben dikwijls een gezamenlijke opinie.

Tot 1848 is de situatie aldus gebleven. In 1815 kwam er een Eerste Kamer bij, waarvan de leden door de Koning werden benoemd. En het bovenstaande gold daarna van de leden der Tweede Kamer. In 1848 wordt dit radicaal veranderd. De leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal worden dan rechtstreeks door de stemgerechtigde kiezers in een district gekozen en de leden der Eerste Kamer worden voortaan, en zo is het nog, gekozen door de Staten-Provinciaal. Maar zij behoeven geen ingezetenen meer te zijn van de provincie, die hen kiest.

Het is niet alleen de náám Staten-Generaal, die in 1814 herleeft, naast en in verband met die van Staten-Provinciaal. In de Provinciale Staten keert ook iets terug van de oude gedachte, van de standenvetegenwoordiging. De grondwet van 1814 is daaromtrent nog vaag, maar die van 1815 duidelijk (art. 129): „De Staten der Provinciën zijn samengesteld uit leden, gekozen door de volgende drie standen, nl.

Door de Edelen of Ridderschappen,

Door de Steden,

Door den Landelijken Stand.”

De naam staten was dus voor het provinciaal bestuur in historische zin nog de juiste naam — tot 1848.

En sedert 1848 is er dit alleen maar over van de oude namen en instellingen, dat de namen Staten-Generaal en provinciale staten zijn gebleven, en dat de Eerste Kamer van de Staten-Generaal door de leden der provinciale staten worden gekozen. En van een standenvetegenwoordiging is geen sprake meer. Maar door alle wisselingen heen is ook wat gebleven. In de allereerste periode, reeds in 1465, was er sprake van een soort budgetrecht: de Staten-Generaal kregen het verzoek, een bede toe te staan. Zij hadden de koorden van een beurs al in handen. Nu houden zij de koorden van *de* beurs. Geen belasting kan worden geheven dan met toestemming van de Staten-Generaal, want belastingheffing geschiedt bij de wet. En ook over de besteding van de belastingen hebben de Staten-Generaal medezeggenschap in die mate, dat de begrotingsbehandeling een behandeling is van het gehele regeringsbeleid.

En gebleven is de gedachte, dat de Staten-Generaal hebben te *wortelen in de natie*, nu niet meer in standen in de oude zin ingedeeld, maar geschakeerd op velerlei wijze. De Staten-Generaal waren in de eerste tijd een weerspiegeling van de natie, zoals zij toen in standen bestond; in onze dagen weerspiegelen zij de natie, als het goed is, nog scherper en duidelijker. En eerst dan zou de gedachte van de Staten-Generaal, zoals zij door de eeuwen heen leefde en nieuwe gestalten schiep, haar kracht verliezen, als het parlement inplaats van een levende volksvetegenwoordiging werd tot een deskundigenclub, die samen met de specialisten van de Regering het bestuur ging runnen, heel knap en héél efficient, maar zonder de levende relatie met het volk.

DE STATEN-GENERAAL EN HET BESTUUR DER BUITENLANDSE BETREKKINGEN

DOOR

MR. P. H. KOOIJMANS

De kwestie Nieuw-Guinea heeft onlangs weer duidelijk aangetoond, hoezeer het bestuur der buitenlandse betrekkingen nog een aparte plaats inneemt in ons parlementaire stelsel. De bij deze gelegenheid geuite klacht, dat het parlement telkenmale voor een „fait accompli” werd gesteld, was geenszins nieuw, evenmin als het argument van regeringswege, dat het hier nu eenmaal een materie betreft, die zich naar haar aard niet leent voor een voorafgaande uitvoerige bespreking met en raadplegen van de volksvertegenwoordiging. Een nadere uiteenzetting van de problemen, samenhangend met deze aparte tak van overheidsbeleid is in een uitgave, gewijd aan de plaats van de Staten-Generaal in ons staatsbestel, geenszins overbodig. Het buitenlandse bestuur heeft, naar zal blijken, in dit staatsbestel altijd een bijzondere positie ingenomen, en alle pogingen der volksvertegenwoordiging, zich ook in dit opzicht een invloed te verwerven die gelijk staat met haar invloed in het intern-statelijk bestel, hebben min of meer schipbreuk geleden.

Reeds ten tijde der Republiek, vóór 1795, had het buitenlandse beleid een ietwat eigenaardige plaats in het geheel der staatsregeling. Berustte de competentie te dezen officieel bij de Staten-Generaal als zodanig, in de praktijk werd zij uitgeoefend door een zogenaamd „geheim besogne”, een college, bestaande uit een achttal afgevaardigden der Staten-Generaal (twee uit Holland, één uit de overige provincies), waarin de Stadhouder of de Hollandse Raadspensionaris — al naar gelang van de omstandigheden — een overheersende positie innam. Reeds toen deed zich de noodzaak gevoelen, het buitenlandse beleid te leggen in handen van een kleine groep, die in staat was tot snel en effectief optreden en die bij uitsluiting de volledige kennis der noodzakelijke gegevens bezat ¹⁾. Voor een duidelijke, daadkrachtige buitenlandse politiek was een log en traag reagerend lichaam als de Staten-Generaal, waar in vele gevallen bovendien het eenstemmighedsvereiste gold, wel te enenmale ongeschikt. Het zijn dan ook mede de onbruikbare bepalingen aangaande het bestuur der buitenlandse betrekkingen geweest, die er toe hebben bijgedragen, dat men na 1813 niet is teruggekeerd tot de staatsinstellingen van de Republiek.

Onze eerste grondwetten, die van 1814 en 1815, kenden het gehele buitenlandse bestuur toe aan de Koning. Deze had het uitsluitende recht oorlog te verklaren en vrede te maken; hij was bij uitsluiting gerechtigd ver-

¹⁾ Zie hierover nader T. M. C. Asser, *Het Bestuur der buitenlandse betrekkingen*, 1860, blz. 37 vv.

dragen te sluiten en te bekrachtigen, daaraan dus rechtsgeldigheid te verlenen, zij het dat verdragen die, in vreedstijd gesloten, afstand of ruiling van grondgebied inhielden, onder de grondwet van 1815 de goedkeuring der Staten-Generaal behoeften. De macht, aan de Koning toegekend, was derhalve uitermate groot, waar immers bij verdrag ingrijpende veranderingen konden worden aangebracht in de rechtspositie der onderdanen. De enige reserve, die werd gemaakt, was de verplichting van de Koning de Staten-Generaal inlichtingen te verschaffen, doch de beslissing over de opportuniteit daarvan werd geheel aan de Koning zelve overgelaten. De invloed der Staten-Generaal op het buitenlandse beleid was derhalve uiterst gering.

Vanzelfsprekend rees tegen deze bepalingen, naarmate de roep om democratisering van het overheidsbeleid toenam, verzet, met name tegen het feit, dat de Koning bij verdrag zonder medewerking der Staten-Generaal regelingen kon invoeren, waarvoor hij deze toestemming wel behoefde, wilde hij ze ingang doen vinden bij de wet. In 1848 werd dan ook de categorie verdragen, die hij niet dan met goedkeuring van de volksvertegenwoordiging kon bekrachtigen, aanzienlijk uitgebreid. Tevens werd toen, ook ten aanzien van het buitenlandse beleid, de ministeriële verantwoordelijkheid ingevoerd.

Met dat al was de invloed, die het parlement had op het concrete buitenlandse beleid van de Regering, en met name op dat van de Minister van Buitenlandse Zaken, geenszins toegenomen. Dit beleid bleef in principe een zaak, onttrokken aan de bemoeienissen der Staten-Generaal, en slechts zeer incidenteel werd een Minister van Buitenlandse Zaken ter verantwoording geroepen voor zijn beleid, langs de wegen, die de Kamers ter beschikking stonden en die overigens dezelfde waren als waarover het parlement beschikte ten aanzien van het binnenlandse bestuur. Nu dient allereerst te worden opgemerkt, dat de Kamer ook weinig interesse toonde voor de buitenlandse politiek. Een incidentele poging van een Minister van Buitenlandse Zaken²⁾ om door het ter beschikking stellen van ruimere documentatie, de samenwerking tussen Minister en Staten-Generaal te verstevigen, liep dood op gebrek aan belangstelling van de zijde der Kamer zelf. Doch wanneer een enkele maal het parlement zich wel met de buitenlandse politiek inliet — doorgaans indien een oorlog in Europa de Nederlandse neutraliteit in gevaar deed komen — onttrokken de betreffende Ministers zich aan verregaande bemoeienissen met een beroep op de geheel eigen aard van het buitenlandse beleid en op het feit, dat de uitsluitende verantwoordelijkheid hiervoor krachtens de Grondwet bij de Kroon berustte.

Pas de Eerste Wereldoorlog bracht in deze geesteshouding van de volksvertegenwoordiging verandering. Bij motie werd in 1917 in de Tweede Kamer de wens uitgesproken tot instelling van een Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, die, zoals het Reglement van Orde der Tweede Kamer luidt³⁾, „strekt tot het bevorderen van een geregelde gedachtenwisseling over zaken van buitenlands beleid tussen de Regering en de Kamer”. Alhoewel ook thans de Regering — m.i. ten onrechte — constitutionele be-

²⁾ De Minister De Marecs van Swinderen in het ministerie Th. Heemskerk, 1908—1913.

³⁾ art. 151.

zwaren aanvoerde, vond deze instelling in 1919 plaats. Ook de Eerste Kamer heeft sedert 1950 een Vaste Commissie voor Buitenlandse Politiek. In 1922 scheen een grondwetswijziging het pleit geheel ten gunste van een democratisering van het buitenlandse beleid te beslechten. Oorlog kon slechts worden verklaard met toestemming der Staten-Generaal. Alle internationale overeenkomsten moesten door de Staten-Generaal worden goedgekeurd (de verdragen), dan wel aan haar worden voorgelegd (de overige overeenkomsten)⁴).

Betekende dit, dat thans de oorzaak van wrijvingspunten was weggenomen, dat de democratie, na eerst het pleit gewonnen te hebben ten aanzien van het binnenlandse bestuur, thans ook gezegevierd had op het gebied van de overheidstaak in de internationale sfeer? Thans kon de volksvertegenwoordiging niet meer verweten worden, dat haar belangstelling voor het buitenlandse beleid tekort schoot. Meer dan ooit tevoren trad — en dat met name in de Tweede Wereldoorlog — een verstrengeling op tussen interne en externe sfeer. Men kan zich ternauwernood meer een beeld vormen van de interne rechtssfeer, indien men niet tevens de aspecten in zijn beschouwingen betreft, die het gevolg zijn van internationale regelingen. Het buitenlandse beleid is niet meer uitsluitend een zaak van de Minister van Buitenlandse Zaken, doch vrijwel elk departement heeft heden ten dage zijn aanrakingspunten met het buitenland, zij het dat de eerstgenoemde Minister voor de coördinatie van het buitenlandse beleid behoort zorg te dragen. Het aantal internationale specialisten in de Kamer groeit voortdurend. De interpellaties en vragen te dezen aanzien door de volksvertegenwoordigers gesteld, zijn talrijk, de behandeling der begroting van Buitenlandse Zaken leidt — in tegenstelling tot vroeger — tot een levendige gedachtenwisseling, de Kamerleden worden overstromd met documentatie, waarvan met name wordt genoemd het Jaarboek, behelzende de voornaamste punten van buitenlands beleid van het afgelopen jaar. En toch . . . er is reden tot een gevoel van onbehagen, indien men zich als ideaal stelt de volledige democratisering van het buitenlandse bestuur, op dezelfde voet als deze verwezenlijkt is ten aanzien van het binnenlandse bestuur. Wellicht schuilt er dan toch waarheid in de bewering, dat de aard van het buitenlandse bestuur wezenlijk anders is en een volledige democratisering tart? Wellicht zal de rol, die de Staten-Generaal ten aanzien van dit beleid moeten spelen, een andere blijken te zijn dan die welke zij vervullen ten aanzien van de interne beleidssfeer? Wellicht berusten de klachten, nog zo dikwijls in de volksvertegenwoordiging tot de Minister van Buitenlandse Zaken gericht, voor een deel op een onjuiste interpretatie van de functie der Staten-Generaal in dezen? Het is deze vraag, waarop thans nader zal worden ingegaan.

Het is geen nieuwe vraag, die hier gesteld wordt. In 1918 werd zij reeds uitgebreid behandeld door de grote staatsrechtsgeleerde Struycken⁵). Deze weet de bestaande moeilijkheden aan een uitwissing van het onderscheid

4) Door een uiterst ongelukkige amendering van de regeringsvoorstellen werd het beoogde doel: volledige onderwerping van alle internationale overeenkomsten aan de goedkeuring der Staten-Generaal, gemist. Zie hierover L. Erades, *Waar volkenrecht en staatsrecht elkaar raken*, 1949, blz. 100 vv.

5) A. A. H. Struycken, *Het bestuur der buitenlandse betrekkingen*, 1918, met name blz. 1 en 3.

tussen binnen- en buitenlands bestuur in de staatsrechtelijke theorieën. Deze uitwissing zou het gevolg zijn van de invloed, die Montesquieu zou hebben gehad op de leer van de scheiding der machten. Montesquieu immers bracht de volgende welbekende onderscheiding aan: wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, waarbij hij zowel binnen- als buitenlands bestuur onder de uitvoerende macht begreep. Wat bij Montesquieu zelf niet tot moeilijkheden leidde, omdat hij de uitvoerende macht inderdaad geheel van de wetgevende macht scheidde, leidt echter tot uiterste verwarring, indien de stringente scheiding der machten wordt overwonnen door de „democratische ontwikkeling”, zoals deze tot uiting komt in ons parlementaire stelsel, waarbij de uitvoerende macht niet door een onafhankelijk orgaan, doch in nauwe samenwerking tussen Regering en volksvertegenwoordiging wordt uitgeoefend. Want thans heeft de verschillende aard van binnen- en buitenlands beleid verstreckende gevolgen, die dreigen niet begrepen te worden, omdat immers van meet af aan deze verschillende aard verdoezeld is.

Struycken grijpt dan terug op Montesquieu's voorganger, John Locke, die eveneens een scheiding der machten proponeerde, evenwel verschillend van die van Montesquieu, nl. in wetgevende, uitvoerende en federatieve macht, waarbij de uitvoerende macht zou betreffen het binnenlandse, de federatieve macht het buitenlandse bestuur. Wat maakt nu de grond uit van deze onderscheiding, waarvan het typerende door Struycken wordt weergegeven met Locke's opmerking dat „het binnenlands bestuur kan worden bepaald door wet en antecedent, het buitenlands bestuur moet worden overgelaten aan het inzicht en de wijsheid van de Regering”⁶⁾. Het wezen van het onderscheid ligt in de verschillende aard van de gebieden, waarop beide vormen van bestuur betrekking hebben: te weten de nationale gemeenschap en de internationale samenleving.

De eerste is een rechtsgemeenschap, gericht op het gezamenlijk welzijn der rechtsgenoten, waarbij zij, aan wie de ordening en leiding dezer gemeenschap is toevertrouwd, nimmer mogen worden geleid door enig egoïstisch motief. In zulk een gemeenschap past de democratie, de openbaarheid, ja is zelfs eis, omdat slechts op deze wijze het algemeen welzijn volledig gediend kan worden. Hoe anders is evenwel, volgens Struycken, de internationale samenleving, die „vóór alles is belangengemeenschap van egoïstisch denkende, begerende, handelende mensengroepen”, voor wie het incidenteel voorkomende algemeen belang in feite niets anders is dan „gemeenschappelijk eigenbelang”. Doch dan is het noodzakelijke gevolg, dat ook de taak van hen, die met het buitenlandse beleid zijn belast, wezenlijk anders is dan van hen, die werkzaam zijn in de interne staatsfeer. Zij zijn in de eerste plaats — en hier haalt Struycken een vergelijking aan, gemaakt door het Tweede Kamerlid Van Idsinga — „zakenmensen”, die de eigen belangen hebben te verzorgen tegen de belangen van anderen in. En evenmin als de directeur ener n.v. vooraf al zijn plannen en geprojecteerde handelingen kan bespreken met de aandeelhouders, evenmin is een openbare behandeling van het buitenlandse beleid in de volksvertegenwoordiging mogelijk.

⁶⁾ Hier kan niet worden ingegaan op de vraag of Struycken de indelingen van Locke en Montesquieu juist heeft geïnterpreteerd; vgl. hiervoor F. J. F. N. Duynstee, *Grondwetsherziening* 1953, art. 58 blz. 20/21.

Zolang de internationale gemeenschap niet als een rechtsgemeenschap wordt beleefd, zolang niet het welzijn dezer gemeenschap wordt gesteld boven het eigenbelang der staten, zal het bestuur der buitenlandse betrekkingen zijn eigenaardige plaats in het staatsrechtelijk bestel behouden. Een verdere democratisering van het buitenlandse beleid — en Struycken is daarvan een voorstander: alle onnodige geheimzinnigheid en gewichtigdoenerij behoort te verdwijnen, het parlement dient zijn taak in dezen te verstaan — zal dienen te geschieden met inachtneming van deze eigenaardige plaats.

Hoe dienen Struycken's opvattingen te worden gewaardeerd? Het staat vast, dat zijn denkbeelden ten zeerste hebben bijgedragen tot een verheldering der problematiek. Eveneens staat vast, dat zijn beschouwingen nog in hoge mate actueel zijn. Al kan — gelukkig — worden toegegeven, dat het inzicht dat de internationale samenleving een rechtsgemeenschap, niet uitsluitend een belangengemeenschap is, steeds meer doorbreekt, aan een volledige realisering van deze gedachte zijn wij nog steeds niet toe. De internationale gemeenschap is nog immer een uiterst onvolkomen rechtsgemeenschap. Doch wel moet de vraag worden gesteld, of Struycken niet te veel de nadruk heeft gelegd op het element van de belangengemeenschap. Want ook indien de internationale gemeenschap werkelijk een rechtsgemeenschap is, zal haar aard — tenzij zij zich ontwikkelt tot een wereldstaat, doch in dat geval verliezen alle beschouwingen over het nationale buitenlandse beleid hun waarde — toch altijd anders zijn dan die van de nationale rechtsgemeenschap. Het zal altijd een gemeenschap blijven van staten, die ieder hun eigen beleid voeren, ook al is dit dan ondergeschikt aan het algemeen belang, dat immers voor de rechtsgenoten, de staten, op verschillende wijze kan worden geïnterpreteerd. Deze verschillende vormen van beleid kunnen botsen, want laat men nimmer denken, dat een rechtsgemeenschap zonder wrijvingen zou zijn. Juist ter oplossing van deze geschillen is zij rechtsgemeenschap.

Het feit nu, dat het nationale buitenlandse beleid zich gesteld ziet tegenover het beleid van andere staten, dat voor het eigen beleid een gegeven is, geeft daaraan een geheel eigen, specifiek karakter. Hierop is terecht gewezen door Duynstee ⁷⁾, die opmerkt: „Doelstellingen en middelen zullen telkens mede bepaald moeten worden door gegevens, welke èn rechtens èn feitelijk vrijwel geheel onttrokken zijn aan de beïnvloedingsmogelijkheden van een land, dat zich in generlei hegemoniale macht kan verheugen. Het beleid is daardoor grotendeels ingevlochten in een bont en vaak wisselend bestel, dat als zodanig niets te maken heeft met maximen van Nederlands staatsrecht of met alhier gangbare politieke meningen of wensen.” Geen Regering kan haar doelstellingen op het gebied van het buitenlandse beleid integraal verwezenlijken — ook in dit opzicht is de Nieuw-Guinea-kwestie illustratief geweest —, laat staan, dat zij zich zou kunnen houden aan richtlijnen, uitgestippeld door een parlement, dat naar zijn aard nimmer is ingewijd in de specifieke, concrete problematiek.

Iets van dit eigenaardige karakter van het buitenlandse beleid zien wij bijvoorbeeld bij de goedkeuring door de Staten-Generaal van ver-

⁷⁾ Duynstee, t.a.p. art. 58, blz. 23.

dragen. Bij verdrag opgestelde regelingen kunnen diep ingrijpen in de intern-statelijke sfeer. De mogelijkheden, die de Kamer ter beschikking staan, om haar invloed te doen gevoelen, zijn hier echter veel geringer dan het geval is bij een wetsvoorstel. In de verdragsinhoud kunnen geen wijzigingen meer worden aangebracht. Het betreft hier immers een materie, die niet staat ter uitsluitende competentie van de nationale organen. Het verdrag is als zodanig „à prendre ou à laisser”, het dient in zijn geheel te worden aanvaard of te worden afgewezen. Een optimale uitwerking zal hier minder kunnen worden bereikt dan in de interne sfeer. Er kan kritiek worden geleverd op het onderhandelingsbeleid van de Minister, de zaak zelve staat niet meer volledig ter discussie.

De bepaling dat een oorlogsverklaring onderworpen is aan de instemming der Staten-Generaal, moge op zichzelf genomen geheel juist zijn, zulk een bepaling verliest veel van haar effect, indien de oorlogshandelingen van de andere zijde worden begonnen, zoals dat in mei 1940 het geval was. De vereiste instemming van de Staten-Generaal — stel dat zij mogelijk is — verliest dan veel van haar werkelijke betekenis. Ook hier kan weer het voorafgaande beleid van de Minister aan kritiek worden onderworpen, de zaak zelve kan niet weer ongedaan worden gemaakt.

Nu kan geredelijk worden toegegeven, dat ook het beleid in de interne sfeer zich voor bepaalde gegevens geplaatsd ziet, die als zodanig geaccepteerd dienen te worden. Het verschil is evenwel dat in dat geval de waardering dezer gegevens en bijgevolg de te volgen gedragslijn geheel zelfstandig kunnen worden bepaald, en dat een zeker beleid, door de Regering gevoerd, als gevolg van een onmiddellijke reactie van de volksvertegenwoordiging veelal nog zal kunnen worden gecorrigeerd. In de internationale sfeer ontbreken al deze mogelijkheden ⁸⁾.

Niettemin gaat het daar om zeer belangrijke zaken. Het is daarom geenszins verwonderlijk, dat de Kamer zoveel mogelijk tracht de Minister in kennis te stellen van de beleidslijnen, zoals deze haar het meest wenselijk voorkomen, teneinde te vermijden, dat zij voor situatie's geplaatsd wordt, waarop zij geen vat meer heeft. En tegen zulk een optreden kan ook geen bezwaar worden gemaakt. Men mag echter nooit zo ver gaan, te verlangen, dat de Minister zijn dagelijkse beleid, dat immers voor de resultaten beslissend is, voortdurend aan de Kamer voorlegt. Want daarmede wordt dat beleid in feite onmogelijk gemaakt. Een goed functionerend buitenlands beleid vereist de mogelijkheid tot snel optreden, met als noodzakelijke consequentie het risico van overhaast en eigenmachtig optreden. Het veronderstelt een gedegen kennis van de aard der internationale verhoudingen, een aanvoelen van de situatie, zoals deze zich voordoet, — een kennis, een aanvoelingsvermogen, waarover het parlement nu eenmaal niet beschikt, alhoewel dit kan worden verbeterd bijvoorbeeld door het opnemen van Kamerleden in regeringsdelegaties. Dit alles brengt met zich mee een sfeer van vertrouwelijkheid, die soepelheid waarborgt en die door de eis tot volledige openbaarheid onherstelbaar kan worden geschaad, omdat dit

⁸⁾ Duynstee, t.a.p., art. 58, blz. 23: „Het (buitenlandse beleid) onttrekt zich . . . in belangrijke mate aan binnenlands gemaakte afspraken, aan richtlijnen of toezeggingen en zelfs aan toetsing achteraf naar de voor binnenlands bestuur geldende methoden en maatstaven, behoudens vanzelfsprekend, dat de Tweede Kamer de betrokken Minister (of de Regering) tot heengaan kan dwingen; rectificatie is rehtens en feitelijk vaak onmogelijk.”

leidt tot een verstarring der standpunten. Het brengt ook mee een sterk persoonlijk bepaalde aanpak der problemen in de figuur van de Minister, die uiteindelijk dit beleid bepaalt.

Dit alles houdt gevaren in, waar de belangen, die op het spel staan, zo ontzaggelijk groot zijn, vooral heden ten dage, nu het internationaal verkeer een vlucht genomen heeft als nooit tevoren. Ten aanzien van deze gevaren waakzaam te zijn, is de taak der volksvertegenwoordiging; de gevaren zelf kunnen niet weggenomen worden.

Betekent dit nu, dat het parlementaire stelsel, zoals zich dat te onzent heeft ontwikkeld en waarvan één der belangrijkste regels is, dat de Ministers bij de voortduur het vertrouwen der volksvertegenwoordiging behoren te bezitten, een vertrouwen, dat door openheid en voortdurend overleg dient te worden gekenmerkt, voor een belangrijk deel van het bestuur, nl. het buitenlandse beleid, gefrustreerd wordt, omdat dit beleid zich in aanzienlijke mate aan de invloed der Staten-Generaal onttrekt? Ik geloof niet dat de zaak zo gesteld mag worden.

Dat de Ministers, dat de Regering een eigen verantwoordelijkheid hebben, die niet uitsluitend is af te leiden uit het vertrouwen der volksvertegenwoordiging, lijkt mij constitutioneel juist. Dit is zowel het geval ten aanzien van het binnenlandse als ten aanzien van het buitenlandse bestuur. In beide sferen wordt de eigen verantwoordelijkheid zelfstandig geïnterpreteerd, het te voeren beleid zelfstandig bepaald, zij het met inachtneming van de algemene tendenzen in het parlement, waaraan uiteindelijk verantwoording moet worden afgelegd⁹⁾. Waar evenwel ten aanzien van het buitenlandse beleid de invloed van het parlement zich vrijwel onmiddellijk kan doen gevoelen, wanneer het vertrouwen dreigt te worden geschokt, en de gevolgen hier veelal weer ongedaan kunnen worden gemaakt, is dit bij het buitenlandse beleid in veel geringer mate het geval. Zoals reeds werd opgemerkt, is dit een gevolg van de aard van dit beleid en het vertrouwen in de betrokken Minister zal dientengevolge, zoal niet ruimer, dan toch onbepaalder zijn. Dit houdt in, dat dit vertrouwen met grote zorgvuldigheid moet worden behandeld. Enerzijds zal de Minister, waar dit mogelijk is, zijn beleid moeten uiteenzetten en verklaren. Dit kan geschieden door publikatie van gegevens en bij de behandeling van de begroting voor zijn departement. Feiten, die vooralsnog geen publikatie kunnen velen, kan hij in vertrouwen mededelen aan de Vaste Commissie voor Buitenlandse Zaken, die bestaat uit de internationale experts der Kamer. Anderzijds dient de volksvertegenwoordiging er voor te waken, dat dit vertrouwen niet lichtvaardig beschaamd wordt. Daartoe beschikt zij over middelen als het recht van interpellatie, het vragenrecht, de aanvordering van moties, het verzoek om vertrouwelijke inlichtingen in de Vaste Commissie. Het blijft echter de Minister, de Regering, die het beleid bepaalt, die derhalve ook in een gegeven geval bepaalt, óf bepaalde mededelingen zullen worden gedaan. De Staten-Generaal kan trachten de verantwoordelijkheid op dit uiterst belangrijke gebied zoveel mogelijk mede te dragen, overnemen kan zij de verantwoordelijkheid niet, zij kan niet

⁹⁾ Vgl. A. F. de Savornin Lohman, *Onze Constitutie*, 4e uitg., 1926, blz. 108vv.; zie ook blz. 23/24; Van der Pot, *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, 7e druk, 1962, blz. 335.

mede-regeren¹⁰⁾. Vooral in tijden van internationale spanning kan daartoe licht de neiging bestaan. In dat geval echter kan het parlement alleen zijn vertrouwen in de Minister opzeggen, daarmee evenwel het beleid overlatend aan een volgende Minister. Een garantie, dat het niet voor een „fait accompli” wordt gesteld, heeft het daarmee niet, kán het niet hebben, omdat dit beleid niet alleen vanuit het nationale vlak wordt bepaald, hoezeer de Minister ook moge verlangen het in overeenstemming te doen zijn met de wensen der Staten-Generaal¹¹⁾).

De Staten-Generaal zullen in hun beoordeling van het buitenlandse beleid met deze aspecten rekening moeten houden, evenals zij dat zullen moeten doen bij het opstellen van grondwettelijke bepalingen dienaangaande. Een waterdicht en sluitend systeem kan slechts worden getroffen ten koste van het beleid zelve. Daar het beleid nu eenmaal gevoerd móét worden, zal het dan — gelijk in 1887 reeds de Minister Van Karnebeek, waarschuwend tegen al te stringente bepalingen, opmerkte — andere wegen zoeken en vinden. De grondwetsbepalingen van 1953 en 1956 zijn dan ook uitvoeriger, ruimer en meer doordacht gesteld, dan de bepalingen van 1922, die beoogden alle eventualiteiten te voorkomen, doch daar niet in slaagden¹²⁾).

Wij komen tot een conclusie. Het buitenlandse beleid dient immer — doch dit zal niet altijd onmiddellijk zijn — aan de Staten-Generaal ter beoordeling te worden gelegd. Dat houdt het beginsel der ministeriële verantwoordelijkheid in. Zulk een beoordeling kan plaats vinden bij de goedkeuring van verdragen, bij de behandeling van de begroting of anderszins. Daarbij kan de volksvertegenwoordiging voor feiten geplaatst worden, die niet meer zijn ongedaan te maken. Over de rechtsgeldigheid van handelingen, verricht in de internationale sfeer, beslist niet het nationale doch het volkenrecht. Op het gebied van het concrete beleid behoort de Regering en dus de Minister een belangrijke mate van zelfstandigheid te worden toegekend, omdat slechts hij in staat is de toestand te overzien en de vereiste maatregelen te treffen, waarbij hij overigens rekening dient te houden met de algemene tendenzen in de volksvertegenwoordiging.

Voor hem, die van mening is, dat „het volk zelf . . . , dan wel de Verteenwoordiging de richting en de beginselen bepaalt, volgens welke alle overheidsfuncties moeten worden geleid”¹³⁾, zal het buitenlandse bestuur, om een uitdrukking van Struycken te gebruiken, „als een zelfstandige niet-democratische macht in de staat liggen”, niet alleen in 1918, maar — ondanks veel verbetering te dezert — ook in 1963. Hij evenwel, die erkent,

¹⁰⁾ Asser, t.a.p., blz. 106: „De Staten-Generaal zijn . . . geroepen een voortdurend toezigt te houden op de handelingen der Regering. Dit is hun regt, dit is hun pligt. Maar dit toezigt mag niet ontaarden in een mederegeren, dat, bepaald ten aanzien van het bestuur der buitenlandse betrekkingen, noodlottig zou kunnen werken.”

¹¹⁾ Duynstee, t.a.p., art. 58, blz. 25, wijst op het gevaar van een vaag en abstract illusionisme, waartoe bespreking van de internationale politiek en uitstippeling van een beleid dienaangaande in de Staten-Generaal kan leiden. Onder meer, omdat men zelf niet met dit beleid is belast, de concrete situatie niet kent, komt men licht tot wensen en desiderata, die ver verwijderd zijn van de realiteit. Ook andere factoren kunnen hiertoe meewerken.

¹²⁾ Zo erkent art. 62 Grw. thans (in ieder geval sedert 1956), dat het noodzakelijk kan zijn in bepaalde gevallen geheime overeenkomsten aan te gaan, daarmee getuigend van een juist inzicht in de aard van het buitenlandse beleid.

¹³⁾ Struycken, t.a.p., blz. 8.

dat de Regering een eigen plaats, een eigen zelfstandige taak heeft in het staatsbestel, zal dit anders zien. Niet minder dan het binnenlandse bestuur is het bestuur der buitenlandse betrekkingen onderworpen aan de eisen, die de democratie stelt. Doch, gezien het gebied, waarop het buitenlandse bestuur betrekking heeft, zullen deze eisen anders geïnterpreteerd moeten worden. Dat daaraan gevaren verbonden zijn, wordt dus niet ontkend, doch deze gevaren kan men op het nationale vlak niet uitschakelen, daar zij noodzakelijkerwijs verbonden zijn met het internationale bestel. Slechts de zo noodzakelijke zuivering der internationale sfeer kan deze gevaren verminderen, doch ook nu geldt nog al te zeer, hetgeen Struycken in 1918 opmerkte, dat hier de maatstaf stelt „niet de meest vooruitstrevende, vredelievende, democratische staat, die zich zou willen beijveren het nationale egoïsme door vreedzame samenwerking op den grondslag van het recht tot verwezenlijking van de aan de geheele menschheid gemeene cultuurdoeleinden zooveel mogelijk te overwinnen, maar de meest conservatieve, autocratische, imperialistische onder de groote staten, die er niet aan denkt in het internationale verkeer en het diplomatieke regiem ook maar het minste van zijn nationale baatzucht prijs te geven”¹⁴⁾.

Verbetering der internationale verhoudingen zal de aard van het buitenlandse beleid niet ingrijpend veranderen, het zal wel de gevaren, daaraan verbonden, minder dreigend maken.

¹⁴⁾ Struycken, t.a.p., blz. 38.

BOEKBESPREKING

ROGER MASSIP, *De Gaulle et l'Europe*. Flammarion, Parijs, 1963.

Bij de bestudering van literatuur en lektuur op het gebied dat wij plegen aan te geven met de wetenschap der politiek, valt het steeds meer op hoezeer fundamentele veranderingen in de internationale verhoudingen plaatsvinden in een uiterst kort tijdsverloop. Een intensieve selectie van de politieke „livres d'actualité” is daarom noodzakelijk, waarbij dan het recente geschrift van Roger Massip, alle aandacht verdient, wanneer men zich bezig houdt met de Europese eenwording.

Sinds de afwijzing van de Engelse toetreding tot de Europese economische gemeenschap door Frankrijk, is veel gepubliceerd over de Franse positie in Europa. Zo verscheen enige tijd geleden van de hand van de journaliste van de Engelse *Observer* Nora Beloff, een boekje getiteld *The general says no*. Daarin erkent zij het Engelse verzet tegen de supranationale KSG en het wegblijven bij de onderhandelingen voor het EEG-Verdrag. De zucht naar onafhankelijkheid van president De Gaulle en het merkwaardige conservatisme van de Britse socialisten bieden geen hoopvol perspectief aldus deze schrijfster, die hoogstens nog iets ziet in bepaalde handelsovereenkomsten. Het onbevredigende is evenwel, dat de achtergronden van de Gaullistische politiek niet duidelijk worden gemaakt.

Een ander voorbeeld biedt de Franse politicoloog Alfred Grosser in een recente genuanceerde beschouwing over de buitenlandse politiek van de vijfde republiek, waarin hij de verbazing van Washington en Londen aangeeft over de uitgebleven scherpe houding van Frankrijk tegenover Duitsland en de toenadering tot de USSR en het V.K. Daarvoor in de plaats kwam de Frans-Duitse verzoening, een scherpe koers tegenover de Sowjets en een afwijzing van Engeland. Bij die bruuske afwijzing veronderstelt Grosser de vrees van Charles de Gaulle voor het slagen van de onderhandelingen, maar signaleert hij evenzeer een element van machtspolitiek: het afdwingen van de erkenning, dat zonder Frankrijk geen Europa mogelijk is.

Verhelderend is voorts een artikel van André Fontaine, de chef redacteur buitenland van *Le Monde*, die aanknoopt bij een uitlating van Charles de Gaulle op 25 september 1963 in Orange: Frankrijk moet Frankrijk blijven. Fontaine wijst op de drie kernpunten: herstel van de internationale positie, wering van buitenlandse en vooral Amerikaanse inmenging en het verenigen van Europa rondom Frankrijk met alle andere „onafhankelijke” landen. De eigen atoommacht is daarbij een politiek drukmiddel en De Gaulle zal volhouden, totdat het Europese verzet, de Afrikaans-Aziatische kritiek op de atoomproeven, een solide oppositie of interne sociale en economische factoren hem in een andere richting dwingen.

Van belang is tenslotte een artikel van Paul Henri Spaak in *Foreign*

Affairs, waarin de Belgische minister van buitenlandse zaken de aandacht vestigt op de openlijke minachting van generaal De Gaulle voor de gezichtspunten van zijn EEG-partners. Hij verwijst ook naar de Bahama-overeenkomst en het absolute belang, dat De Gaulle verbonden heeft aan de Franse nationale kernmacht. Maar de Gaullistische visie is gebaseerd op 1914 en 1939 en miskent de onderlinge afhankelijkheid van de Atlantische bondgenoten. Laten we daarom, aldus Spaak, vasthouden aan de NAVO en de EEG op basis van ervaring en een verstandige ontwikkeling.

Het waardevolle van de studie van Massip is, dat hij op basis van de uitspraken en gedeeltelijk ook de geschriften van Charles de Gaulle, de doorgaande lijn in diens denken en streven analyseert. Vanaf de machts-overname in 1958 tot de crisis van dit voorjaar wordt de houding van De Gaulle ten aanzien van Europa op de voet gevolgd.

De schrijver stelt eerst, dat de Europese eenwording die werd opgezet door leiders als Schuman, Monnet, Adenauer en De Gasperi het belangrijkste probleem van onze tijd vormt en wijst er op, dat president De Gaulle op dit gebied reeds vijf jaar zijn invloed uitoefent.

Bij de verschillen in politieke visie op de eenwording van ons continent(!) onderscheidt Massip als uitersten: de gedachte aan een „vrijblijvende” confederale alliantie in klassieke zin en anderzijds de federale gedachte. De discussie is vooral verscherpt doordat De Gaulle na het mislukken van zijn plannen voor een politieke organisatie van de Zes „plotseling besloot om Groot-Brittannië van de gemeenschappelijke markt verwijderd te houden.”

Toen generaal De Gaulle in 1958 weer op het Franse politieke toneel verscheen, herinnerden velen zich zijn uitspraken tegen de KSG en de EEG, alsmede de actie van de Rassemblement Populaire Republicaine (de latere UNR) tegen de EDG. Men vreesde, dat het oplossen van het Algerijnse drama gepaard zou gaan met het torpederen van de Europese opbouw.

Maar men zal moeten erkennen, aldus de auteur, dat De Gaulle feitelijk de verplichtingen van de drie verdragen heeft geëerbiedigd, waarbij hij er overigens van uitging dat Frankrijk een internationaal dominerende positie heeft en vrij spoedig openlijk verklaarde, dat de EEG met name voor Frankrijk voordelen zou brengen.

Daarnaast wijst Massip op de doorgaande lijn van het verzet tegen de supra-nationale opbouw en uitbreiding en citeert een uitspraak uit 1951, waarin generaal De Gaulle beweert, dat de supra-nationale KSG en EDG Europa dreigen te schaden. In een persconferentie op 8 oktober 1952 heet het: „Europa kan niet ontstaan uit een warwinkel van pools, maar alleen als een *confederatie van staten*, dus op basis van *nationale realiteiten*.”

In 1953 volgt een serie uitspraken die goeddeels woordelijk in 1962 zullen worden herhaald en dan Pflimlin en andere MRP-leden aanleiding geven tot het verlaten van de regering Pompidou: „Europeaan is men niet als men geen vaderland heeft, Chateaubriand, Goethe, Byron en Tolstoj, om niet te spreken van de romantici, zouden geen enkele betekenis hebben gehad in volapuk of esperanto.”

De schrijver behandelt vervolgens een drietal kernproblemen, te weten de Frans-Duitse verzoening, de plannen voor een politieke Europese Unie

en de verhouding tot Engeland, en besluit het hoofdstuk over het verzet van Charles de Gaulle tegen het integratiestreven en vooral het supra-nationale gezag, met een verwijzing naar de toespraak van de generaal in 1959 voor het centrum van hoge militaire studies. Daar stelde De Gaulle, dat Frankrijk zichzelf op eigen wijze, eventueel verbonden met anderen moet verdedigen. Als de defensie geen nationale zaak meer is, blijft de staat niet bestaan, aldus de generaal, een regering staat en valt met de verdediging van de onafhankelijkheid en onaantastbaarheid van het gebied.

Ook op het gebied van de defensie derhalve een verzet tegen de integratie, tot uitdrukking gekomen in het onttrekken van de Franse Middellandse-zeevloot aan het NAVO-opperbevel, het terugtrekken van de jagers der luchtmacht, de weigering om Amerikaanse kernladingen en lanceerinstallaties voor raketten op Frans grondgebied toe te laten.

Ook Massip erkent de verdiensten van de IVe republiek voor de *Frans-Duitse verzoening*, en herinnert aan het optreden van Schuman en Monnet. Er is wel enig verschil in de houding van Charles de Gaulle ten aanzien van het Duitsland van 1944 en 1945 en de dierbaarheden die werden geuit tijdens de vermaarde tocht door Duitsland in 1962.

Op de eerste conferentie van de Grote Vijf te Londen deed de minister van buitenlandse zaken Bidault(!) het voorstel tot federalisering van Duitsland en internationalisatie van het Roergebied. Nog in 1949 herhaalde generaal De Gaulle voor een vergadering van de RPF dit voorstel en waarschuwde voor een herstel van „das Reich”. Maar op 7 september van datzelfde jaar werd de Duitse Bondsrepubliek een zelfstandige staat, en weldra erkent de Realpolitiker die De Gaulle merkwaardig genoeg ook is: Europa staat of valt met een directe overeenkomst tussen Frankrijk en Duitsers.

Reeds spoedig na de machtsovername in 1958 worden talrijke besprekingen tussen het Franse staatshoofd en de Westduitse bondskanselier belegd, terwijl in 1962 door een wederzijdse „trionfale rondreis” de verzoening wordt bezegeld.

Hier merkt de auteur op, dat de uiteindelijke doelstelling van de Frans-Duitse entente: de Europese Unie, minder de interesse heeft van de president dan het verbond tussen de beide staten zelf. Na het mislukken van de politieke unie van de Zes op 17 april 1962, besloot De Gaulle reeds de Engelsen buiten de deur te houden, omdat hij beseftte dat toetreding de Franse positie zou verzwakken en door de Frans-Duitse toenadering wilde hij de andere lidstaten dwingen het beraad over de politieke unie te hervatten. In ieder geval bedoelde het verdrag de betrekkingen tussen de beide landen te verstevigen, maar ook Massip erkent reeds dat van een gecoördineerd buitenlands beleid of gezamenlijke defensiepolitiek geen sprake zal zijn.

De pogingen om te komen tot een *Europese politieke unie* werden door het Gaullistische Frankrijk in 1960 neergelegd in een voorstel dat allereerst de organen van de bestaande drie gemeenschappen goeddeels hun bevoegdheden zou ontnemen en de herziening van het KSG, EEG en Euratom-verdrag in minder supra-nationale zin door middel van een Europees referendum wilde doen goedkeuren. Hoewel Adenauer aanvankelijk instemde met de plannen die voorzagen in periodieke bijeenkomsten

van de regeringshoofden van de Zes en van de ministers van buitenlandse zaken, onderwijs, defensie en economische zaken, rees in Bonn vrij algemeen verzet tegen de plannen.

In de persconferentie van 5 september 1960 zette Charles de Gaulle de aanval in op de supra-nationale integratie en zag de nationale staten ¹⁾ als de enige werkelijke pijlers waarop Europa kan worden gebouwd.

Tijdens de topconferenties van de regeringsleiders in 1961 werden het referendum, de duidelijke aantasting van de gemeenschappelijke organen en de bijeenkomsten van de ministers van defensie geschrapt en zelfs werd een clausule opgenomen over de versterking van het Atlantisch Verbond.

Op hun beurt bereikten de Fransen dat een commissie van experts zou worden ingesteld om een statuut voor een politieke unie van de Zes voor te bereiden. Deze naderhand dusgenaamde commissie Fouchet bestudeerde het Franse ontwerp voor een verdrag, waarbij een Raad van de regeringsleiders of de ministers van buitenlandse zaken met eenstemmigheid gedurende de eerste drie jaren zou beslissen over de buitenlandse politiek en de culturele zaken.

Naderhand werd de rationalisatie van de gemeenschappen en de inperking van de bevoegdheden (!) van het Europese parlement voorzien. President De Gaulle verzekerde op 5 februari 1962 nog eens: wij zullen op actieve wijze „de Europese unie” uit de sfeer van de ideologie en de technocratie halen om haar tot de werkelijkheid, dat wil zeggen tot de politiek te brengen.

Inmiddels had hij een aantal wijzigingen doen aanbrengen in het ontwerp-verdrag, waardoor de uitvoerende organen zouden worden „gerationaliseerd” en hun autonomie zouden verliezen, de Raad ook defensie en economische zaken diende te behandelen en de assemblee slechts aanbevelingen zou kunnen doen.

Adenauer wist nog enige versoepeling te verkrijgen, maar op 17 april 1962 bleek de mislukking tengevolge van de Franse agitatie en „het niet voorzien van een ontwikkeling naar integratie” waar de overige lidstaten en vooral België en Nederland aan vasthielden.

In de persconferentie van 15 mei van dat jaar maakte president De Gaulle duidelijk, dat hij geen Europa van vaderlanden, maar van staten wenste en verwees hij de gedachte van de supra-nationaliteit naar het rijk van de duizend en een nacht. De MRP-leden van de regering dienen dan ook spontaan hun ontslag in.

Bij de weergave van het *Britse toetredingsdrama* erkent Massip wel dat de aanvraag voor toetreding op 9 augustus 1961 voor de Engelsen een breuk met het verleden betekende, maar citeert uitvoerig uittalingen van Churchill en Eden die stelden dat het V.K. niet tot Europa behoort. Ook Monnet zei in 1950: de Engelsen geloven slechts in feiten, schep Europa en ze zullen er in geloven.

Al vrij spoedig rezen twee vragen: op welke wijze zou het V.K. bijdragen aan de Europese eenheid en zou de horizontale (geografische)

¹⁾ Zeer duidelijk spreekt De Gaulle hier en in latere teksten over états: het „begrip Europa der vaderlanden” is een uitvinding van commentatoren, slechts één keer bezigt De Gaulle de term „Europe des nations”.

winst niet een verticaal (boven-nationaal) verlies betekenen? Voor De Gaulle was het probleem, dat Engeland de Franse hegemonie in Europa feitelijk onmogelijk zou maken en bovendien vreesde hij een paard van Troje, door de Engelse verbindingen met de USA waartegenover De Gaulle „autonoom” wilde blijven. Anderzijds wilde De Gaulle geen boven-nationale integratie en dat was onder meer de reden dat hij aanvankelijk de Britse toetreding niet zonder meer afwees, wetend dat Engeland nimmer de supra-nationaliteit zou aanvaarden.

Nederland en België namen hier een onduidelijk standpunt in, door aan de supra-nationaliteit en tegelijkertijd aan de Engelse toetreding vast te houden. Massip merkt op, dat de Nederlandse houding dubbelzinnig was en alleen Spaak ronduit toefag: omdat het supra-nationale Europa met het meerderheidsbeginsel, niet op korte termijn was te verwerkelijken, wilde hij het Europa der staten aanvaarden, maar dan tezamen met Engeland om zo een tegenwicht te vormen tegen de Frans-Duitse overheersing.

Hoewel tijdens de toetredingsonderhandelingen de Franse delegatie niet steeds met zakelijke bezwaren maar meer met onwil te werk ging, nam De Gaulle aanvankelijk een afwachtende houding aan. Pas in december 1962 bij een nieuw bezoek van Macmillan werd deze door de Franse president vermaand om zich verre te houden van bijzondere banden tussen Londen en Washington en de banden met het gemenebest niet te versterken. De gedachte van de interdependentie, die door president Kennedy was gelanceerd op de Amerikaanse onafhankelijkheidsdag (4 juli) wenste De Gaulle niet te aanvaarden.

De vermaarde Bahama-overeenkomst waarbij Macmillan na het fiasco van het Skybolt project, de betrekkelijk vage Amerikaanse toezegging van de Polaris verkreeg, was in wezen de vonk in het kruitvat en De Gaulle kwam tot de konklusie dat Macmillan „de grote Atlantische eenheid prefererde boven de Europese constructie.”

De techniek van het verbreken van de onderhandelingen op 29 januari 1963, verklaart Massip uit de Franse vrees, dat de Engelsen op het laatste ogenblik aanzienlijke concessies zouden doen. EEG-voorzitter Halstein stelde in februari 1963 in Straatsburg, dat er een vertrouwenscrisis was ontstaan, omdat Frankrijk de doelstellingen van de gemeenschap had misbruikt voor nationaal politieke belangen. De Gaulle negeerde het feit van de gemeenschap en handelde als een lid van een vrijblijvend verbond van volkomen soevereine staten.

In zijn conclusie stelt de auteur, dat ondanks alles De Gaulle vanwege het respecteren van de verdragsverplichtingen en het pogen om tot een politieke unie te komen, beschouwd moet worden als een bouwer aan de Europese eenheid.

Overigens zal het Verenigd Koninkrijk moeten toetreden en van stap tot stap zal het gemeenschappelijk bouwwerk groeien.

Het echte en werkelijke Europa bestaat door middel van de gemeenschappelijke instellingen, die hoe weinig gewaardeerd ook door het Elysée, uiteindelijk aan de Gaullistische toekomstvisie een inhoud zullen geven die deze toekomt.

De verdienste van het boek van Massip is ongetwijfeld, dat het een

helder beeld geeft van de gedachten en de feitelijke uitwerking van de visie van de Franse president.

Naast enkele feitelijke onjuistheden in de weergave van de gebeurtenissen en een zekere onvolledigheid ten aanzien van de Engelse toetredingsonderhandelingen, valt het op, dat de auteur ondanks een streven naar objectiviteit, niet ontkomt aan een sterk subjectieve loyaliteit ten aanzien van zijn hoofdpersoon.

Zo gaat het bepaald te ver om te stellen, dat De Gaulle een echte Europeaan is en Europa gered heeft door zich aan de verplichtingen van het EEG-verdrag te houden.

Voorts is de schrijver er niet aan toe gekomen, de diepere persoonlijke drijfveren van de generaal en de waardering van de huidige verhoudingen in Frankrijk aan te geven. Dit is de bekende vraag over het Gaullisme ná De Gaulle, waarbij men zal moeten bedenken, dat niet alleen Jules Romain het is, die over Frankrijk als „l'étonnement du monde" spreekt, maar evenzeer Charles Morazé die zijn land „carrefour du monde" noemt.

Met deze schrijvers zijn er velen in Frankrijk die aan een bijzondere positie van hun land geloven. Voor wat Charles de Gaulle betreft kunnen we vaststellen dat hij reeds tientallen jaren gelooft in het universele van de Franse beschaving en de bijzondere roeping van zichzelf.

Wanneer men zich de geschriften en met name de memoires van Charles de Gaulle in herinnering roept, komt men eens te meer tot de slotsom dat voor De Gaulle het vaderland een mystieke en welhaast goddelijke om niet te zeggen afgodische betekenis heeft gekregen.

Reeds in *Le fil de l'épée* (1932) en ook in het derde deel van de memoires komen deze gedachten naar voren over de plaats van de leider en de positie van Frankrijk in de wereld.

In deze en andere publikaties geeft de in zijn persoonlijk leven vrome rooms-katholieke Charles André Joseph Marie de Gaulle er blijk van, dat de christelijke politiek hem wezensvreemd is en dat een verheerlijking van de revolutie van 1789 en een beroep op de volkssoevereiniteit hem nader is, dan het zich instellen op de Bron van alle gezag.

Welk een contrast bestaat hier tot de gedachtenwereld van de in 1963 overleden Robert Schuman, die in zijn politiek testament (*Pour l'Europe*) als waarachtig en eenvoudig christendemocraat, nog eens tot ons spreekt over de Frans-Duitse verzoening, het afbouwen van de grenzen en het opbouwen van het bovennationale democratische Europa dat samen met Amerika de ontwikkelingslanden moet helpen om in dit tijdelijk leven te komen tot een herstel van de menselijke waardigheid.

Ongetwijfeld is president De Gaulle in bepaald opzicht een Europees leider van uitzonderlijk formaat. Evenzeer staat het vast, dat zijn overspannen nationalistische politiek een uitholling en bedreiging van de Atlantische wereld vormt en ten aanzien van Europa een wezenlijk gevaar inhoudt voor de opbouw en uitbouw van de gemeenschappelijke markt en juist daardoor voor de politieke eenwording en de positie van de gemeenschap in de wereld.

Voor wat de Europese politiek betreft zal Nederland juist en vooral na de marathon-bijeenkomsten te Brussel rond de jaarwisseling tot een ondubbelzinnig standpunt en een zeer behoedzaam en desgewenst bijzonder prak-

tische politiek moeten komen, om ons land als Europese en Atlantische partner op bescheiden maar toch gepaste wijze een rol te laten spelen. De studie van Roger Massip is daartoe een gedocumenteerde waar-schuwing.

MR. H. A. HOMAN JR.

W. H. A. JONKERS SCJ, *Het subjectieve recht in het licht der gerechtigheid*. Enkele wijsgerige beschouwingen omtrent het wezen en de ontstaansbronnen van het subjectieve recht. Diss. Nijmegen. W. E. J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1962.

In dit proefschrift, waarop de schrijver aan de Universiteit van Nijmegen tot doctor in de rechtsgeleerdheid is gepromoveerd, behandelt hij allereerst in de hoofdstukken 1—7 het probleem van de innerlijke structuur (het „formele begrip”) van het subjectieve recht, vervolgens in de hoofdstukken 7 en 8 dat van de natuurlijke en positiefrechtelijke ontstaansbronnen van de „materiële inhoud” van dit laatste.

Het boek is geheel doortrokken van het metafysisch-realistisch uitgangspunt van de schrijver. Hij onderscheidt tussen een zintuiglijk waarneembare concrete verschijningswereld, waartoe ook de positieve rechtswerkelijkheid behoort, en een abstracte onzienlijke wereld der metafysische wezensvormen achter en boven de concrete ervaringsmaterie, waartoe ook de normatieve wezensstructuur van het recht behoort. Hij stelt dat het verstand via de zintuiglijke waarneming van de uitwendige ervaringsmaterie tot de metafysische wezensvormen der dingen kan doordringen en daarvan „wezensdefinities” kan opstellen.

Dit metafysisch vorm-materie-schema leidt ertoe dat de schrijver bij zijn beschouwingen omtrent de wezensvorm van het recht uitgaat van een dilemma tussen de formeel-juridische en de metafysisch-speculatieve methode. De eerste zou slechts op de uitwendig-technische zijde van het positieve recht (de positieve rechtsmaterie) betrokken zijn en nimmer rekenschap kunnen geven van de boven de positiviteit uitgaande normatieve wezensvorm van het recht. Deze methode zou noodzakelijk leiden tot een *positivistische* opvatting van het recht als een uitwendig statelijk dwangen en beschermingsapparaat, dat gebruikt kan worden om de moraal te dienen of te vernietigen, zonder zijn rechtskarakter te verliezen. Zij zou leiden tot ontkenning van iedere „hogere” rechtswerkelijkheid en tot een volstreekte scheiding tussen recht en moraal. Daartegenover is, volgens de schrijver, slechts denkbaar de speculatieve methode der metafysische moraalfilosofie, die tot de onafhankelijk van de positiviteit bestaande normatieve wezensvorm van het recht doordringt, welke slechts van *morele* aard kan zijn.

Dit dilemma tussen juridisch positivisme en metafysische moraal-filosofie, welke uiteraard natuurrechtelijk is, is weinig vruchtbaar in de rechtsfilosofie. Zij leidt tot een onjuiste interpretatie van alle rechts-filosofen, die niet binnen dit dilemma te vangen zijn. Dit blijkt zonneklaar uit schrijvers bespreking van het proefschrift van mr. A. A. M. Struycken, getiteld: *Het rechtsbegrip* (1903), dat zich aan alle kanten aan het dilemma

onttrekt. Bovendien schakelt deze visie de mogelijkheid van een derde uit. Het zou toch kunnen zijn, dat „wezenlijk” rechtsnormen slechts bestaanbaar zijn binnen een dynamisch rechtsvormingsproces door competente rechtsvormende organen, die in hun hetzij uitdrukkelijk, hetzij stilzwijgend geuite juridische wilsverklaringen positieve juridische vorm geven aan boven-willekeurige rechtsbeginselen. In deze mogelijkheid is de juridische positiviteit dus een onderdeel van de normatieve structuur van het recht, zodat juridische positiviteit los van normatieve rechtsbeginselen even zinloos is als rechtsbeginselen onafhankelijk van juridische vormgeving. En waarom zou het recht naar zijn normatieve structuur in een metafysische *morele* orde gegrond moeten zijn en niet een eigen onherleidbaar karakter tegenover de moraal kunnen bezitten?

⁷Schrijvers metafysisch dilemma voert hem tot een zeer radicale metafysische natuurrechtsopvatting. Naast een abstract, in de metafysische wezensvorm van de menselijke natuur gegrond, algemeen-geldend, onveranderlijk natuurrecht, kent hij een concreet, in de metafysische structuur van de feitelijke omstandigheden en samenlevingsverhoudingen *hic et nunc* gefundeerd natuurrecht, dat verandert met iedere nieuwe situatie. Opvallend is dat de schrijver zeer nadrukkelijk aan de juridische gelding per sé van de beide vormen van natuurrecht vasthoudt, onafhankelijk van menselijke rechtsvormende arbeid. Het gaat in beide vormen, zo zegt hij, om een werkelijk geldend, praepositief recht, om een aan de menselijke activiteit praeëxistente (rechts)werkelijkheid. Op dit punt blijft de schrijver bepaald in de lijn van de grote westerse natuurrechtstraditie. De idee van het concrete natuurrecht in de door hem bedoelde zin, is echter niet houdbaar. Want als het ook in dit natuurrecht van de concrete situatie gaat om een praepositief, per sé voor de mens geldend recht, dan kan de mens door de situatie te veranderen in dit recht ingrijpen en het aldus naar willekeur wijzigen. Maar dan valt dit recht als *natuurrecht* en als *recht*. Voor het positieve recht, dat volgens de schrijver door de mens „gemaakt” wordt, blijft in deze beschouwingswijze eigenlijk weinig plaats over. Toch houdt de schrijver daaraan vast. Maar dan leidt zijn metafysisch vorm-materieschema tot een dualistisch rechtsbegrip, dat met de integrale structuur van de juridische ervaringswijze in strijd is.

De schrijver ziet de wezensstructuur van het subjectieve recht gelegen in het metafysisch „suum”, dat van nature aan de mens is toegeordend tot zijn natuurlijke volkomenheid. Naast de natuur (abstract en concreet) als ontstaansbron van subjectieve rechten, stelt hij dat de handelsbekwame enkelingen en de staat positiefrechtelijke ontstaansbronnen daarvan zijn.

Een meer uitvoerige bespreking van dit proefschrift zal van mijn hand verschijnen in *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*.

H. J. HOMMES

